

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Владимир М. Тодић

**ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА
ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ - СЛУЧАЈ ДВЕ
ПРЕСТОНИЦЕ: БЕОГРАД И СОФИЈА
ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА**

докторска дисертација

Београд 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladimir M. Todić

**POST-SOCIALIST TRANSITION OF AUTHORITY
IN THE BALKANS - THE CASE OF TWO
CAPITALS: BELGRADE AND SOFIA IN THE
1990s**

doctoral dissertation

Belgrade 2020.

МЕНТОРКА:

Др Радина Вучетић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Др Милан Ристовић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

Др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју

Др Милош Тимотијевић, научни сарадник Народног музеја у Чачку

У Београду, _____

Исидори, Вуку и Ксенији

ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ - СЛУЧАЈ ДВЕ ПРЕСТОНИЦЕ: БЕОГРАД И СОФИЈА ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Циљ ове дисертације је анализирање и објашњавање процеса транзиције власти у Београду и Софији у последњој деценији 20. века. У средишту овог истраживања су процеси политичких, економских, друштвених и урбаних промена током развоја вишепартијског система и тржишних односа. У овим престоницама почетком деведесетих година развија се парламентарни систем на локалном нивоу, успоставља се принцип смене власти, а партијске борбе обележене су и сукобима идеолошких парадигми и наметањем нове културе сећања. Економска транзиција Београда и Софије дешавала се у условима великих привредних државних криза, хиперинфлације и монетарних реформи. У оба главна града присутни су процеси власничке трансформације, обележени социјалним поделама и настанком нове елите, најчешће из редова номенклатуре. У урбаном развоју напушта се принцип централизованог планирања, а грађани постају власници имовине, односно државних и друштвених станова. Промене у Београду и Софији у последњој деценији 20. века представљају феномен „транзиционог моста“, између социјалистичке прошлости и пост-постсоцијалистичке садашњости 21. века, а који их је приближавао развојним моделима савремених капиталистичких градова у западноевропским земљама.

Кључне речи: постсоцијалистичка транзиција, престоница, социјализам, номенклатура, градоначелник, политичка странка, економска транзиција, урбане промене, власт, опозиција.

Научна област: Историјске, архелолошке и класичне науке

Ужа научна област: Историја

УДК број:

POST-SOCIALIST TRANSITION OF AUTHORITY IN THE BALKANS - THE CASE OF TWO CAPITALS: BELGRADE AND SOFIA IN THE 1990s

The goal of this dissertation is to analyze and emphasize the process of authority transition in Belgrade and Sofia in the last decade of the 20th century. At the core of this research are processes of political, economic, social and urban changes during the development of a multi-party systems and developments of new market terms. At the start of the 1990s, in the two capital cities, the new parliamentary system was developed. From this end, principle of change of government at city level was established, political party turmoil were induced by conflicts of ideological paradigms and the imposition of a new culture of remembrance. The economic transitions in both, Belgrade and Sofia had taken place in the conditions of great economic state crises, hyperinflation and monetary reforms. Processes of ownership transformation had started in both cities, marked by social divisions together with the emergence of a new elite, most often coming from the ranks of the nomenclature. Furthermore, in regards to urban development plans the clear change was visible: principle of centralized planning was abandoned and residents had been granted the right to become owners of "ex-state" housing. The changes in two capitals Belgrade and Sofia, in the last decade of the 20th century represent the phenomenon of the "transitional bridge" between the socialist past and the post-post-socialist present of the future 21st century, which brought them closer to the developmental models of modern capitalist cities in Western European countries.

Keywords: post-socialist transition, capital, socialism, nomenclature, mayor, political party, economic transition, urban change, government, opposition.

Scientific field: Historical, archeological and classical sciences

Scientific subfield: History

UDC number:

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	1
УВОД.....	9
1. Постсоцијалистичка транзиција.....	9
2. Крај државног социјализма у Централној и Источној Европи.....	12
3. Политичка транзиција у СР Југославији и Бугарској током 1990-тих.....	14
3.1 Последње године социјализма у Југославији и Бугарској	15
3.2 Главни правци унутрашњих политичких промена: транзициона аутократија Слободана Милошевића и <i>преход</i> у Бугарској.....	19
3.3 Међународна изолација СР Југославије. Пут Бугарске у ЕУ и НАТО.....	27
3.4 Билатерални односи СФРЈ/СРЈ и Бугарске (1989-2000).....	33
І ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ И ЛОКАЛНА ВЛАСТ У БЕОГРАДУ И СОФИЈИ.....	38
1. Београд и Софија као центри партијских промена крајем осамдесетих година.....	38
2. Престонице у уставно-правним оквирима СР Југославије и Бугарске.....	41
2.1 Улога и значај главних градова у социјалистичком систему.....	42
2.2 Београд и Софија у уставним и законским променама 1990-тих.....	47
3. Политичка динамика: грађански либерали и конзервативци против транзиционе левнице.....	52
3.1 Прелазне власти и први локални избори у Београду и Софији (1990-1992).....	52
3.2 Јанчулев и Човић: власт технократа у престоницама (1991-1996).....	56
3.3 Успон <i>кмета</i> Стефана Софијанског. „Време коалиција“ у Београду (1995-2000).....	63
4. Идеолошка транзиција и њени главни симболи.....	73
4.1 Промене назива улица и празника у Београду и Софији. Антикомунистичка култура сећања.....	75
4.2 Удар на „култ личности“: судбине Меморијалног центра Јосип Броз Тито и Маузолеја Георгија Димитрова.....	83
ІІ ТРАНЗИЦИОНЕ ЕЛИТЕ.....	91
1. Теорије елита и појам владајуће елите у социјалистичким друштвима.....	91
2. Номенклатура и настанак нове елите.....	93
2.1 Трансформација социјалистичке елите у Југославији и Бугарској.....	94
2.2 Политичке елите у СРЈ и Бугарској: унутрашњи односи и међупартијски утицаји	

(1990-2000).....	96
2.3 Желев и Тосић: председници у функцији консензуалних елита.....	101
3. Страначка вођства и градска политика.....	106
3.1 Унутарпартијски сукоби у Београду: лидери против локалних функционера.....	107
3.2 Борбе за превласт у БСП и СДС.....	113
4. Интереси градских елита између власти и капитала.....	119
4.1 (Зло)употреба имовине у београдским општинама. Афера Паркинг сервис.....	120
4.2 <i>Водна криза</i> . Приватизација Градске банке.....	125
III ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ У БЕОГРАДУ И СОФИЈИ.....	133
1. Постсоцијалистичке привредне реформе у Централној и Источној Европи.....	133
2. Проблеми транзиционих привреда у СРЈ и Бугарској.....	135
2.1 Власничка трансформација.....	141
2.2 Хиперинфлација и монетарне реформе.....	145
2.3 „Југоембарго“ у економским односима две земље.....	150
3. Транзиција и општа економска кретања у Београду и Софији.....	153
3.1 Привредна активност у престоницима у позној фази социјализма.....	153
3.2 Локалне економске политике у условима транзиције.....	155
3.3 Градске власти и промене у банкарском сектору.....	168
4. Инвестиције и градске финансије.....	176
4.1 Инфраструктурне промене у Београду и Софији.....	176
4.2. Транзиција и буџетска политика.....	185
IV УРБАНА ТРАНСФОРМАЦИЈА.....	192
1. Основна обележја урбаних промена у постсоцијалистичким градовима Централне и Источне Европе.....	192
2. Постсоцијалистичка урбанизација Београда и Софије.....	196
2.1 Урбанистички планови и територијални развој у социјализму.....	197
2.2 Промене у урбаном развоју и „анархоархитектура“ у престоницама (1990-2000).....	202
2.3 Субурбанизација и (не)контролисана градња.....	207
3. Социјална и популациона динамика у престоницама.....	215
3.1 Демографске промене.....	216
3.2 Стамбена политика и становање.....	218
V ВЛАСТ И ПОБУНА	224
1. Револуције 1989. године и њихови модели.....	224
2. Политички протести у Београду и Софији.....	226
2.1 „Антибирокупатска револуција“. Крај живковизма.....	227
2.2 Од округлог стола до 5. октобра: транзиција и демонстрације опозиције у престоницама.....	233

2.3	Антиратни протести.....	245
3.	Студентске побуне и друштвене промене.....	249
	ЗАКЉУЧАК.....	260
	СПИСАК ТАБЕЛА.....	269
	ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	270
	БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	295

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

- БДЖ** - *Български държавни железници* (Бугарске државне железнице)
БЗНС - *Български земеделски народен съюз* (Бугарски земљораднички народни савез)
БКП - *Българска комунистическа партия* (Бугарска комунистичка партија)
БНБ - *Българска народна банка* (Бугарска народна банка)
БСП - *Българска социјалистическа партия* (Бугарска социјалистичка партија)
БУ - Универзитет у Београду
ВМРО - *Вътрешна македонска револуционна организација* (Унутрашња македонска револуционарна организација)
ВНС - *Велико Народно събрание* (Велика народна скупштина, Уставотворна скупштина)
ВСИК - *Временни столичен изпълнителен комитет* (Привремени градски извршни комитет у Софији)
ГК СКБ - Градски комитет Савеза комуниста Београда
ГСС - Грађански савез Србије
ГУП - Генерални урбанистички план
ДЕПОС - Демократски покрет Србије
ДИПОС - Дипломатско стамбено предузеће
ДОС - Демократска опозиција Србије
ДПС - *Движение за права и слободи* (Покрет за права и слободe)
ДПС - Демократска партија социјалиста Црне Горе
ДС - Демократска странка
ДС - *Държавна сигурност* (Државна безбедност у Народној Републици Бугарској)
ДСС - Демократска странка Србије
EBRD - *European Bank for Reconstruction and Development* (Европска банка за реконструкцију и развој)
ЕЕЗ - Европска економска заједница
ЕУ - Европска унија
ИК - *Изпълнителен комитет* (Извршни комитет, градска влада)
ИО - Извршни одбор (градска влада)
МС - *Министерски съвет* (Министарски савет Бугарске, Влада Бугарске)
ММФ - Међународни монетарни фонд
НАТО - *North Atlantic Treaty Organization* (НАТО, Североатлантски пакт)
НБЈ - Народна банка Југославије
НБС - Народна банка Србије
НДК - *Национален дворец на културата* (Национални дворец културе)
НРБ - *Народна република България* (Народна Република Бугарска)
НРС - Народна радикална странка
СГБ - Скупштина града Београда
СДС - *Съюз на демократичните сили* (Савез демократских снага)
СЕВ - Савет за узајамну економску помоћ
СИВ - Савезно извршно веће
СКЈ - Савез комуниста Југославије
СКС - Савез комуниста Србије
СНП - Социјалистичка народна партија Црне Горе
СНС - *Столичен народен съвет* (Градска народна скупштина Софије, Народни савет Софије)

- СОАП** - *Столична общинска агенция за приватизация* (Градска агенција за приватизацију)
- СОБ** - *Столична общинска банка* (Градска банка)
- СОС** - *Столичен общински съвет* (Градска скупштина Софије)
- СПО** - Српски покрет обнове
- СПС** - Социјалистичка партија Србије
- СРЈ** - Савезна Република Југославија
- СРС** - Српска радикална странка
- СРСЈ** - Савез реформских снага Југославије
- ССРН** - Социјалистички савез радног народа
- СУ** - *Софийски Универзитет „Св. Климент Охридски“* (Софијски универзитет)
- СФРЈ** - Социјалистичка Федеративна Република Југославија
- УКС** - Удружење књижевника Србије
- ФДНС** - *Федерација на независимите студентски дружества* (Федерација независних студентских удружења)
- ФНРЈ** - Федеративна Народна Република Југославија
- ЦИЕ** - Централна и Источна Европа
- ЦК** - Централни комитет

ПРЕДГОВОР

Транзиција је у научном и феноменолошком смислу модеран појам, настао почетком седамдесетих година 20. века. Кроз најопштију дефиницију, транзиција представља поједине или вишезначне промене у оквирима трансформације тоталитарних и ауторитарних система до нивоа демократске консолидације друштва. У овим процесима се кроз споразумни или конфронтирајући однос режима и његове опозиционе алтернативе успостављају нови односи у држави и друштву или, кроз њихову реверзибилност, носиоци власти успевају да стабилизују своју позицију.

Постсоцијалистичка транзиција у Европи током деведесетих година 20. века може се дефинисати као процес системских друштвено-политичких и економских промена у којем је дезинтеграција социјализма ишла упоредо са успостављањем вишепартизма, демократизације и либерализованог привредног тржишта. Истовремено, поред распада СССР-а, постсоцијалистичку транзицију у овом периоду обележиле су промене на политичкој мапи Европе - нестанак појединих држава након договора политичких елита (Чехословачка) односно вишегодишњег грађанског рата (Југославија).

Наше истраживање један је од покушаја у откривању подударности и разлика у системским преображајима земаља које су, претходно, прошле кроз два социјалистичка развојна модела. Без обзира на посебност „ратне“ транзиције на постјугословенском простору и различите типове социјалистичких система у СФРЈ/СР Србији (социјалистичко самоуправљање) и Народној Републици Бугарској (совјетски модел државног социјализма), поређења постсоцијалистичких промена у овим државама омогућено је заједничким географским и демографским оквирима истраживања (Балкан, сличности у величини држава и броју становника), као и истовремено започетим процесима у друштвено-политичкој (укидање једнопартизма, демократизација) и економској сфери (либерализација тржишта, својинска трансформација). Истраживање компаративне транзиције у ужим оквирима ових држава - престоницама Београду и Софији има велику важност, јер су представљале епцентре свих системских промена, посебно изражене кроз динамику партијских односа на државном и градском нивоу, успостављању нове елите и промене постојећих друштвених, економских и културних образаца.

Оваква врста транзитолошког проучавања СРЈ/Србије и Бугарске кроз упоредне анализе процеса у њиховим престоницама током деведесетих година омогућава нам да сагледамо посебности системских промена у обе земље, али и њихове сличности. Исто тако, у нашем истраживању истакнути су утицаји ширег, постхладноратовског (геополитичког и економског) контекста на транзиционе промене у СРЈ/Србији и Бугарској. У том смислу, посебно је интересантно проучавати у којој је мери слом либералнијег облика социјализма (социјалистичко самоуправљање) у условима ратног окружења и међународне изолације имао „транзиционе“ специфичности у односу на крај државног социјализма у Бугарској.

Истраживање међусобних транзиционих утицаја у престоницама ових суседних држава омогућавају и динамични билатерални односи у времену драматичних криза (рат на простору бивше Југославије, економска и политичка изолација Србије и Црне Горе изазвана санкцијама УН, бомбардовање НАТО). У овим оквирима, могуће је проучавати и развој вишепартијских система у обе земље и преко балканских међупартијских односа заснованих на сличности идеолошких образаца (СПС и БСП, односно СПО, СРС, ДС и СДС).

Предмет истраживања у овој дисертацији јесу кључне политичке, друштвене и економске промене у оквирима транзиције власти у Србији и Бугарској, уз посебно наглашавање снажно истакнуте позиције њихових главних градова у наведеним процесима. Изучавање транзиције у Београду и Софији током 1990-тих омогућава нам да сагледамо све специфичности, сличности и разлике у првој, десетогодишњој фази трансформације социјалистичког система у СРЈ/Србији и Бугарској. Поред тога, компаративна анализа транзицијских промена у Београду и

Софији у овом периоду помаже нам да детаљније проучавамо теме о значају и улози ових престоница у регионалном, као и европском окружењу.

Промене у структурама политичке власти Србије и Бугарске у последњој деценији 20. века такође представљају једну од значајнијих истраживачких тема ове дисертације. У главним градовима настају постсоцијалистичке политичке странке и грађански покрети, они су средишта парламентарних и ванпарламентарних (митинзи, протести) борби за власт, праћених побунама студентских и синдикалних организација. У Београду и Софији делују најутицајније страначке и економске елите на државном и локалном нивоу. Ове елите остварују своје интересе преко различитих облика политичке и привредне сарадње, где се, неретко, као последица јављају нарушени унутарстраначки односи. Престонице Србије и Бугарске током 1990-тих биле су средишта сарадње, али и ривалитета носилаца власти, често изазиваних различитим политичким и економским интересима, као и личним несугласицама.

Део предмета истраживања представљају и утицаји локалних политичких функционера и привредника у престоницама на кључне актере у државној власти, као и њихове међусобне интересне везе и сукоби. Поред наведеног, важан сегмент проучавања односи се на утицаје избора за локалне органе власти на стабилност транзиционих влада у СРЈ/Србији и Бугарској. Идеолошка транзиција у престоницама издвојила се као посебно поље истраживања. Њен значај и важност у оквирима транзиције власти проучавали смо кроз анализе одлука градских власти о променама назива тргова и улица, као и истраживањем нових идеолошких парадигми, манифестованих кроз пренамену, односно рушења социјалистичких културних средишта (Меморијални центар Јосип Броз Тито, маузолеј Георгија Димитрова).

Економске промене, у складу са базичним поставкама транзитолошких теорија, у овој дисертацији заузимају важно место у дефинисању вишезначног предмета истраживања. Либерализација тржишта, приватизација и реституција у престоницама представљени су као најзначајнији транзициони механизми за покретање процеса привредне и својинске трансформације. Поред тога, долази до формирања друштвених односа на новоуспостављеним основама социјалне неједнакости са доминантним слојем „транзиционих губитника“. Раст незапослености и пад животног стандарда пратио је пораст броја сиромашног становништва у престоницама, који се, у случају Београда, сагледавао и преко драматичних промена у демографској структури (емиграција, долазак избегличког становништва из ратом захваћених подручја).

Из свега наведеног може се извући закључак да је предмет истраживања кроз неколико својих основних подручја (политичка и економска транзиција, формирање нове елите кроз процесе репродукције номенклатуре и њене циркулације, промене урбаних модела развоја) одређен применом теоријских и методолошких поставки као и научним циљевима ове дисертације. Свако од подручја предмета истраживања, посматрано је и у оквирима истоврсних процеса у земљама Централне и Источне Европе, што је омогућило и извођење закључака у још ширим, компаративним контекстима.

Основни *циљ истраживања* је детаљна анализа процеса транзиције власти у Београду и Софији у последњој деценији 20. века уз употребу научне методологије. У оквирима ове анализе посматрали смо процесе политичких, економских и друштвених промена у време успостављања и развоја вишепартијског система и тржишних односа. Поједини циљеви истраживања односе се на феномен „транзиционог моста“ као развојног (дис)континуитета између социјалистичке прошлости и пост-постсоцијалистичке садашњости 21. века, а у временским и просторним оквирима регионалне (балканске) друштвене трансформације.

У том смислу, анализа је обухватила политичке промене кроз развој вишепартизма, различите врсте интеракција страначких елита и промене у уставно-правном положају Београда и Софије. Поред тога, сагледавали смо и резултате одлука градских власти у условима привредне

стагнације, али и реализације партијских и личних интереса носилаца локалне власти под утицајима различитих економских центара моћи. У проучавању главних токова привредних рецесија и конјуктура у престоницама од посебне важности показала се анализа промена у банкарском сектору, развоју инфраструктуре и одређивању нових буџетских приоритета. Такође, она је обухватила економске и социјалне аспекте приватизације друштвених и државних стамбених фондова, али и последице изазване демографским кретањима и успостављањем урбанистичке децентрализације. У компаративном смислу, анализирана је и улога партијских и студентских протеста као последице друштвено-политичких неравнотежа изазваних транзицијским променама.

Најзначајнији циљ ове дисертације је да кроз истраживање слојевите повезаности друштвено-политичких и економских односа у оквирима транзицијских промена у престоницама Србије и Бугарске укажемо на кључне правце трансформације социјалистичког система на Балкану у последњој деценији 20. века. У складу са наведеним, на основу сагледавања историјских извора и стручне литературе формирали смо **две основне научне претпоставке (хипотезе)** за реализацију овог истраживачког рада:

1) Постсоцијалистичка транзиција власти у престоницама Београду и Софији зависи од структуралних и системских промена у Србији и Бугарској. Конкретније, главна својства те транзиције дефинисана су односом централне и локалне власти, међустраничком и унутарстраничком динамиком, односом са неформалним центрима моћи (пре свега у привредно-финансијској сфери), као и суочавањем са различитим облицима друштвеног активизма (политички, грађански, студентски и синдикални протести).

2) Економске промене деведесетих година 20. века значајно су утицале на социјалне и урбанистичке промене у престоницама, а рат на простору бивше Југославије, посебно, на демографске промене у Београду. Заједничко за Београд и Софију је спор темпо постсоцијалистичке реструктурирације као и споро успостављање нових типова јавне контроле.

У оквиру основних научних претпоставки издвојили смо за проблематизацију **неколико посебних хипотеза:**

1) Власт у престоницама значајно утиче на централну власт и обрнуто. Политичка борба за власт у престоницама била је под будним оком страничких централа, а власт у престоницама један је од кључних циљева најзначајнијих политичких партија.

2) Трансформација локалних институција иде упоредо са развојем новог политичког система у држави.

3) Структура издвајања из буџета Београда и Софије најбоље дефинише приоритете и резултате престоничких политика.

4) У погледу капиталне инфраструктурне трансформације Софија је корак испред Београда због раније започетог и убрзанијег процеса својинских промена и реституције, као и пласмана финансија из домаћих банака и страних кредита.

У овој дисертацији проучавање транзицијских процеса у Београду и Софији крајем 20. века засновано је, поред теоријске контекстуализације, садржајне концептуализације као и провере постављених научних претпоставки, на употреби различитих методолошких приступа. Ради њихове међусобне усклађености настојали смо да теоријске моделе, методологије и научне закључке из различитих области (историја, право, политичка и урбана социологија, политикологија, економија, урбанизам) синтетизујемо у оквирима кохерентног историјског истраживања. Коришћење *историографског метода* кроз прикупљање и критику изворне грађе и стручне литературе, као и њихово проучавање у задатом хронолошком контексту произвело је истраживачке резултате и извођење закључака у вези са кључним транзиционим променама у Београду и Софији.

Компаративни метод омогућио нам је да процесе постсоцијалистичке транзиције сагледавамо и анализирамо у ширим просторним оквирима. Успостављањем оваквог мултидимензионалног приступа не посматрамо само феномене и предмете истраживања један према другом, већ и њихове међусобне утицаје, као и њихове заједничке специфичности у односу на друге.¹ На овај начин можемо да и проучавамо не само сличности и разлике приликом транзицијских промена у Београду и Софији већ и интерактивност носилаца државне и локалне власти, као и њихове везе са припадницима различитих елита. Примена компаративног метода била је одређена јасним хронолошким (деведесете године 20. века), просторним (Балкан) и теоријским оквирима, а у којима је било могуће истраживати преклапања разноликих транзицијских процеса у престоницама СРЈ/Србије и Бугарске.

Квантитативни методи у истраживању помогли су нам у одређивању економских приоритета престониичких власти. Користили смо, у складу са тим, основне економетријске моделе у виду прикупљања и формирања база података и анализа статистичких параметара. Поред наведеног, успостављањем принципа међузависности ових показатеља омогућена су аналитичка проучавања инвестиционих, буџетских и демографских процеса у престоницама. Употреба квантитативних метода била је одређена опсегом историјског истраживања, а у функцији расветљавања кључних економских процеса у главним градовима. Анализа буџетске политике (приходи, расходи, субвенције, порези и др.) извршена је применом квантитативног и компаративног метода.

Циљ примене *метода студије случаја* искоришћен је за истраживање интересних веза актера одлучивања (група и појединаца) на локалним нивоима власти са различитим „бизнис-елитама“. Употреба студије случаја као методолошког модела има значај у реконструкцији деловања локалних политичара у друштвеној свакодневици. *Методу анализе наративних извора (интервјуа)*, односно личних сећања из прошлости употребили смо, услед недоступности великог броја примарних архивских извора за крај 20. века као њихову делимичну алтернативу. Интервјуи су имали значај важног извора за расветљавање односа између различитих структура власти, као и оквирима унутарпартијских и међупартијских борби које су се врло често дешавале ван домаћаја јавности.

Наша историјска истраживања транзиционих процеса у Србији и Бугарској крајем 20. века кроз *проучавање архивске грађе* била су битно редукована због законске доступности ових докумената у временским маргинама мањим од 30 година.² Ограничено коришћење архивских фондова за последњу деценију 20. века усмерило нас је детаљном проучавању доступне архивске грађе у Историјском архиву Београда (фонд Скупштина града Београд), као и Државном архиву Софије (*Државен архив Софија*, фонд *Софијски градски народен съвет*).³ Захваљујући љубазности запослених у софијској градској Скупштини прикупили смо важне делове архивске грађе ове институције (*Архив на Столичния общински съвет*), а који се односи на одлуке у периоду 1995 - 2000. године . За проучавање одређених политичких процеса из времена позног социјализма користили смо документарне изворе из Архива Југославије (фонд Савезно извршно

¹ Werner, Michael; Zimmermann, Benedicte, “Beyond Comparison: Histoire Croisee And The Challenge of Reflexivity”, u: *History and Theory*, No. 45, 2006, str. 38.

² У време истраживања на снази је био Закон о архивској грађи Савезне Републике Југославије (*Службени лист СРЈ*, бр. 12/98), који је престао да важи доношењем новог прописа о архивској грађи из 2020. године (*Службени гласник* 6/20). У оба закона доступност архивске грађе омогућена је након истека законског рока од 30 година, а њено коришћење пре истека овог рока могуће је само на основу одлука стараоца, односно имаоца грађе, као и одлука државних органа.

³ За разлику од наведеног фонда Историјског архива Београда (ИАБ) у којем је грађа била доступна за читав транзициони период (1989-2000), у Државном архиву Софије (ДАС) истраживања су била могућа само за временске периоде до 1995. године.

веће), као и Централног државног архива (*Централен државен архив, фондови Пленуми и Съвешчания на ЦК БКП и Министерски съвет*).

Број објављених архивских збирки које су нам биле на располагању директно је завистан од ограничења о доступности архивске грађе за последњу деценију 20. века. У том погледу, вредно је издвојити две збирке докумената на бугарском језику, коришћене за писање увода дисертације (*Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България 1984-1989*, приредио Веселин Ангелов и документарни зборник *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968-1989, част 2*). Трећи том збирке докумената - *Istorija Demokratske stranke: 1989-2009* (priredili Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, Srđan Cvetković i Slobodan Gavrilović) био је од важности за квалитетније истраживање политичких процеса у оквирима вишепартизма у Србији.

Међу објављеном грађом вреди издвојити поједине збирке правних прописа (*Evropske strategije politike i lokalnoj zajednici, Местно самоуправление и местна администрация*, издања генералних урбанистичких планова Београда и Софије). У званичним државним и престоничким гласилима (*Службени лист СРЈ, Службени гласник, Службени лист Београда, Државен вестник*) објављивани су закони, подзаконска акта, одлуке градских парламената и други прописи чијом компаративном анализом смо проучавали развој уставно-правног положаја Београда и Софије као главних градова али и као средишта локалне самоуправе.

Значајну групу историјских извора представљају статистичке анализе и подаци. Издања Републичког завода за статистику (*Месечни статистички преглед и Зараде у Републици Србији 1965-2005*) омогућила су нам истраживања података и параметара важних за економска кретања у Србији и Београду). Најзначајнији зборник за истраживање демографских промена представља публикација некадашњег Министарства за људска и мањинска права СЦГ (*Избеглички корпус у Србији*). Поред наведеног, посебни подаци истраживани су у статистичким годишњацима који су, током 1990-тих, публиковали резултате развоја на државном и локалном нивоу (*Статистички годишњак Југославије, Општине у Републици Србији, Статистички годишњак Београда*). Истоврсни подаци за Бугарску и Софију добијени су истраживањем статистичких годишњака који су објављивали податке на нивоу државе и локалних самоуправа (*Статистически годишник*).

Посебан корпус извора у истраживању представљала је штампа. Њен значај је у извештавању о свим најважнијим политичким, привредним и друштвеним догађајима током деведесетих година. У дневној штампи из овог периода (*Вечерње новости, Политика, Глас јавности, Наша борба, 24 часа, Труд, Сега, Стандарт* и др.), налазио се велики број података које смо користили, пре свега, у оквирима проучавања политичке транзиције и улоге протеста у промени друштвене стварности. Странацка штампа (*Демократија, Српска реч, Велика Србија, Демократија, Дума*), без обзира на њено пропагандистичко усмерење, има важну улогу у расветљавању политичких позиција странака, као и у артикулацији њихових ставова према јавности. Користили смо и текстове публиковане у недељним новинама (*НИН, Време, Капитал*) због важности њихових аналитичких текстова у расветљавању појединих политичких и економских процеса.

Од значајне важности показали су се дневничке белешке и мемоари некадашњих носилаца власти и друштвене моћи, као и припадника опозиције - Жеље Желева (*Въпреки всичко. Моята политическа биография*), Раифа Диздаревића (*Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*), Борисава Јовића (*Последњи дани СФРЈ*), Борке Вучић (*Bankarstvo – izbor ili sudbina*), Велка Влканова (*На колене пред истината*), Николаја Камова (*Да бъдеш свободен*), Драгољуба Мићуновића (*Живот у невремену 2*) и Вука Драшковића (*Мета*). Њихова сведочанства, као и интервјуи са учесницима важних транзиционих догађаја (локални и партијски функционери, дипломате, синдикалне вође, новинари, студентски представници) употпуњују наше истраживање многобројним оценама о

организацији и функционисању државних и градских власти, унутарпартијској и међупартијској динамици „иза кулиса“, односима странака и синдиката, студентским протестима итд.

У дисертацији је наведен и значајан број новинских, стручних и публицистичких текстова објављених на интернету (web-портали). Приликом избора текстова са web-портала настојали смо да избегнемо податке који имају ненаучни или псеудоисторијски значај испитивањем њихове веродостојности, уз помоћ информација о власницима интернет-сајтова.⁴ У нашем случају, текстови су, по правилу, преузимани са web-портала међународних и државних институција, јавних предућа, као и познатих медијских кућа у Србији и Бугарској.

За писање ове дисертације користили смо и велики број **монографија, чланака, студија и расправа (литература)**. Стручне историографске монографије у Србији и Бугарској о транзицијским процесима крајем 20. века присутне су у скромном броју. За детаљнија објашњења појмова у теоријском смислу (постсоцијалистичка транзиција, елите, урбана трансформација) користили смо значајан број радова домаћих и иностраних научника.⁵ За расветљавање општег друштвено-политичког контекста у Србији и Бугарској између 1980. и 2000. године вреди издвојити радове Бранка Петрановића, Мари Жанин-Чалић, Цона Лемпија, Љубодрага Димића, Јасне Драговић-Сосо, Дејана Јовића, Јова Бакића, Јосипа Глаурдића и др.⁶

Велики значај за ово истраживање имају и научни зборници са тематским радовима о значају партијских промена у Србији крајем осамдесетих година, као и о друштвено-политичким процесима у контексту ратног распада СФРЈ (*Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osmo sednica SK SKS: uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije 1987–2007*. ур. Momčilo Pavlović и *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ур. Nebojša Popov). Књига Драгана Богетића и Слободанке Ковачевић (*Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*) пружила нам је одличан увид у историјат билатералних односа две земље.

Бугарска историографија је, у том погледу, понудила неколико важних наслова. Зборник радова о историји социјалистичке Бугарске у редакцији Ивајла Знеполског обухвата најзначајније сегменте политичког, друштвеног, економског, културног и свакодневног живота.⁷ Према епохи државног социјализма у Бугарској и улози БСП током *прехода* афирмативније се односи зборник радова истакнутих левичарских интелектуалаца и појединих функционера БСП у редакцији Евгенија Кандиларова и Тање Турлакове.⁸ Дело познатих бугарских историчарки Евгеније Калинове и Искре Баеве (*Българските преходи 1939-2010*) омогућило нам је увид у кључне политичке токове крајем социјалистичког периода и у време транзиционих промена 1990-тих.

⁴ Mandić, Slobodan, *Kompjuterizacija i istoriografija*, Beograd 2008, str. 83-88.

⁵ O' Donnell, Guillermo, Schmitter, Philippe, C., *Tranzicije iz autoritarne vladavine*; Rustow, Dankwart A, „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model“, *Comparative Politics*; Linz, Juan J., Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*; Merkel, Wolfgang, *Transformacija političkih sustava. Teorije i analize*; Nakarada, Radmila, *Raspad Jugoslavije. Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*; Проданов, Васил, *Теория на българския преход*; Sekelj, Laslo, *Jugoslavija, struktura raspadanja*; Miladinović, Slobodan, *Elite raspada*; Pavlović, Vukašin, „Теорије елита у политичкој социологији. Класичне и савремене концепције“, у: *FPN Godišnjak*, god. 5, br. 5; Szelenyi, Ivan; Szelenyi, Sonya, „Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe“ *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5; *Елитът и промените в България. Анализ на резултатите от социологическо изследване*; Vujović, Sreten, Petrović, Mina, „О класичној и новој урбаној социологији“, *Urbana sociologija* (priredili Sreten Vujović и Mina Petrović).

⁶ Петрановић, Бранко, *Историја Југославије (1918-1988), књига III*; Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*; Lempi, Džon, *Југославија као историја*; Димић, Љубодраг, *Историја српске државности – Србија у Југославији*; Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*; Jović, Dejan, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*; Bakić, Jovo, *Jugoslavija: razarenje i njegovi tumači*; Glaurdić, Josip, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije* и др.

⁷ *История на Народна Република България: режим и обществото* (ред. Ивайло Знеполски).

⁸ *Изследвания по история на социализма в България*, кн. 2-3.

Радови Владимира Гоатија, Славише Орловића и Тање Николове били су нам основна литература у сагледавању динамике развоја плуралистичке сцене у Србији и Бугарској.⁹ Изузетан зборник радова у редакцији Ивана Чалкова (*Мрежите на прехода: Какво всъщност се случи в Българија след 1989 г*) пружио нам је могућност дубинског проучавања кључних процеса у економској трансформацији Бугарске. Одлична монографија Милице Увалић (*Tranzicija u Srbiji*) доноси преглед кључних догађаја унутар југословенске економске и политичке транзиције крајем 20. века. За разумевање улоге урбанистичко- социјалних промена користили смо дела Сретена Вујовића, Мине Петровић, Жане Стојчеве и Жаклине Глигоријевић.¹⁰ Радови Димитара Луцева (*Революцията в Българија 1989–1991*, кн. 1-2), Степана Пољакова (*Нежна револуција LTD*) и Калојана Методиева (*Поколения и възраст в политиката*) посвећени су, између осталог, политичким, грађанским и студентским протестима у Софији. За анализу тих процеса у Београду од значаја су два зборника Института за психолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, у редакцији Боре Кузмановића и Драгице Павловић, као и социолошко-политиколошки зборник *R/Evolucija i poredak. O dinamicni promena u Srbiji* (уредници Ивана Спасић и Милан Суботић).¹¹

У **композицији дисертације** издвојили смо, као посебне делове, Предговор, Увод, пет посебних поглавља и Закључак. У *Предговору* дисертације посветили смо пажњу предмету и циљу истраживања, научним хипотезама, методолошким поступцима, најважнијим изворима и литератури, структури рада, његовим истраживачким проблемима и значају. Најважнији делови *Увода* овог рада односе се на теоријско одређивање појма постсоцијалистичке транзиције, анализу последње фазе социјалистичког система у Централној и Источној Европи, кључне правце политичке транзиције у СРЈ/Србији и Бугарској и хронолошки приказ билатералних односа ових држава током 1990-тих.

У поглављу *Политичке борбе и локална власт у Београду и Софији* анализирали смо политичку и правну позицију престоница у периоду позног социјализма и током последње деценије 20. века, динамику транзиционих односа власти и опозиције и промену идеолошке парадигме у контексту трансформације социјалистичког система. На почетку поглавља *Транзиционе елите* указали смо на значај дефинисања појма постсоцијалистичка елита и анализирали смо процес конверзије номенклатуре у транзициону елиту. Важан део овог поглавља представљају и резултати о односима унутарпартијских и међупартијских елита, као и њихови односи са центрима финансијске моћи.

У оквирном делу поглавља *Економске промене у Београду и Софији* посветили смо пажњу основним параметрима економских промена у Централној и Источној Европи и најважнијим питањима и проблемима транзиционих привреда Србије и Бугарске (власничка трансформација, хиперинфлација, монетарне реформе, санкције УН). Кључни истраживачки резултати у овом поглављу односе се на привредну динамику у Београду и Софији крајем социјализма и током деведесетих година, улогу и значај банкарског сектора у транзиционим променама, инфраструктурну активност и анализу буџетске политике.

Постсоцијалистичка урбанизација престоница, кроз анализе промена стратегија планског развоја, субурбанизације и нелегалне градње, демографске промене као и успостављање нових стамбених политика представљају кључне делове поглавља *Урбана трансформација*. У

⁹ Goati, Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*; Orlović, Slaviša, *Politički život Srbije. Između partokratije i demokratije*; Николова, Таня, *Речник на политически партии в Българија (1989-2009)*.

¹⁰ Vujović, Sreten - Petrović, Mina, „Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda“. u: *Društvo u previranju - sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*; Стојчева, Жана, *Градското планиране на Софија през прехода (1990-2010)*; Gligorijević, Žaklina, *Odnos strategija urbanog razvoja i planskih politika Beograda 1995-2015*.

¹¹ *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović; *Studentski protest 96/97*, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta).

последњем поглављу *Власт и побуна* реконструисали смо узроке, улогу и значај политичких и друштвених протеста у транзиционим променама. У *Закључку* су сумирани резултати истраживања и означени најважнији фактори утицаја на постсоцијалистичку транзицију у Београду и Софији.

Досадашња транзитолошка истраживања у историографијама Србије и Бугарске углавном су се ослањала на проучавања само појединих аспеката постсоцијалистичких промена, пре свега кроз хронолошку динамику развоја вишепартизма, као и поједине економске и друштвене промене. Значај овог истраживања је у његовој тематској и садржајној интердисциплинарности, проблематизацији теоријског дискурса, концептуалној разради и контекстуализацији. За добијање синтетичких резултата и закључака различити методолошки поступци примењени су на обимној и разуђеној изворној грађи и литератури. Истовремено, ова дисертација не поставља испред себе циљ да тумачи све догађаје из прошле стварности Србије и Бугарске током деведесетих година, већ указује на кључне правце транзиционих промена у овим државама и њиховим престоницама. Поред наведеног, желели бисмо да резултати наших истраживања отворе стручну, мултидисциплинарну полемику о постсоцијалистичким процесима на Балкану да би се, у аналитичком смислу, сагледали у ширим форматима.

Наша дисертација има и својих јасних ограничења. У овом раду нисмо се детаљније бавили бавили проучавањем транзиције у одређеним сегментима друштвеног и свакодневног живота (култура, образовање, спорт, приватни живот). Сматрамо да ове области, иако су у непосредној вези са проучавањем постсоцијалистичке транзиције власти, заслужују посебно тематско истраживање. Слаба доступност архивске изворне грађе, одређена њеним законским ограничењима, онемогућила нас је у детаљнијем и дубљем проучавању улоге „трансформисаних“ служби безбедности у процесима политичке и економске транзиције (настанак и развој политичких странака, кризе и смене власти, приватизација, реституција) у Србији/Београду и Бугарској/Софији током деведесетих година. Ови процеси, као и везе појединих делова ових структура са растућим организованим криминалом крајем 20. века, свакако захтевају посебно проучавање које ће, надамо се, бити омогућено у пуној мери након доступности архивске грађе истраживачима.

На крају, желим да се захвалим свима који су ми пружали велику стручну подршку, од дефинисања теме дисертације до њеног коначног завршетка. Највећу захвалност дугујем својим менторима – преминулом проф. др. Мирославу Јовановићу и проф. др. Радини Вучетић на свим стручним, педагошким и пријатељским консултацијама, предлозима, сугестијама и утицајима, као и несебичној помоћи и разумевању. Велику захвалност желим да изразим и проф. др. Милану Ристовићу, проф. др. Сретену Вујовићу и проф. др. Алексеју Тимофејеву на добронамерним саветима и предлозима у вези уобличавања појединих делова овог рада. Желим да истакнем и велику стручну и организациону помоћ и подршку мојих бугарских пријатеља – проф. др. Михаила Груева, директора Државне агенције „Архиви“, проф. др. Мире Маркове, декана Историјског факултета Софијског универзитета и др. Калојана Методијева без којих ова дисертација, такође, не би била могућа.

УВОД

1. Постсоцијалистичка транзиција

Транзиција се у друштвеним наукама најчешће дефинише као „процес, промена, прелаз или преображај једног друштвеног система у други“.¹² Овај термин обележио је „епоху и дух времена“, посебно након слома система државног социјализма (1989), када је идеологија марксизма-лењинизма уступила место либералној демократији.¹³ Тако је настала и *транзитологија* као метод усвајања нових знања и термина о постсоцијалистичким променама.¹⁴ Током седамдесетих и осамдесетих година ови појмови често су коришћени за компарацију процеса у Централној и Источној Европи (ЦИЕ) са демократизацијом Јужне Америке и Јужне Европе (Шпанија, Португал, Грчка).¹⁵

Студија америчког социолога Данкварта Растоуа *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model* (1970) сматра се једним од првих и најважнијих радова о транзицији. Овај научник је, анализирајући могућности преласка у демократски облик владавине, означио транзицију као историјски и друштвено-еволутивни пут ка коначним променама система.¹⁶ На основу анализе два таласа транзиције у Западној Европи (1890-1918; 1945-1970) Растоу је уочио три фазе промена у друштву. Карактеристике прве фазе су почетни знаци демократизације, политичке борбе и појава нове елите. Након њеног завршетка следиле су „фаза одлуке“ и „фаза консолидације“ у којима је, након одлуке о преласку у демократију, стабилизован вишепартијски систем са својим најважнијим карактеристикама - конкуренцијом и компетенцијом.¹⁷

Политиколози Гиљермо О'Донел и Филип Шмитер су, проучавајући демократске процесе у Јужној Америци 1980-тих, закључили да транзиција почиње у ситуацији када ауторитарни режими, у тренуцима слабости своје легитимизације, започињу процес либерализације преговарањем са опозицијом, чијим вођама се гарантовала лична сигурност.¹⁸ На основу деловања војних хунти у Аргентини и Бразилу аутори наводе сталну присутност две аутократске, сукобљене групе у власти („тврдолинијаши“ и „меколинијаши“). Прва аутократска група била је склона прекидању почетних фаза у демократизацији друштва и завођењу још аутократскије власти (*реверзија*).¹⁹

О'Донел и Шмитер демократску консолидацију посматрали су као „шаховску партију са много актера“ у којој је циљ постизање најширег консензуса о тзв. социјалном пакту. Овај договор, по њима, мора да се темељи на изградњи вишестраначког система и институција, без реваншистичких потеза према кључним актерима претходног, аутократског система.²⁰ Питањем реверзије у транзицији бавио се и Семјуел Хантингтон (*The Third Wave*), наводећи да су слабости

¹² Tomić, Đorđe, *Od transformacije do tranzicije i nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije*, u: *Izglubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije* (zbornik radova), Beograd 2011, str. 35.

¹³ O' Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe, C., *Tranzicije iz autoritarne vladavine*, Zagreb 2006, str. 7.

¹⁴ Gans-Morse, Jordan, „Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm“, *Post-Soviet Affairs*, Vol. 20, No. 4, 2004, str. 323–330.

¹⁵ O' Donnell, G., Schmitter, P., *Tranzicije iz autoritarne vladavine...*, str. 7.

¹⁶ Rustow, Dankwart A., „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model“, *Comparative Politics*, Vol. 2, No. 3, 1970, str. 345-347.

¹⁷ Исто, стр. 348-356.

¹⁸ O' Donnell, G., Schmitter, P., *Tranzicije iz autoritarne vladavine...*, str. 38-67.

¹⁹ Исто, стр. 76.

²⁰ Исто, стр. 104-115.

демократских вредности код елита и већине грађана, снажни партијски антагонизми, уз „интервенционизам недемократских спољних сила“ кључни узроци повратка у аутократију.²¹

Хуан Линц и Алфред Степан (*Problems of Democratic Transition and Consolidation*) настојали су да раздвоје процесе либерализације и демократизације у оквиру транзиционих промена. По мишљењу ових аутора демократизација представља шири појам, односно политички оквир у којем се обезбеђује контрола извршне власти преко такмичарских избора, док либерализација може да садржи комбинацију политичких и друштвених мера попут укидања медијске цензуре, поштовања људских права или толеранције опозиције.²² Линц и Степан наводе демократску консолидацију као кључан транзициони циљ који се остварује када је прихвати сви учесници у политичкој борби, односно, када је онемогућен повратак на ауторитарни облик владавине. Консолидована демократија, по њима, подразумева „политички режим“ у којем је демократија као сложен систем институција и правила остала „једина игра у друштву“.²³

Линц и Степан такође су анализирали међузависност пет независних „арена“, тј. фактора од кључне важности за успех транзиционог процеса - цивилно друштво, политичко друштво, владавина права, бирократска структура и економско друштво.²⁴ На основу анализе односа државе и нације, закључили су да сложене државне заједнице (попут СССР) нису могле да успоставе принципе консолидоване демократије, што се може применити и на југословенски случај.²⁵ По типологији недемократских облика власти Линц и Степан разликовали су тоталитарни, пост-тоталитарни, ауторитарни и султанистички облик владавине, чиме су у значајној мери утицали на касније истраживаче транзиције.²⁶

Волфганг Меркел је, попут Семјуела Хантингтона, употребио термин *трансформација** за означавање промена тоталитарних и аутократских система где се преко неколико „таласа демократизације“ долази до стадијума консолидације. Меркел је посебно инсистирао на дефинисању *система* као предмета трансформације, с обзиром да овај појам обухвата поједине сегменте као што су влада, режим и држава.²⁷ Овај немачки политиколог транзицију је сагледавао само као појединачну фазу промена система у ширем контексту трансформације (преговори

²¹ Huntington, Samuel, P., *The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma, 1991, str. 281-299.

²² Linz, Juan J., Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996, str. 3.

²³ Исто, стр. 6-9. О појму консолидоване демократије видети и у: Gunther, Richard P., Diamandouros, Nikiforos, and Puhle, Hans-Jurgen Puhle, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995.

²⁴ Исто, стр. 10-16. Ова двојица научника сматрала су да цивилно друштво омогућава „проверу државне моћи“, а политичко друштво „уређује конкуренцију за политичку моћ“. Владавина правила представљала је „скуп експлицитних правила“ која важе за све, док је улога ефикасног бирократског апарата усмерена ка за спречавању насиља и спровођењу закона. На крају, економско друштво посредује преко „социјалних мера“ између државе и тржишта.

²⁵ Са теоријама о консолидованој демократији полемисао је Гиљермо О'Донел који је указао да се друштва који нису "стигла" у потпуну консолидацију, или која се се не крећу у том правцу, сагледавају као „застарела, замрзнута, дуготрајно неконсолидована и слично“, иако она могу да поседују значајан демократски потенцијал (детаљније у: O' Donnell, Guillermo, „Illusions About Consolidation“, in: *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2, 1996, str. 34-51).

²⁶ Исто, стр. 38-44. Социолог Слободан Антонић и политиколог Душан Павловић користе ову типологију Линца и Степана за карактеризацију власти Слободана Милошевића у Србији (детаљније у: Anđonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Београд 2002; Павловић, Душан, Србија за време и након Милошевића, *Социолошки преглед*, Vol. XXXIX, No. 2, Београд 2005).

²⁷ По Меркелу је *систем* шири појам од режима или државе, јер обухвата „међузависне процесе трансформације“ појединачних политичких, привредних, социјалних и културних процеса, а такође је непосредно повезан са питањима „легитимности и стабилности политичких поредака“ (Merkel, Wolfgang, *Transformacija političkih sustava. Teorije i analize*, Zagreb 2009, str. 66-70).

*У овом раду је усвојено Меркелово терминолошко одређење за *транзицију* и *трансформацију*, где су све фазе транзиције само сегменти *трансформације система*.

аутократске власти са опозицијом, „отварање“ либерализације, формирање политичких странака, изградња институција).²⁸

Меркел поред политичке и економске трансформације, додатно истиче појам *државна трансформација*, за објашњење промена насталих у оквиру распада СССР и СФРЈ. Он наводи два кључна проблема који током државне трансформације могу да угрозе демократију: проблем иреденте, тј. територијалних захтева и проблем мањина. Попут Линца и Степана, Меркел закључује да је демократизација лакша у национално хомогеним државама, односно да „вишенационална и вишерелигијска друштва по правилу искључују читав низ институционалних решења“.²⁹

Термини *постсоцијализам* и *постсоцијалистичка транзиција* користе се за разликовање преображаја социјалистичког система (Југославија, државе некадашњег совјетског блока) у односу на промене разних облика тзв. ауторитарног капитализма у другим деловима света (Јужна Америка, Југоисточна Азија, Јужна Европа). У односу на „двостепену“ транзицију (демократизација, тржишна привреда) јужноамеричких војних хунти, постсоцијалистичка транзиција може бити „трострука“ или „четворострука“, јер обухвата и изградњу државе и (или) нације, што су показали процеси на постјугословенском и постсовјетском простору.³⁰

Политиколог Радмила Накарада уочила је међусобну зависност процеса транзиције и глобализације. Накарада сматра да се по окончању Хладног рата не само постсоцијалистичке државе већ и читав свет крећу ка „транснационалним и наднационалним облицима организације, од биполарног ка униполарном, од блоковских и идеолошких подела ка све израженијим и оштријим цивилизацијским и економским поделама“.³¹

Једну од најбољих критика доминантних демократских теорија у оквирима транзитологије дао је бугарски филозоф Васил Проданов. У својој књизи *Теорија на българския преход* Проданов позива на опрезност око коришћења универзалних принципа промена недемократских система, јер, по његовом мишљењу, у свакој држави постоје историјске и културне специфичности које битно одређују транзиционе токове.³² Бугарски научник, истовремено, критиковао је и идеје о „посткапиталистичкој транзицији“ појединих бугарских левичарских интелектуалаца (Александар Томов, Александар Лилов, Андреј Рајчев, Канчо Стојчев) по којима транзиција (*преход*) може да се објасни само настајањем новог, некапиталистичког система коме се дају различита имена – „четврта цивилизација“, „информационо друштво“, „умрежено друштво“ итд.³³

Проданов је, у намери да издвоји специфичности бугарске транзиције, посматрао три кључна фактора утицаја - интелигенцију (као „субјекта идеолошке спознаје“), радикалне промене спољних геополитичких и геоекономских фактора утицаја и улогу највећих политичких партија (БСП и СДС). По аналитичким закључцима овог научника транзиција у Бугарској имала је „катастрофалан карактер“, јер је због превеликог запостављања економских промена држава заузела место највеће периферије европског капитализма“.³⁴ Група бугарских социолога предвођених Иваном Чалковом је у колективном истраживању *Мрежите на прехода* представила

²⁸ Исто, str. 171-227.

²⁹ Исто, str. 330-332. Меркел сматра да „што су вишенационална друштва фрагментиранија и сегментиранија“ то се кроз уставно-правни систем морају јачати „елементи консензуса и права на вето“ што омогућава „саботирање договарања“ оним политичким елитама које немају интерес за реформе у држави.

³⁰ Kuzio, Taras, „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“, u: *Politics*, Vol. 21, No. 3, 2001, str. 168-177.

³¹ Nakarada, Radmila, *Raspad Jugoslavije. Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Beograd 2008, str. 198.

³² Проданов, Васил, *Теорија на българския преход*, Софија 2012, стр. 27.

³³ Исто, стр. 28; Рајчев, Андрей, Стојчев, Кънчо, *Какво се случува ? Разказ за прехода в България и малко след него (1989 -2004)*, Софија 2008; Лилов, Александър, *Информационната епоха, Т.2, Световният и българският преход*, Софија 2006; Томов, Александър, *Четвртата цивилизација*, Софија 1996.

³⁴ Проданов, В., *Теорија на българския преход...*, стр. 530.

економску транзицију у Бугарској преко феномена утицаја постсоцијалистичких политичко-финансијских „мрежа“ на власт.³⁵

Социолози Младен Лазић и Ласло Секелј још крајем осамдесетих година указали су на дубоке структурне слабости у систему самоуправљања, које су значајно утицале на посебан ток транзиције на постјугословенском простору.³⁶ Политички филозоф Иван Вејвода за квалификацију природе транзиционих режима у у Хрватској и Савезној Републици Југославији (СРЈ) користи термин „демократски деспотизам“, по којем је, у обе земље, карактер власти и њене политичке моћи остао „изражено ауторитаран“.³⁷ Сузан Вудворд ставила је акценат на национализам интелигенције као један од кључних покретача урушавања социјалистичког система у Југославији. Недавна истраживања Марка Грдешића, заснована на ставовима Клауса фон Бејмеа о политичкој снази технократског слоја у транзицији, показала су да је југословенска номенклатура током транзиције имала осећај супериорности у односу на друге социјалистичке бирократије због искуства економских и културних веза са Западом, што је, у време промена, омогућило њену виталност.³⁸

У хронолошким оквирима постсоцијалистичка транзиција представља прву фазу промена система, коју карактерише задржавање снажних политичких и економских веза са периодом социјализма. Након појаве нових елита, успостављања принципа смене власти на демократским изборима и доминације економског либерализма (слободно тржиште, приватизација, реституција), постсоцијалистичка транзиција прелази у следећу фазу преображаја, коју поједини истраживачи називају и пост-постсоцијалистичком транзицијом.³⁹

Друштвени процеси у земљама ЦИЕ све до данас показују да су присутне и нежељене последице транзиције, због којих постоје јасно изражене супротности у односу на преостале државе Европске уније (ЕУ).⁴⁰ У том смислу, посебно се истичу концептуалне разлике о индивидуализму, значају и карактеру нације, у односу према мањинским групама и мигрантима, као и одрживости економског раста. Овакве комплексне појаве отварају могућности за нова транзитолошка тумачења промена система на европском постсоцијалистичком простору.

2. Крај државног социјализма у Централној и Источној Европи

Реформе политичког система (*гласност*) и либералне мере у економској и социјалној сфери (*перестројка*) совјетског лидера Михаила Горбачова отвориле су могућност убрзаног слома система државног социјализма у земљама ЦИЕ 1987. године. Након многобројних посета Горбачова државама совјетског „лагера“ реформски талас, који је најпре захватио Мађарску и Пољску послужио је као катализатор даљих промена у друштву и привреди. С друге стране, у партијским и државним руководством Чехословачке, Источне Немачке, Румуније и Бугарске појавили су се мањи или већи отпори овим реформским иницијативама.

³⁵ Чалъков, Иван; Бунджулов, Андрей; Христов, Иво и др., *Мрежите на прехода: Какво всъщност се случува в България след 1989 г.*, Софија 2008.

³⁶ Lazić, Mladen, *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb 1987; Sekelj, Laslo, *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd 1990.

³⁷ Vejvoda, Ivan, „Democratic Despotism“, u: *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, (ed. G. Pridham and Tom Gallagher), London: Routledge, 2000, str. 222-225.

³⁸ Woodward, Susan L., *Balkan tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D.C: Brooking Institution Press 1995; Von Beyme, Klaus, *Transition to Democracy in Eastern Europe*, London: Macmillan Press, 1996; Grdešić, Marko, *Does Each Regime Get the Critical Juncture it Deserves? Yugoslavia in 1948 and 1988*, Madison: University of Wisconsin, 2009.

³⁹ Sampson, Steven, „Beyond Transition. Rethinking Elite configurations in the Balkans“, u: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (ed. C.M. Hann), Routledge, 2002, str. 297-299.

⁴⁰ Musić, Goran, „Suprotstavljene, interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa“, u: *Izgubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije* (zbornik radova), Beograd 2011, str. 97.

Након победе опозиционог синдиката Солидарност на првим вишестраначким изборима у Пољској и одласка са власти режима Јаноша Кадара у Мађарској, у другој половини 1989. године талас промена захватио је све земље државног социјализма. Изузев оружане револуције у Румунији, у осталим земљама систем се распадао након унутарпартијске реформе (Мађарска), великих протеста (Чехословачка, Источна Немачка) или подношењем оставки комунистичких лидера изазваних унутрашњим партијским пучем (Бугарска). Улога дисидентских група и интелектуалаца у променама система била је веома значајна, посебно у Пољској, Чехословачкој и Мађарској.

Друштвене промене пратило је и смиривање хладноратовских затегнутости у односима суперсила. Горбачов је иницирао промене унутар система безбедности совјетског блока напуштањем тзв. Брежњевљеве доктрине, којом се ограничавао суверенитет земаља Варшавског уговора.⁴¹ Нови курс Москве назван је „Синатрином доктрином“, јер је омогућено свакој држави совјетског блока да „на свој начин“ води спољну политику.⁴² После потписивања споразума о коришћењу нуклеарног наоружања са америчким председником Роналдом Реганом, Горбачов је успео у намери да се уклоне многе напетости у односима са Западом и генерално побољша ситуација у односима суперсила. На тај начин, добио је могућност да се фокусира на политичке и економске реформе у својој земљи. Такође, веровао је да ће се отворити ново поглавље у економским односима између Европске економске заједнице (ЕЕЗ) и Савета за узајамну економску помоћ (СЕВ), које би довеле до успостављања блиске сарадње СССР и западноевропских држава.

Државе ЦИЕ почетком деведесетих година започеле су процес троструке трансформације. Једнопартијску владавину заменила је плуралистичка демократија, централно планирање и командну привреду принципи тржишне економије, док је државни суверенитет, до тада оптерећен совјетском хегемонијом, могао да изрази пуну независност.⁴³ Политичке реформе обухватале су смену владајућих партијских *номенклатура*,⁴⁴ промене изборног система, реформе у структури владавине, артикулацију циљева политичких партија и интересних група, али и чистке некадашњих припадника државног апарата, посебно из безбедносних сектора. Економске промене односиле су се на макроекономску стабилизацију (реформе монетарне и пореске политике), структуралне реформе (приватизацију, либерализацију и реституцију), институционалне реформе (измене правног и банкарског система) као и едукацију у области тржишног управљања предузећима.⁴⁵

Упоредо са овим, консолидација демократије била је праћена порастом национализма и генералним падом животног стандарда. Радикалне економске реформе, заједно са слабостима дотадашње планске привреде, произвеле су почетком 1990-тих у свим земљама ЦИЕ пад друштвеног производа, док су цене значајно порасле.⁴⁶ Као последице наведених процеса појавио

⁴¹ Mason, David S., „Glasnost, Perestroika and Eastern Europe“, u: *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 64, No. 3*, 1988, str. 431-435.

⁴² „Синатрина доктрина“ је термин ГенADIЈА Герасимова, портпарола совјетског шефа државе Горбачова. У мају 1989. године министар спољних послова Совјетског Савеза Едуард Шеварнадзе изјавио је „како не може да замисли да би СССР могао војно да интервенише у било којој од држава Варшавског пакта“. Чаушеску је јула исте године, подржан од Хонекера, тражио војну интервенцију против владе Солидарности у Пољској, што је СССР одлучно одбио (Kumar, Krishnan, „The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy“, u: *Theory and Society, Vol. 21, No. 3*, Springer, 1992, str. 324).

⁴³ Bideleux, Robert, Jeffries, Ian, *A History of Eastern Europe – Crisis and Change*, New York – Routledge 2007, str. 539.

⁴⁴ О значењу појма *номенклатура* детаљније у поглављу *Транзиционе елите*.

⁴⁵ Welsh, Helga A., „Political Transition Processes in Central and Eastern Europe“, u: *Comparative Politics, Vol. 26, No. 4*, 1994, str. 381-383.

⁴⁶ За време владе Мазовјецког у Пољској пад БДП у 1990. години износио је преко 11%. Следеће години у Чехословачкој опао је преко 14%, а у Румунији за скоро 13% (Лонгворт, Филип, *Стварање Источне Европе*, Београд 2002, стр. 46-50).

се пораст незапослености и сиромаштва, а крах старих социјалистичких институција и предузећа био праћен криминалом и великим стресом међу грађанима. Изостала је очекивана финансијска помоћ са Запада, док су висока инфлација и повећање страног дуга правили велике проблеме посебно у спровођењу буџетске политике. Правне институције нису могле да прате темпо развоја односа у трговини, тржишта и банкарски систем остала су без добре регулације. Реформе су на почетку донеле разочарање у највећем делу становништва, без обзира на упозорења да би само у првој постреволуционарној фази могле да потрају читаву деценију.⁴⁷

Сматра се да су крајем 1980-тих привредна рецесија у ЕЕЗ и драматичан распад односа унутар СЕВ-а кључно допринели великом економском паду земаља ЦИЕ.⁴⁸ Победа идеолошког *laissez-faire*-а дошла је под утицајем жеље земаља у транзицији да једнострано копирају поједине економске моделе на Западу. Такође, у замену за кредите и добијање трговинских повластица морало се приступити примени савета и строгих захтева Светске банке и Међународног монетарног фонда (ММФ).

Друштвена атмосфера почетком деведесетих година у земљама некадашњег државног социјализма била је све више песимистичка, док је у политичким аренама, како је приметио Вацлав Хавел, била присутна „мржња међу националистима, сумња, расизам, злонамерна демагогија, чак и знаци фашизма“.⁴⁹ Демократизација је ишла упоредо са успостављањем принципа цивилног друштва које је мултикултурализам претпостављало етничком принципу. Упоредо са економском и друштвеном трансформацијом, државе ЦИЕ започеле су са процесима интеграција у ЕЕЗ (од 1992. године – Европску унију) и НАТО.

3. Политичка транзиција у СР Југославији и Бугарској током 1990-тих

Социјалистички системи у Југославији и Бугарској, иако су имали посебне путеве развоја након 1948. године, готово истовремено су крајем 1980-тих доживели пропаст у глобалним променама спољнополитичког окружења. Социјалистичко самоуправљања у Југославији, зацртано као посебни пут у комунизам, требало је да донесе економску и политичку еманципацију свих радних људи, а заправо је било под контролом партијско-статистичке врхушке.⁵⁰

С друге стране, бугарски државни и партијски лидер Тодор Живков, суочен са снажним притиском Горбачова да по совјетском моделу спроведе промене система, изашао је у јавност са (полу)реформском Јулском концепцијом (1987). Овај документ је афирмацијом принципа самоуправљања са људским фактором као главним субјектом власти, веома подсећао на решења о самоуправним заједницама из југословенског Устава (1974).⁵¹ Наведене промене нису значајније утицале на политбировски тип социјализма у Бугарској који је идеолошко-политичку подобност претпостављао личним способностима, што се у великој мери подударало са праксом последње фазе југословенског самоуправног модела.⁵²

⁴⁷ Исто, стр. 55. Светска банка је 1991. године упозорила да ће чак и са применом „шок-терапије“ опоравак привреда земаља ЦИЕ трајати најмање деценију, а да ће неколико деценија бити потребно да ове земље достигну степен економског развоја земаља Западне Европе.

⁴⁸ Тржиште СЕВ-а је до краја осамдесетих година „апсорбовало“ између 40% и 75% спољнотрговинске размене земаља ЦИЕ. Постојала је и школа мишљења по којој „ствари морају да се погоршавају пре него што крену набоље“. Поједини стручњаци залагали су се за еволуциони приступ у економској трансформацији или су критиковали нестручност у спровођењу реформи (Berend, Ivan, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993*, Podgorica 2001, str. 399-403).

⁴⁹ Shepherd, Robin, *Czechoslovakia: the Velvet Revolution and Beyond*, MacMillan Press LTD, 2000, str. 66-70.

⁵⁰ Детаљније о слабостима самоуправљања у Југославији у: Sekelj, Laslo, *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd 1990, стр. 11-55.

⁵¹ Детаљније о Јулској концепцији у: Иванов, Мартин, „Икономиката на комунистическа Бугария (1963 – 1989)“, у: *История на Народна република Бугария: Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София, 2009, стр. 303-337.

⁵² Sekelj, L., *Jugoslavija, struktura raspadanja*...str. 51-92.

Прву фазу промена система у обе земље (1987-1989) обележили су економска криза, национални проблеми и деловање дисидентских група. Постсоцијалистичка трансформација система у Југославији и Бугарској почетком 1990-тих отпочела је уставним, политичким и економским реформама, са институционалним променама кроз демонополизацију власти, увођењем вишепартијског система и либерализацијом привредно-финансијског сектора. Реформисане су некадашње комунистичке партије, а основане су бројне опозиционе партије са доминантним идеолошким утицајем традиционално-конзервативних политичких снага. Снажно испољени антикомунизам дела опозиције праћен је истовременим покушајима реафирмације идеологија и покрета који су крајем Другог светског рата били поражени.⁵³

Највећа специфичност југословенске транзиције у односу на Бугарску и све остале државе ЦИЕ је у тзв. ратном фактору и стварању националних држава у условима етничких подела праћених неретко и злочинима зараћених страна.⁵⁴ Конфликтном распаду Југославије погодовали су међунационални сукоби из времена Другог светског рата, који су у време социјализма, међу чланицама Федерације, задржали обресе великог политичког и социоекономског ривалитета.⁵⁵ Сукоби на постјугословенском простору трајали са прекидима све до 2001. године.⁵⁶ Сви фактори распада социјалистичке Југославије могу се сагледати преко интеракције различитих процеса - економске кризе, националних нетрпељивости и национализама, верских разлика, деловања великих сила у постхладноратовским променама, утицаја политичара из савезне и републичке власти и структурално-институционалних промена.⁵⁷ Поменути разлози проистекли су и из недостатка заједништва југословенских народа у домену идентитета, интереса елита и културе.⁵⁸

Новостворена Савезна Република Југославија (СРЈ) од оснивања (1992) све до пада са власти Слободана Милошевића (2000) била је под потпуним или делимичним санкцијама и међународном изолацијом. Бугарска је, истовремено, са искуством социјалистичких интеграција у оквиру Варшавског уговора и СЕВ-а, у времену глобалне прерасподеле моћи током 1990-тих окренула спољнополитички курс ка Европској унији, уз све снажније везивање за НАТО у безбедносној политици.

3.1 Последње године социјалистичког система у Југославији и Бугарској

Политички и правни оквир за почетак краја југословенске заједнице обично се тражи у савезном Уставу (1974) који је ослабио федерацију „парализовањем процеса одлучивања и уклањањем стварне савезне надлежности“.⁵⁹ Истовремено, федералне јединице добиле су правна

⁵³ Тако је у Србији националистичка десница (СНО, СПО, СЧП) покушала да политички рехабилитује улогу четничког покрета Драже Михајловића, док су поједине партије и појединци у оквиру бугарског СДС оправдавали приступање Бугарске Силама Осовине у време владе Богдана Филова (1940-1943).

⁵⁴ Жак Рупник примећује да су системске промене 1989. године имале „централноевропски и балкански ток“, односно да разлоге за мирну транзицију у земљама ЦИЕ не треба тражити у већем демократском потенцијалу, већ у ратним „решењима“ националних питања за време и након Другог светског рата [Rupnik, Jacques, „On Two Models of Exit from Communism: Central Europe and the Balkans“, u: *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath* (edited by Sorin Antohi and Vladimir Tismaneanu), Central European University Press, 2000, str. 14-25.

⁵⁵ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, стр. 432.

⁵⁶ Рат у Словенији 1991. године, рат у Хрватској (1991-1995), рат у БиХ (1992-1995), сукоби на Косову и војни удар НАТО на СРЈ (1998-1999), оружани сукоби у Македонији 2001. године. На примеру постјугословенске транзиције могу се применити ставови Васиља Проданова о специфичним транзицијским утицајима промена на одређену државу.

⁵⁷ Jović, Dejan, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija“, u: *Reč*, Br. 62/8, Београд 2001, стр. 92.

⁵⁸ Golubović, Zagorka, *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Београд 1999, стр. 62.

⁵⁹ Dimitrijević, Vojin, „Sukobi oko Ustava iz 1974.“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio N. Popov), Београд 2002, стр. 31.

својства суверене државе и постале центри изворне политичке моћи, док је савезна држава зависила од консензуса република и покрајина.⁶⁰ Смрт председника Тита (1980) поклопила се са економском стагнацијом, док је самоуправни социјализам у пракси био под контролом републичких партијских олигархија које су водиле договорну економију. Блокаду у систему одлучивања упоредо је пратило покретање националног питања у Југославији.⁶¹

У исто време, у Народној Републици Бугарској (НРБ), режим Тодора Живкова ослоњен на совјетску помоћ био је прилично стабилан, али је углед државе у свету био пољуљан након атентата припадника државне безбедности (*Държавна сигурност* - ДС) на дисиденте Георгија Маркова и Владимира Костова у иностранству.⁶² Међународна позиција Бугарске додатно се након атентата на папу Јована Павла II, организованог највероватније под „патронатом“ ДС (1981).⁶³

Период између 1987-1989. године у СФРЈ и НРБ обележен је покушајима партијских и државних руководстава да спроведу економске реформе, а нова кредитна задужења у иностранству требало је да спрече значајнији привредни пад. Југословенски премијер Бранко Микулић (1986-1989) желео је реализовати привредно реструктурирање на основу политике економске стабилизације својих претходника. Микулић је на почетку свог мандата успео да смањи инфлацију и спречи скок спољнотрговинског дефицита. Међутим, радикалније реформе биле су немогуће у околностима несметаног кредитног задуживања југословенских република у иностранству. Банке република могле су да врше емисије новца, а савезна влада и Народна банка Југославије (НБЈ) нису имале механизме да то спрече.⁶⁴

Микулићев наследник Анте Марковић (1989-1991) је под утицајем економисте са Харварда Цефрија Сакса спровео неколико мера тзв. „шок-терапије“ са намером да заустави хиперинфлацију и направи озбиљније економске реформе. Домаћа валута била је „везана“ за немачку марку, плате запослених су замрзнуте, а уведена је и строжија фискална дисциплина у државном сектору. Марковићу је за успех реформи била потребна финансијска подршка са Запада, али реакција САД није била у складу са његовим очекивањима. Неуспешни састанци Марковића са америчким председником Џорџом Бушом и представницима Светске банке и ММФ крајем 1989. године показали су да Југославија на почетку распада социјализма више није била геополитичка миљеница Запада.⁶⁵

Попут СФРЈ, и Бугарска се средином осамдесетих налазила у привредној рецесији, па је отпочела са значајним задуживањем у иностранству, по стопи од 1,5 милијарде долара годишње.

⁶⁰ Исто, стр. 32.

⁶¹ Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb-Ljubljana 1986, str. 101-141; Sekelj, L., *Jugoslavija – struktura raspadanja...*, str. 192-198.

⁶² ДС је 7. септембра 1978. године извршила атентат „бугарским кишобраном“ на емигранта Георгија Маркова, писца и новинара који је у страним медијима жестоко критиковао режим Тодора Живкова. Само две недеље касније, на исти начин, покушано је убиство Владимира Костова, пребеглог официра ДС који је азил потражио у Француској (Калинова, Евгения, Басва, Искра, *Българските преходи 1939-2010*, Софија 2010, стр.172-173).

⁶³ Истрага је показала да је атентатор Мехмет Али Агџа, иначе турски држављанин, прошао обуке у камповима левичарских група у Сирији, да би касније, пре самог атентата, био у контакту са припадницима ДС и војним аташеом бугарске амбасаде у Риму. Бугарска никад није признала своју умешаност у овај атентат. Због овога је Бугарска почетком осамдесетих година била оптужена је од стране администрације САД да „спонзорише“ државни тероризам (Crampton, Richard J., *A Consise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, str. 201). Детаљније о овом атентату у: „The Plot to Kill Pope John Paul II“, *Newsweek*, 1982, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00552R000505130058-6.pdf>, (12.12.2015).

⁶⁴ Lempí, Džon, R., *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004, str. 290-292.

⁶⁵ За разлику од одбијања захтева југословенске владе, САД су крајем 1989. године обезбедиле Пољској преко 5 милијарди долара хитне помоћи. Амерички амбасадор у Југославији Ворен Цимерман објаснио је да реформе Анте Марковића нису добиле финансијску потпору зато што је „Југославија личила на губитника“ (Glaurdić, Josip, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Zagreb 2011, str. 58-62).

Економија је доживела тежак ударац не само због ускраћивања совјетске бесповратне помоћи, већ и наглог пада долара у односу на немачку марку (1985). Одлука Горбачова да се у оквиру СЕВ-а уведу тржишни принципи директно је погодила Бугарску, која је од 1970-тих добијала неповратну финансијску помоћ и остваривала значајан девизни прилив кроз реекспорт совјетске нафте. НРБ је имала и могућност да совјетске кредите враћа и кроз робу слабијег квалитета. Живков је 1986. године буџетску консолидацију покушавао да оствари задужењем од инвестиционе банке СЕВ-а, али и директно од СССР. Овога пута званична Москва имала је услов у виду извршења ранијих девизних обавеза, што је Бугарској било примљено са негодовањем.⁶⁶

Радикализација националног питања у Југославији и Бугарској у последњим годинама социјализма била је у непосредној вези са нерешеним етничким проблемима започетим у прекомунистичкој прошлости, све снажнијим борбама унутар партијских и безбедносних структура, али и побунама интелектуалне елите.⁶⁷ Захтеви косовских Албанаца за формирањем републике (1981-1987) активирали су јавно отварање српског питања у СФРЈ.⁶⁸ Документ радне групе Српске академије наука и уметности (САНУ) из септембра 1986. године (*Меморандум САНУ*) указивао на потребу „демократизације друштва као услова за излазак из кризе“. *Меморандум САНУ* је збивања на Косову означио као „отворен и тотални рат“, док је положај Србије и Срба у СФРЈ оценио као угрожен.⁶⁹ У том смислу, посебно је апострофирана улога Словеније и Хрватске које су, по творцима *Меморандума*, имале политичке, а Војводина бирократске мотиве за такво деловање.⁷⁰

Унутарпартијска победа лидера српских комуниста Слободана Милошевића над председником Председништва Србије Иваном Стамболићем (1987) била је, између осталог, и у непосредној вези са нарастајућим међунационалним проблемима на Косову.⁷¹ Милошевић је наставио са јачањем своје позиције, користећи протесте Срба са Косова и све бројнијих националистичких група које су углавном долазиле са маргина друштвене лествице.⁷² Руководство Словеније подржавало је албански отпор Милошевићевој политици, која је, с друге стране, организовањем митинга за рушење покрајинског руководства у Војводини (*Јогурт револуција*) 1988. године и подршком савезницима из Црне Горе (1989) утицала на радикализацију односа унутар југословенске федералне заједнице.

⁶⁶ На основу Протокола о спољнотрговинској размени, Бугарска је имала обавезу према СССР од скоро 650 милиона долара коју је требало да испуни у току 1988-1989. године (Иванов, М., „Икономиката на комунистическа Бугарија...“, стр. 329).

⁶⁷ О расту национализма у СФРЈ и НРБ током 1980-тих видети у: Pavković, Aleksandar, *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism and War in the Balkans*, Palgrave Macmillan, 2000; Savova-Mahon, Milena, *The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria*, (докторска дисертација), School of Slavonic and East European Studies, University of London, 2001.

⁶⁸ Јовановић, Мирослав, „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима (седам теза)“, у: *Србија 1804-2004, Три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, стр. 186; Maliqi, Shkelzen, „Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize“ у: *Kosovo-Srbija-Jugoslavija* (zbornik radova, ur. S. Gaber, T. Kuzmačić), Ljubljana 1989, стр. 76.

⁶⁹ Тај непотписани документ био је „скица нацрта извештаја“ једне од комисија САНУ, основане маја 1985. године, као одговор на позив Ивана Стамболића да се интелигенција укључи у решавање проблема у држави (Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*, Beograd 2003, стр. 358-359).

⁷⁰ „Меморандум“ је тражио преиспитивање Устава из 1974. године и одбацивање хипотеке историјске кривце српског народа. Подржавао је авнојевске принципе али и отварао „могућност алтернатива по потреби“. Такође, српски народ у Југославији требало је да се културно интегриса, независно од тога у којој републици или покрајини је живео (Milosavljević, Olivera, „Zloupotreba autoriteta nauke“, у: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom ratčenju, I deo (priredio: N. Popov)*, Beograd 2002, стр. 343-350).

⁷¹ Детаљније у: Павловић, Момчило, Криза идеологије – криза државе, у: *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osmo sednica SKS: Uzroci, tok i posledice; Srbija 20 godina kasnije (1987-2007)*, Beograd 2008.

⁷² Димић, Љубодраг, „Србија (1804-2004). Суочавање са прошлосту“, у: *Србија (1804-2004). Три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, стр. 105; Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* (svjedočenja), Sarajevo 1999, стр. 188-192.

Ако је заостравање албанског питања у Југославији 1980-тих умногоме утицало на погоршање односа међу републичким и покрајинским руководствомима, онда је покушај „коначног решавања“ турског и муслиманског питања у Бугарској драматично нарушило односе унутар БКП и међународну позицију земље. „Процес препорода“ (*Възродителен процес*) између 1984-1988. године представљао је кулминацију 25-годишње асимилационе националне политике Живкова и БКП, која је само делимично била рефлексивна билатералних односа са Турском у контексту хладноратовских војних тензија.⁷³ Упоредо са растом спољнополитичких притисака и настојања демократских снага у друштву за враћањем свих права муслиманској заједници, Живков је променио курс. Отварањем границе према Турској у пролеће 1989. године организовано је масовно исељавање Турака (*Голямата екскурзия*), када је неколико стотина хиљада људи напустило земљу.⁷⁴

Економска и политичка криза у Југославији и Бугарској крајем осамдесетих година у непосредној је вези и са деловањем различитих интелектуалних група које су непосредно утицале на формирање опозиција (1989-1990). У Бугарској је у овом периоду јачала интелектуална структура која је критиковала БКП и указивала на потребу поштовања личних, националних и верских права и слобода.⁷⁵ Идеолошка хетерогеност ових организација ових „касных дисидентата“ (монархисти, социјалдемократи, конзервативци, либерали, неомарксистички), проистекла из дотадашњег партијског догматизма, тек се назирала у последњим годинама *живковизма* (1988-1989), обележених снажним спољнополитичким притисцима САД, Западне Европе и СССР на режим у Бугарској.⁷⁶ Иза различитих тема у јавности (антикомунизам, идеје *перестројке*, екологија) били су прикривени захтеви за политичким и друштвеним променама система у Бугарској. Организације ових интелектуалаца следиле су деловање познатих дисидентских група - Повеље 77 у Чехословачкој и Солидарности у Пољској и промовисале демократизацију друштва, људска, грађанска и верска права.⁷⁷

Осамдесетих година у СФРЈ различите интелектуалне групе биле су уједињене око захтева за демократским преуређењем државе и подељене око националних питања. Најутрајнија група у Србији, којој је припадала „дисидентска“ група академика, била је окупљена око писца и некадашњег партијског функционера Добрице Ћосића, чија је еволуција од југословенског до

⁷³ Детаљније о „Процесу препорода“ у: Груев, Михаил; Калњонски, Алексеј, *Възродителният процес, Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, Софија 2008; Маринов, Чавдар, „Възродителният процес и голямата екскурзия (1984-1989)“ у: *История на Народна Република България. Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), Софија 2009, Ангелов, Веселин. *Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България 1984-1989. Документи*, Софија. 2008; Karadjov, Alexander, *The Turkish Minority in Bulgaria and the 'Revival Process': The Construction of a Political Minority*, CEU - Department of Nationalism Studies, Budapest 2011; Калинова, Евгения, „Балканската политика на България – Предизвикателствата от Запад и от Юг (1944-1989)“, у: *Изследвания по история на социализма в България*, кн. 2, Софија 2010.

⁷⁴ Само у току лета 1989. године преко 360 хиљада Турака напустило је Бугарску, да би се након демократских промена током 1990. године вратило око 190 хиљада (Маринов, Ч., „Възродителният процес“ и „голямата екскурзия“..., стр. 511-516).

⁷⁵ Детаљније о јавном деловању интелигенције у Бугарској крајем осамдесетих година у: Тодић, Владимир, „Касно дисидентство у Бугарској и крај владавине Тодора Живкова 1989. године“, у: *Годишњак за друштвену историју*, год. XX, свеска 1, Београд 2014, стр. 31-54.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ „Касно дисидентство“ у Бугарској има сличности са дисидентским групама у Чехословачкој, Мађарској и Пољској, које су, по речима Барбаре Фалк, „као друштвени покрети, значајно подстицале пропадање комунизма“. Међутим, у односу на ове групе, „касно дисидентство“ имало је далеко краће трајање и мањи утицај на пад комунизма, који је у Бугарској, пре свега, дошао као последица унутарпартијског пуча иницираног од стране Горбачова и совјетских дипломатско-безбедносних структура (Falk, Barbara J., *Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, Central European University Press, 2003, XXII, Тодић, В., „Касно дисидентство у Бугарској...“, стр. 48-53).

српског националног идентитета још почетком 1970-тих била видљива у јавности.⁷⁸ С друге стране, овој све наглашенијој националистичкој групи нису се јавно супростављали антинационалистички интелектуалци, углавном због неслагања са разним врстама притисака и принуда од стране Савеза комуниста.⁷⁹ Средином осамдесетих година Ћосићева група водила је неуспешне разговоре са словеначким интелектуалцима око могућности преуређења Југославије, да би од 1986. године активно учествовала у подршци Србима са Косова.⁸⁰ Након тога, она је подржала промене у партијском руководству Србије (1987), чиме је Милошевићева власт добио савезника из редова нарастајуће опозиције.⁸¹

Тако је, за разлику од земаља ЦИЕ (рачунајући и Бугарску) у Србији заустављен развој демократске алтернативе, у којој се цивилно друштво није формирало и поред претходне отворености према свету.⁸² Ове разлике биле су директно у вези и са другачијим односом интелигенције у Србији и Бугарској према национализму социјалистичких власти. За разлику од интелектуалних кругова из Србије, који су показали висок степен разумевања за политику „националне еманципације“ Милошевића, у Бугарској су „касни дисиденти“ отворено критиковали Живковљеву политику према муслиманском и турском становништву.

3.2 Главни правци унутрашњих политичких промена: транзициона аутократија Слободана Милошевића и преход у Бугарској

Слом социјализма широм простора ЦИЕ крајем 1989. године у југословенским оквирима остао је у сенци нове прерасподеле партијске и републичке моћи, у процесу који је власт у Србији покушала да контролише у свим сегментима. Након остваривања непосредне контроле над покрајинама Војводином и Косовом, председник Србије настојао је да успостављањем принципа тзв. демократског централизма постане доминантна фигура оквиру СКЈ, што се, након његовог снажног сукоба са словеначким руководством, завршило распадом југословенског Савеза комуниста (јануар 1990).

У време јачања међурепубличких тензија и одсуства пројугословенских планова око почетка демократске транзиције, руководство Србије на челу са Милошевићем и даље је показивало тенденције ка што дужем одржавању постојећег система власти. У циљу слабљења преговарачких позиција руководства Хрватске и БиХ, српски државни врх истовремено је пружао подршку антикомунистичким и националистичким покретима Срба у овим југословенским републикама.⁸³ Милошевић је у време пропасти социјалистичког система почео да, у наизглед противречним околностима, користи подршку широких народних маса, чиме је обезбедио нову политичку легитимацију.⁸⁴

Формирање парламентарног система у Србији и Бугарској само привидно је ишло идентичним током, јер у случају Србије није дошло до било каквог договора са опозицијом око

⁷⁸ Dragović-Soso, Jasna, „Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma., Beograd 2004, str. 58-82. О карактеру Ћосићевог „дисидентства“, односа према социјалистичкој власти у Југославији и његовој улози у 1990-тим детаљније у поглављу *Транзиционе елите*.

⁷⁹ Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd 2016, str. 209.

⁸⁰ Исто, стр. 120-151.

⁸¹ Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, str. 163.

⁸² Димић, Љубодраг, *Историја српске државности III: Србија у Југославији*, стр. 442–457; Тимотијевић, Милош, *Модернизација балканског града (1944-1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак 2012, стр. 75.

⁸³ Jović, D, *Jugoslavija –država koja je odumrla...*, str. 460-467.

⁸⁴ Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija u Srbiji: društveni akteri i društvene promene“, u: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (zbornik radova, ur. S. Mihailović), Beograd 2010, str. 45.

изградње демократског поретка. Након распада СКЈ и оснивања првих опозиционих странака у Србији почетком 1990. године (Демократска странка, Српски покрет обнове), а непосредно пред одржавање избора у Словенији и Хрватској (април-мај 1990), Милошевић је донео одлуку да од Савеза комуниста Србије (СКС) и Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) формира Социјалистичку партију Србије (СПС), што је, након дужих припрема, спроведено неколико месеци касније.⁸⁵

Диктирањем темпа политичких промена Милошевић је желео да, поред амортизације све снажније албанске побуне на Косову, смањи могућност слабљења своје позиције у Србији. То је био кључан предуслов за наставак офанзивне политике према другим републикама у контексту заостравања југословенске кризе. Опозиција у Србији је учествовањем на парламентарним и председничким изборима крајем 1990. године, на којима је убедљиво поражена, само додатно ојачала Милошевићеву власт која је добила демократски легитимитет.⁸⁶ По сличном обрасцу, Милошевићеви савезници из Црне Горе, задржавајући стари партијски назив Савез комуниста Црне Горе, задржали су апсолутну власт након победе на изборима⁸⁷

Почеци вишепартијске транзиције у Бугарској (*преход*) суштински су се разликовали од промена система у Србији. Слом комунизма у Бугарској, иако непосредно повезан са партијском чистком у врху БКП, отворио је унутарпартијску дебату и појаву различитих фракција на чијем су се челу налазили некадашњи чланови Политбироа - Петар Младенов, Андреј Луканов и Александар Лилов. За разлику од владајућих партија у Србији или Црној Гори, где се све снажније успостављао лидерски принцип, у БКП су након уклањања Живкова унутрашњи односи ишли ка правцу демократизације. То се посебно уочавало у време сучељавања идеолошких платформи различитих фракција око даљег развоја партије (1990-1997).⁸⁸ Такође, у односу према опозицији, реформисана БКП – Бугарска социјалистичка партија (*Българска социјалистическа партия*, БСП) заузела је толерантан став, по чему се значајно разликовала од СПС или СКЦГ.

По угледу на већину земаља Источне и Централне Европе, у Бугарској је 1990. године организован округли сто (*Кръгла маса*) власти и опозиције, који је државна телевизија директно преносила.⁸⁹ Опозиција у Бугарској била је готово у потпуности обједињена преко коалиције Савеза демократских снага (*Съюз на демократичните сили* - СДС), у чијем саставу су главну улогу имале „историјске странке“ из међуратног периода попут Социјалдемократске партије Бугарске (БСДП), Земљорадничке партије (БЗНС), Демократске партије (ДП) и Радикално-демократске партије (БРДП).⁹⁰ Опозициони захтеви на округлом столу ишли су ка радикалној промени дотадашњег система кроз уставне, политичке и економске реформе.

Водећи преговарачи БКП, Луканов и Лилов, прихватили су захтеве опозиције о одржавању избора за Уставотворну скупштину. СДС је био задовољан постигнутим договором, с обзиром да је успео да се наметне као равноправан политички партнер. Истовремено, БКП је наставио унутрашњу трансформацију променом имена у Бугарску социјалистичку партију (БСП), а уместо

⁸⁵ Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ*, Београд 1995, стр. 125.

⁸⁶ На председничким изборима децембра 1990. године Милошевић је убедљиво победио са освојених 65% гласова, испред лидера СПО Вука Драшковића (17%) и Ивана Ђурића, кандидата СРСЈ и УЈДИ-ја (5,5%). На истовремено одржаним парламентарним изборима, организованим по већинском изборном систему, СПС је од укупно 250 посланичких места освојила 194, СПО 19, ДЗВМ 8, а ДС 7 скупштинских мандата (Goati, Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*, Beograd 2001, str. 37-45; Антонић, Слободан, *Још није готово – Милошевић*, Београд 2015, стр. 56).

⁸⁷ У другом кругу председничких избора, кандидат СКЦГ Момир Булатовић освојио је 76% гласова, а његов протикандидат Љубиша Станковић (СРСЈ) 21%. На парламентарним изборима одржаним по пропорционалном изборним систему СКЦГ освојио је око 60% гласова и 83 од укупно 125 посланичких мандата. СРСЈ је освојио 17, Народна странка 13, а Демократска коалиција 12 мандата (Pavićević, Veselin; Darmanović, Srđan; Komar, Olivera; Vujović, Zlatko, *Izbori i izborni zakonodavstvo u Crnoj Gori (1990-2006)*, Podgorica 2007, str. 20-35).

⁸⁸ Детаљније у поглављу *Транзиционе елите*.

⁸⁹ Вълканов, Велко, *На колене пред истината*, Софија 2000, стр. 116, 207-208.

⁹⁰ Баева, Искра; Калинова, Евгения, *Българските преходи 1939 – 2010*, Софија 2011, стр. 254.

петокраке као симбол странке изабрана је црвена ружа (1990). Тиме је у идеолошком смислу БСП желела да се приближи партијама западноевропске социјалдемократије.⁹¹ Тек након две године замену партијског симбола по овом моделу извршио је СПС на партијском конгресу.

Разлике у реформском „капацитету“ носилаца власти у Србији и Бугарској биле су очигледне и око усвајања нових устава. У Србији је оснивање СПС и нелегални продужетак мандата делегата једнопартијске републичке скупштине представљало политичку припрему за усвајање новог устава (септембар 1990).⁹² Уставним решењима је друштвена својина, као доминантан облик власништва у периоду социјализма, задржана као економска категорија.⁹³ Ово је било у директној вези са партијским програмом (не)трансформисане СПС у којем су економски колективизам и социјална правда са истицањем националних права Срба и равноправности свих народа представљали основе популистичке политике „левичарског национализма“.⁹⁴

Нови републички устав садржао је одредбе о „суверености, независности и територијалној целокупности“, као и право да Србија самостално уређује међународне односе, чиме је задирао у надлежности федералног устава из 1974. године.⁹⁵ Након распада СФРЈ, „милошевићевски“ устав није могао да се усклади са Уставом СРЈ из 1992. године, јер није дозвољавао могућност да се Србија мења свој уставни положај, нити да се удружује у нове државне заједнице. Исто тако, постојале су значајне разлике између ова два устава око питања слободе и права грађана.⁹⁶

Победа БСП на изборима за Уставотворну скупштину (*Велико Народно събрание – ВНС*)⁹⁷ 1990. године довела је до битно другачијих политичких последица у односу на транзиционе токове у Србији. Усвајање новог Устава Бугарске (1991), са друге стране, био је резултат политичко-институционалног надметања власти и опозиције, а на основу договора на округлом столу.

Опозиција у Бугарској и након усвајања устава наставила је ванпарламентарну борбу организовањем великих протеста, због чега је председник Младенов, политичар са „старим“ легитимитетом био принуђен да поднесе оставку. Ово је био само увод у динамичне промене на власти започете избором дисидента Жеља Желева за новог председника (август 1990)⁹⁸ и образовањем тзв. владе националног јединства Димитара Попова (децембар 1990), што је праћено масовним политичким и синдикалним протестима.⁹⁹ Кабинет Попова учествовао је у свим

⁹¹ Истовремено, *Работническо дело*, вишедеценијско партијско гласило БКП, заменила је *Дума*, на чијем челу се налазио угледни бугарски дисидент Стефан Продев (Проданов, Васил, *Теорија на българския преход*, Софија 2012, стр. 430).

⁹² Мандат делегата који су одлучивали о новим уставним решењима у Србији истекао је пре његовог доношења, с обзиром да су изабрани почетком 1986. године (Рајванчић, Маријана, *Srbija između ustava i ustavnosti*, Београд 2005, стр. 20).

⁹³ У програмским актима СПС било је јасно назначено да је „друштвена својина темељ социјалистичког економског поретка“ (Goati, V., *Izbori u SRJ od 1990. do 1998...*, стр. 29).

⁹⁴ Obradović, Marija, „Partija kontinuiteta“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio N. Popov), Београд 2002, стр. 37-39.

⁹⁵ Рајванчић, М., *Srbija između ustava i ustavnosti...*, стр. 21.

⁹⁶ Исто, стр. 20, 24-25.

⁹⁷ Први демократски избори у Бугарској након 1989. године одржани су по мешовитом (пропорционалном и већинском) систему. БСП је освојио 211 од укупно 400 посланичких места у ВНС (54%), СДС 144 (36%), ДПС 23 (5%), и БЗНС 16 (4%). Детаљније у: Тодоров, Антониј (и др.), *Българските избори, 1990-1996 г.: резултати, анализи, тенденции*, Софија 1997, стр. 55-57.

⁹⁸ У својим мемоарима Желев напомиње да избор првог кандидата СДС, социјалдемократе Петра Дертлијева није био могућ због отпора у делу изразито конзервативног крила СДС, а пошто ни кандидат БСП Чавдар Ђуранов није могао да добије потребну двотрећинску подршку, започели су тајни преговори партијских врхушки, где су социјалисти предложили Желева за председника (Желев, Желю, *Въпреки всичко. Моята политическа биографија*, Софија 2010, стр. 340-371). Детаљније о улози Желева током постсоцијалистичке транзиције власти у поглављу *Транзиционе елите*.

⁹⁹ Детаљније о улози протеста у постсоцијалистичкој транзицији власти у Бугарској у поглављу *Власт и побуна*.

уставним дебатама, заједно са свим парламентарним групама у ВНС, са намером стварања политичког консензуса за почетак потребних економских реформи.¹⁰⁰

Усвајањем устава из 1991. године којим је снажно наглашен републикански облик уређења, демократски, правни и социјални карактер државе и организација политичког живота на принципима плурализма, створен је институционални оквир за наставак трансформације система у Бугарској.¹⁰¹ Поред укидања идеолошког и партијског монопола, устав је гарантовао и штитио основна права грађана, која су у „живковистичком“ уставу (1971) само декларативно поменути.¹⁰² У односу на устав Србије, снажно је наглашено „неприкосновено право“ грађана на приватно власништво, што је иначе сматрано једним од кључних индикатора посткомунистичких промена система на просторима ЦИЕ.

Антикомунизам је почетком 1990-тих представљао главно обележје странака опозиције у Србији и Бугарској, али су међу њима постојале значајније идеолошке разлике. Српски покрет обнове (СПО) био је од самих почетака конзервативно-националистичка странка која се залагала за рехабилитацију Равногорског (четничког) покрета Драгољуба - Драже Михаиловића, да би од почетка распада Југославије (1991) све снажније истицао залагање за рестаурацију краљевине.

Идеје *монархизма* у Србији знатно су ојачале након доласка у Београд сина последњег југословенског краља, Александра Карађорђевића, у организацији СПО и дела САНУ (октобар 1991).¹⁰³ Ову посету обележио је велики број људи на улицама престонице, чиме је део политичке и интелектуалне елите желео да отвори унутрашњу дебату о облику државног уређења у Србији. Монархизам је остао трајно обележје политике Вука Драшковића, које је само делимично уступило место идејама грађанског либерализма (1993-1997).

У Бугарској су монархистичке струје биле видљиве у делу десног крила СДС, које је у време ВНС (1990-1991) предлагало реафирмацију „кнежевског“ Трновског устава (1879) и проглашење Бугарске за уставну, парламентарну монархију.¹⁰⁴ Посета некадашњег владара Симеона II (1943-1946) Софији током 1996. године пробудила је предратну снагу бугарског царизма.¹⁰⁵ Симеон II је од средине деведесетих година постао значајна политичка фигура у Бугарској, јер је вешто користио личну популарност и медијску афирмацију монархизма у организовање снажног политичког покрета за освајање власти. То се и догодило након убедљиве победе покрета бившег цара Бугарске на изборима 2001. године.

Демократска странка (ДС) и Народна радикална странка (НРС), попут једног броја странака у Бугарској (социјалдемократе - БСДП, земљорадници - БЗНС, демократе - ДП, радикалне демократе - БРДП) представљале су политичке организације које су успостављале историјски континуитет са истоименим странкама из предкомунистичког периода. У односу на све остале партије у Србији ДС је имала најбројније интелектуално језгро. Међутим, услед идеолошке разноликости партијског врха, од самог оснивања ДС долазило је до подела у врху,

¹⁰⁰ Томов, Александър, *Българският преход – 20 години по-късно*, София 2009, стр. 137-138.

¹⁰¹ Баева И., Калинова Е., *Българските преходи...* стр. 272.

¹⁰² Исто, стр. 274.

¹⁰³ Поред Вука Драшковића, у одбрану монархије посебно су стали поједини академици САНУ. Тако је песник Матија Бећковић сматрао да је „монархија сада могућа и у Србији, као и свуда где има владара“, док је, сликар Мића Поповић веровао да је „монархија у Србији некада значила симбол реда и слободе“. Филозоф и теоретичар књижевности Никола Милошевић оптужио је државне медије да су по диктату Милошевића омаловажавали значај посете Александра Карађорђевића. Процене у броју присутних на дочеку престолонаследника кретале су се од 50 - 300 хиљада грађана („Монархија или република, *Српска реч*, 28.10.1991, стр. 10-17).

¹⁰⁴ Vassilev, Rossen, „The Failure to Restore the Monarchy in Post-Communist Bulgaria“, in: *Romanian Journal of Political Science*, Vol. 9, No. 1, 2009, str. 47.

¹⁰⁵ „Новите дрехи на царя“, *Капитал*, 21.04.1997, стр. 4.

које су окончане изласком демократско-конзервативне групе око потпредседника Војислава Коштунице (1992), које је образовало Демократску странку Србије (ДСС).¹⁰⁶

Председник ДС Драгољуб Мићуновић и његов први сарадник Зоран Ђинђић, настојали су да изграде модерну странку на либералним и социјалдемократским основама, у којој би био загарантован демократски, унутарпартијски разговор.¹⁰⁷ НРС је под вођством познатог адвоката Вељка Губерине обнављала је традиције највеће српске политичке партије али није имала већих успеха, јер је националистичко крило опозиције снажно држао СПО.

У идеолошком смислу, ДС је имала сличности са либералним и социјалдемократским крилом бугарског СДС (СДС-либерали и СДС-центар) окупљених око познатог дисидента Петка Симеонова, вође фракције Зелене партије Александра Каракачанова и председника БСДП Петра Дертлијева. БСДП је на почетку транзиције настојала да, иако у оквиру СДС, око уставних и економских кључних реформи у земљи сарађује са БСП.¹⁰⁸ Поделе у СДС око усвајања устава издвојиле су доминантно, изразито антикомунистичко крило на челу са Филипом Димитровом, ослоњено на подршку лидера ДП и БРДП, Стефана Савова и Александра Јорданова.¹⁰⁹ Ова групација трансформисала је СДС у организационо снажну и јасно профилисану странку деснице са масовном подршком у народу, која је активно радила на афирмацији своје програмске платформе о брзим променама система у Бугарској.

С друге стране, пројугословенска либерално-грађанска и социјалдемократска интелигенција у Србији (УЈДИ, Републикански клуб) подржала је реформски програм странке федералног премијера Анте Марковића (СРСЈ). Кандидат овог грађанског блока на председничким изборима у Србији (1990) Иван Ђурић остварио је треће место са 5,5% освојених гласова. Овакав резултат отварао је могућност политичког јачања грађанских либерала и социјалдемократа у перспективи, што је онемогућено наметањем ратног решења на крају југословенске кризе. Због јасно израженог антиратног става пројугословенске опозиције у Србији и њој блиских грађанских покрета и удружења (Центар за антиратну акцију, Жене у црном, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Форум за етничке односе и др.), власт је настојала да агресивном медијском кампањом маргинализује њихово деловање („издајници“, „страни плаћеници“) у тражењу мирног изласка из постјугословенских конфликта.¹¹⁰

Српска радикална странка (СРС) и ВМРО - Савез македонских удружења (ВМРО-СМД) представљале су странке крајње деснице са великодржавним програмима. СРС је формирана почетком 1991. године у време ескалације односа у СФРЈ, под вођством ултранационалистичког лидера Војислава Шешеља. Милошевић је политичким маневром омогућио Шешељу улазак у републичку скупштину (јун 1991),¹¹¹ јер је деловањем вође СРС настојао да ослаби снагу опозиције. Шешељ је вешто користио медијски простор и подршку СПС у Скупштини, нападао опозицију за „издају српских интереса“, док је с друге стране организовао страначке добровољце

¹⁰⁶ О сукобима унутар ДС током деведесетих година детаљније у поглављу *Транзиционе елите*.

¹⁰⁷ Детаљније у: Мићуновић, Драгољуб, *Живот у невремени II*, Београд 2014, стр.12-51.

¹⁰⁸ Председник ДС Мићуновић имао је током 1992. године састанке са бугарским председником Желевом (Мићуновић, Д., *Живот у невремени...*, стр. 51, 53).

¹⁰⁹ Група од 39 посланика СДС око Савова и Јорданова напустила је Уставотворну скупштину незадовољна захтевима БСП и „попустљивишћу“ дела посланика СДС (Проданов, Васил и др., *Българският парламент...*стр. 67).

¹¹⁰ Šušak, Војана, „Alternativa ratu. Pokreti i političke stranke“, у: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom ratćenju*, II deo (priredio N. Popov), Београд 2002, стр. 98-100. Детаљније о деловању антиратних грађанских покрета у Србији и Београду током 1990-тих у поглављу *Власт и побуна*.

¹¹¹ На допунским изборима у „црвеној“ београдској општини Раковица СПС је кандидовао маргиналног члана странке, радника Горана Караклајића, чиме је Шешељу омогућена убедљива победа у другом изборном кругу [Извештај о укупним резултатима допунских избора за народног посланика у Изборној јединици 10, Раковица 1, <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/arhiva/poslanici/1990/1991%20izvestaj%20o%20ukupnim%20rezultatima%20dopunskih%20izbora%20np.pdf> (13.05.2014)].

који су се на ратишту у Хрватској борили у редовима локалних Срба и ЈНА.¹¹² Тиме је већ од августа 1991. године СРС омогућено да, након СПС, постане најјача странка у Србији.¹¹³

ВМРО-СМД је почетком 1990-тих формиран удруживањем културно-просветних друштава, организованих на традицијама ВМРО, некадашње бугарско-македонске комитске организације која је деловала на простору Вардарске, Пиринске и Егејске Македоније у првој половини 20. века. Ова странка, са добрим везама у бугарској емиграцији, већину својих активности усмеравала је у правцу „ребугаризације“ Македоније, чију је независност снажно подржала почетком 1992. године.¹¹⁴ Након 1994. године ВМРО-СМД прикључио се савезу око СДС, на позицијама крајње десне фракције.

Развој парламентарног живота у Србији и Бугарској праћен је формирањем странака етничких заједница. Тако су у Србији почетком деведесетих година настали Демократски савез војвођанских Мађара (ДЗВМ), Странка демократске акције (СДА), Демократски савез Хрвата у Војводини (ДСХВ) и др. За разлику од њих, партије Албанаца са Косова, углавном окупљени око Демократског савеза Косова (ДСК) Ибрахима Ругове, бојкотовали су изборе у Србији. Након одлуке „Парламента Косова“ о независности (1991) радикализовани су већ затегнути односи са политичким врхом Србије.¹¹⁵ Све до ескалације ратне кризе на Косову (1998-1999) власт се, између осталог, користила и репресивним, полицијским мерама у спречавању политичких протеста косовских Албанаца.

За разлику од система паралелне власти којим су Албанци настојали да се изборе за независност Косова, бугарски Турци учествовали су у политичком животу преко Покрета за права и слободе (*Движение за права и слободи* - ДПС). С обзиром да по бугарском уставу није било дозвољено образовање аутономних територија као ни формирање политичких партија на етничкој, расној или верској основи, ДПС у свом називу није имао националну одредницу.¹¹⁶ Под вођством Ахмета Догана, припадника ДС, али и истакнутог вође турске побуне у доба репресивних мера Живкова (1984-1989), ова партија је током 1990-тих често утицала на формирање парламентарне већине. У идеолошком смислу, била је блиска либералним групацијама око Желева због наглашеног секуларизма.¹¹⁷ Истовремено, безбедносне структуре имале су снажан утицај у врху ДПС, пошто је део њеног руководства сарађивао са ДС још од времена „Процеса препорода“.¹¹⁸

Посебности у развоју вишепартизма у Србији и Бугарској (1990-1991) битно су утицале и на различите токове политичке транзиције у овим земљама у време њене интензивније

¹¹²Детаљније о Шешељу и идеологији СРС у: Ђурковић, Миша, „Traganje, paradoksi i mogućnosti: Desnica u Srbiji 1990-2003“, *Istorija 20. veka, br. 2*, Београд 2005, стр. 10-27.

¹¹³Антонић С., *Милошевић. Још није готово*, Београд 2014, стр. 84.

¹¹⁴Каракачанов, Красимир, *ВМРО – 110 години борба за бугарцината*, Софија, 2004, стр. 250-258.

¹¹⁵Детаљније о формирању паралелних структура власти косовских Албанаца током 1990-тих у: Malići, Škeljzen, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Београд 2014, стр. 187-219.

¹¹⁶Проданов, Васил, Тодоров, Антониј, Аврамов, Йосиф, Иванова, Ваня, *Бугарският парламент и преходът*, Софија 2009, стр. 141.

¹¹⁷Детаљније о организовању ДПС у: Николова, Танија, *Речник на политически партии в България (1989-2009)*, Софија 2012, стр. 32-33.

¹¹⁸Бугарски историчари Михаил Груев и Алексеј Калњонски сматрају да је државна безбедност, од самог настанка ДПС, својим активним деловањем преко старе агентурне мреже настојала да спречи озбиљнију артикулацију националних и политичких захтева Турака у Бугарској. Процене су биле да бугарски Турци могу да организују и радикалне протесте, услед сећања на разне облике репресије у доба Живкова. С друге стране, Ахмет Доган је као припадник ДС 1980-тих био ухапшен због учествовања у побунама Турака, да би се у време транзиције уздигао као неоспорни лидер ДПС. Остаје сумња да ли је хапшење Догана као „националног борца“ и формирање ДПС представљао део ширег плана безбедносних елита у Бугарској око контроле „мањинског питања“. Детаљније у: Груев, М., Калњонски, А., *Възродителният процес...*, стр. 148; Бурнаски, Георги, „Трансформационни процеси след политическия елит на бугарските турци (1990-1992)“, *Анамнеза*, год. VIII, кн. 3, Софија 2013, стр. 99-141.

динамике (1992-2000). Милошевић је, успостављајући потпуну контролу над системом власти у овом периоду, онемогућио развој демократских процеса у земљи.¹¹⁹

Изостанак смене власти представљао је најосетљивији тест за демократски капацитет и легитимност транзиционог система што је разликовало Савезну Републику Југославију (СРЈ) од свих постсоцијалистичких држава ЦИЕ (са Албанијом), у којима је власт промењена најкасније након других вишестраначких избора.¹²⁰ Формално успостављене демократске институције (парламент, влада, судови) биле су покриће за Милошевићеву аутократску власт, чија је снага зависила од интеракције са економским и спољнополитичким факторима утицаја.¹²¹

Ауторитарност Милошевићеве власти најбоље се учавала преко драстичних изборних манипулација (масовно „гласање“ косовских Албанаца за листу СПС), злоупотребом државних медија и коришћења популистичког национализма, посебно у време сукоба на постјугословенском простору (1991-1995).¹²² То је изазивало снажне реакције опозиције (Деветомартовске демонстрације 1991., Видовдански сабор 1992., грађански и студентски протести 1996-1997),¹²³ али је режим Милошевића, суочен са овим изазовима, ипак успевао да се консолидује.¹²⁴ Захтеви опозиције око признавања резултата локалних избора иницирали су сукоб режима у Србији са крилом власти у Црној Гори предвођеним премијером Милом Ђукановићем. Овај сукоб нарушавао је односе две републике све до одласка Милошевића са власти (2000), али је представљао и почетну фазу у трансформацији савезне државе на ниво конфедералне државне заједнице (2003) и, након референдума у Црној Гори, њеног окончања (2006).

У последњој фази (1999-2000) Милошевићева ауторитарна власт је злоупотребом безбедносног апарата покренула отворене нападе и ликвидације политичких противника (убиства новинара Славка Ђурувије и некадашњег комунистичког функционера Ивана Стамболића, атентати на лидера СПО Вука Драшковића). То је утицало на стварање јединственог фронта опозиције, али и опструкције у оквиру система власти, што је довело до његовог пада, након пораза на изборима 2000. године. Милошевић је веома допринео сопственом изборном поразу, јер је потценио могућност да његову власт „стално посвађана“ опозиција може да доведе у питање.¹²⁵

Одржавању ауторитарног система власти у Србији (1990-2000) умногоме је допринела опозиција која је споразумима са Милошевићем често мењала правце политичког деловања. Опозиција је, на тај начин, учествоваће у власти означила као важнији циљ у односу на демократски преображај друштва. Тако су поједини функционери ДС изабрани за ministre у

¹¹⁹ Павловић, Душан, „Србија за време и након Милошевића...“, стр. 184-187.

¹²⁰ Goati, Vladimir, „Dve decenije posle pluralističkih promena 1989/1990“, u: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (zbornik radova, ur. S. Mihailović), Beograd 2010, str. 74.

¹²¹ Овде се, пре свега, има у виду утицај санкција УН (1992-1995), као и задржавање „спољног зида“ санкција од стране САД и ЕУ (1996-2000), што је одлучујуће утицало на веома лошу економску ситуацију у земљи. Детаљније у поглављу *Економске промене у Београду и Софији*.

¹²² Милошевић је у време ратних сукоба на постјугословенском простору (1991-1995) заправо наставио са коришћењем националистичке реторике да би извршио политичку хомогезацију „угроженог“ народа око своје власти. Након потписивања Дејтонског споразума (1995) националистичка реторика коришћена је у мањој мери, све до ескалације кризе на Косову (1998) када је опет постала „званична идеологија режима“ (Павловић, Д., *Србија за време и након Милошевића...*, стр. 185).

¹²³ Детаљније у поглављу *Власт и побуна*.

¹²⁴ Тако је консолидација режима извршена у време сукоба у Словенији и Хрватској (1991), у јеку рата у БиХ (1992), преко више избора на којима је опозиција медијски сатанизована као „издајничка“, док је 1997. године Милошевић уз а посредовање међународне заједнице, признао победу опозиције на локалним изборима у Србији (детаљније у: Antoniћ, Slobodan, *Zarobljena zemlja...*, str. 81-142).

¹²⁵ Lakićević, Dragan, „Autoritarizam i njegovo nasleđe“, u: *Srbija posle Miloševića* (posebno izdanje NSPM), br. 1, Beograd 2001, str. 162.

савезној влади, иако је ова странка претходно бојкотовала изборе за конституисање СРЈ (1992). Зоран Ђинђић је након републичких избора 1993. године водио преговоре са Милошевићем око формирања заједничке владе.¹²⁶ СПО је склопио неформалан савез са СПС око нове градске власти у Београду (септембар 1997) и преговарао са социјалистима о коалиционој републичкој влади (новембар 1997- фебруар 1998). На крају, СПО је са СПС и црногорском СНП учествовао у савезној влади у време ратне ескалације кризе на Косову (1998-1999).

СРС је од свог оснивања (1991) подржавала Милошевићеву ратну политику на постјугословенским просторима. Међутим, након његовог заокрета у односу на руководство Републике Српске (1993), СРС је започела снажно опозиционо деловање уз повремену тактичку сарадњу са ДС и ДСС (1994-1995), које су у значајној мери дотадашње страначке идентитете замениле национализмом.¹²⁷ Нова сарадња Милошевића и Шешеља кроз конституисање републичке владе (1998) дошло је у време сукоба безбедносних снага СРЈ и сепаратистичке Ослободилачке војске Косова (ОВК, УСК).

За разлику од континуитета ауторитарне власти у Србији (1992-2000), у Бугарској је, у истом периоду, успостављен двопартијски систем са честим сменама власти, односно нестабилним владама (СДС 1991-1992, „експертска влада“ 1992-1994, БСП 1995-1997). На почетку транзиције (1990-1991) дисциплинована структура БСП имала је велику предност над анархоидном, „полу-коалиционом“ СДС с обзиром на искуство у управљању и утицајима у државном апарату и безбедносним службама.¹²⁸ Победа СДС под вођством Филипа Димитрова и формирање коалиционе владе са ДПС (октобар 1991) представљала је најважнију етапу у посткомунистичкој транзицији 1990-тих услед формалног развлашћивања БСП као легитимне наследнице БКП. Смену политичке власти пратила је економска транзиција успостављањем процеса приватизације и реституције.

Премијер Димитров је, диктирајући снажан антикомунистички курс свог кабинета, постепено улазио у политички сукоб са дотадашњим савезницима – председником Желевом и коалиционим партнером из протурског ДПС, као и утицајним синдикатом *Подкрепа*, дотадашњег савезника СДС.¹²⁹ То је довело до образовања нове парламентарне већине крајем 1992. године („плави мрави“ из СДС, БСП, ДПС), за коју је Димитров сматрао је политички параван за неререформисане безбедносно-финансијски центре моћи у Бугарској.¹³⁰

Под утицајем Желева, образована је експертска влада његовог блиског сарадника Љубена Берова (1992-1994), са парламентарном подршком „нове већине“ која је сменила владу Димитрова. Кабинет Берова није имао снажно упориште ни у једној од парламентарних партија што је изазвало ванредне изборе (1994). То је довело до повратка на власт БСП на челу са Жаном Виденовом, који је, након стављања партијског врха под своју контролу, спроводио политику засновану на социјалдемократским основама.¹³¹ Међутим, нови премијер није успео да се обрачуна са све снажнијим олигархијским групама, које су контролисале функционисање

¹²⁶ Mićunović, D., *Život u nevremenu...*, str. 61-70.

¹²⁷ Детаљније о променама праваца деловања опозиционих партија у Србији током деведесетих година у: Stojanović, D., *Ulje na vodi...*, str. 161-212.

¹²⁸ Drezov, Kyril, „Transition comes full circle, 1989–1997“, u: *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, (ed. G. Pridham and Tom Gallagher), London: Routledge, 2000, str. 201.

¹²⁹ Детаљније о улози синдиката *Подкрепа* у постсоцијалистичкој транзицији у поглављу *Власт и побуна*.

¹³⁰ Партијско гласило СДС, лист *Демократија (Демократија)* често је објављивало текстове о нерасформираним деловима некадашње службе безбедности који воде главну реч у банкарству, приватизацији и спољној трговини, као и да користе БСП, „стару партију са новим именом“, за реализацију својих интереса (Димитров, Филип, *Митовете на българския преход*, Софија 2003, стр. 50-66; „Кой свали правителство на СДС“, *Демократија*, 13.01.1993, стр. 1).

¹³¹ О односима унутар БСП у поглављу *Транзиционе елите*.

банкарског система и највећих државних предузећа.¹³² Виденов је узроке пада своје владе (децембар 1996), а што је представљало увод у велику политичку кризу и масовне демонстрације у Бугарској, касније тражио у унутрашњих страначким поделама и грешкама у оперативном вршењу власти.¹³³

Бугарска је након нове владе СДС на челу са Иваном Костовом (1997-2001) коначно ушла у фазу стабилизације политичких и економских прилика (сарадња са Светском банком и ММФ). Костов је, након избора за партијског лидера (1994), спровео централизацију власти у СДС, чиме је онемогућио појаву потенцијалних конкурената у време свог премијерског мандата.¹³⁴ Све израженије лидерске карактеристике Костова довеле су до озбиљних подела унутар СДС, што је ову партију потпуно дестабилизovalo у време промене власти (2001).¹³⁵ Постсоцијалистичку транзицију у Бугарској 1990-тих, поред нестабилности извршне власти, обележиле су снажне унутарпартијске борбе. Ово је била карактеристика и политичког живота у Србији, али је у Бугарској улога партијских лидера генерално била мање изражена.

Наследнице комунистичких партија, СПС и БСП, разликовале су се по степену демократичности унутрашњих односа. Док је СПС до краја владавине Милошевића остала у сенци свог лидера, који је спречавао озбиљнија унутарпартијска сучељавања, БСП је до почетка 21. века успео да пређе дугачак пут од одбацивања живковистичког наслеђа до идеолошког приближавања европским социјалдемократским партијама. На овакву политичку еволуцију БСП утицала је, на самом почетку транзиције, снажна интеракција са опозицијом око правила парламентарне борбе, са јасно утврђеним принципима промене власти на демократским изборима.¹³⁶ Опозиција у Србији, за разлику од СДС у Бугарској, учествовањем у политичкој борби под неравноправним изборним, медијским и финансијским условима (1990-1997), заправо је омогућавала изборно потврђивање и учвршћивање транзиционе аутократије Милошевића.

3.3 Међународна изолација СР Југославије. Пут Бугарске у ЕУ и НАТО

Распад југословенске заједнице непосредно је отворио кризу спољнополитичке позиције Србије под Милошевићем. Криза, санкције и изолација остаће и међународним оквирима обележја међународне позиције новостворене заједнице Србије и Црне Горе – Савезне Републике Југославије (СРЈ, април 1992). И поред намере Милошевића да се сачува државни континуитет са СФРЈ, као и њен међународни правни субјективитет, СРЈ све до 2000. године није добила признање у УН.¹³⁷

Током деведесетих година учавамо три значајније фазе у контексту континуиране међународне изолације Србије/СРЈ. Прва фаза („фаза санкција“, 1991-1995) започела је крвавим распадом СФРЈ и међународним признањем њених појединих република (Словенија, Хрватска, БиХ). Оружани сукоби у Словенији и Хрватској након проглашења њихове независности,

¹³² Митев, Петър-Емил, *Преходът. Политически ракурси*, София 2017, стр. 287-288. Детаљније о финансијским центрима моћи у Бугарској у поглављима *Транзиционе елите* и *Економске промене у Београду и Софији*.

¹³³ Виденов, Жан, „Новите социјалисти и власта – узроци и грешки на управлението“, у: *Ново време*, № 1-2, София 1998, стр. 84.

¹³⁴ Баева И., Калинова Е., *Българските преходи...*, стр. 320-321.

¹³⁵ Детаљније о сукобима Костова са партијским врхом СДС у том периоду у поглављу *Транзиционе елите*.

¹³⁶ Spirova, Maria, „The Bulgarian Socialist Party: The longroad to Europe“, у: *Communist and Post-Communist Studies*, No. 41, Leiden – The Netherlands 2008, стр. 481-495.

¹³⁷ Оправдана је оцена стручњака за међународно право и међународне односе Војина Димитријевића да се у време распада СФРЈ политичка елита Србије заједно са великим делом интелигенције превише ослањала на међународни континуитет Србије из 19. века и „државотворна својства“ српског народа. Овакав став изазвао је потпуно погрешну пројекцију власти о Србима као позитивно вреднованом народу у свету (Dimitrijević, Vojin, „Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica“, у: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio N. Popov), Beograd 2002, стр. 255-256).

обележени су и дипломатским посредовањем ЕЕЗ и САД за мирним решењем кризе (1991).¹³⁸ Следећи корак односио се на стављање процеса распада СФРЈ под директан надзор ЕЕЗ преко Конференције о Југославији и Арбитражне (Бадинтерове) комисије (август 1991), која је својим одлукама покренула механизам за формално признавање независности југословенских република.

Почетак међународне изолације Србије и Црне Горе убрзан је одлуком политичког врха предвођеног Милошевићем о одбацивању закључака („мишљења“) Бадинтерове комисије о дисолуцији Југославије.¹³⁹ То је изазвало додатне притиске ЕЕЗ предвођене Немачком према Милошевићу са конкретним мерама о економској блокади Србије, која је означена као главни кривац за сукобе на постјугословенском простору (децембар 1991).¹⁴⁰

„Фаза санкција“ ушла је у пуну реализацију када је, на иницијативу САД, усвојена Резолуција 757 Савета безбедности УН (мај 1992). Тиме је међународно непризнатој СРЈ (Србији и Црној Гори), означеној као одговорној за избијање рата у БиХ, уведен потпуни економски ембарго.¹⁴¹ Русија је гласала за усвајање ове резолуције,¹⁴² док је Милошевићев покушај да за своју политику придобије Кину остао без успеха, јер је ова држава приликом увођења економских санкција Србији и Црној Гори остала суздржана.¹⁴³

Милошевић је почетком 1993. године, суочен са све драматичнијом економском ситуацијом у земљи, постао флексибилнији према плановима САД и међународне заједнице око окончања ратних операција у БиХ. Најпре је безуспешно покушао да утиче на руководство Срба у БиХ око прихватања Венс-Овенов план (април 1993), да би почетком 1994. године отпочео економску блокаду Републике Српске.¹⁴⁴

Државном врху СРЈ било је јасно да је излазак из спољнополитичке изолације условљен завршетком рата у БиХ, уз кооперативнији став на захтеве САД и ЕУ. С друге стране, дипломатија СРЈ ослањала се на подршку Грчке, која је широм ЕУ и Балкана водила кампању око постепеног укидања санкција СРЈ. У исто време, Милошевић је, без довољно разумевања

¹³⁸ Неуспех мисије државног секретара САД Џејмса Бејкера јуна 1991. године, проглашење независности Словеније и Хрватске и наставак сукоба у Хрватској утицали су да Европска комисија заузме становиште да југословенски народи сами одлуче о својој судбини и да се по сваку цену избегну војни сукоби (Hoffman, Stanley, „Yugoslavia: „Implications for Europe and for Europe Institutions“, у: *The World and Yugoslavia Wars*, Council on Foreign Relations (ed. Richard Ullman), New York 1996, str. 94-98).

¹³⁹ Политички социолог Јово Бакић сматра да један од разлога за Милошевићеву одлуку треба тражити у страху да би од снажне националистичке опозиције био оптужен за националну издају (Bakić Jovo, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tutači*, Београд 2011, str. 104).

¹⁴⁰ Игрутиновић, Милан, „Западна Европа и распад Југославије“, у: *Зборник радова Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, бр. 9, Београд 2013, стр. 83-84.

¹⁴¹ По речима америчког амбасадора у Београду Ворена Цимермана циљ санкција био је престанак војне помоћи Србима у БиХ, али и утичу на грађане у Србији да се окрену против Милошевића. (Zimmermann, Warren, *Origins of a Catastrophe*, New York: Times/Random House, 1999, str. 210-213).

¹⁴² Руски председник Борис Јељцин није показивао жељу да игра активну улогу на постјугословенском простору, а званични Београд је, без претераног разумевања позиције Русије, отпочео сарадњом са комунистичком опозицијом коју је и финансијски помагао. Озбиљнија размимоилажења између Русије и западних држава у југословенској кризи појавила су се током рата у БиХ, али у оквиру руских периферних интереса за Балкан [Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Београд 2012, стр. 231-232].

¹⁴³ У складу са својом прагматичном политиком, Кина није улазила у дипломатски конфликт са САД тамо где није долазило до преклапања интереса ових држава. Кина је признала независност Словеније и Хрватске (април 1992), а месец дана касније гласала за пријем ових земаља у УН [Арежина, Сања, *Однос НР Кине са Југославијом и Србијом од 1977. до 2009. године* (докторска дисертација), Факултет политичких наука, Београд 2013, стр. 209-211].

¹⁴⁴ Детаљније о односу Милошевића и руководства Републике Српске у: Crnobrnja, Mihailo, *The Yugoslav Drama*, McGill Queens University Press, 1996, str. 174-188.

спољнополитичких токова, промовисао идеје о балканској конфедерацији које у региону нису наишле на одобравање.¹⁴⁵

Након закључења мировног споразума у Дејтону (новембар 1995) Савет безбедности УН је најпре суспендовао економски ембарго СРЈ, који је укинут након спровођења општих избора у БиХ (1996).¹⁴⁶ Истовремено су САД, уз подршку ЕУ (*Декларација о признању СРЈ*, април 1996) задржале „спољни зид“ санкција што је још увек држало СРЈ у политичкој и економској изолацији, али у нешто повољнијим околностима.¹⁴⁷

„Фаза привремене консолидације“ (1996-1997) обележава период у којем је политичко вођство СРЈ активно учествовало на регионалним састанцима у оквиру Конференције о стабилности, безбедности и сарадњи земаља Југоисточне Европе и тражило могућност за учествовање у раду свих међународних организација.¹⁴⁸ Софијском декларацијом (јул 1996) наглашена је потреба унапређења добросуседских односа и развој економске сарадње, да би након тога на Криту одржан неформални састанак председника држава и влада балканских земаља (новембар 1997).¹⁴⁹ Ту је дошло до састанка Милошевића и премијера Албаније Фатоса Наноа који су многи аналитичари оценили „историјским“, с обзиром да пола века није било званичних југословенско-албанских састанака.¹⁵⁰

Погоршање безбедносне ситуације на Косову битно је одредило даље спољнополитичке кораке СРЈ према ЕУ, САД и НАТО. Од почетка 1998. године руководству СРЈ јасно је стављено до знања да ће свака ескалација сукоба на Косову довести до заостравања међународних санкција. Упоредо са тим, Милошевић је подстицао антизападну реторику у земљи, што је у САД и ЕУ јачало став да „Срби разумеју само језик силе“.¹⁵¹

Интензивирање борби југословенских снага безбедности са паравојном Ослободилачком војском Косова (ОВК) од средине 1998. године значајно су подигли могућност сукоба са НАТО, чиме је спољнополитичка позиција СРЈ ушла у „фазу конфронтације“. У оквиру ове фазе, паралелно су присутни дипломатска активност за мирно решавању кризе (потписивање војно-техничког споразума команданта НАТО Веслија Кларка и начелника Генералштаба војске СРЈ Момчила Перишића - октобар 1998; преговори југословенске и албанске стране у Рамбујеу,

¹⁴⁵ Грчка је настојала да земље Балкана покрену иницијативу у међународним организацијама за постепено укидање санкција званичном Београду. Дипломатије Албаније и Турске биле су за држање оштрог курса према Србији и Црној Гори због отвореног албанског питања на Косову, док је Бугарска подржавала поједине иницијативе званичне Атине. Незванични амбасадор у Софији Радош Смиљковић, иначе личност из најближег Милошевићевог круга, почетком јануара 1995. године је у разговору са председником БСП Виденовом поменуо идеју о балканској конфедерацији коју је Виденов одбацио оценивши да је „идеја нереална у садашњим међународним околностима“ (Ђукић Срећко, *Балканизација Балкана. Извиђања српског дипломате из Софије*, Београд 2013, стр. 345).

¹⁴⁶ United Nation, Security Council, Resolution 1022 (1995), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/368/65/PDF/N9536865.pdf?OpenElement>, (15.12.2015).

¹⁴⁷ Као услов за потпуно скидање санкција наведени су следећи захтеви: нормализација односа са некадашњим републикама СФРЈ, решавање питања Косова, решавање питања сукесије, приватизације и тржишне привреде, као и јачање слободе медија и одржавање демократских избора. САД су као услов навеле и предају оптужених за ратне злочине Хашком трибуналу. Детаљније у: Petković, Ranko, *Nevolje sa sankcijama*, http://vesti.beograd.com/srpski/clanci_i_misljenja/petkovic/991107_nevolje_sa_sankcijama.html (15.12.2015).

¹⁴⁸ Ова конференција представљала је аутономну иницијативу балканских држава, насталу на пракси мултилатералне сарадње у региону у периоду 1975-1991. године (Lopandić, Duško; Kronja, Jasminka, *Regionalne inicijative i multilateralne saradnja na Balkanu*, Београд 2010, стр. 58).

¹⁴⁹ Исто, стр. 61.

¹⁵⁰ Након сусрета обојица политичара дала су куртоазне изјаве – Милошевић је нагласио потребу решавања проблема на Косову у оквиру Србије и СРЈ, док је Нано оценио да „балканске државе треба да отворе границе о којима не треба да се размишља као о бункерима“ („Самит на Криту, Балканци на раскршћу“, *НИН*, 06.11.1997, стр.12).

¹⁵¹ Западне државе преко Контакт-групе средином 1998. године, послале су поруку Милошевићу да „Косово више није унутрашње питање Србије и СРЈ“. (Симић, Предраг, *Пут у Рамбује: Косовска криза 1995-2000*, Београд 2000, стр. 143).

фeбруар 1999) и припреме НАТО за војну интервенцију. Неуспех на дипломатском нивоу активирао је војну интервенцију НАТО (март - јун 1999).

Бомбардовање СРЈ представљало је коначну резултанту Милошевићеве политике која је у процесима распада Југославије потпуно занемарила глобалну прекомпозицију снага у постхладноратовском свету.¹⁵² У том смислу, таква политика све више је постајала реметилачки фактор у спољнополитичким плановима САД и ЕУ.¹⁵³ Уколико се „асиметрични рат“ на Косову посматра у ширем контексту, може се уочити да је овај сукоб искоришћен и за даљу трансформацију НАТО у светску офанзивну силу, преко приступања нових чланица (Чешка, Пољска, Мађарска), јачања утицаја на Балкану у земљама кандидатима за чланство (Македонија, Бугарска, Румунија), уз проширење војног присуства (Косово).¹⁵⁴

У првом делу „фазе конфронтације“ (март-мај 1999) ниједна од страна у сукобу није остварила очекивано – НАТО брзи слом Милошевића, а СРЈ поделе унутар Североатлантске алијансе, јер тензије између чланица нису утицале на јединство овог војног савеза.¹⁵⁵ Бомбардовање СРЈ ушло је у зону дипломатског решавања почетком маја 1999. године када су на састанку Г-8 (седам најразвијенијих земаља света и Русије) договорени принципи о окончању ратних дејстава, да би месец дана касније Милошевић прихватио мировни план финског председника Ахтисарија и изасланика руског председника Черномирдина.¹⁵⁶

СРЈ је фактички изгубила непосредни суверенитет над делом територије, док је Милошевић грађанима честитао мир и победу у рату. Међутим, реалност је била другачија – СРЈ је била поражена земља у рату са НАТО, док је против Милошевића Међународни трибунал за ратне злочине у Хагу (Хашки трибунал) подигао оптужницу за ратне злочине. Све до пада Милошевића са власти СРЈ ће остати под снажном економском и политичком изолацијом САД и ЕУ.

Најзначајније разлике у оквирима постсоцијалистичке транзиције власти између СРЈ и Бугарске видљиве су у усмерењу и позиционирању ових држава на међународном плану. Заједничка спољнополитичка карактеристика свих влада Бугарске током деведесетих година јесте активност на приступању земље у Европску унију. С друге стране, бугарски пут изласка из круга изолације Запада након владавине Живкова водио је преко успостављање добрих односа са САД у безбедносној политици. Без обзира на различите промене темпа ове сарадње током 1990-тих, крајем 20. века је влада Бугарске поднела званичан захтев за приступање НАТО.¹⁵⁷

Развој бугарско-америчких односа (1989-1991) помогао је, након пада Живкова, и релаксирању дела хладноратовске напетости у односима званичне Софије са Турском. Услед ескалације кризе у Југославији (1989-1990) америчка дипломатија је будно пратила развој тока политичке транзиције у Бугарској.¹⁵⁸ Влада Бугарске усвојила је предлоге америчког државног секретара Џејмса Бејкера око организовања слободних избора и поштовања људских права као

¹⁵² Јовановић, Мирослав, „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима...“, стр. 167.

¹⁵³ Исто, стр. 168.

¹⁵⁴ Бјелајац, Миле, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901-1999.*, Београд 2010, стр. 299.

¹⁵⁵ Детаљније у: Вуман, Daniel L., Waxman, Matthew C., „Kosovo and the Great Air Power Debate“, *International Security*, Vol. 24, No. 4, 2000, str. 5-38.

¹⁵⁶ По овом документу војска СРЈ морала је да напусти Косово, а непосредну контролу су преузимале трупе УН, што је верификовано Резолуцијом 1244 УН. О преговорима око мировног плана у: Norris, John, *Collision Course. NATO, Russia and Kosovo* (foreword by S. Talbott), Praeger Publishers, 2005, str. 181-230; Черномырдин, Виктор, С., *Вызов*, Москва 2003, стр. 151-220.

¹⁵⁷ Баева И., Калинова Е., *Българските преходи...*, стр. 452.

¹⁵⁸ Clyatt, Oscar W., *Bulgaria's Quest for Security after Cold War*, The Institute for National Strategic Studies, Washington 1993, str. 23-51.

услова за даљу сарадњу две државе, али и уласка Бугарске у ММФ и Светску банку.¹⁵⁹ Бугарска је постала члан ових финансијских организација (јануар 1991), док су, истовремено, отворени политички канали комуникације са НАТО. Укинута су и трговинске санкције САД из времена Живкова, што је омогућило Бугарској остваривање статуса најповлашћеније државе у економским односима са САД.¹⁶⁰

Истовремено, бугарски званичници обилазили су највеће европске престонице где су прокламовали идеје о што бржем уласку Бугарске у процес европских интеграција. У том смислу су најзначајнији уговори о пријатељству и сарадњи потписани са Немачком и Француском који су Бугарској требало да омогуће и улазак у Савет Европе.¹⁶¹ Овим је започела ближа сарадња са ЕЕЗ која је у економском погледу остварена преко потписивања Споразума о трговини и сарадњи (мај 1990).¹⁶² Међутим, то је подразумевало да Бугарска изврши дубоке политичке, економске и институционалне промене, што је у условима нестабилности транзиционе власти (1990-1996) и непостојања интереса политичара за јавно добро било веома отежано.¹⁶³

Бугарска је на основу ранијих споразума ЕУ са Мађарском, Пољском и Чехословачком, потписала Споразум о придруживању ЕУ (1992), али су за ову земљу, поред Румуније, важили и посебни услови око економских реформи, миграција и људских права.¹⁶⁴ У циљу економских реформи потписан је и уговор о либерализацији трговине који је обухватао и пружање економске помоћи ЕУ за спровођење реформи.¹⁶⁵ Одлука ЕУ о пријему бивших социјалистичких држава ЦИЕ била је условљена остваривањем политичких и економских критеријума о демократизацији, владавини права, успостављању грађанског друштва, заштити мањина и тржишној привреди (*Копенхашки критеријуми* 1993) у овим земљама.¹⁶⁶

Бугарска је поднела захтев за чланство 1995. године, да би Европска комисија (ЕК) јула 1997. године на основу критеријума о испуњености услова објавила своје ставове за сваку земљу-кандидата.¹⁶⁷ Мишљење ЕК није било повољно за Бугарску услед драматичне економске кризе праћене хиперинфлацијом (1996-1997) једва заустављене монетарном реформом (валутни одбор)¹⁶⁸, па ова држава на састанку Европског савета у Луксембургу (децембар 1997) није добила сагласност за почетак приступних преговора.¹⁶⁹

Одлука ЕУ имала је за циљ да Бугарска покрене додатне напоре на испуњавању Копенхашких критеријума. Ипак, за наставак европских интеграција од веће важности била је

¹⁵⁹ Исто, стр. 37-38. Бејкер је априла 1990. године о овоме обавестио Конгрес. Нагласио је и потребу хитне стабилизације ситуације са бугарским Турцима, којима су морала бити враћена сва лична, верска и етничка права. Бејкер је имао у то време и великих резерви око могућности одржавања слободних вишестраначких избора.

¹⁶⁰ Америчко-бугарски односи убрзано су развијани почетком деведесетих. Министар спољних послова Бугарске Љубен Гоцев са још пет посланика посетио је, крајем 1990. године, средиште НАТО у Бриселу. Након тога, председник САД Буш укинуо је трговинске санкције према Бугарској (јануар 1991). Две земље склапиле су уговор о америчким инвестицијама у Бугарској (јун 1991), док је неколико месеци касније отворен је Амерички универзитет у Благоевграду (Исто, стр. 42; Николова, Т., *Речник на политически партии...*, стр. 107-108).

¹⁶¹ Николова, Т., *Речник на политически партии...*, стр. 191.

¹⁶² Noutcheva, Gergana; Bechev, Dimitar, „The Successful Laggards: Bulgaria and Romania's Accession to the EU“, *East European Politics and Societies*, Vol. 22, Maastricht University 2008, str. 118.

¹⁶³ Giatzidis, Emil, „Bulgaria on the road to European Union“, *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 4, No. 3, 2004, str. 435.

¹⁶⁴ Noutcheva, G., Bechev, D., „The Successful Laggards...“, str.119.

¹⁶⁵ Исто.

¹⁶⁶ Nikolova, Pavlina, „Negotiating for EU Membership? The Case of Bulgaria and Romania“, u: *Croatian Yearbook of European law & Policy*, Vol. 2. No. 2., 2006, str. 395-396.

¹⁶⁷ Noutcheva, G., Bechev, D., „The Successful Laggards...“, str. 119.

¹⁶⁸ Dimitrov, Vesselin, *Bulgaria: The Uneven Transition*, London: Routledge, 2001, str. 83-85.

¹⁶⁹ Председници и премијери држава ЕУ у Луксембургу су донели одлуку о почетку преговора за приступање ЕУ са Кипром, Чешком, Естонијом, Мађарском, Пољском и Словенијом (Noutcheva, G., Bechev, D., „The Successful Laggards...“, str.119).

сарадња владе Ивана Костова (1997-2001) са чланицама НАТО током бомбардовања СРЈ (1999). Под притиском Велике Британије, Европска комисија је на састанку у Хелсинкију невољно предложила отварање приступних преговора са Бугарском и Румунијом (децембар 1999), у намери да се охрабри јасно исказан евроатлантски курс влада десног центра у овим државама.¹⁷⁰

Овом одлуком, Бугарска и Румунија посебно су вредноване по оствареном степену сарадње са ЕУ у односу на Албанију и државе настале на постјугословенском простору (изузев Словеније). Влада Костова је фебруара 2000. године добила позив за почетак преговора о уласку у ЕУ.¹⁷¹ Тиме је започела друга етапа на путу европских интеграције Бугарске, коначно окончана 2007. године пријемом ове земље у ЕУ.

У безбедној политици, све до образовања антикомунистичке владе Филипа Димитрова (1991) Бугарска је опрезно балансирао између старих (СССР/Русија) и нових покровитеља (САД). Председник Младенов и премијер Луканов и даље су одржавали блиске односе са СССР и учествовали на заседањима СЕВ-а и Варшавског уговора, али без иницијатива за јачањем веза међу земљама ЦИЕ(1990). Нови председник Желев био је у блиским односима са председником Русије Борисом Јељцином, пре свега због историјских веза и утицаја које су руски политички и економски кругови одржавали у Бугарској.¹⁷² Односи са Турском били су важни због тешког наслеђа турске мањине у Бугарској, али је посредовањем и утицајем САД посебно на владу Филипа Димитрова дошло до смиривања ранијих тензија и напетости.¹⁷³

Атлантистички правац у политици званичне Софије успостављен од стране кабинета Филипа Димитрова успорила је социјалистичка влада на челу са Жаном Виденовом (1995-1996). Нови премијер је у политичком, економском и културном смислу видео је улазак Бугарске у ЕУ као приоритет, али није поднео формалан захтев Бугарске за пријем у НАТО, јер је желео истовремено добре односе са Русијом и САД.¹⁷⁴ Покушај одржавања равнотеже утицаја САД и Русије у Бугарској донело је доста конфузије у односима Виденова са Вашингтоном и Москвом. Паралелно са тим, Виденов је, након формалног захтева за приступање ЕУ (1995) из разлога „регионалне безбедности“ покушао да оствари што ближе односе са Грчком и Русијом, због чега је од стране ЕУ и САД био оптуживан за стварање „православног савеза“.¹⁷⁵

Унутрашња криза у Бугарској изазвана хиперинфлацијом и распадом банкарског система, довела је до погоршања у односима владе БСП и званичника САД¹⁷⁶, да би са почетком великих демонстрација широм Бугарске (јануар 1997), постало јасно да ЕУ и САД подржавају промену

¹⁷⁰ Исто, стр.122.

¹⁷¹ Исто. ЕУ је, поред Бугарске и Румуније, започела преговоре са Летонијом, Литванијом, Малтом и Словачком.

¹⁷² Shashko, Philip, „In search of Bulgaria’s new identity“, у: *War and Change in the Balkans: Nationalism, Conflict and Cooperation* (ed. K. Blitz), Cambridge University Press, 2006, str. 199-200.

¹⁷³ Премијер Димитров је марта 1992. године обећао америчком председнику Бушу да ће „Бугарска бити фактор стабилности на Балкану“ и прихватио је сугестије о приближавању стратешким савезницима САД – Турској и Израелу (Лаверн, Достена, *Експертите на прехода*, Софија 2010, стр. 113).

¹⁷⁴ Проданов, В. и др., *Българският парламент.*, стр. 238.

¹⁷⁵ Баева И., Калинова Е., *Българските преходи...*стр. 302.

¹⁷⁶ Због западних критика спољне политике владе БСП, из Софије су уследили покушаји решавања несугласица па је у јулу 1996. године социјалистички шеф дипломатије Георги Пирински присуствовао Националној конвенцији америчке Демократске партије. У том периоду остварена је добра са радња са европским социјалдемократским партијама, посебно британским лабуристима, али БСП није примљена у Социјалистичку интернационалу. Крајем 1996. године, у време велике кризе владе Виденова и посете америчког специјалног изасланика Џона Шифтера, потпредседник бугарске владе Дончо Конакијев пожалио се на „притиске из иностранства“, што је потврђивало задржану дистанцу Запада према БСП (Проданов, В. и др., *Българският парламент...*, стр. 245).

власти у Бугарској.¹⁷⁷ Нови бугарски премијер Иван Костов, који је са председником Стојановом (1996-2001) поново је заузео јасан евроатлантски курс у спољној политици.¹⁷⁸

Погоршање безбедносне ситуације на Косову почетком 1998. године битно је одредио даље спољнополитичке кораке СРЈ, али и Бугарске према НАТО. Званична Софија, иако притиснута снажним отпором социјалистичке опозиције и великог дела јавности, била је политички солидарна са војном интервенцијом НАТО у СРЈ, али је водила рачуна да се дистанцира од учешћа у оружаним сукобима.¹⁷⁹

Током посете председника Стојанова Вашингтону представљен је Акциони план за улазак Бугарске у НАТО (април 1999), док је истовремено влада Костова са овом војном алијансом склопила споразум о коришћењу ваздушног простора Бугарске.¹⁸⁰ С друге стране, вођство БСП је под утиском војне кампање НАТО у СРЈ и под утицајем немачког канцелара Герхарда Шредера прихватило евроатлантски курс владе (2000), чиме је створен унутрашњи политички консензус у безбедносној оријентацији Бугарске.¹⁸¹ Током марта 2004. године ратификацијом уговора о чланству Бугарска постала пуноправан члан НАТО.

3.4 Билатерални односи СФРЈ/СРЈ и Бугарске (1989-2000)

Током социјалистичког периода односи СФРЈ и НРБ углавном су били одређени динамиком совјетско-југословенских односа и офанзивним деловањем дипломатија обе земље око кључне теме у билатералним односима - македонског питања.¹⁸² Након слома режима Живкова па све до распада СФРЈ (1989-1991) односи између две земље и даље су били оптерећени овом темом.¹⁸³ На састанку премијера две земље Марковића и Луканова (1990) избегнуте су теме

¹⁷⁷ Детаљније о демонстрацијама у Софији и другим градовима у Бугарској почетком 1997. године у поглављу *Власт и побуна*.

¹⁷⁸ Бугарски председник је још од почетка 1997. године водио кампању за што хитнији улазак Бугарске у НАТО, док је Скупштина маја исте године донела Декларацију о националном договору, која је улазак Бугарске у овај војни савез оценила као најзначајнији државни интерес (Проданов, В. и др., *Българският парламент...*, стр. 258; Василев, Иордан, *Това се случи пред очите ми. България през мандата на президента Петър Стоянов*, София 2013, стр. 45-80).

¹⁷⁹ Николова, Т., *Речник на политически партии...*, стр. 151.

¹⁸⁰ Ваздушни напади НАТО на СРЈ нису наишли на одобравање значајне већине становника Бугарске – 80% њих у анкетама изјаснило се против војне кампање НАТО. На питање о политици владе Ивана Костова око косовске кризе, 27% грађана одговорило је да углавном подржава, 19% да углавном не подржава, 8% није могло да се изјасни, док чак 46% није било упознато са политиком владе по том питању (Проданов, В. и др., *Българският парламент...*, стр. 354).

¹⁸¹ Mladenova, Irena; Markova, Elitsa, *NATO's Enlargement and the Costs for Bulgaria to Join NATO*, Sofia, 2001, str. 30-41.

¹⁸² Најновија истраживања југословенске архивске грађе сведоче не само о притисцима званичне Софије на југословенску владу током социјализма око идентитских питања у Пиринској и Вардарској Македонији, већ и о неретким дипломатским офанзивама југословенских власти према Бугарској, као последици унутрашњих притисака руководства СР Македоније на Тита. Раније идеолошке међусобне оптужбе су од седамдесетих година замењене темама о националним идентитетима. Детаљније о томе у: Драгишић, Петар; Драгишић, Оливера, *Југославија и Бугарска 1944-1980. Хроника неуспешног пријатељства*, Београд 2019, стр. 225-229). Тодор Живков је у својим мемоарима оптужио Стаљина да је одмах након 1945. године бранио југословенску позицију око македонског питања. На састанку са бугарским руководиоцима Георгијем Димитровом и Василом Коларовом (1946) совјетски лидер затражио је да Пиринска Македонија добије висок степен аутономије у оквиру Бугарске (Живков, Тодор, *Мемоари*, София 1997, стр. 453).

¹⁸³ Савезни парламент је у Београду фебруара 1990. године затражио од Бугарске да призна македонску мањину, док је Бугарска месец дана касније обавестила југословенску страну да су њени захтеви на „антибугарским основама“. Детаљније о македонском питању у односима СФРЈ и НРБ (1944-1989) у: Архив Југославије (АЈ), фонд 130 - СИВ, бр. фасцикле 336 – Економски односи са иностранством, бр. јед. описа 15, Ф-9718, Дописи Извршног већа Собрања СР Македоније СИВ-у; *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968-1989* (документален

о националним питањима, уз постигнут договор о развоју економске сарадње.¹⁸⁴ Током 1991. године у контексту ескалације југословенске кризе Бугарска је све снажније успостављала односе са сецесионистичким републикама, што је изазивало реакцију владе СФРЈ. Југословенско министарство спољних послова преко амбасадора у Софији изразило је протест због продаје бугарског оружја Хрватској и поднело је жалбу УН.¹⁸⁵

Бугарска је посебно водила рачуна о својој балканској политици, која је пратила главне правце деловања и утицаја САД и земаља ЕЗ, покушавајући да унапређује односе са свим балканским државама и избегне ширење политичке, па ратне кризе током распада Југославије. Током посете Вашингтону (август 1991) председник Желев изразио је бојазан да би Југославија могла да постане „европски Либан“ и апеловао на САД и ЕЕЗ да „изврше додатни притисак на Србију за мирно решавање конфликта“.¹⁸⁶

У складу са политиком ЕЕЗ, Бугарска је подржала независност Словеније и Хрватске, али је истовремено донела самосталну одлуку о признању независности Републике Македоније почетком 1992. године. У одлуци владе премијера Димитрова било је садржано стратешко опредељење Бугарске око спречавања било каквих могућности поделе ове бивше југословенске републике.¹⁸⁷ Ово је у перспективи требало да омогући активније деловање званичне Софије према Македонији, пошто Бугарска није признавала идентитет Македонаца у националном и лингвистичком смислу.¹⁸⁸ Након неколико састанака Слободана Милошевића са представницима власти Грчке, премијером Константином Мицотакисом и шефом дипломатије Антонисом Самарасом (новембар 1992) грчка страна прихватила је став Бугарске око гарантовања постојећих граница Македоније, али без признања њеног уставног имена.¹⁸⁹

Увођење међународних санкција СРЈ 1992. године донело је нову фазу у односима СРЈ и Бугарске, с обзиром да су економске мере поред драстичног утицаја на југословенску привреду спречавале могућност бугарске трговине преко западног правца. Влада премијера Берова упозоравала је неколико пута у току 1993. године међународну заједницу да ће последице по привреду бити катастрофалне, па је у склопу регионалних иницијатива тражила да Бугарска добије надокнаду због економске штете изазване санкцијама.¹⁹⁰ Истовремено, Бугарска је опрезно избегавала да буде увучена у евентуалну војну интервенцију у БиХ. *Народно събрание* (Народна

сборник), част 2, Софија 2012; Петрановић, Бранко, *Историја Југославије (1918-1988), књига III.*, Београд 1990; Vogetić, Dragan; Kovačević, Slobodanka, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Београд 2003; Маринов, Чавдар, „От интернационализъм към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общости“, у: *История на Народна Република България .Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), Софија 2009; Димитров, Ангел, *Раждането на една нова държава. Македония между югославизма и национализма*, Софија 2011, Милосавлевски, Славко, *Дијалектика развоја македонске националне свести*, Београд 1997.

¹⁸⁴ Југославија је била заинтересована за добијање совјетског гаса преко Бугарске, док је Бугарска добила робни зајам (Банчев, Бисер, Бугарија и Југославската криза (1989-1995), у: *Анамнеза*, год. 3, кн. 3, Софија 2008, стр. 167).

¹⁸⁵ Metodiev, Kalojan, „Bugarsko-hrvatski politički odnosi 1990-2015“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48, No. 2, Zagreb 2016, str. 335.

¹⁸⁶ Clyatt, O. W., *Bulgaria's Quest...*, str. 87.

¹⁸⁷ Детаљније о државним и националним интересима Бугарске у време међународног признања Македоније у: Тодић, Владимир, „Македонија у регионалним политикама Савезне Републике Југославије и Бугарске деведесетих година 20. века“, у: *Култура полиса*, бр. 35, год. XV, Нови Сад 2018, стр. 75-81.

¹⁸⁸ Контроверна књига грчког новинара Такиса Михаса доноси податке о (наводним) заједничким плановима грчког премијера Мицотакиса и Милошевића о подели Македоније између Србије, Бугарске, Грчке и Албаније. Књига је изазвала велику пажњу македонске јавности и критике у Грчкој. Детаљније у: Michas, Takis, *Unholy Alliance: Greece and Milosevic's Serbia*, Texas A&M University Press 2002, str. 45-90.

¹⁸⁹ Vogetić D., Kovačević S., *Hronologija...* str. 181.

¹⁹⁰ Исто, стр. 184-185.

скупштина) је Декларацијом о кризи у бившој Југославији (април 1993) нагласило стриктно неутралну позицију Бугарске и у случају одобрења војних удара од стране УН.¹⁹¹

У условима све јачег међународног притиска услед неуспеха Венс-Овеновог плана и економске кризе Милошевић је донео одлуку да за изванредног амбасадора СРЈ у Бугарској постави Радоша Смиљковића, универзитетског професора из свог најближег окружења (1993).¹⁹² У бугарској штампи и публицистици у то време појављивали су се текстови о „Западним покрајинама“ и могућностима ревизије Нејског споразума из 1919. године којим је Бугарска морала да уступи територију Цариброда (касније Димитровграда) и Босилеграда Краљевини СХС. Са Демократским савезом Бугара у Југославији (ДСБЈ) званична Софија одржавала је врло блиске везе. ДСБЈ је иступао оштро против власти у Србији, посебно у ситуацијама када је Бугарска покушавала да интернационализује статус своје мањине у Србији преко питања о њеним културним, верским и индивидуалним правима.¹⁹³

Југословенско-бугарски односи значајно су напредовали током 1995-1996. године ослањајући се на „социјалистички троугао“ владајући партија у Србији, Бугарској и Грчкој (СПС, БСП и ПАСОК).¹⁹⁴ Интензивна сарадња додатно је утврђена посетом бугарског премијера Виденова Милошевићу (фебруар 1996), која је замишљена као део стратешке сарадње Бугарске са Грчком, СРЈ и Румунијом.¹⁹⁵ Односи две државе и формално су обновљени априла 1996. године предајом акредитивних писама амбасадора Смиљковића председнику Желеву.¹⁹⁶

Пад владе Виденова и демонстрације у Београду и Софији (1996-1997) донели су нову промену у међудржавним односима као и страначко сврставање СПС на страну БСП, а опозиционе коалиције Заједно на страну СДС.¹⁹⁷ Након победе СДС на изборима (1997), југословенски државни врх заузео је према новој евроатлантској влади у Софији резервисанију позицију.¹⁹⁸ Солидарност званичне Софије са ставом чланица НАТО око Косова (1998-1999) утицала је на захлађење у односима две земље.¹⁹⁹ Амбасада СРЈ у Софији је током бомбардовања

¹⁹¹ Декларација бугарске Скупштине истовремено је била усмерена и против опасних изјава председника Желева током посете САД којима је подржавао идеје о војним нападима (Ђукић С., *Балканизација Балкана...*, стр. 44-45).

¹⁹² Исто, стр. 41. Именовани отправник послова у амбасади СРЈ у Софији Срећко Ђукић наводи да му је одлука о одласку у Бугарску саопштена изненада на састанку са високим државним функционером Борисавом Јовићем. По речима Ђукића, Јовић му је скренуо пажњу на „важност Бугарске“ у новој изолованој међународној ситуацији земље.

¹⁹³ У гласилу БСП, *Думи*, које је често доносило избалансиране текстове о југословенској кризи, током 1994. објављивани су и запаљиви текстови о статусу бугарске мањине у Југославији. Такође, Ђукић сведочи о разговору са лидером ВМРО-СМД Каракачановом коме је указао да објављивање књиге потпредседника ВМРО-СМД Бојацијева о „враћању Западних покрајина“ представља „антисрпски став са јасним територијалним претензијама“ (Исто, стр. 276-277).

¹⁹⁴ Исто, стр. 192. Бугарски премијер Виденов у априлу 1995. године затражио је хитно укидање санкција Југославији истакавши у Европском парламенту у Стразбуру да је због истих Бугарска претпела директну штету од једне милијарде долара. Након посете шефа дипломатије Пиринског Милошевићу током јуна 1995. године, бугарски амбасадор Јуруков посетио је Димитровград и изјавио да Бугари у Србији представљају „спону сарадње у привредном, културном и спортском смислу“.

¹⁹⁵ У разговору је обострано истакнута важност развоја југословенско-бугарских политичких и економских односа. Мањинско питање у разговорима поменуто је у оквиру јачања веза између две државе (Katsikas, Stefanos, „Accession into the Euro-Atlantic Institutions. Effects on Bulgaria's Balkan Policy(ies)“, in: *Bulgaria and Europe : Shifting Identities*, London : Anthem Press. 2010, стр. 149-150).

¹⁹⁶ Ђукић, Срећко, *Нови крсташ на Балкану*, Београд 2015, стр. 135.

¹⁹⁷ Исто, стр. 190.

¹⁹⁸ Бугарско министарство спољних послова амбасади СРЈ уложило је 1997. године протест због докумената мисије СРЈ у Женеви који су садржавали „неприхватљиве оцена о етничком саставу Бугарске и присутности српске мањине“ у тој земљи (Vogetić, D., Kovačević, S., *Hronologija...*, стр. 204).

¹⁹⁹ Исто, стр. 212. Бугарска министарка иностраних послова Надежда Михајлова посетила је марта 1998. године Београд где је у разговору са југословенским колегом Живадином Јовановићем и савезним председником Милошевићем обавестила домаћине о ставовима из Декларације земаља Југоисточне Европе о потреби страног посредовања у косовској кризи. За југословенску страну овакав став био је неприхватљив.

НАТО, иако лишена било какве помоћи из Београда, била активно укључена у антиратне демонстрације предвођених јавним личностима и деловање бугарских политичара блиских БСП.²⁰⁰

Премијер Костов, с друге стране, организовао је контрамитинге у западном делу земље у којем је постојало јако антиратно расположење. На тај начин успевао да смири узбуркано јавно мњење, а у Софији су почели да се појављују антисрпски графити.²⁰¹ Бугарско министарство спољних послова није повукло бугарског амбасадора из Београда због става кабинета Костова да је и у условима оваквог рата потребно одржавати дипломатске односе.²⁰²

Након завршетка ратних дејстава у СРЈ јуна 1999. године, Бугарска се подржала иницијативу ЕУ и ОЕБС око организовања Пакта за стабилност у Југоисточној Европи који је требало да помогне економској обнови региона, побољшању безбедности, демократизацији и развоју људских права. Учешће СРЈ било је суспендовано док се не испуне предуслови око решења косовске кризе.²⁰³ Након промене власти октобра 2000. године, СРЈ је отпочела са интеграцијом у међународним организацијама (УН, Савет Европе). Нови председник СРЈ Војислав Коштуница и бугарски шеф државе Петар Стојанов децембра 2000. године у Нишу договорили су „унапређење односа на свим пољима“, па су билатерални односи са Бугарском почетком 21. века ушли у нову фазу стабилизације и сарадње.²⁰⁴

Односи између СРЈ и Бугарске током 1990-тих година били у највећој мери одређени позицијом званичног Београда у односу на међународну заједницу, посебно у време распада СФРЈ и рата са НАТО. Стабилизација у односима две државе била је условљена укидањем међународних санкција СРЈ крајем 1995. године и идеолошкој блискости владајућих партија - СПС и БСП, које су желеле регионалну сарадњу, али на различитим основама, јер су бугарски социјалисти, за разлику од српских, тежили интеграцијама у ЕУ. Бугарска страна је током деведесетих година, посебно у време владавине СДС-а, покушавала да снажнијим дипломатским иницијативама утиче на југословенску страну око питања бугарске националне мањине, што је у односима две земље остало отворена тема и након промена власти у Београду 2000. године.²⁰⁵

Сагледавајући кроз теоријску контекстуализацију главне домете политичке транзиције у СР Југославији и Бугарској током деведесетих година уочавамо поједине важне разлике. Главна карактеристика овог процеса у Србији/СРЈ јесте *транзициона реверзија*, у којој су значајно ојачале ауторитарне особине власти (Милошевић). Иако О' Донел и Шмитер ову појаву разматрају у оквиру промена у јужноамеричким државама, Милошевићева владавина има све особине реверзивне транзиционе власти која је онемогућавала развој демократског друштва, односно усмеравала је и контролисала промене у сврху очувања аутократије.²⁰⁶

Изузев континуираног одржавања на власти (1987-2000), Милошевић није показао способности усмерене на реформски развој друштва и државе. Доношење одлука у унутрашњој и спољној политици, без обзира на њихове последице по читаву заједницу, било је примарно усмерено ка његовом кључном циљу - опстанку на власти. Ратови на простору бивше Југославије,

²⁰⁰ Детаљније у: Ђукић, Срећко, *Косовизација Европе*, Београд 2018, стр. 55-160.

²⁰¹ Интервју са Срећком Ђукићем, отправником послова у амбасади СРЈ у Софији, 05.11.2016. године

²⁰² Исто.

²⁰³ Lopandić D., Kronja J., *Regionalne inicijative...* str. 76-78.

²⁰⁴ Bogetić D., Kovačević S., *Hronologija...*, str.245.

²⁰⁵ Детаљније о положају бугарске мањине у Србије почетком 21. века у: *Bugari u Srbiji i srpsko-bugarski odnosi u svetlu evropskih integracija Srbije* (izd. ISAC fond i Friedrich Ebert Stiftung), Beograd 2013.

²⁰⁶ O' Donnell, G., Schmitter, P., *Tranzicije iz autoritarne vladavine...*, str. 38-67.

изолација СРЈ режимом међународних санкција, слом привредног система, јачање и злоупотребе репресивног државног апарата, потцењивачки однос према опозицији и ратна конфронтација са НАТО најзначајнија су обележја Милошевићеве владавине. На крају, аутократски облик власти у Србији са својом „султанистичком“ завршницом (1999-2000)²⁰⁷ представљао је и егзистенцијалну нестабилност у животима већине њених грађана, које је често „мучио осећај пропуштеног и улудо изгубљеног времена“.²⁰⁸

Користећи теоријске оквире Линца и Степана, политичку транзицију у Бугарској могли бисмо да посматрамо као реализацију прве фазе демократске консолидације, у оквиру које је онемогућен повратак ауторитарне власти.²⁰⁹ По томе су политичке промене у Бугарској, у односу на СРЈ/Србију, представљале „токове другачијег смера“ и биле блиске транзиционим променама у другим постсоцијалистичким државама ЦИЕ. Попут ових земаља, спољнополитичку транзицију 1990-тих у Бугарској, у контексту прерасподеле светске политичке моћи, обележио је пут из социјалистичких (СЕВ, Варшавски уговор) у евроатлантске интеграције (ЕУ, НАТО). У компарацији са Бугарском и осталим земљама ЦИЕ позиција СРЈ/Србије у време Милошевића делује још теже и драматичније, услед неприхватања чињенице да је комунизам поражен у хладноратовском одмеравању, као и анахроног разумевања суверенитета државе у савременом свету.²¹⁰

Динамика политичке транзиције у Бугарској, у институционалном смислу, одвијала се у складу са општим договором власти и опозиције након слома једнопартијског система, преко организовања уставотворне скупштине, доношења устава и успостављања механизма демократских вишепартијских избора. Међутим, политичка конфронтација реформисаних комуниста (БСП) и десних антикомуниста (СДС) доводила је и до застоја у развоју демократског система, пре свега са директним, негативним последицама по привредни развој.²¹¹

С друге стране, деловање нерепформисаних и скривених безбедносно-финансијских центара моћи политике на транзициону, парламентарну власт било је у циљу задржавања или јачања политичког и економског утицаја ових структура у друштву. Због утицаја ових група долазило је до криза извршне власти (1992-1994), али и унутар највећих странака - СДС и БСП.²¹² То је за резултат имало економску, банкарску и монетарну кризу, која је, крајем деведесетих година, ушла у период стабилизације, али на ниској основи за нови развој услед значајног економског пада (1996-1997).

²⁰⁷ Павловић Д., „Србија за време и након Милошевића...“, стр. 183-186.

²⁰⁸ Кнежевић, Милош, „Милошевићево раздобље: Изгубљени простор, прошла времена“, у: *Србија после Милошевића* (зборник радова), *Нова српска политичка мисао*, Посебно издање 1, Београд 2001, стр.127.

²⁰⁹ Linz, J., Stepan, A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation...*, стр. 4-16.

²¹⁰ Јовановић, М., „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима...“, стр. 189-190. На трагу оцена Мирослава Јовановића могли бисмо, у идеолошком смислу, Милошевићев поредак означимо као неокомунистички („леви“) национализам.

²¹¹ Проданов, В., *Теорија на български преход...*, стр. 547.

²¹² Пад владе Филипа Димитрова 1992. године био је оперативно покренут јавним наступом шефа службе безбедности Брига Аспарухова (именованог од Желева) који је премијера оптужио за продаје оружја Македонији („Македонска афера“). Филип Димитров у својој књизи *Митовете на българския преход* даје свакодневни приказ политичких догађаја од избијања афере до смене његовог кабинета. Бивши бугарски премијер у тим догађајима апострофира и изненадни долазак бившег совјетског амбасадора у Бугарској Виктора Шарапова (генерала КГБ и некадашњег првог сарадника Горбачова), који је одиграо кључну улогу у уклањању Живкова са власти (Димитров, Филип, *Митовете на българския преход*, Софија 2003, стр. 56-57).

I ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ И ЛОКАЛНА ВЛАСТ У БЕОГРАДУ И СОФИЈИ

1. Београд и Софија као центри партијских промена крајем осамдесетих година

Криза социјалистичког система уздрмала је током 1980-тих односе унутар руководства СФРЈ и НРБ, иако су обе партије успеле да задрже полицентричну (СКЈ), односно политбировско-централистичку организациону структуру (БКП). Југословенска партија, неколико година након Титове смрти, тражила је решења за све снажнију економску кризу и проблеме око националних питања. Истовремено, отпочеле су кадровске промене у републичким руководствомима, у којима је послератна генерација смењивала „партизанско-револуционарну“.²¹³ Партијско вођство у Србији, иако је неколико година након доношења Устава (1974) са Титом и Кардељом расправљало теме о надлежности покрајина, настојало је да најкомплексније теме (Косово) и даље решава унутар СКЈ и државних институција (Председништво СФРЈ, СИВ).²¹⁴

БКП је, са друге стране, задржала стари совјетски модел, са истакнутом улогом генералног секретара Тодора Живкова, који је након доношења устава (1971) постао председник Државног савета, чиме је успоставио непосредну власт над партијом и извршном влашћу.²¹⁵ Блиске везе функционера из Политбироа БКП и војно-државног безбедносног апарата утицале су на доношење радикалних мера око националних питања („Процес препорода“) и неповољно се одразиле на спољнополитичку позицију Бугарске.²¹⁶

Најважније фракцијске борбе током осамдесетих година по правилу су инициране у партијским организацијама Београда и Софије. Сукоби у партијском врху Србије (1986-1987) између председника ЦК СКС Слободана Милошевића и председника Председништва СР Србије Ивана Стамболића имали су почетну фазу унутар Градског комитета Савеза комуниста Београда (ГК СКБ). Милошевић се као председник ГК СКБ (1984-1986) сукобљавао са Драгишом Павловићем око именовања партијских функционера у стручне комисије, у чему се око Милошевића „кристалисало“ језгро Универзитетског комитета.²¹⁷

Када је Павловић након одласка Милошевића на место председника ЦК СКС преузео београдску партијску организацију (1986) отпочео је сукоб фракција преко листа *Студент*.²¹⁸ Група око Милошевића све снажније је деловала преко медија, пре свега Телевизије Београд и листа *Политика* у жељи да рушењем Павловића отвори простор за потпуно преузимање власти у СКС. Након што је Павловић почетком септембра 1987. године као „националистичку хистерију“

²¹³ Тако је у Словенији Милан Кучан потиснуо Франца Попита и Сергеја Крајгера, у Хрватској су Стипе Шувар и Ивица Рачан победили Милку Планинци и Јуру Билића, у Србији је ојачала позиција Ивана Стамболића према Драгославу-Дражи Марковићу (Jović, Dejan, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije“, u: Slobodan Milošević, *Put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice* (zbornik radova), Beograd 2008, str. 47-48; Dizdarević, R., *Od smrti Tita...*, str.75-92).

²¹⁴ Jović, D., „Osma sjednica: uzroci...“, str. 40. Руководство СКС припремило је *Плаву књигу* (1977), која је представљала списак аргумената за разговоре на највишем нивоу у југословенској Федерацији.

²¹⁵ Везенков, Александър, „Еднопартийната система БКП и упражлението на страната“, у: *История на Народна Република България .Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, стр. 203.

²¹⁶ Исто, стр. 204-205.

²¹⁷ Милошевић је оспоравао предлог Павловића око именовања Владимира Гоатија и Силвана Болчића у ГК, док је Павловић је ставио примедбу на избор Данила Ж. Марковића за председника Комисије за идејни рад (Николић, Коста „Осма седница – крај борбе за Титово наслеђе у Србији“, у: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice*, Beograd 2008, str. 123).

²¹⁸ У пролеће 1987. године у *Студенту* је објављена насловна страна са насловом „Ноћ вампира“ пред обележавање Дана младости. Чланови Председништва ГК СКБ блиски шефу партије у Србији – Душан Митевић, Радош Смиљковић, Јагош Пурић, Небојша Маљковић и Божидар Богдановић указали су да се ради о нападу на Тита, да би републички министар културе Бранислав Милошевић, иначе близак Стамболићу и Павловићу, у недељнику *НИН* оштро напао Митевића као „једну од најдогматскијих глава у својој средини“ (Исто, стр. 124).

прокоментарисао писање дела београдских медија о трагедији у касарни у Параћину, одржано је неколико бурних састанака Председништва ГК СКБ.²¹⁹

На почетку је Павловић имао подршку председника Скупштине града Београда (СГБ) Александра Бакочевића и председника Градске конференције ССРН Драгана Томића, али су они убрзо променили страну. На другој страни била је добро организована група која је, по договору са Слободаном Милошевићем, оптужила Стамболића да је пружио писмену подршку Павловићу на седници Градског комитета.²²⁰ Покушај Стамболића да се направи компромис остао је безуспешан – Милошевић је добио тесну већину на председништву републичке партије²²¹, након чега је Павловић разрешен дужности члана овог тела на Осмој седници ЦК СКС. Смена Павловића била је увод у оставку Стамболића (децембар 1987) на место председника Председништва СР Србије. Милошевић се Александру Бакочевићу и Драгану Томићу одужио за подршку у унутарпартијској чистки – први је остао на челу СГБ до избора у Председништво СР Србије (децембар 1989), док је Томић постао директор Југопетрола, једног од најзначајних предузећа у Србији.²²²

„Революционарном“ Милошевићу је стављање београдског партијског руководства под своју непосредну контролу омогућило сламање Стамболићевих „институционалиста“ уз јачање његове личне позиције у Србији и савезној држави.²²³ С друге стране, Београд је представљао најзначајнији политички полигон за Милошевића, који је користио за организацију „Антибирокарске револуције“ (1988-1990). То му је, уз обилату медијску подршку, помогло да за веома кратко време стекне огромну популарност у Србији.

Скупштина града Београда је, попут осталих, уставно дефинисаних самоуправних друштвено-политичких организација доносила резолуције и усвајала ставове о свим битним партијско-идеолошким питањима у Републици или Федерацији. Крајем осамдесетих година градска скупштина учествовала у спровођењу појединих одлука државног врха око кризе на Косову.²²⁴ Тако је СГБ марта 1989. године подржала посебне мере Председништва СФРЈ на

²¹⁹ У Параћину је војник албанске националности Азиз Кељменди усмртио неколико својих другова и након тога извршио самоубиство. Поједини београдски медији попут *Политике* и *Политике експрес* објавили су текстове на основу којих је ова трагедија повезивана са „албанским сепаратистима и иредентистима“ (Pavlović, Dragiša, *Olako obećana brzina*, Zagreb 1988, str. 95-99, Kurspahić, Kemal, *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*, United States Institute of Peace press, Washington, D.C. 2003, str. 37-38).

²²⁰ Групи су припадали и Слободанка Груден, каснија председница СГБ и главни и одговорни уредник *Политике експрес* Слободан Јовановић (Николић, К., „Осма седница – крај борбе за Титово наслеђе...“, стр. 126-132).

²²¹ Покушај Ивана Стамболића да се „Слоба и Драгиша измире“ Милошевић је одбацио указујући на концепцијске разлике које нису биле питање личних односа. Детаљније о току седнице у: *XXX sednica Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije* (I knjiga, zbornik dokumentarne građe), Beograd 2007.

²²² Радош Смиљковић, универзитетски професор из круга Милошевићеве жене Мирјане Марковић од краја 1987. године водио је Градски комитет уместо Павловића. Смиљковић је био члан Универзитетског комитета (Владимир Штамбук, Јагош Пурић, Петар Шкундрић, Никола Ристић, Божидар Драшковић) који је још од 1986. године припремао сукоб са Стамболићем Ова група је у припреми Осме седнице (јун 1987) сменила Милоша Кнежевића са места извршног секретара за идеологију у УК. Кнежевић је Мирјану Марковић означио као „срце мрака“ и су-креатора политичког пројекта званог Слободан Милошевић (Петровић Пироћанац, Зоран, *Nomenclatura Serbica 1982-2013. Elite, ентропијски модел политичке класе и континуитет српске номенклатуре*, Београд 2012, стр. 103-112).

²²³ Дејан Јовић наводи да је Осма седница СКС представљала победу „револуционара“ над „институционалистима“, подсећајући на речи Смиљковића упућених Павловићу да се на „контрареволуцију на Косову одговори револуционарним мерама“ (Jović, D., *Jugoslavija - država koja je odumrla...*, str. 395-396).

²²⁴ У разматрању нацрта амандмана на Устав СР Србије у јесен 1988. године председник СГБ Александар Бакочевић истакао је да су „предложене промене по својој суштини такве да стварају могућност да СР Србија, као држава и самоуправна заједница, остварује неопходне функције на целој својој територији. Бакочевић је истакао да је „овакво конституисање СР Србије је у ствари право српског народа да има своју државу, као и други народи у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, које до сада није до краја остварено“. Историјски архив Београда, архивски фонд 17 - Скупштина града Београда, архивска кутија 340, листови 24-32, СГБ – 11. заједничка седница свих већа од 14.10.1988. године (у даљем тексту: ИАБ, ф. 17, к. 340, л. 24-32, СГБ...).

територији Косова, ради заштите уставног поретка, територијалног интегритета, јавног реда и мира, личне и имовинске сигурности и безбедности свих грађана, као и друштвене имовине.²²⁵

У истом временском периоду, динамика односа унутар локалних структура БКП била је под непосредним надзором Тодора Живкова. Софијска партијска организација је, крајем осамдесетих година, са 160 хиљада чланова кадровски и организационо представљала водећу снагу БКП у земљи. У партијској хијерархији, усклађеној са територијалном организацијом државе, градски комитет био је подређен Централном комитету БКП, док је, истовремено, надзирао рад рејонских (општинских) одбора.²²⁶

Живков је водио рачуна да се на челу градске организације и локалне власти у Софији налазе политички и стручно способни људи, чија се лојалност шефу партије није могла доводити у питање. Ови кадрови били су запажени у полемикама унутар Политбироа, али су, по правилу, истицали ауторитет Живкова као генералног секретара. У време Јулске концепције (1987) на челу софијске организације БКП постављен је Иван Панев, дотадашњи шеф партије у Пловдиву и бивши председник („градоначелник“) Извршног комитета Народног савета Софије (ИК СНС).²²⁷ Овај политичар је 1977. године, након сукоба са врло утицајним Чудомиром Александровом, председником софијског огранка БКП морао да напусти Софију. Након одлуке Живкова о смени свог „наследника“ Александрова, Панев је крајем 1988. године заузео његово место у Политбируу ЦК БКП.²²⁸

На Пленуму ЦК БКП (јул 1987) Панев се критички осврнуо политичка и привредна кретања у бугарској престоници. За њега је Софија имала кључну улогу у спровођењу новог курса партије, али је социјално-економска слика била шаренолика, са ниским технолошким развојем и са честом привредном неефикасношћу.²²⁹ По Паневу, Софија је била град са „пуно диспропорција“, које је требало савладати да би се достигао коначан циљ - високоорганизован социјалистички град.²³⁰

За председника ИК СНС Софије Стефана Нинова (1986-1990) кључни планови морали су да се остварују и преко демократизације партијског живота на основама Јулске концепције кроз принцип „владавина за народ кроз народ“. Предлог Нинова око нове територијалне поделе Софије на општине које би имале високо степен самоуправе је усвојен, па је бугарска престоница уместо на дотадашњих 12 административно подељена на 24 рејона.²³¹ Софијска партијска организација обавезала се да након усвајања „нових модела управљања“ у економији покрене „политичку реформу унутрашњег партијског живота“.²³²

Без обзира на намере Градског комитета БКП у Софији да преко доследног спровођења Јулске концепције оствари значајније резултате у децентрализацији и департизацији власти и реформисању привреде, Живков није желео да се одрекне партијског ауторитета у државним

²²⁵ У свом саопштењу, СГБ је истакла да и истакла да се „залаже за развијање братства и јединства, и јачање титовске авно+јевске Југославије, као заједнице равноправних народа и народности“ (ИАБ, ф.17, к. 351, л.7-22, СГБ - 27. заједничка седница свих већа СГБ од 02.03.1989.године).

²²⁶ Везенков, А., „Еднопартијната система БКП...“, стр. 195.

²²⁷ Позиција председника Извршног комитета Народног савета Софије (ИК СНС) било је водећа представничка и извршна функција у Софији, односно позиција градоначелника (*кмета*).

²²⁸ „Иван Панев (12 ноември 1971 — 5 декември 1977)“, http://sofia.media/news/%D0%9A%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5_18762/%D0%98%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9F%D0%90%D0%9D%D0%95%D0%92_2674.html (12.11.2015.)

²²⁹ Централен државен архив, Фонд 1Б – Пленуми и Съвещения на ЦК БКП (1945-1989), опис 65, арх. единица 63 – Стенографски протокол от Пленум на ЦК от 28. и 29. јули 1987.г (у даљем тексту ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, ај. 63, Стенографски протокол от Пленум на ЦК).

²³⁰ Исто. Панев је оштро критиковао ситуацију у привредним организацијама које су од Политбироа тражиле отварање нових радних места, док, истовремено, нису испуњавале зацртане партијске планове. Такође, изнео је критике и на рад Градског комитета БКП у Софији.

²³¹ ЦДА, ф.1Б, оп. 65, ај. 86, Стенографски протокол от Пленум на ЦК от 28. и 29. јули 1987. г.

²³² Исто.

пословима у чему је снага безбедносног апарата била од највећег значаја.²³³ Након антиживковистичког пуча унутар Политбироа (новембар 1989), софијска организација БКП подржала је ове промене и практично неокрњена сврстала се уз вође партијских реформатора - Андреја Луканова, Петра Младенова и Александра Лилова.²³⁴

Улога градских комитета у Београду и Софији била је, посебно у случају бугарске престонице, одређена инструкцијама партијских врхушки по принципу субординације и оперативног спровођења постављених задатака. Док је у Србији након Осме седнице дошло до хомогенизације београдске партијске структуре око Милошевића, слом државног социјализма у Бугарској отворио је снажну унутарпартијску дебату око реформи. Функционери попут Чудомира Александрова, који су изгубили положаје у Живковљевим чисткама, рехабилитовани су.²³⁵ Тиме је уклоњен систем харизматског лидерства у корист демократизације унутрашњих односа и организовања легитимних фракција унутар БКП. У Србији се унутарпартијска динамика одвијала у супротном смеру, а успостављање аутократског принципа власти на самом почетку друштвених промена негативно је утицало на даље транзиционе токове.

2. Престонице у уставно-правним оквирима СР Југославије и Бугарске

Постсоцијалистичка транзиција током 1990-тих различито је утицала на позиције Београда и Софије као државно-политичких, административних, економских и културних центара из времена социјализма. Београд је након оснивања СРЈ (1992) остао центар федералног и републичког нивоа власти, али је његов реални политички, економски и културни утицај као главног града изоловане државе био далеко мањи него у време СФРЈ. Такође, главни град је у време Милошевићеве власти остао без дела законских надлежности у пословима локалне самоуправе, а које су постојале у оквирима децентрализованог система самоуправног социјализма.

Режим Милошевића је одузимањем права својине локалним самоуправама и редуцијом коришћења изворних пореских прихода онемогућавао стварање конкурентског политичког центра у Београду. Главни град Србије и СРЈ је деведесетих година, у политичком и економском смислу, стављен законским и финансијским мерама (субвенције, одлуке о приходима, одобравање такси и пореза) под надзор републичке власти. Такав став проистекао је из Милошевићевог непосредног политичког искуства, односно употребе партијских полуга моћи унутар Градског комитета СКБ (1984-1986), а затим и њихове инструментализације у освајању потпуне власти (избор за председника ЦК СКС 1986, Осма седница 1987).

Са друге стране, политичка и административна позиција Софије мењала се у зависности од промена власти у Бугарској. Ова престоница је већ у првим годинама транзиције (1991), а након доласка на власт СДС, добила аутономнију позицију у односу на време државног социјализма. СДС је преко законских решења о локалној самоуправи спроводио партијски програм о децентрализацији власти, чиме је највише помогнут самосталнији развој највећих градова (Софија, Пловдив, Варна, Бургас).

У свему овоме, важну улогу имао је политички интерес – „плави“ су настојали да додатно учврсте позицију у великим градовима, у којима је већина становништва показивала јасну реформску и антикомунистичку оријентацију. Социјалистичка влада Жана Виденова је, с друге стране, смањењем надлежности Софије покушала да престоничку власт СДС учини зависнијом од владе и тиме ојача политички утицај БСП у главном граду. Социјалисти су, истовремено,

²³³ Тодић, В., „Касно дисидентство у Бугарској...“, стр. 40-51.

²³⁴ Исто.

²³⁵ Александров је постао потпредседник Владе Бугарске у првом транзиционом кабинету под вођством Андреја Луканова (Ташев, Ташо, *Министрите на Българија 1879-1999, Софија 1999, стр. 28-30.*

изменом законске регулативе јачали позиције софијских рејона (општина) у намери да додатно смање политички простор за деловање градске власти СДС.

2.1 Улога и значај главних градова у социјалистичком систему

Социјалистички развој Београда и Софије био је у првим послератним годинама (1944-1948) под снажним деловањем совјетског идеолошко-партијског модела. Искључење СФРЈ из коминформовске заједнице утицало је да развој Београда, као престонице земље самоуправног социјализма, у друштвено-економском, културном и научном смислу, буде под паралелним утицајима са Запада и реалсоцијалистичког лагера.²³⁶ Развој Софије, као „народне“ престонице Бугарске био је, у политичком и урбанистичком смислу, под утицајима из СССР. Нагли демографски и економски раст метрополе требало је да репрезентује способност социјалистичког бугарског друштва да у вредносном смислу може достићи развијеније градове на Западу.²³⁷

Београд је Уставом ФНРЈ (1946) задржао статус главног града из међуратног периода, али на новим основама изградње престонице социјалистичке Југославије. Од некадашњег главног центра монархизма и унитаризма настајао је главни град вишенационалне федерације који је требало да нагласи југословенски и социјалистички карактер државе.²³⁸ Планирање изградње Новог Београда, било је најзначајније за потпуну промену предратног имиџа престонице СФРЈ. Подизање Новог Београда осмишљено је у контексту изградње „првог и јединственог идеолошког, културног и административног центра за све југословенске народе, центра братства и јединства“.²³⁹

Између 1947-1950. године преко 140 хиљада људи из свих крајева Југославије учествовали су у почетној фази изградње Новог Београда, који је касније добио објекте федералних институција - Зграду ЦК СКЈ (*Vuће*) и Палату Федерације, у коју су смештени Председништво Југославије и Савезно извршно веће (СИВ).

Различите фазе у изградњи ових објеката представљају и добре примере „архитектонске транзиције“ у контексту спољнополитичког раскида са стаљинизмом.²⁴⁰ У првој фази изградње Палате Федерације (1947-1949) модернистичка опредељења југословенских архитеката комбинована су са совјетским реализмом, да би након раскида са Стаљином и две године паузе настављена изградња (1951). Овога пута, преовладао је архитектонски утицај Запада, а седиште југословенске федерације грађено је по моделу зграде Савезне владе у Бразилу.²⁴¹ Складност спољашњости и ентеријера Палате Федерације, обогаћеној ликовним делима и модерним уметничким техникама, представљао је најлепши приказ снаге и јединства југословенске заједнице на Првој конференцији несврстаних (1961).

²³⁶ О доминантним западним културним и субкултурним утицајима на социјалистичку Југославију и њену престоницу у: Vučetić, Radina, *Kola-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Београд 2012; Марковић, Предраг, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996. О вишеструким везама Југославије и СССР видети у: Јовановић, Мирослав, *Руси и Срби 12-21 век (историја односа)*, Београд 2012; Милорадовић, Горан, „Руски/совјетски културни утицаји у Србији/Југославији у XX и XXI веку“, у: *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka (zbornik radova, priredio Žarko N. Petrović)*, Београд 2010, стр. 193-201.

²³⁷ Тимотијевић, М., *Модернизација балканског града...*, стр. 43-44.

²³⁸ Abram, Marco, „Building the Capital City of the Peoples of Yugoslavia: Representations of Socialist Yugoslavism in Belgrade’s Public Space 1944-1961“, у: *Politička misao*, Vol. 51, No. 5, Zagreb 2014, стр. 36-38.

²³⁹ Исто, стр. 39.

²⁴⁰ У току изградње, одустало се од масивних, реалсоцијалистичких форми у корист „елегантних структура“ високог модернизма на Западу (Kulić, Vladimir, „New Belgrade and Socialist Yugoslavia’s Three Globalisations“, у: *International Journal for History, Culture and Modernity*, Vol. 2, No. 2, Amsterdam University Press, 2014, стр. 130-133).

²⁴¹ Исто, стр. 136.

Зграда ЦК осмишљена кроз прво идејно решење (1947), изграђена је шездесетих година под утицајем „трансатлантских извора између Бразилије, Торонта и Њујорка“.²⁴² По уметничкој визији, ова грађевина требало је да симболише „радни партијски простор“, поред којег је требало да се изгради сферни павиљон за састанке са великом конференцијском салом. Међутим, од тога се одустало, највероватније због његове превелике демократске симболике, стране идеолошким светоназорима партијског врха.²⁴³

У исто време, *Димитровски устав* (1947) одредио је позицију Софије као главног града Бугарске и седишта владе (*Правителство*), односно Министарског савета (*Министерски Съвет*). У складу са идеолошким ставовима БКП заснованим на совјетском моделу социјализма, Софија је требало да се развија као престоница „Народне републике радног народа“.²⁴⁴ За разлику од модерног социјалистичког центра у Новом Београду, власти у Бугарској, за изградњу „народне престонице“, изабрале су центар града, некадашњи симбол царистичке власти. Током педесетих година у центру Софије, обновљеном од разорног савезничког бомбардовања (1943-1944), изграђени су по моделу совјетског неокласицизма седишта ЦК БКП (*Партиен дом*) и Министарског савета (*Сградата на Министерски Съвет на НРБ*).²⁴⁵

Партијско вођство са Георгијем Димитровом усвојило је послератни план развоја Софије по којем је централна градска зона (Трг 9. септембра), својом наменом за победничке параде, требало да подсећа на московски Црвени трг.²⁴⁶ Партијски дом, са главним излазом на овај трг, истакнутом монументалношћу и великом звездом на врху представљао је архитектонски израз тријумфа БКП над дотадашњим чланицама Отечественог фронта и симбол успостављеног совјетског типа власти у Бугарској.²⁴⁷

На суседном градском централном простору (*Ларгото*), уређеном по совјетским обрасцима реконструкције и уоквиреном реалсоцијалистичким објектима, истицала се Зграда Министарског савета. Овај објекат (завршен 1956) био је израз „стаљинистичке архитектуре“ преосталој у доба Хрушчова, са употребом и појединих националних симбола.²⁴⁸ Попут Партијског дома, Зграда Министарског савета представљала је материјални доказ „сагледавања стварности кроз партијску идеологију“.²⁴⁹

Београд и Софија у време социјализма приказивали су своју репрезентативну улогу главног града употребом нових идеолошких образаца у култури и архитектури (споменици, музеји, установе културе, зграде, булеварии). Поред тога, у престоницама су одржаване прославе и параде у сврху обележавања победа над фашизмом и приказивања резултата у изградњи комунистичког друштва. У обе социјалистичке метрополе свечано су обележавани Дан победе (9. мај) и Дан Републике (29. новембар, односно 9. септембар), као и градски празници - Дан ослобођења Београда од нациста (20. октобар 1944) и Дан проглашења Софије за престоницу Бугарске (3. април 1879). У главним градовима Југославије и Бугарске налазила су се дипломатска

²⁴² Исто, стр. 138. Кулић наводи да су архитекта Михаило Јанковић и његов колега Душан Миленковић под тим утицајима створили дизајн зграде са алуминијумско-стакленом фасадом која је веома подсећала на корпоративне објекте у САД тог доба.

²⁴³ Исто, стр. 138-139.

²⁴⁴ Кабакчиева, Петя, „Комунистическа идеология, социална структура и социални неравенства в България“, у: *История на Народна Република България. Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, стр. 443.

²⁴⁵ Огнянов, Любомир, *Политическата система в България 1949-1956.*, София 2008, стр. 102-125.

²⁴⁶ Stanoeva, Elitza, „Ideology and Urbanism in a Flux. Making Sofia Socialist in the Stalinist Period and Beyond“, у: *Southeastern Europe* 41, No. 2, 2017, str. 118-119.

²⁴⁷ Исто, стр. 120.

²⁴⁸ Исто, стр. 125-128; Kulić, Vladimir, „Building the Socialist Balkans: Architecture in the Global Networks of the Cold War,“ у: *Southeastern Europe* 41, no. 2, 2017, str. 105.

²⁴⁹ Abel, Ulf, „Icons and Soviet Art,“ у: *Symbols of Power: The Esthetics of Political Legitimation in the Soviet Union and Eastern Europe*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1987, str. 160-162.

представништва страних држава, а у њима је организован велики број политичких, културних и спортских догађаја на европском и светском нивоу.²⁵⁰

Београд и Софија током педесетих година развијали су се по сличном организационом моделу по којем је престоничку власт обухватала ужу (централни део) и ширу градску територију (села и приградска насеља). Почетком педесетих година, након увођења социјалистичког самоуправљања и доношења Општег закона о народним одборима општина, орган локалне власти у Београду био је Градски народни одбор. Као мање административне јединице формиране су општине, али њихове надлежности нису биле значајније, сем у здравству и просвети.²⁵¹

Софија је након успоставе владе Отечественог фронта (1944) подељена на 11 рејона, да би се неколико година касније престоници прикључила поједина приградска насеља са селима. Границе и организација софијских рејона често су се мењали, па је тако крајем 1955. године главни град Бугарске подељен на 6 рејона: Стаљински (касније Лењински), Коларовски, Димитровски, Благоевски, Червенковски (касније Васил Левски) и Кирковски.²⁵² Идеолошко-политички називи софијских рејона били су очигледан печат процеса дестаљинизације у БКП који је, на крају, донео сву власт Тодору Живкову (1953-1955). Нови партијски лидер Бугарске претходно је заузео кључне позиције у софијској организацији БКП и Градском народном савету (1948 - 1949), чиме је преузео сву партијску и локалну власт у Софији и тиме створио предуслове за долазак на чело БКП.²⁵³

Софија је крајем педесетих година година поред уставних надлежности општине на основу закона о новој територијалној подели и организацији Бугарске на 28 округа добила и статус округа (*Софија-град*). То је довело до додатног ширења територије Софије пре свега на сеоска подручја, док су поједини некадашњи делови престонице пре свега кроз развој и индустријализацију добили статус града као Банкја или Нови Искар, али су остали у саставу Софије.

Уставне реформе у Југославији и Бугарској током шездесетих и седамдесетих година утицале су на промену правног положаја главних градова. На основу Устава СФРЈ и Устава СР Србије (1963) формиране су, као носиоци локалне власти, скупштине општина уместо народних одбора. Статутом Београда (1964) дефинисано је да градску скупштину чине Градско веће и Веће радних заједница, док су одборници су бирани на сваке 4 године, односно сваке друге године био

²⁵⁰ Тако су у Београду организовани Прва конференција покрета несврстаних (1961), БИТЕФ (Београдски интернационални театарски фестивал), ФЕСТ (Међународни филмски фестивал), првенство Европе у фудбалу (1976), првенства Европе у кошарци (1961. и 1975), прво светско првенство у пливању (1973), итд; у Софији су организовани самити у оквиру Варшавског пакта и СЕВ, културна изложба „1300 година Бугарске“ (1981), првенство Европе у кошарци (1957), првенство Европе и пливању (1987), итд. Детаљније у: Вујовић, Бранко, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 2003, стр. 85-90; Vasileva, Aneta; Kaleva, Emilia, „Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century“ у: *Studia Ethnologica Croatica*, Vol. 29 Issue 1, Zagreb 2017, str. 171-192.

²⁵¹ Током 1957. године у Србији је извршена нова територијално-административна промена, на основу које је у Београду формирано 17 општина од којих 10 на ужој градској територији (Врачар, Стари Град, Звездара, Земун, Савски венац, Палилула, Вождовац, Нови Београд, Раковица и Чукарица), а 7 на ширем, углавном сеоском подручју (Барајево, Гроцка, Крњача, Обреновац, Рипањ, Сурчин и Умка). Број општина на ширем подручју града се мењао, па је већ 1958. године дошло до нове поделе и формирања 5 општина - Обреновац, Барајево, Сопот, Гроцка и Сурчин [Петрановић, Бранко, „Промене у положају локалне самоуправе“ у: *Историја Београда 3* (ур. Васа Чубриловић), Београд 1974, стр. 610].

²⁵² Кирадџиев, Светлин, *Софија каквато беше 1944-1989*, Софија 2010, стр. 18-19.

²⁵³ Живков је са места водећег партијског функционера у Софији отпочео напад на „антисовјетског делатника“ Трајча Костова што му је, између осталог, 1949. године омогућило избор за *мета* Софије и даљи напредак у оквиру структуре Политбироа (Груев, Михаил, „Политическото развитие на България през 50-те – 80-те години на XX век“, у: *История на Народна република България: Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), Софија, 2009, стр. 135-137; Христов, Христо, *Тодор Живков. Биографија. Софија, 2009, стр.65-79*). *Техника употребе градске организације БКП од стране Живкова у његовом освајању државне и партијске власти (1948-1955) има компаративне сличности са оперативним деловањем Милошевићеве партијске фракције између 1984-1987. године.*

је избор одборника за једно од већа.²⁵⁴ По уставу су општине у Београду имале исти положај као и остале општине у држави, али су ради остваривања заједничких интереса могле да образују заједнички орган (Градско веће), чије послове је обављала Скупштина града Београда (СГБ).²⁵⁵ Скупштина града добила је више радних заједница, а обављала је и републичке поверене послове поред оних које су јој уставним законом повериле општине.²⁵⁶

Устави Бугарске (1971) и СФРЈ (1974) посебно су наглашавали значај локалне самоуправе у оквиру социјалистичке заједнице, где је локална власт, за разлику од капиталистичких земаља, требало да има улогу основне административно-територијалне јединице. Новим (*живковистичким*) уставом Софија је као главни град добила надлежности посебне јединице локалне самоуправе која се делила на административно-територијалне рејоне.²⁵⁷ Народни савет Софије (*Столичен народен съвет* – СНС) остао је орган локалне власти, али је сада уставно прецизирана улога извршних комитета као оперативних тела градске власти, па је тако Извршни комитет СНС (*Изпълнителен комитет* – ИК СНС) имао улогу градске владе. Статутом Софије било је одређено да председник СНС буде и на челу ИК који се бирао из редова одборника (*съветник*) СНС.²⁵⁸ Устав из 1971. године прецизирао је позицију Софије као главног града, седишта Министарског савета и новооснованог Државног савета, који је заменио Президијум Народне скупштине Бугарске (успостављен 1947).²⁵⁹

Систем организације локалне власти у социјалистичкој Југославији укључивао је велики број грађана у непосредном процесу одлучивања и доношења одлука, посебно у време формирања самоуправних интересних заједница (СИЗ). И Београд је, попут Софије, добио посебан уставни статус (1974). Главни град Југославије и Србије дефинисан је као градска заједница општина и посебна друштвено-политичка заједница, док су његовим статутом послови општина поверени на управљање СГБ. Град Београд је добио и право да врши надзор над законитошћу рада општина.²⁶⁰

Београдске општине су, све до уставних амандмана крајем осамдесетих година, бирале делегате за савезно Веће република и покрајина, као и републичку и градску скупштину (Веће удруженог рада, Веће општина и Друштвено-политичко веће). Такође Уставом је било прописано да законом одређују општине које чине територију града, па је поред 10 општина у градском језгру формирано и 6 општина у тзв. приградским деловима – Барајево, Обреновац, Сопот, Лазаревац, Младеновац и Гроцка.²⁶¹

Све до 1989. године позиција Београда у Србије није мењана уставним променама (амандманима), док је у оквирима федерације остала непромењена. У Бугарској је Јулска декларација (1987) омогућила јачање улоге главног града и локалних органа власти. Поред тога, раст броја становника у престоници и наставак територијалног ширења Софије утицали су на доношење Закона о образовању територијално-административних јединица-области (август

²⁵⁴ Петрановић, Бранко, „Проширивање самоуправних права општина“ у: *Историја Београда* 3 (ур. Васа Чубриловић), Просвета, Београд 1974, стр. 610.

²⁵⁵ Уставни закон о остваривању права и дужности општине у Београду (1966) дефинисао је да општине на подручју чине град Београд, а права престонице изводила су се из свих уставних права и надлежности општина (Милосављевић, Богољуб, *Два века локалне самоуправе у Србији: развој законодавства (1804-2014)*, Београд 2015, стр. 283).

²⁵⁶ Петрановић, Б., „Проширивање самоуправних права...“, стр. 626.

²⁵⁷ *Конституција на Народна Република Българија*, Софија 1971, стр. 15-20.

²⁵⁸ Исто, стр. 21-23.

²⁵⁹ Државни савет чинили су председник Скупштине, његови заменици и секретар, а место председника Државног савета неформално је означавало улогу председника државе (Исто, стр. 15-20).

²⁶⁰ Милосављевић, Б., *Два века локалне самоуправе...* стр. 287.

²⁶¹ Исто, стр. 289-292.

1987) који је извршио поделу Бугарске на 9 области углавном преко обједињавања дотадашњих округа, па је област постала и Софија-град, као дотадашњи округ.

На овај начин, Софија је подељена на 24 општине, од којих су 16 обухватале централни градски простор, док се 8 налазило у приградском делу.²⁶² Тиме је укинута подела градске територије на рејоне, односно извршено је формирање неколико општина од сваког рејона што је требало побољша динамику у стамбеној изградњи (посебно у општинама Красна пољана, Љулин, Овча купел, Студентски и Младост).²⁶³

Након доношења Закона о административној подели (1988) Министарски савет - МС (*Министарски савет*, Влада) усвојио је Правилник о самоуправи територијалних заједница којим је детаљно прецизирана надлежност општина и области као заједнице општина, као и народних савета као главних органа власти.²⁶⁴ Такође, престоница је имала право да управља пројектима и објектима у „социјалистичком власништву“ што је била директна инструкција из Јулске декларације која је предвиђала постепен прелаз својине са државе на „социјалистичку заједницу“.²⁶⁵

Надлежности скупштине Београда и Софије на крају социјалистичког периода биле су значајне и за развој Југославије/Србије и Бугарске. Престонице су учествовале у изради стратешких докумената за економски, научно-технички, просторни, социјални и образовни развој као и учествовање у организовању стратешке привредне активности. СГБ и СНС имале су право и да располажу државном имовином на градској територији, користе средства из државног буџета за капиталне инвестиције, оснивају градска предузећа, доносе генералне урбанистичке планове, врше улогу инвеститора, а имале је и надлежности у радним односима у области културе, здравства и образовања.²⁶⁶

Без обзира на различитости социјалистичких система СФРЈ и НРБ, поређење уставно-правног положаја њихових престоница наводи на закључак о постојању значајних подударности (територијални развој, организација општина, надлежности у вршењу локалне власти). С друге стране, постојале су и битне разлике. Београд је био „вишезначна“ престоница - центар југословенства и федеративне заједнице која је еманциповала националне посебности, али и главни град Србије.²⁶⁷ Софија је током владавине Живкова све снажније наглашавала свој социјалистички, али и бугарски национални карактер, што је током последњој фазе реалсоцијалистичког система (1981-1989) понуђено светској јавности као „културна посебност“.²⁶⁸

²⁶² Градске општине у Софији биле су: Средец, Красно село, Вазраждане, Обориште, Сердика, Подујане, Слатина, Изгрев, Лозенец, Тријадица, Красна пољана, Илинден, Надежда, Искар, Младост, Студентски, а приградске: Витоша, Овча купел, Љулин, Врбница, Нови Искар, Кремиковци, Панчарево и Банкја. Банкја, Бухово (у оквиру општине Кремиковци) и Нови Искар још од седамдесетих година имали су посебан статус градова у самоуправи Софије, али су били стављени под надлежност главном града Бугарске (Кираджиев С., *Софија каквато беше...*, стр. 21).

²⁶³ Терзийска, Диана; Лозанов, Емил, *Регионални проблеми на Република Българија*, София 2006, стр. 85-87.

²⁶⁴ По овом подзаконском акту Софија је као општина у ширем смислу обухватала „насеља, земљиште, производне фондове, инжењерско-техничку и друштвену инфраструктуру“ (*Държавен вестник*, бр. 3, София 12.01.1988, стр. 3).

²⁶⁵ Исто. Општина је могла да организује своје пословање на принципима самоподршке и интеракцију са предузећима и другим општинама на економској основи.

²⁶⁶ *Държавен вестник*, бр. 3, София 12.01.1988, стр. 3; *Службени лист Града Београда*, бр. 9, 21.04.1986, стр. 530-542.

²⁶⁷ У писму делегатима Конгреса београдске организације СКЈ (1964), Јосип Броз Тито је посебно нагласио да је „Београд постао синоним за југословенство“ (Abram, M., „Building the Capital City...“, стр. 36).

²⁶⁸ То се посебно видело приликом орган организовања културне изложбе „1300 година Бугарске“ (1981). Кључну улогу у организовању ове изложбе имала је ћерка Тодора Живкова, Људмила. (Еленков, Иван, „Културната политика през времето на комунизма – партийното ръководство, идеология, институционални режим“, у: *История на Народна Република България. Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, стр. 550-553).

2.2 Београд и Софија у уставним и законским променама 1990-тих

Слом социјалистичког система директно је утицао на промене у правној позицији престоница као и њиховој унутрашњој организацији локалне власти. Београд је распадом социјалистичке Југославије изгубио позицију и углед главног града државе која је својим политичким утицајем, геополитичким положајем, величином и бројем становника имала важну улогу у Европи између 1945-1989. године.²⁶⁹

Београд је изгубио и свој ранији југословенски идентитет, посебно истицан у време социјализма, док су покушаји његовог „очувања“ преко формирања СРЈ као федералне заједнице Србије и Црне Горе (1992) остали без видљивијих резултата. Београд се, попут Софије из осамдесетих година, све снажније истицао као главни град са снажним националним предзнаком. Међутим, услед политичке и економске изолације, престоница „нове Југославије“ је, у односу на главни град Бугарске, не само изгубила раније предности „несврстане“ позиције, него је постала регионални центар од мањег значаја.

Устави Србије (1990) и Бугарске (1991) гарантовали су развој главних градова као посебних јединица локалне самоуправе на темељима вишепартизма, као и политичке и привредне конкуренције.²⁷⁰ Међутим, док је у Бугарској питање главног града и локалних самоуправа, између осталог, решавано у контексту уставног дијалога власти и опозиције, у Србији је владајућа структура онемогућила демократску расправу око будуће организације државе. Иако је по уставу Србије Београд имао улоге главног града и посебне територијалне јединице, а СГБ као демократски орган власти конституисан од одборника бираних на вишестраначким, непосредним изборима, заправо је највиши правни акт отворио простор даљој централизацији власти.²⁷¹

Закон о територијалној организацији и локалној самоуправи (1991) редуковао је, одлуком државне власти, ранију аутономију општина у Србији и Града Београда. На тај начин, позиција главног града као носиоца локалне власти готово је изједначена са општинама у Србији. Једина битнија разлика на страни Београда била је у нешто већем броју пренетих републичких надлежности, док општине у саставу главног града нису имале статус локалне самоуправе.²⁷² Такође, држава је задржала надзор над радом градова и општина, а њени законски механизми интервенције у послове локалне власти били су прилично бројни.²⁷³

За разлику од Србије, у Бугарској је на основу договора власти и опозиције постојао прелазни период до доношења демократских уставно-правних решења за главни град и локалну самоуправу (1990-1991). Одмах након пада Живкова, нова влада Бугарске је донела нови акт о самоуправним заједницама (јануар 1990) где је упадљиво одустајање од идеолошке терминологије, али уз задржавање свих надлежности локалних власти које су додељене 1988. године спровођењем Јулске декларације.

²⁶⁹ Југославија је по попису из 1991. године имала 255 804 км², са преко 23,5 милиона становника. Свакако, у оцењивању реалних достигнућа југословенске спољне политике у доба социјализма треба критички сагледавати „специфично поимање властите моћи у свету“, као и занемаривање регионалне политике на балканским просторима, што се приликом распада Југославије у случају СРЈ/Србије показало као значајни проблем (Јовановић, М., „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима...“, стр. 166-167).

²⁷⁰ Ђорђевић, Snežana, „Sistem lokalne samouprave u Srbiji i Jugoslaviji (1804-2000)“ u: *Uporedna iskustva lokalnih samouprava*, Beograd 2002, str. 253.

²⁷¹ Милосављевић, Б., *Два века локалне самоуправе...* стр. 455

²⁷² Ђорђевић, Snežana, „Sistem lokalne samouprave...“, стр.256.

²⁷³ Милосављевић, Б., *Два века локалне самоуправе...* стр. 456.

Народни савети општина су на самом почетку демократских промена добили широке и јасно дефинисане надлежности у вођењу буџетске и финансијске политике.²⁷⁴ Законом о изменама и допунама закона о народним саветима (август 1990) окончан је мандат локалних органа власти из комунистичког периода, а уместо њих постављени су привремени извршни комитети (*Временни извршителен комитет* - ВИК) који су имали обавезу да спроводе локалну власт до првих локалних избора.²⁷⁵

Влада Бугарске донела је октобра 1990. године одлуку о образовању Привременог извршног комитета у Софији (*Временни столичен извршителен комитет* - ВСИК). Нова градска, провизорна влада, настала на политичком консензусу власти и опозиције, требало је да усваја акте о раду градске управе и предузећа. Ова пракса била је потпуно другачија у односу на Србију, где СГБ из доба самоуправног социјализма укинута тек након две године од доношења устава и формирања вишестраначке скупштине (1990). Такође, под притиском државне власти „делегатска“ СГБ усвојила је највиши акт о организацији градске власти - Статут (1991), по којем су расписани први „демократски“ градски избори (мај 1992). године, а што је одударало од праксе у транзиционим државама ЦИЕ.²⁷⁶

По новом уставу Република Бугарска дефинисана је као јединствена држава са локалном самоуправом у којој није дозвољено образовање територијалних аутономија.²⁷⁷ За разлику од устава Србије који, по пракси из социјалистичког периода, није детаљније утврђивао надлежности локалне власти, у бугарском уставу детаљно је одређена улога локалне самоуправе и њене администрације у држави.

Тако је задржана територијална подела државе на општине и области из социјалистичког периода, док је позиција Софије као главног града требало да се реши посебним законом.²⁷⁸ Уместо Народних савета као нови органи управљања успостављени су Општински савети (*Общински съвети*) који су добили уставно право на буџет и имовину, као и да надлежности око одређивања висину локалних пореза, а у складу са посебним законом. Извршну власт у локалним самоуправама представљао је градоначелник (*кмет*) који је могао бити биран непосредно или од стране градских и општинских скупштина.²⁷⁹

Током деведесетих година Милошевићева власт је упорно одбијала да Београду врати део надлежности из периода социјализма око финансијских прихода и унутрашњих послова, независно од тога да ли су у градској власти били представници СПС (1990-1997) или државне опозиције (1997-2000). Без обзира на лојалност „прелазне“ градске власти према Милошевићу, њени представници су приликом усвајања Статута (1991) указивали да положај Београда није

²⁷⁴ Тако је и Софија могла да користи као буџетски приход све порезе градских предузећа и грађана (установљених законом, указом или нормативним актом Министарског савета), локалне ренте и таксе, као и сопствене приходе и финансијску помоћ државне власти. Буџетски расходи односили су се на обавезе према запосленима у локалној администрацији, установама културе, образовања, здравства и социјалне политике, изградњу градске инфраструктуре, комуналне делатности у области јавног превоза, градске чистоће и екологије (ЦДА, ф.136, оп.65, ај.5, л.17, Правилник за самоуправлианието на териториалните общности).

²⁷⁵ *Местно самоуправление и местна администрация* (збирка правних прописа), Софија 2017, стр. 10-11.

²⁷⁶ На седници СГБ октобра 1991. године приликом усвајања новог Статута, њен секретар Томислав Лакушић обавестио је градске делегате да „овај сазив Скупштине завршава своје активности на стварању уставно-правних претпоставки за организовање града Београда на новим основама као посебне територијалне јединице у којој се остварује локална самоуправа“. Лакушић је додао и да се све правне радње у престоници завршавају „доношењем новог Статута, избором нове Скупштине и успостављању нових односа у функционисању града као јединствене целине у просторним, развојном, инфраструктурном и сваком другом смислу“ (ИАБ, ф.17, к. 81, л. 5-8, СГБ - 15. заједничка седница свих већа од 08.10.1991. године).

²⁷⁷ *Местно самоуправление и местна администрация* (збирка правних прописа), Софија 2017, стр. 11-12.

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ Исто.

задовољавајући у односу на републичку власт, као и да се процес децентрализације води на начин која отвара неизвесност у погледу преосталих надлежности престонице.²⁸⁰

Социјалистичка власт у Београду је, након организовања вишепартијске СГБ (1992), покушавала да користећи притисак опозиције додатно утиче на Милошевића око усвајања закона о главном граду, којим би се обезбедила пуна аутономија Београда. Тако је председник градске владе Небојша Човић почетком 1993. године затражио доношење овог закона уз предлог да би најпре преко измена закона о локалној самоуправи требало уредити посебан положај Београда у СРЈ и Србији, уз враћање надлежности у пословима градске полиције.²⁸¹ Влада Србије није имала разумевања за такве предлоге, изузев што је омогућила Београду додатне приходе преко увођења таксе на комуналне услуге.

Након победе коалиције Заједно на локалним изборима у Београду и великом броју градова (1996-1997) формиран је Савез слободних градова и општина Србије који је остварио контакте са Социјалистичком интернационалом и отпочео сарадњу са градовима из иностранства.²⁸² Овај опозициони савез поднео је предлог новог закона о локалној самоуправи којим би се извршила децентрализација власти у Србији по моделу западноевропских држава што је одбијено од стране Милошевића.²⁸³

Тек крајем 1999. године у Србији је усвојен закон о локалној самоуправи којим су делимично увећане надлежности и уређење општина, док је статус Београда детаљније образложен.²⁸⁴ Овакво решење представљало је компромис између дотадашње законске праксе и ранијих апела престоничких власти за аутономнијим положајем Београда.²⁸⁵ Градска Скупштина, након тога, изменом Статута омогућила је референдумска изјашњавања грађана, а прецизиране су и процедуре о формирању месних заједница у оквиру градских општина.²⁸⁶

У Бугарској је Уставотворна скупштина донела закон о локалној самоуправи и локалној администрацији (септембар 1991) који је предвидео је територијалну поделу на општине, области и Велику „општину“ Софију (*Столична гољама община*).²⁸⁷ Софија је, као и сви градови са преко 300 хиљада становника, добила могућност да преко своје скупштине формира административно-територијалне рејоне у којима су се, као органи власти, бирали рејонски савети.²⁸⁸ Закон није предвиђао начин избора рејонских савета, па су до 1995. године рејонски *кметови* постављани од стране градске скупштине (*Столични общински съвет – СОС*).

Власт БСП је током 1995. године пред нове локалне изборе у Бугарској извршила измене и допуне постојећег закона о локалној самоуправи, али и иницирала доношење закона о административно-територијалној организацији и закона о територијалној подели Софије и великих градова. Нови закони требало је да успоставе додатну децентрализацију локалних

²⁸⁰ ИАБ, ф. 17, к. 81, л. 30-31, СГБ -15. заједничка седница свих већа, 08.10.1991. године.

²⁸¹ ИАБ, ф. 17, к. 96, Основи развоја Београда у 1993. години, бр. 30-163/93-ХП-01, СГБ - 8. седница од 29.04.1993. године.

²⁸² „Zbivanja u lokalnim zajednicama“, <http://www.republika.co.rs/338-339/12-5.html> (23.03.2017)

²⁸³ Đorđević, S., „Sistem lokalne samouprave...“, str. 254; „Zbivanja u lokalnim zajednicama“, <http://www.republika.co.rs/338-339/12-5.html>, (23.03.2017).

²⁸⁴ Либерални закон резултат је покушаја се у преговорима са међународном заједницом омогући бољи статус српских општина на Косову (Милосављевић, Б., *Два века локалне самоуправе...*, стр. 480-483).

²⁸⁵ Најзначајнија промена у правном положају Београда односио се на финансирање престонице, којој је по новом закону припадало и „15% пореза на промет производа и услуга одређеног за финансирање јавних расхода у Републици, оствареног на територији града“ (Исто, стр. 483-484).

²⁸⁶ ИАБ, ф.17, к.74, Одлука о промени Статута Града Београда, бр. 010-222/99-ХП-01, СГБ – 23. седница од 27.12.1999. године.

²⁸⁷ Закон за местното самоуправление и местната администрация - редакция от 17.09.1991 г., <http://web2.apis.bg/sofiacouncil/p.php?i=10053>, (22.06.2016).

²⁸⁸ Рејонски савети у Софији имали су значај и позицију општина у оквиру Града Београда.

самоуправа, али са јасним политичким циљем – јачање улоге социјалиста у вршењу локалне власти, посебно у софијским рејонима.

У новој административно-територијалној подели Софија је изгубила посебну улогу главног града, док су рејони у великим градовима добили важну улогу.²⁸⁹ Овим губитком специјалног, престоничког статуса Софија се, средином 1990-тих, приближила законској позицији Београда. Ипак, треба нагласити да је организација система локалне самоуправе у Бугарској у то време била на вишем нивоу него у Србији.²⁹⁰

Наставак борбе између БСП и СДС на пољу надлежности главног града уследио је изменом закона о административно-територијалној организацији којим је извршена подела Бугарске на 28 области, концентрисаних око највећих градова (1998). Власт СДС задала је нови ударац социјалистима променом закона о локалној самоуправи непосредно пред треће вишестраначке локалне изборе (1999). Тиме је враћена некадашња надлежност софијској скупштини око постављања рејонских *кметова*, док је укинут рејонски савет као орган власти, чиме су све надлежности враћене СОС.²⁹¹

Организација и надлежности власти у Београду на почетку транзиционог периода одређени су Статутом из 1991. године. Председник СГБ представљао је главни град и истовремено вршио и улогу председника градске владе (Извршног савета, касније - Извршног одбора). То је представљало разлику у односу на социјалистички период када су те две функције биле јасно раздвојене.²⁹² Крајем фебруара 1993. године СГБ је статутарном изменом поново успоставила функцију председника Извршног одбора (ИО) који се бирао из редова одборника, на предлог председника СГБ.²⁹³

Статут Београда утврдио је број градских одборника (110) који су бирани на непосредним вишестраначким изборима, чиме је прекинута дотадашња делегатска пракса из самоуправног социјализма. Уместо некадашњих тела власти (Веће општине, Друштвено-политичког веће и Веће удруженог рада), формиран је једнодомни градски парламент. Прописано је и да радом градске управе руководи секретар скупштине. Град Београд имао је право на сопствене приходе утврђене законом, али и на средства од поверених послова Републике Србије, док су београдске општине добијале део градских прихода одлуком СГБ. Град је такође имао статутарну могућност да се задужује и закључује уговоре о кредиту.²⁹⁴

Све ове надлежности задржане су из времена социјализма, али је финансирање престонице зависило од пореских закона и одлука републичке власти. Такође, град више није био посебна друштвено-политичка заједница у којој се, између осталог, бирају делегати који учествују и у републичкој и федералној власти, већ локална самоуправа у којој одлуке доносе само изабрани одборници.²⁹⁵ Од организација удруженог рада у друштвеним и комуналним делатностима

²⁸⁹ Закон за местното самоуправление и местната администрация, редакция от 21.07.1995 г., <http://web2.apis.bg/sofiacouncil/p.php?i=10056>, (23.06.2016).

²⁹⁰ Један од разлога је у усвајању Европске повеља о локалној самоуправи 1995. године. Овај документ је у Србији усвојен тек 2007. године („Закон о потврђивању Европске повеље о локалној самоуправи“, *Службени гласник РС – међународни уговори*, бр. 70, 25.07.2007).

²⁹¹ Изменом закона ојачана је разлика између локалних самоуправа у корист највећих градова у Бугарској који су били подељени на рејоне (*Државен вестник*, бр. 69, Софија 03.08.1999, стр. 2-3).

²⁹² Председник СГБ имао је и обавезу да спроводи скупштинске одлуке и акта, а као председник Извршног савета вршио је надзор над радом градске управе Међу градским делегатима било је и незадовољних оваквом одлуком. Тако је професор на Архитектонском факултету и делегат Борко Новаковић сматрао да се тиме у Београду „ствара позиција ауторитарног вође“ (ИАБ, ф. 17, к. 81, л. 35-37, СГБ -15. заједничка седница свих већа, 08.10.1991. године).

²⁹³ Кандидате за чланове ИО предлагао је председник овог тела, који је имао обавезу да представља ИО, усмерава и усклађује његове послове, као и да обавештава јавност постигнутим резултатима (ИАБ, ф. 17, к. 94, Одлука о промени Статута Града Београда, бр. 010-33/93-ХП-01, СГБ - 3. седница од 23.02.1993. године).

²⁹⁴ „Статут Града Београда“, *Службени лист града Београда*, бр. 19, 09.10.1991. године.

²⁹⁵ „Статут Града Београда“, *Службени лист града Београда*, бр. 9, 21.04.1986. године.

формирани су градске установе у култури и здравству, као и комунална предузећа, где је градска власт одлуком одборника постављала управна тела (Управни одбори, директори).²⁹⁶

У односу на Београд, где је организација градске власти била утемељена на статуу престонице, кључне тачке конституисања власти у Софији - органи власти, број одборника (*съветник-а*) одређене су вишим правним актом - законом. Скупштина Софије је након првих локалних избора (1991) доношењем Правилника о организацији и раду СОС и администрације прецизирала правне радње око конституисања скупштине, као и избор њеног руководства. Овај градски акт прописао је обавезе градских одборника, рад страначких одборничких група и скупштинских комисија, али и решавао процедурална питања око организације седница Градске скупштине. Значајан део овог скупштинског документа бавио се односима скупштине и градоначелника, међународном сарадњом и градском администрацијом.²⁹⁷

Број одборника у Софији (101), утврђен законом о локалној самоуправи, смањен је изменом закона из 1995. године (61).²⁹⁸ Сваки одборник СОС могао је да учествује у раду једне од стручних комисија које су надзирале рад градске управе. Законом су биле јасно одвојене надлежности председника СОС и градоначелника (*кмет*). Док је председник СОС, биран из редова одборника, углавном одговарао за законит рад градског парламента, градоначелник је, као непосредно бирано лице, имао сву извршну власт, али и представљао град у земљи и иностранству.²⁹⁹ *Кмет* је скупштини предлагао буџет на усвајање, а имао је и улогу послодавца и контролног органа читаве градске управе.³⁰⁰ Градску администрацију, поред градоначелника и његових заменика, чинили су секретар СОС, градски архитекта, рејонски кметови, као и градске службе и управе.

За разлику од Београда, где је избор председника СГБ и председника ИО зависио од одлуке апсолутне већине одборника, у Софији је постојала „двостепеност“ власти. СОС је доносио одлуке које је градоначелник, као непосредно бирани извршни орган, морао да спроводи, али је, са друге стране, имао потпуну аутономију у организовању рада градске управе и јавних предузећа.³⁰¹ У том смислу, назив *градоначелник* који се неформално користио током осамдесетих и деведесетих година за председника СГБ треба узети крајње условно, с обзиром да је „градоначелствовање“, односно спровођење извршне власти била у рукама градске владе (Извршног савета, Извршног одбора).

Упоредна анализа промена уставно-правног положаја главних градова у СРЈ и Бугарској током деведесетих година указује и на различите динамике политичке транзиције. Градска власт у Софији имала је већи степен аутономије, док се на примеру законске позиције Београда може јасније сагледати економска и политичка зависност престонице према државној власти. Примена Европске повеље о локалној самоуправи у Бугарској била је, у правном смислу, само

²⁹⁶ Исто.

²⁹⁷ Државен архив Софија, фонд 65 - Софийски градски народен съвет (1929-1995), Опис 15, Арх. јединица 470, листови 96-117 (у даљем тексту: ДАС, 65-15-470, Правилник за организацијата и дейността на Столичния общински съвет, Протокол од 4-то заседание на СОС – 28.12.1991.г.).

²⁹⁸ Број рејонских одборника утврђиван је у односу на број становника у сваком од рејона (од 11-51) „Закон за териториалното деление на столичната община и големите градови“, <http://lex.bg/laws/ldoc/2133624321>, (23.06.2016)

²⁹⁹ У Београду је председник Скупштине града је имао улогу да представља престоницу према другим државним и иностраним установама.

³⁰⁰ Градоначелник Софије је, поред тога, организовао и спроводио аукције за избор инвеститора за изградњу објеката са одобрене листе СОС, а водио је и аукције око продаје општинске имовине. Градски одборници имали су могућност да градоначелнику постављају питања која су била од друштвеног значаја, а могли су и да траже доказе о реализацији скупштинских одлука и других аката од стране градоначелника. [Закон за местното самоуправление и местната администрация - редакция от 17.09.1991 г. <http://web2.apis.bg/sofiacouncil/p.php?i=10053>, (22.06.2016)].

³⁰¹ ДАС, 65-15-470, Правилник за организацијата и дейността на Столичния общински съвет, Протокол од 4-то заседание на СОС – 28.12.1991.г.

део стратешког приближавања Европској унији. Са друге стране, развој Београда и осталих локалних самоуправа завистан и спречаван од ауторитарног утицаја државне власти.

3. Политичка динамика: грађански либерали и конзервативци против транзиционе левнице

Контрола друштвених токова од стране партије и њена надређеност државној и локалној управи биле су неке од заједничких карактеристика социјалистичких система у Југославији и Бугарској.³⁰² Избор и структура кадрова у градским и општинским органима, као и организација локалне власти зависили су од одлука и политичких смерница окружних и градских партијских комитета.³⁰³ Захваљујући постојању либералнијег политичког и друштвеног система, бољег животног стандарда грађана и вишег нивоа личних слобода, градска власт у социјалистичком Београду је, у односу на Софију, остваривала непосреднији однос са становништвом и имала бољи увид у реалне потребе грађана.³⁰⁴

Трансформација политичког система у СР Југославији и Бугарској током деведесетих година непосредно се одразила и на промене у политичком животу престоница ових држава. У Софији је отварање плуралистичке политичке борбе на самом почетку транзиције текло у складу са договорима реформисаних комуниста и опозиције (1990-1991), а градски избори одржани су неколико месеци по усвајању Устава (јун 1991).

У Београду је, насупротив томе, режим покушавао да што дуже одржава једнопартијски монопол преко заједничког одржавања избора на различитим нивоима власти (1992, 1993, 1996, 2000). Оваква одлука власти није била у складу са праксом парламентарних демократија, код којих је организовање избора за локалну самоуправу било јасно одвојено од избора на државном нивоу.³⁰⁵ Уставно-правна позиција Софије била је од пресудне важности за аутономно деловање градске власти у односу на државну. Београд је, с друге стране, и након победе опозиције на градским изборима (1996-1997) веома зависио од одлука републичког нивоа власти, јер су из социјализма наслеђене јаке везе партијско-државне субординације и контроле.³⁰⁶

3.1 Прелазне власти и први локални избори у Београду и Софији (1990-1992)

Брзина транзиционих промена у Југославији и Бугарској утицала је и на значајније присуство тема из „високе“ политике у раду СГБ и СНС. То је, делимично, била и последица самоуправне праксе ранијег делегатског система (Београд), као и спровођења партијских закључака преко усвајања разних платформи, резолуција и акционих планова од стране градских скупштина (Београд, Софија).³⁰⁷

У Београду је, након одласка председника СГБ Александра Бакочевића у Председништво Србије (1989), за првог човека престонице постављен Милорад Унковић, дотадашњи председник Извршног савета. Мандат Бакочевића остао је упамћен по успешној реконструкцији Народног

³⁰² Тимотијевић, Милош, *Модернизација балканског града (1944-1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак 2012, стр. 91.

³⁰³ Везенков, А., „Еднопартијната система БКП...“, стр. 195.

³⁰⁴ Исто.

³⁰⁵ Рајванчић, М., *Srbija između ustava i ustavnosti...*, стр. 20-25.

³⁰⁶ Abeles, Mark, *Antropologija države*, Beograd, 2001, str. 131–136.

³⁰⁷ Тако је СГБ крајем 1988. године усвојила „Резолуцију о политици остваривања друштвеног плана Београда за 1989. годину“ која је била иницирана одлукама Градског комитета СКС („Резолуција о политици остваривања друштвеног плана Београда за 1989. годину“, *Службени лист Града Београда*, бр. 25/II, 31.12.1988. године.

позоришта и Кнез-Михаилове улице,³⁰⁸ отварању првог Мекдоналдског ресторана у једној социјалистичкој земљи (1988), али и негативном салду градске економије као непосредне последице пада југословенске привреде током 1980-тих.³⁰⁹

Унковић је као технократа са великим искуством у спољној трговини требало да покрене активности СГБ ка изласку из привредне рецесије и привлачењу страног капитала.³¹⁰ У градској скупштини је суздржано дочекан савезни премијер Анте Марковић (фебруар 1990) који је представио свој програм економских мера за опоравак југословенске економије. Посета Марковића уследила је након конзервативних економских критика руководства Србије око повећања федералног буџета и оштрог иступа Градског комитета СКБ (јул 1989) о неповољном деловању мера СИВ-а на економију главног града.³¹¹

На предлог Унковића СГБ је усвојила закључке и препоруке СИВ-у у којима је тражила повратак контроле цена у стамбено-комуналној делатности у надлежност града и преиспитивање политике утврђивања плата запослених. Градска власт је од Марковића захтевала и да се ненаплаћена потраживања београдских фирми у иностранству претворе у јавни дуг Федерације.³¹²

Пад привредне активности био је један од кључних проблема и у Софији у почетној фази транзиције (1990-1991). Престоница Бугарске се, након пада режима Живкова, налазила у великој привредној рецесији, праћеној и проблемима око „сервисирања“ банкарских дугова. Због тога су предузете мере око контроле градског буџета са приоритетним издвајањима за завршетак радова у станоградњи, школским објектима и саобраћајној инфраструктури.³¹³ Економску кризу пратили су и значајни социјални проблеми у престоници, па је градска влада интервентним одлукама морала да обезбеђује редовно снабдевање храном.³¹⁴

У оснивању СПС учествовали су многобројни чланови Градског комитета СКС и функционери СГБ. Због тога је градска влада у време распада СФРЈ доследно пратила и спроводила одлуке и инструкције власти у Србији. Политички закључци и саопштења СГБ, која није имала непосредне надлежности у вођењу државне политике, биле су део некадашње социјалистичке праксе где су, по делегатском принципу, одлуке формално усаглашаване на свим нивоима власти. На тај начин, Милошевић је користио читаву вертикалу система власти за јавну демонстрацију политике тзв. државног јединства и истовремено контролисао унутарпартијску дисциплину.

Градска скупштина је крајем 1990. године, подржавајући Милошевићев однос према другим југословенским републикама, критиковала „сепаратистичке политике“ руководства Хрватске и Словеније и предлагала да се референдумом у Југославији дефинишу федералне надлежности које би биле у интересу свих република.³¹⁵ Након одлука Словеније и Хрватске о

³⁰⁸ Реконструкција Народног позоришта трајала је више од три године и коштала 4,5 милиона долара. Модернизовано позориште отпочело је са радом новембра 1989. године Есхиловим комадом „Орестија“. [Историјат Народног позоришта у Београду, <http://www.narodnopozeriste.rs/pozeriste>, (11.09.2016)].

³⁰⁹ ИАБ, ф. 17, к. 359, Оцена привредних кретања у 1988. години и почетком 1989. године, СГБ - 19. заједничка седница од 22.6.1989. године.

³¹⁰ Унковић је посебно наглашавао значај изградње Царинске зоне у Београду која је, по њему, представљала огроман потенцијал за прилив страног капитала. Унковић је током 1989. године више пута указивао на потребу економског повезивања београдске привреде са иностранством, наводећи као позитивне примере сарадњу хотела Хајат и Института „Михаило Пупин“ са америчким компанијама, као и београдске електронске индустрије са француским (ИАБ, ф. 17, к. 59, л. 7-20, СГБ - 19. заједничка седница свих већа од 22.6.1989. године).

³¹¹ Николић, Коста, *Југославија, последњи дани: 1989-1992*, Београд 2018, стр. 58.

³¹² ИАБ, ф. 17, к. 375, л. 3-40, СГБ - 4. заједничка седница свих већа од 01.02.1990. године.

³¹³ ДАС, 65-15-228, л. 2-16, 9-та сесија на СНС, 05.04.1990. г.

³¹⁴ Интервју са Тодором Модевом, 06.04.2017. године.

³¹⁵ Преовладаше су оцене да се у свету „не прихвата распарчавање Југославије, нити ће та политика бити мењана, мада у Словенији и Хрватској мисле ће их свет прихватити као самосталне државе“, као и да би економске последице

отцепљењу из Југославије, СГБ је изашла у јавност са оценом да се њихова независност може признати тек по усвајању уставног закона у федералној скупштини који би „на бази права народа на самоопредељење“ уредио правила могућег издвајања појединих народа из Југославије.³¹⁶

СГБ је снажно подржавала власт Милошевића у најважнијој фази њене међународне изолације (1991-1992). Тако је градска скупштина осудила „једностране и неаргументоване санкције“ ЕЕЗ према Србији и Црној Гори у циљу „укидања Југославије као субјекта међународног права“.³¹⁷ На последњој седници делегатског сазива СГБ је, поводом резолуције УН о увођењу међународних санкција Србији и Црној Гори (1992), усвојила став да се сукоб у у БиХ не сме користити као „параван за нападе на СРЈ“.³¹⁸

Градска скупштина је у овом периоду активно подржавала политику власти према деловању опозиције у Београду.³¹⁹ Опозициони протест из јуна 1990. године био је одговор на одлуку Милошевића да делегатска скупштине Србије усваја нови републички устав. СГБ је у свом саопштењу нагласила да подржава став руководства Србије („прво устав па избори“), уз пребацивање одговорности на опозицију услед ремећења јавног реда и мира.³²⁰

Велики протест опозиције на челу са СПО и ДС (9. март 1991) обележен је жестоким сукобом полиције и демонстраната, уз значајан број ухапшених грађана. Градска скупштина је тим поводом хитно заседала и оптужила опозицију за сва дешавања на протестном митингу.³²¹ Представници републичког министарства полиције и градског тужилаштва обавестили су делегате СГБ о разлозима за забрану митинга, као и детаљима активности безбедносних органа. То је изазвало полемику неколико присталица опозиције међу делегатима са већином у СГБ која је изнела низ увреда на рачун демонстраната и појединих антирежимских медија.³²²

распада Југославије биле огромне, јер би „укупни трошкови били далеко већи, а приходи далеко мањи ако се направи више малих државица па бисмо сви живели сиромашније (ИАБ, ф. 17, к. 75, л. 3-42, СГБ - 10. седница свих већа од 27.12.1990. године).

³¹⁶ СГБ је заузела став да у случају „дефинитивног отцепљења“ Словеније и Хрватске треба са осталим југословенским републикама створити „просперитетну демократску државу равноправних народа и грађана, а ако поједине републике то не желе применити принцип права на самоопредељење грађана“ (ИАБ, ф. 17, к. 79, л. 10-34, СГБ - 13. седница свих већа од 06.06.1991. године).

³¹⁷ СГБ је позвала републичку владу да изађе са проценама штете од санкција за привреду Србије и Београда. Посебно је истакнута улога Немачке, с обзиром да је ова земља, мимо закључака ЕЗ, суспендовала важеће саобраћајне уговоре са Србијом (ИАБ, ф. 17, к. 82, Мере СГБ, бр. 336-186/91-XXXVII-01, СГБ - 17. заједничка седница свих већа од 12.12.1991. године).

³¹⁸ У апелу светској јавности указано је да је Београд примио више од 150 хиљада избеглица, као и да „апсурдност санкција потврђује и то што се не само прекидају природне и логичне саобраћајне и економске токове, него су се надвиле и над људски ум и стваралаштво, на науку, културу, спорт, образовање, екологију.“ (ИАБ, ф. 17, к. 87, л. 3-5, СГБ - 22. заједничка седница свих већа од 11.06.1992. године).

³¹⁹ О протестима опозиције у Београду детаљније у поглављу *Власт у побуна. Политички протести у Београду и Софији*.

³²⁰ У свом саопштењу, СГБ је апеловала на све странке да „своју снагу исцрпљују на програмима, на окренутости народу јер ће народ гласати, а не на међусобне, често неприципијелне обрачуна који могу довести до крвопролића па и грађанског рата“. Такође, наглашено је и да „Србија има много непријатеља, па јој је јединство свих грађана на остваривању суштинских државних циљева најпречи задатак“. СГБ је указала „и на потребу сталног одржавања реда и мира и Београду“. (ИАБ, 383, Саопштење СГБ о опозиционих странака 13. јуна 1990. године, СГБ - 7. заједничка седница свих већа од 19-20.06.1990. године).

³²¹ Потпредседник градске владе Добривоје Перовић је у врло запаљивом говору нагласио да је основни циљ демонстрација „рушење легитимно изабране власти у Србији и то у часу када се усташки специјалци спремају да нападну Книн, када Европском парламенту још увек није поднесен извештај о стању у Југославији“ (ИАБ, ф. 17, к. 76, л. 2-10, СГБ – 1. заједничка седница свих већа од 11.03.1991. године).

³²² Исто, л. 41-44. Помоћник републичког министра полиције Радомир Шурјановић навео је да опозиција није прихватила предлог да се митинг одржи на Ушћу, као безбедносно адекватнијем месту од центра града. Слободанка Груден је у својој дискусији истакла да је „осетила алкохол док се шетала међу демонстрантима“ и да ће „после 1941. и 1945. године опет видети Београд разорен. Већина градских делегата протестанте је називала „изазивачима нереда“, „лијаницама“ уз оцене да је „независна телевизија Студио Б позивала сопствени народ на насиља и убиства“.

За разлику од градске власти у Београду која је у првим годинама политичке транзиције активно учествовала у учвршћивању Милошевићеве конфронтирајуће власти (југословенске републике, међународна заједница, опозиција), у Софији је слом комунизма изазвао дубоку кризу у СНС која је решавана политичким компромисима и успостављањем привремених органа власти до одржавања првих градских избора (1990-1991). Након пада Живкова, *кмет* Стефан Нинов у потпуности је следио реформски курс БКП. Истовремено, у престоничкој власти све снажније су деловале дисидентске групације из којих су формиране и поједине опозиционе странке. Најјачу опозициону групу у СНС предводио је Александар Каракачанов, вођа покрета *Екогласност*, који је јануара 1990. године покренуо иницијативу за смену Нинова.³²³ Каракачанов је сматрао да Нинов треба да буде смењен због увођења демократске одговорности и рад градске скупштине, као и недостатка идеја и политичке снаге.³²⁴

Нинов је на гласању добио поверење већине у СНС, али је било очигледно да је транзиција система у Бугарској отпочела и на нивоу градске власти.³²⁵ Протести опозиционог СДС у лето 1990. године и оставка председника Бугарске Петра Младенова изазвали су дубоку кризу власти и сукобе БСП, који су изазвали и оставку градоначелника Нинова.³²⁶ Његов одлазак са чела престонице омогућио је социјалистичком премијеру Луканову да, због одбране сопствене позиције, омогући улазак опозиције у прелазну градску власт, док је Софија већ у првим месецима 1990. године постала главни центар опозиционог деловања у Бугарској.³²⁷

БСП и СДС постигле су договор око формирања прелазних локалних власти (октобар 1990) у виду привремених извршних комитета (ВСИК) са мандатом до организовања првих локалних избора.³²⁸ Влада је по усвојеном моделу вишестраначког консензуса именовала ВСИК за Софију, а на месту председника (привременог градоначелника) постављен је опозиционар Александар Каракачанов. Лидер Зелене партије је са Тодором Модевом, секретаром ВСИК из редова БСП усвајао све градске одлуке изгласане консензусом или апсолутном већином гласова.³²⁹

ВСИК је управљао Софијом годину дана (октобар 1990 - октобар 1991) у време великих политичких напетости и економског опадања. Каракачанов је настојао да у привременој градској власти постоји добра сарадња представника свих странака. Као координатор градске администрације избегавао је уплив политичких тема, док се углавном разматрана питања од виталног интереса за становнике Софије. Политички неутрално позиционирање ВСИК у контексту бурних транзиционих дешавања Каракачанова је често доводило у сукобе са владом Бугарске, политичким странкама и утицајним синдикатима.³³⁰

³²³ Александар Каракачанов је потицао из угледне комунистичке породице, школовао се у СССР, а студије филозофије завршио је у Софији. Докторирао је на интердисциплинарној теми о развоју људског мозга, а током 1993. године завршио и студије економије (Ботева, Донка, *История на СДС (07.12.1989-07.12.2009) – Дати, събития, личности*, София 2012, стр. 156).

³²⁴ ДАС, 65-15-226, л. 4-15. 8-ма сесия на Столичния народен съвет.

³²⁵ Председник СНС оштро је критиковао дотадашњу политику државне власти која је „претворила градски парламент га у амортизер између виших ешалона власти и становништва“ (Исто, л. 44-48).

³²⁶ О протестима опозиције у Софији детаљније у поглављу *Власт и побуна*.

³²⁷ Нинов је оставку оправдавао „здравственим“ разлозима, што је изненадило многе чланове партијске организације БСП у Софији. Највећи део послова градоначелника привремено је преузела Теменушка Теофилова, дотадашња заменица Нинова у СНС (Интервју са Тодором Модевом, 06.04.2017. године).

³²⁸ Ниједна политичка партија није могла да има већину у привременом органу управе, док је Софија је као град са преко 100.000 становника имала право на 11 чланова нове извршне власти (*Държавен вестник*, бр. 88, София 31.08.1990, стр. 2-3).

³²⁹ БСП је имала 4 члана у привременој извршној власти, Земљорадничка партија (БЗНС) 2 члана, а преосталих 5 добиле су странке чланице СДС. За заменика председника ВСИК постављен је Георги Цветков (БЗНС), а за секретара ВСИК који је управљао градском администрацијом постављен је Тодор Модев из БСП (Интервју са Тодором Модевом, 06.04.2017. године).

³³⁰ „Какъв да бъде съветът“, *Софийско утро*, бр.4, 27.07.1990, стр. 4.

Каракачанов је почетком 1991. године оштро критиковао либерализацију цена роба и услуга владе Димитара Попова, а због погоршања социјалне ситуације у престоници, ВСИК увео је бонове за снабдевање грађана основним животним намирницама.³³¹ Градска власт у Софији је из безбедносних разлога доносила одлуке о забрани митинга странака чланица СДС, док са друге стране није реаговао на жалбе рејонских организација БСП у Софији на рад појединих руководиоца СДС у градској скупштини.³³²

Рад привремених градских власти у обе престонице обележен је снажним утицајем негативних привредних кретања на градске послове, која су у случају Београда била посебно наглашена ратним распадом СФРЈ и увођењем међународних санкција.³³³ Делегатска власт у Београду временом је губила поверење Милошевићеве власти. Председник СГБ Унковић био је спреман да остане на челу града и након избора у Београду (1992), али је прихватио одлуку најужег републичког руководства о одласку са функције.³³⁴

У Софији је Каракачанов током 1991. године настојао да ојача сопствену позицију на месту привременог градоначелника. Пред локалне изборе овај политичар учествовао је у издвајању једне од фракција СДС у посебан изборни савез – СДС либерали.³³⁵ Међутим, у заоштреној борби два велика политичка и идеолошка блока (БСП и СДС) на парламентарним и локалним изборима (октобар 1991), групација СДС-либерали са позицијом идеолошке неутралности и компромисерства није добила значајније поверење бирача.³³⁶

3.2 Јанчулев и Човић: власт технократа у престоницама (1991-1996)

Избори за локалне органе управе у Србији током деведесетих година, као и позиција и улога СГБ у систему власти били су у непосредној вези са „блокираном“ транзицијом и привидном демократизацијом друштва. Режим Милошевића је локалне изборе увек организовао заједно са савезним и (или) републичким изборима (мај 1992, децембар 1992, октобар 1996, септембар 2000. године). То није било у складу са изборном праксом у ЕУ, гарантованом Европском повељом о локалној самоуправи (1985), по којој је између државних и локалних избора требало да постоји период од две године.³³⁷ Тиме је Милошевић, поред успостављења институционалног надзора над локалним властима, желео да обједињеном кампањом са истакнутим лидерским принципом ојача и позицију своје странке на градским и општинским изборима.

³³¹ Током спровођења одлучних мера о јавном реду и миру, ВСИК се суочио са претњама о блокади града од стране утицајног синдиката *Подкрепа* [„Автобиографија - Александар Каракачанов“, <http://karakachanov.eu/index.php/2010-01-24-20-10-34/2010-01-28-20-10-54>, (26.04.2017)].

³³² ДАС, 65-15-445, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СНС, 28.12.1990-04.01.1991. г.

³³³ Већ крајем 1991. године ниво индустријске производње у Београду пао је на ниво из 1979. године, број незапослених је порастао за 11%, а просечна плата у престоници Југославије опала је за 10% (ИАБ, ф.17, к.83, л.6-12, СГБ – 18. заједничка седница свих већа од 26.12.1991. године).

³³⁴ Поредети се са ранијим председницима СГБ Унковић је рекао да „Београђани памте Бранка Пешића по Газели, Живорада Ковачевића по железничком чвору, Бакочевића по улепшавању града“ а да је он за четири године на позицијама председника градске владе и председника СГБ „уредио виталних објеката у вредности од најмање 20 Газела“ („Сада даље од политике“, *Београдске новине*, 06. јуни 1992, стр. 3).

³³⁵ „Кой сте вие, професоре Јанчулев“, *Софийско утро*, бр. 38, 18-25.10.1991, стр. 2.

³³⁶ СДС-либерали на парламентарним изборима 1991. године нису успели да пређу изборни цензус, док су на градским изборима освојили само 8% гласова, што је сматрано неуспехом (Николова, Т., *Речник на политически партии...*, стр. 32-33).

³³⁷ Đokić, Bratislav, „Novi zakoni u oblasti lokalne samouprave“ у: *Lokalna samouprava-propisi i praksa*, br. 1, Beograd 2008, str. 13.

У односу на изборну праксу у Србији, у Бугарској су избори за локалне самоуправе били одвојени од парламентарних (1995. и 1999) без обзира на честе кризе власти. Изузетак представљају први вишестраначки избори на свим нивоима власти (1991) који су одржани одмах по доношењу устава. У Београду су током деведесетих година градски одборници бирани по већинском систему, а други круг избора је најчешће одлучивао о победнику. У Софији су, као и у свим осталим градовима и општинама у Бугарској, одборници бирани по пропорционалном изборном систему, са листе предлагача.

Први градски избори у Београду одржани заједно са савезним изборима (мај 1992) нису имали потпуни политички легитимитет, јер их је опозиција бојкотовала незадовољна уставним одлукама власти у Србији и Црној Гори око конституисања СРЈ.³³⁸ После договора о изборним условима власти и опозиције у Србији одржани су избори на свим нивоима власти (децембар 1992). Избори за СГБ остали су у сенци савезних, парламентарних и председничких избора у Србији на којима је национално питање било доминантна тема у условима ратног окружења.³³⁹

У Београду су после првог круга градских избора кандидати опозиционог ДЕПОС-а (коалиција СПО, ДСС и појединих нестраначких личности) углавном имали предност над кандидатима СПС и СРС.³⁴⁰ Ипак, бирачи опозиције деморалисани убедљивим поразом на председничким, савезним и републичким изборима³⁴¹ нису масовно изашли на други круг гласања па је СПС на градским изборима однео убедљиву победу.³⁴² С друге стране, ДЕПОС и ДС остварили су победе на општинским изборима у градском језгру (Стари Град, Врачар, Савски венац, Вождовац, Звездара).³⁴³

Изборна пракса у Бугарској, у односу на Србију, била је другачија због избора *кметова* као представника извршне власти по већинском принципу, док су градске и општинске скупштине биле конституисане по пропорционалном изборном систему. На градским изборима у Софији (1991) убедљиву победу остварио је кандидат СДС Александар Јанчулев, док су „плави“ освојили апсолутну већину мандата у првом сазиву СОС.³⁴⁴ Након изборних тријумфа СПС у Београду и СДС у Софији, обе партије формирале су стабилне градске власти које су трајале у пуном четворогодишњем мандату (СДС од 1991-1995; СПС од 1992-1996).

Градска власт СПС у овом изборном мандату може се, у кадровском и организационом смислу, анализирати кроз два временска интервала. У првом (1992-1994) постојала је подела власти и политичке моћи између председнице СГБ Слободанке Груден, и председника Извршног одбора Небојше Човића. Груденова је на водећем месту заменила Милорада Унковића, чиме је

³³⁸ Улогу „опозиције“ на овим изборима у Београду имала је СРС која је од 110 одборничких места освојила свега 3 мандата, док су сва остала места припала СПС (ИАБ, ф. 17, к. 88, л. 15-21, СГБ - 2. седница од 16.07.1992. године).

³³⁹ Goati, V., *Izbori u SRJ...*, str. 60, 63.

³⁴⁰ По укупном броју гласова у првом кругу водио је ДЕПОС (30,3%), испред СПС (27,4%), СРС (17,2%) и ДС (12,2%). *Статистички годишњак Београда за 1992. годину*, Београд 1993, стр. 5.

³⁴¹ Слободан Милошевић је на председничким изборима у Србији убедљиво победио кандидата опозиције Милана Панића (53%: 32%), док је СПС са црногорском ДПС освојила апсолутну већину у Већу грађана и Већу република савезне Скупштине. На републичким изборима, СПС и СРС освојиле су укупно преко 2,5 милиона гласова, док су ДЕПОС (810 хиљада гласова) и ДС (280 хиљада гласова) оствариле далеко слабије резултате (Goati, V., *Izbori u SRJ...*, str. 64-68).

³⁴² СПС је освојио 68, ДЕПОС 21, СРС 11 и ДС 9 одборничких мандата у СГБ („Један град, четири Црне Горе“, *Српска реч*, бр. 65, 15.02.1993, стр. 20).

³⁴³ Исто, стр. 21.

³⁴⁴ СДС је на парламентарним изборима у Бугарској 1991. године освојила 34% испред БСП (33%), па је са ДПС формирала владу на челу са Филипом Димитровом. На изборима за софијску Скупштину СДС је освојила чак 56%, док је БСП освојио 28%, а листа СДС-либерали 8%. Јанчулев је однео убедљиву победу већ у првом изборном кругу са освојених 52% гласова, испред Донча Конакчијева (БСП) са 25% и дотадашњег председника ВСИК Александра Каракачанова (СДС-либерали) са 18% (Проданов, В., и др., *Българският парламент...* стр.162; „Кой сте вие, професоре Јанчулев“, *Софийско утро*, бр. 38, 18-25.10.1991, стр. 2).

постала прва жена на челу СГБ.³⁴⁵ У другој фази, након оставке Груденове, Човић је као нови председник СГБ (1994-1996) остварио снажну позицију унутар партијског врха и успео да се наметне као политичко-технократски ауторитет у градским пословима.

По статутарним одредбама СГБ у периоду њеног „крњег“ легитимитета (мај-децембар 1992), председник градске скупштине истовремено је имао представничку и извршну позицију, јер се налазио и челу Извршног одбора.³⁴⁶ Нова градска власт већ у почетку свог мандата (јануар 1993) суочила се са све тежим функционисањем Београда у време међународних санкција, прилива великог броја избеглица и смањене безбедности грађана у условима ратног окружења.³⁴⁷ Због тога је одржавана стална комуникација са представницима градске полиције, који су сматрали да су економски и социјални проблеми проистекли из трансформације власништва и довели до значајног повећања кривичних дела из области имовинских и крвних деликата.³⁴⁸

Формирањем новог сазива СГБ започеле су озбиљније политичке борбе на нивоу престонице. Одборници ДЕПОС и ДС били су уздржани приликом гласања о реизбору Слободанке Груден без обзира на помирљиве поруке градоначелнице о сарадњи власти и опозиције.³⁴⁹ Новоизабрани председник ИО Небојша Човић као кључне проблеме престонице истакао велики прилив становништва и неорганизован урбанистички развој, али је упутио критике републичкој власти због централистичког односа према према Београду.³⁵⁰

Човић је затражио доношење закона о главном граду истичући да је Београд као културни, државни и административни центар заслужио добијање посебног статуса.³⁵¹ Тиме је већ на почетку своје политичке каријере Човић показао атипичну самосталност у односу на готово све функционере СПС, који су у наступима веома пазили да на било који начин не нарушавају политички ауторитет Милошевића. Човић је, након оставке Груденове, која је била последица противљења унутарпартијској политици Милошевића, изабран за новог председника СГБ. На месту првог човека градске владе заменио га је дотадашњи шеф одборничке групе СПС Зоран Милошевић.³⁵²

Човић је имиц младог градоначелника-технократе покушао да гради као политичар који у условима економске и политичке изолације земље ефикасно решава горућа градска питања, у чему се позивао на своје радно искуство у привреди. Као председник ИО СГБ (1993-1994) имао је могућност да се оперативно бави свим проблемима Београда, док му је позиција председника одбора за финансије у републичкој скупштини омогућавала увид у економска кретања у држави. Такође, челно место у овом одбору Човић је користио да испита могућности трансфера посебних републичких буџетских средстава на рачун приоритетних потреба градске скупштине.

Због намере да уведе урбанистички ред и контролу над коришћењем градске имовине и грађевинског земљишта у Београду, Човић је улазио у политичке сукобе са централним градским

³⁴⁵ Петровић Пироћанац, З., *Nomenclatura Serbica 1982-2013...*, стр. 100-110.

³⁴⁶ Да би се остварала боља координација у раду градске власти изабрано је 5 потпредседника ИО СГБ, што је представљало политичку комбинацију искусних градских функционера из социјалистичког периода (Зоран Бингулац, Добривоје Перовић, Драган Илић) и кадрова са добрим стручним стручне биографијама и снажном позицијом у врху СПС (Нада Поповић – Перишић, Небојша Човић). Детаљније у: ИАБ, ф. 17, к. 88, Решење о одређивању броја и избору потпредседника ИО СГБ, бр. 020-160/92-XXXVII-01, СГБ - 2. седница од 16.07.1992. године.

³⁴⁷ ИАБ, ф. 17, к. 88, л. 2-10, СГБ - 2. седница од 16.07.1992. године.

³⁴⁸ ИАБ, ф. 17, к. 90, л. 6-8, СГБ - 5. седница од 29.09.1992. године.

³⁴⁹ Груден је позвала све одборнике, „без обзира на страначку припадност да више од свега припадају Београду“ (ИАБ, ф. 17, к. 93, л. 16, СГБ – 1. седница од 04.02.1993. године).

³⁵⁰ У свом говору Човић је истакао да је стање у Београду у „у многим стварима тужна последица равнодушности политичара, који су га доживљавали као резиденцију, али не и као свој град“ (ИАБ, ф. 17, к. 94, л. 10-12, СГБ - 3. седница од 23.02.1993. године).

³⁵¹ Исто.

³⁵² ИАБ, ф. 17, к. 110, л. 3-6, СГБ - 27. седница од 23.06.1994. године.

општинама (Савски венац, Стари град, Врачар), које су водили локални функционери из редова градске и републичке опозиције (СПО, ДС, ДСС).³⁵³ Представници ових општина тражили су од Човића да уведе ред око издавања градског грађевинског земљишта и да додатне приходе у градском буџету не обезбеђује преко узимања општинских средстава.³⁵⁴

Односи политичких партија у Србији у време завршетка рата у БиХ (1994-1995), директно су утицали и на односе у СГБ. У овом периоду дошло је до успостављања ближе опозиционе сарадње ДС, СРС и ДСС (која је октобра 1994. године раскинула односе са СПО у оквиру заједничке одборничке групе ДЕПОС).³⁵⁵ Ускраћивање подршке СРС мањинској републичкој влади Николе Шаиновића због заоштравања односа према руководству Републике Српске (септембар 1993) изазвало је снажну реакцију Милошевићевог режима. Градски функционери СПС оптуживали су радикале за поделе у српском народу и фашизам.³⁵⁶ Истовремено, у централним градским општинама (Стари Град, Звездара, Савски венац, Врачар) дошло је до блиске сарадње ДС и ДСС, што је довело до конфронтације ових странака са СПО у градском парламенту и београдским општинама.³⁵⁷

Отворено сврставање СПО на страну СПС од почетка 1994. године довело је до још снажнијих опозиционих напада на Човића и његове најближе сараднике.³⁵⁸ Због одбијања градске власти да разговара о захтевима опозиције, одборници ДС, ДСС и СРС почетком 1995. године затражили су оставку Човића због наводне кривичне одговорности у пословању његове фирме ФМП, толерантног односа према „пирамидалним“ штедионицама Дафимент банци и Југоскандику као због хроничних проблема у раду комуналних предузећа и градске управе.³⁵⁹

³⁵³ Човић је сматрао да се за градску касу морају пронаћи нови извори прихода, посебно преко уступања коришћења градског грађевинског земљишта по тржишним условима, али и формирањем градског предузећа за пословни простор које би омогућило улагања других правних субјеката у имовину града по принципу деоничарства или продају. То је изазвало сукоб градске власти са појединим градским општинама које су задржавале право да издају пословни простор и остваривале приходе (ИАБ, ф. 17, к. 110, л. 4-9, СГБ - 28. седница од 30.06.1994. године).

³⁵⁴ Тако је председник општине Врачар Драган Маршићанин (ДСС) тражио је од градских власти да „своје фондове првенствено напуни наплатом земљишне ренте јер су највеће махинације и криминал управо у додели грађевинског земљишта“ које је критиковао и за „неконтролисано издавања дозвола за отварање поред Каленићеве пијаце“. Председник општине Врачар сматрао је и да „продаја пословног простора који је формално-правно у власништву општина по унапред утврђеној цени и то првенствено дугогодишњим закушцима није ништа друго до пљачка“ („Хајка претходница централизације“, *Београдске новине*, бр. 37, 23.09.1994, стр. 2).

³⁵⁵ ИАБ, ф. 17, к. 115, л. 2-3, СГБ - 32. седница од 14.10.1994. године.

³⁵⁶ Председница Градског одбора СПС Бранка Јешић је са Човићем и Надом Поповић-Перишић жестоко критиковала политику СРС, што је довело до сукоба СПС и СРС у Градској скупштини. Радикали су у оптужили представнике градске владе за „наставак „послушничке политике где сви одбори из унутрашњости, а затим и из главног града, морају редом да оптужују СРС“. Одборник СРС Миодраг Панић рекао је да оцене о фашизму немају никакве везе са расправама о снабдевању грађана, о топловодима, гасоводима, трафостаницама, јесењом сетвом и уништавањем комараца. Панић је посебно критиковао потпредседницу ИО Наду Поповић- Перишић која „уместо да се бави проблемима просвете, почиње да се бави стратегијским питањима своје партије за које није компетентна“ (ИАБ, ф. 17, к. 102, л. 20-32, СГБ-16. седница од 18.10.1993. године).

³⁵⁷ То је за последицу имало приближавање СПО и СПС, посебно око формирања заједничке власти ових странака у општини Савски венац и приликом увођења привремених мера од стране СГБ на Старом граду (ИАБ, ф.17, к. 113, л. 10-12, СГБ - 30. седница од 22.09.1994. године). Детаљније о политичким сукобима и аферама на општинама Стари град и Савски венац у поглављу *Транзиционе елите*.

³⁵⁸ Након захтева ДС да се формира анкетни одбора који би проверио пословање градске власти са Дафимент банком и Југослаником, крајем 1994. године захтевана је смена Миленка Кашанина, потпредседника ИО задуженог за културу. Смена Кашанина затражена је због кашњења радова на реконструкцији Југословенске кинотеке, штрајка у Београдском драмском позоришту и проблема у раду Музеја града Београда и Београдске тврђаве, што је одбијено од стране председника ИО Зорана Милошевића (ИАБ, ф. 17, к. 117, л. 5-7, СГБ - 35. седница од 22.12.1994. године).

³⁵⁹ Градска власт оптуживана је за „неуспех у изградњи топлодалеководода од Обреновца до Београда, проблеме у снабдевању водом, лошу чистоћу у престоници, нелегалне депоније, стање у стамбеном фонду и колапс у ГСП“. Човићева оставка затражена је и због обезбеђења „монополског положаја фирми *Alma Quatro* на конкурс за постављање и уступање огласног простора на јавним површинама и несразмерну потрошњу средстава за обнову

Градоначелник Београда је одбацио наводе из захтева опозиције истакавши резултате градске власти на консолидацији стања у јавним предузећима, градским финансијама и обезбеђивању бољег животног амбијента за грађане Београда.³⁶⁰

Суспензија санкција СРЈ након потписивања Дејтонског споразума крајем 1995. године довела је до јачања позиције Милошевића. Председник Србије намеравао је да пред наступајуће савезне и локални изборе (1996) додатно учврсти своју власт ограничавањем медијских слобода. Због тога је градска власт, уз координацију са судским органима, ставила под своју контролу радио-телевизијску кућу Студио Б која је од почетка вишепартизма имала јасну опозициону уређивачку политику.³⁶¹ На основу одлуке Привредног суда којом је поништена одлука о трансформацији друштвене имовине у Студију Б (фебруар 1996), СГБ је преузела контролу над овом медијском кућом именовањем већине чланова новог Управног одбора.³⁶² Након смене власти у Београду (1997) власт коалиције Заједно задржала је управљачка права у Студију Б, чекајући окончање поступка који су акционари водили пред Уставним судом Србије.³⁶³

Главна карактеристика власти Александра Јанчулева у Софији представљала је технократско управљање престоницом, попут Човићевог, али са другачијим идеолошким предзнаком. Попут градоначелника Београда, Јанчулев је био доктор техничких наука без претходног политичког искуства.³⁶⁴ У односу на Човића Јанчулев је због непосредног избора на функцију имао независнију позицију, с обзиром да СОС није могао да изгласа његову смену.

Међутим, у политичкој снази ове двојице градоначелника постојале су значајне разлике. За разлику од истакнуте позиције Човића унутар државних структура власти и СПС, Јанчулев је у СДС био готово у потпуности маргинализован. Због тога је често самостално улазио у сукобе са извршном влашћу у Бугарској или одборницима СДС у градском парламенту, па је крај мандата (1995) дочекао са потпуно урушеним политичким и стручним ауторитетом.³⁶⁵ Разлике између ових политичара највидљивије су преко изборних параметара. Човић је, за разлику од унутарпартијски скрајнутог Јанчулева, изабран у првом кругу градских избора (1996) са освојених 60% гласова, чиме је оправдао позицију и углед једног од најпопуларнијих функционера СПС.³⁶⁶

фасада у његовој изборној јединици у Железнику (ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 18-40, СГБ - 37. седница од 23. и 24.02.1995.године).

³⁶⁰ Исто, л. 42-58. У дужем излагању Човић је узвратио опозицији да га напада јер „уводи ред у функционисање градских општина“ и да ће то и наставити да чини поред „самовољног, неконтролисаног одлучивања општинских руководних структура у нечију корист и углавном на општу штету, уз истовремено непоштовање Статута града“. Навео је и да је опозиција преко својих одборника у комисији за конкурс о јавном оглашавању имала могућност увида у доношење одлуке, уз изнете тврдње да су државне инспекције утврдиле исправност лименки које је производила његова фирма ФМП Трејд.

³⁶¹ Политички сукоби у СГБ око својинског статуса у овој медијској кући започели су крајем 1994. године, након што је у Студију Б извршена трансформација скоро 90% друштвене својине у деоничарско друштво. Због тога је градска власт СПС пред Привредним судом покренула поступак утврђивања права Београда као „оснивача“ са предлогом изрицања привремених мера. (ИАБ, ф. 17, к. 117, л. 6-8, СГБ – 35. седница од 22.12.1994. године).

³⁶² То је довело до жестоке реакције опозиције која је оптужила власт да је искористила „неправоснажну пресуду донету мимо закона“ да спроводи „политичку вољу у Студију Б (ИАБ, ф. 17, к. 133, Решење о образовању радиодифузне организације Студио Б, бр. 020-46/96-ХШ-01, СГБ - 50. седница од 15.02.1996. године).

³⁶³ Одборници СРС захтевали су враћање Студија Б акционарима, преко постизања вансудског поравнања (ИАБ, ф.17, к.53, л. 60-62, СГБ - 4. седница од 26.3.1997. године). Студио Б је остао у власништву градске скупштине, све до приватизације након 2013. године.

³⁶⁴ Јанчулев је у доба социјализма био истакнути стручњак у области хидроградње, да би након почетка транзиције се политички ангажовао у СДС, испред које је изабран за посланика у ВНС, али без важније политичке улоге (Ботева, Д., *Историја на СДС...*, стр. 158).

³⁶⁵ „Столичният СДС си избра ръководство“, *Столица*, бр. 21, 02 - 09.06.1995, стр. 2.

³⁶⁶ „Одлука - у другом кругу“, *Београдске новине*, бр. 147, 08.11.1996, стр. 1.

Прва вишестраначка скупштина Софије за свог председника изабрала је функционера СДС Петра Станкова (1991) који је такође припадао технократском крилу ове широке коалиције.³⁶⁷ Однос Јанчулева и Станкова био је од самог почетка неусклађен, са пуно интерних примедби које су углавном биле познате само одборницима СДС.³⁶⁸ Кључни политички сукоби градске власти и опозиционе БСП у СОС односили су се на контролу рада градоначелника и организацију власти у рејонима престонице.³⁶⁹

„Плава“ већина у СОС сменила је већ на почетку председнике рејонских привремених тела који су претходно постављени договором БСП и СДС (1990). Председник СОС Петар Станков често је подсећао БСП да је СОС нови орган власти у односу на некадашњу СНС из времена Живкова, а да о променама у рејонима Софије одлучује градска скупштина а не МС.³⁷⁰ Са друге стране, БСП је сматрао да се иза формалног легализма градске власти крије жеља да се направи политичка чистка у рејонима са намером да се уклоне сви кадрови социјалиста.³⁷¹

Градоначелник Јанчулев од самог почетка заузео је оштар став према опозицији уз редова БСП и групације СДС-либерали, окупљене око бившег *кмета* Каракачанова. Без превише политичког такта, Јанчулев је у првим месецима своје власти путем медија напао Каракачанова као одговорног за стање у престоници ускраћујући му могућност да као „именовани привремени *кмет*“ поставља питања о његовом политичком легитимитету.³⁷²

Током заседања СОС градоначелник је често указивао опозицији да ће спроводити предизборни план СДС око преуређења Софије, по којем би се, преко новог система управљања, успоставила децентрализација власти. Због тога је формирао Колегијум, колективни руководећи орган, састављен од заменика градоначелника, шефа кабинета градоначелника, секретара СОС који је управљао администрацијом и консултативног савета, тела које се по потреби формира око стратешких тема важних за развој Софије.³⁷³

Испоставило се да су планови градоначелника око убрзаног развоја Софије били преамбициозни. Бугарска је током 1992. године ушла у политичку кризу, економска ситуација била је све неповољнија, док су разлике између двојице кључних људи власти у Софији - Јанчулева и Станкова, биле све очигледније.³⁷⁴ Са друге стране, БСП је Јанчулева и његови заменике оптуживао да не спроводе у дело одлуке СОС чиме су, по мишљењу социјалиста, излазили ван оквира својих извршних надлежности.³⁷⁵ Градској власти у Софији социјалистичка опозиција замерала је и политички утицај на рад администрације, као и велику стопу незапослености. Одборници БСП сматрали су да је у Софији потребно увести демократизацију

³⁶⁷ Станков је био функционер Бугарске демократске партије (БДП), чланице СДС, а 1990. године именован је за начелника привремене управе рејона Средец. По образовању је био физичар, са великим искуством у производњи електронских уређаја (ДАС, 65-15-467, л. 10-21, Протокол от 1-то заседание на СОС - 25.10.1991. г.).

³⁶⁸ Интервју са Росицом Митановом, одборником СДС, 06.12.2012. године.

³⁶⁹ Одборници БСП нису били задовољни одлуком владајућег СДС да преко директног постављања партијских кадрова за начелнике 24 софијска рејона оствари потпуну контролу власти у престоници (ДАС, ф. 65, оп.15, ај. 469, л. 40-42, Протокол от 3-то заседание на СОС - 18.12.1991. г.).

³⁷⁰ Исто.

³⁷¹ Исто. Одборници БСП сматрали су да промене „висококвалификованих специјалиста у администрацији“ могу да доведу до застоја у обављању важних градских послова.

³⁷² Јанчулев је оптужио Каракачанова да „није урадио скоро ништа“ за Софију у време мандата ВСИК, док је одбацио планове свог предходника о подели Софије на 8 административно-територијалних рејона. Највећу замерку Јанчулев је упутио у вези са „блокирањем реституције“ за коју је пристигло преко 70.000 молби грађана Софије што је, по њему, имало директне везе са блиским односима Каракачанова и БСП („Ние сме преди всичко прагматици, г-н Каракачанов“, *Столица*, бр. 4, 31.07.1992, стр. 13).

³⁷³ Исто, л. 120-132.

³⁷⁴ По мишљењу председника СОС, *кмет* је покушавао да ван процедура утиче на доношење одлука Градског парламента (Интервју са Росицом Митановом, 06.12.2012. године).

³⁷⁵ Социјалисти су Јанчулева оценили као „конфликтну личност која влада уз помоћ диктата и присилним решењима око нагомиланих проблема“ (ДАС, 65-15-488, л. 85-86, Протокол от 20-то заседание на СОС - 29.12.1992. г.).

власти преко непосредно изабраних *кметова* у рејонима. По њиховом предлогу требало је извршити децентрализацију градског буџета тако што би рејони самостално одређивали приоритете економске политике.³⁷⁶

Политички сукоби између социјалиста и Јанчулева нису престајали до краја мандата сазива СОС (1991-1995), посебно око доношења градских аката у областима приватизације и реституције.³⁷⁷ Одборници БСП оптуживали су Јанчулева да спречава реализацију одлука градског парламента и тражили да санкционише неке од најближих сарадника у администрацији због великих проблема у реализацији градског буџета. Градоначелнику је указивано и на лоше стање у култури, за коју је градска власт током 1993. године издвајала свега 2% буџетских средстава, што није било у складу са европском праксом. С друге стране, Јанчулев је замерао социјалистима да врше опструкцију рада СОС наводећи да се буџет равномерно троши на све приоритетне активности од којих су за власт, према његовој оцени, били најважнији развој инфраструктуре и социјална проблематика.³⁷⁸

Проблеми унутар власти СДС у Софији додатно су закомпликовани након победе БСП на парламентарним (1994), а нови премијер постао њен лидер Жан Виденов (1995). То је довело до још снажнијег притиска одборника БСП на Јанчулева, док градска власт није могла да очекује финансијску подршку кабинета Виденова за своје стратешке пројекте у условима економске кризе и политичких трзавица.³⁷⁹ Градоначелнику је проблеме посебно стварала велика криза у водоснабдевању Софије (*Водна криза*) за коју су социјалисти оптуживали њега, а Јанчулев металски комбинат Кремиковци за коју је била надлежан Министарски савет (МС).³⁸⁰

Доласком на чело СДС Ивана Костова (1994) започеле су темељне кадровске промене у партијској организацији у Софији, која је годину дана пред нове локалне изборе показивала незадовољство резултатима сопствене градске власти.³⁸¹ Политички врх СДС, суочен са опадањем политичког утицаја у Софији, пред нове локалне изборе дозволио је дубоке организационе реформе у руководству софијске организације (1995). За новог председника Градског одбора СДС изабран је већином гласова Евгениј Бакарџијев, *кмет* рејона Изгрев.³⁸²

Ново руководство СДС у Софији, по узору на Републиканску партију у САД, организовало је непосредан избор кандидата за градоначелника од стране чланства, на којима Јанчулев услед велике непопуларности није ни учествовао.³⁸³ Убедљиву победу однео је Стефан Софијански, што

³⁷⁶ Исто, стр. 87-90.

³⁷⁷ Одборници БСП посебно незадовољство показивали су због тока приватизације, јер су сматрали да се спроводи парцијално и без икаквог стратешког документа. Такође, учешће „шпекулативног страног капитала“ у приватизационим пословима, по БСП, указивало је на „неспособност извршне власти и њену склоност да задовољи интересе група и појединаца“ (ДАС, 65-15-528, л. 24-26, Протокол од 46-тог заседања на СОС, 04.05.1994. г.). Детаљније о приватизацији и реституцији у Софији у поглављу *Економске промене у Београду и Софији*.

³⁷⁸ Исто, л. 24-28, Протокол од 46-тог заседања на СОС, 04.05.1994. г.

³⁷⁹ ДАС, 65-15-585, Протокол од 69-тог заседања на СОС, 05-12.07.1995. г.

³⁸⁰ Детаљније о *Водној кризи* у Софији у поглављу *Транзиционе елите*.

³⁸¹ Непопуларност Јанчулева у јавности посебно се видела на свечаном дочеку бугарске фудбалске репрезентације, која је на Светском првенству у САД (1994) уласком у полуфинале постигла велики успех. Јанчулев је на препуном стадиону Васил Левски дочекан негодовањем и звиждуцима (Интервју са Стефаном Софијанским, 06.12.2012. године).

³⁸² „Столичният СДС си избра ръководство“, *Столица*, бр. 21, 02-09.06.1995, стр. 2.

³⁸³ На избору за градоначелничког кандидата СДС учествовала су четворица политичара који су имали различите приоритете. Тако се Лчезар Лозанов залагао за увођење полиције у Софији чији би начелник управе био директно подређен градоначелнику, а Валентин Василев је као приоритет истакао могућност јавног увида у рад градске администрације и жестоку борбу са корупцијом. Веселин Стојков сматрао је даје кључ у решавању нагомиланих проблема у престоници професионализација градске управе, док се Стефан Софијански залагао за „бескомпромисну борбу са криминалом“, као и реализовање приоритета у областима изградње инфраструктуре, саобраћаја и градске чистоће. Он је посебно нагласио значај улоге градоначелника која је од „виталног интереса за престоницу“ („СДС ще обяви своя кандидат на 10. јули“, *Столица*, бр. 26, 07-14.07.1995.г., стр. 1).

је касније значајно утицало да у организацији изборне кампање чланство СДС узме масовно учешће и допринесе победи свог кандидата.³⁸⁴

Окончање транзиционог периода у престоницама СРЈ и Бугарске до средине 1990-тих обележен је репродукцијом структура власти из социјалистичког периода (Београд) и постепеним развлашћивањем реформисаних комуниста у Софији (*Нежна револуција*).³⁸⁵ У Београду је демократска опозиција (СПО, ДС, ДСС) преузимањем централних градских општина (децембар 1992) успела да створи предуслове за озбиљнију политичку борбу са социјалистима. У Софији је опозициони БСП покушавао да делује на градску власт СДС посредно, преко утицаја на мањинску владу Љубена Берова (1992-1994) или директно, преко сопствене државне власти (1995-1997).

Овај период обележили су привредни проблеми у престоницама који су били у непосредној вези са економским кретањима у СРЈ и Бугарској. Наредни градски избори у Софији (1995) и Београду (1996) донели су пре свега промене у политичкој тактици опозиције (кандидатура банкара Венцислава Јосифова за градоначелника испред БСП, формирање коалиције Заједно). Након избора дошло је до јачања опозиционог утицаја у Софији, односно смене дотадашње градске власти у Београду.³⁸⁶

3.3 Успон кмета Стефана Софијанског. „Време коалиција“ у Београду (1995-2000)

Након пораза СДС на парламентарним изборима (1994), односно коалиције Заједно на савезним изборима (1996) градски избори у Софији (1995) и Београду (1996) у политичком смислу представљали су простор за консолидацију државне антикомунистичке опозиције у Бугарској и Србији. Победом Стефана Софијанског у изборној трци за градоначелника и избором Евгенија Бакарџијева за председника градске скупштине, СДС је учврстио пољупане позиције у Софији као свом политичком епицентру. У Београду, власт коалиције Заједно призната је тек након вишемесечних протеста у престоници, изазваних изборном крађом.³⁸⁷ Избором председника ДС Зорана Ђинђића за градоначелника прекинут је континуитет власти у Београду започет 1944. године, што је, без обзира на шестомесечну власт коалиције Заједно и продубљивање сукоба унутар опозиције, делимично ослабило снагу Милошевићевог режима.

Победа кандидата СДС на изборима за кмета остварена је кроз модернизацију партијске изборне кампање по америчком моделу, док је на свим нивоима локалне политичке борбе (избори за кандидата СДС, градски избори) Софијански показао спретност и способност да оствари победу. Софијанском је у свему томе помогло искуство на руководећим позицијама у време владе Филипа Димитрова, али и активно учешће у парламентарној опозиционој борби СДС (1993-1995).³⁸⁸

Отворена унутарстраначка борба за место званичног кандидата СДС показала је да Софијански уме да придобија неистомишљенике водећи оптимистичну кампању, што се показало и на изборима за градоначелника Софије.³⁸⁹ Пред локалне изборе 1995. године СДС је, у

³⁸⁴ Софијански је на „унутрашњим“ изборима освојио 58% гласова („Стефан Софијански – синијат кандидат за столичен кмет“, *Столица*, бр. 27, 14-21.07.1995, стр. 1).

³⁸⁵ Митев, Петър-Емил, *Преходът. Политически ракурси*, Софија 2017, стр. 282.

³⁸⁶ Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017.године; „Опозиција pobedila u Beogradu, Nišu, Novom Sadu, Kragujevcu“, *Naša borba*, 19.11.1996, str. 1-3.

³⁸⁷ Детаљније у поглављу *Власт и побуна. Политички протести у Београду и Софији*.

³⁸⁸ У влади Филипа Димитрова Софијански је обављао дужност председника Комитета за пошту и телекомуникације (1991-1993), да би након пада кабинета Димитрова постао заменик председника парламентарне групе СДС у Народном собрању „Стефан Софијански – синијат кандидат за столичен кмет“, *Столица*, бр. 27, 14-21.07.1995, стр. 1.

³⁸⁹ Интервју са Бојком Маринковом, 04.12.2012. године.

тактичком смислу, значајно редуковао агресивни медијски антикомунизам из периода 1990-1992. године. Овога пута је афирмисано грађанско порекло Софијанског и његови конкретни планови о развоју Софије, а СДС је изнео и отворене критике на рачун дотадашњег *кмета* Јанчулева. Резултати изборне кампање Софијанског, истовремено, увукли су БСП у политички ризик. Социјалисти су, у намери да изазову идеолошку конфузију код антикомунистичких бирача, направили једну од кључних грешака у изборној кампањи фалсификујући чланство Софијанског у БКП што је изазвало контра-ефекат међу становницима престонице.³⁹⁰

Софијански је за противкандидате имао двоје познатих и утицајних ривала – банкара Венцислава Јосифова и Ренету Инцову, некадашњу „службену“ премијерку³⁹¹ и бившу директорку Агенције за приватизацију (1992-1994). Ова политичарка била је позната и као предводница у борби против олигархијских и криминалних интереса у Бугарској.³⁹² Инцову је подржао Народни савез, коалиција „земљорадничког“ БЗНС (*Български земеделски народен съюз*) и Демократске партије, некадашње чланице СДС.

Избор Јосифова, са друге стране, управо је био последица снажних веза бугарских социјалиста са „бизнис-групама“.³⁹³ Градски одбор БСП је, након анализе свих изборних резултата у Софији (1991-1994) и детаљних истраживања ставова јавног мњења, одлучио да у време снажног деловања финансијских центара моћи кандидује нестраначког, а познатог кандидата. Социјалисти су веровали да би Јосифов, контроверзни председник Прве приватне банке (*Първа частна банка - ПЧБ*), могао да придобије симпатије и несоцијалистичког бирачког тела у престоници.

Политичка битка између Софијанског, Јосифова и Инцове био је главна тема локалних избора 1995. године, а њен епилог имао је снажног утицаја на убрзане политичке промене (1996-1997) у Бугарској. Изборну кампању на другим вишестраначким локалним изборима, а нарочито у Софији, обележило је непосредно учешће партијског врха СДС и БСП. Софијански је водио кампању у америчком стилу (непосредна комуникација са грађанима уз наглашене осмехе и оптимистичке поруке, учешће породице на промотивним скуповима).

Јавна подршка председника СДС Ивана Костова и ранијег партијског лидера Филипа Димитрова градоначелничком кандидату „плавих“ јасно је демонстрирала унутарпартијску кохезију и одлучност за останак на власти у Софији.³⁹⁴ Софијански је у кампањи посебно обилазио делове града познате као снажна упоришта БСП, попут ромских насеља у рејонима Красна пољана и Подујане. Софијански је у току кампање добио подршку британских конзервативаца, док је поверење грађанске елите Софије према кандидату СДС од почетка до краја кампање ишло непрекидном узлазном линијом.³⁹⁵

У кампањи социјалиста обавеза Јосифова била је да у сваком рејону образложи свој програм, састављен од партијских социјалних тема и његових резултата у банкарству и привреди. Кандидат БСП планирао је нову обнову Софије кроз интензивнију привредну сарадњу Русије и

³⁹⁰ Софијански је одлучно демантовао наводе из штаба БСП, кратком изјавом да се „неће бавити глупостима. Тадашњи председник Градског одбора БСП у Софији Александар Маринов, попут Софијанског, сматра да је покушај идеолошке дискредитације Софијанског на крају кампање само нанео „додатну штету“ социјалистима (Интервју са Стефаном Софијанским, 06.12.2012. године, интервју са Александром Мариновом 04.04.2017. године).

³⁹¹ „Службени“ премијер постављао се током 1990-тих од стране председника Бугарске, да би се одржао континуитет извршне власти између превремене оставке премијера и избора нове владе по окончању ванредних парламентарних избора (Ренета Инцова октобар 1994 - јануар 1995; Стефан Софијански фебруар - мај 1997).

³⁹² „Службени кабинети идват, когато по-зле няма накъде. И са обречени на успех“, <http://www.segabg.com/article.php?id=638617>, (12.12.2016).

³⁹³ Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017. године.

³⁹⁴ Костов је рекао да мандат за управљање Софијом неће добити „дрвени банкар“ Јосифов, док је Филип Димитров критиковао Ренету Инцову да је као шеф Агенције за приватизацију „служила премијеру који је био против СДС“ („Столичани пяха за спокойна и усмихната столица“, *Демокрация*, 02.10.1995, стр. 2).

³⁹⁵ „Софијански е изключително добър кандидат“, *Демокрация*, 07.10.1995, стр. 1.

Бугарске, док је кроз односе са Светском банком и Европском банком за реконструкцију и развој (EBRD) настојао да обезбеди повољне кредите за убрзан развој инфраструктуре у Софији.³⁹⁶ Ипак, Јосифов није био довољно политички дисциплинован, што је у организационом смислу правило велике проблеме изборном штабу БСП.³⁹⁷

За разлику од кандидата СДС и БСП, Инцова није имала подршку разгранате страначке инфраструктуре, док је у најважнијем делу кампање добила званичне тужбе за клевету од стране бившег премијера Љубена Берова и Илије Павлова, шефа моћног и утицајног привредног картела - Мултигруп.³⁹⁸ То је утицало да Инцова током кампање изгуби фокус на изборне теме, па је раст почетног рејтинга био заустављен.³⁹⁹

Изборна кампања и резултати првог изборног круга показали су да је СДС преко Софијанског успео да се стабилизује након великог пораза на парламентарним изборима (1994), али без постизања апсолутне победе у првом кругу градских избора.⁴⁰⁰ На локалним изборима БСП је широм Бугарске остварио победе у великом броју градова и општина, па су пред други круг избора у Бугарској лидери СДС (Иван Костов), ДПС (Ахмет Доган) и Народног савеза (Анастасија Димитрова - Мозер и Стефан Савов), потписали коалициони договор, док је Инцова у престоници подржала Софијанског.⁴⁰¹

Стварање политичког савеза било је од велике важности да Софијански однесе коначну победу - 57%:43%. Међутим, у односу на изборе из 1991. године СДС изгубио подршку у Софији, док је утицај БСП порастао, али недовољно за освајање градске власти.⁴⁰² Социјалисти су 1995. године, без обзира на поразе у великим градовима (Софија, Пловдив, Варна), у односу на локалне изборе из 1991. године, постигли боље резултате у скоро свим локалним самоуправама.⁴⁰³

Кампања за градске изборе у Београду (1996), разликовала се од изборних процедура у Софији. За разлику од локалних избора у Бугарској, градски и општински избори у Србији били су у сенци истовремених савезних избора. У престоничкој изборној утакмици власт СПС ослањала се, пре свега, на резултате политике свог партијског лидера, стављајући нови развој Београда у оквире Дејтонског споразума и одлуке међународне заједнице о суспензији санкција СРЈ.

Коалиција СПС – ЈУЛ - Нова демократија предвођена Милошевићем остварила је убедљиву победу над опозицијом на савезним изборима.⁴⁰⁴ Након првог круга градских избора у Београду, коалиција СПС-ЈУЛ имала је већ тројицу изабраних одборника, међу којима је био и Човић, као

³⁹⁶ „Приемат социјалната програма на БСП“, *Дума*, 05.10.1995, стр. 3.

³⁹⁷ Посебан проблем за БСП била је склоност Јосифова да у време кампање користи алкохол (Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017. године).

³⁹⁸ Детаљније о компанији Мултигруп у поглављу *Транзиционе елите*.

³⁹⁹ Почетне анкете показивале су Софијански има подршку 21,2%, Јосифов 20,6%, а Инцова 18,2%, а да се око 10% гласача СДС се колеба између Софијанског и Инцове („Според социолозите Софијански повдее класацијата, *Демократија*, 14.10.1995, стр. 3; „Прекратена е прокурорска проверка срещу Инджова“, *Демократија*, 03.10.1995, стр. 3).

⁴⁰⁰ На крају првог изборног круга, одржаног почетком новембра 1995. године, водио је Софијански са 44% освојених гласова, испред Јосифова са 32% и Инцове са 18%, док је листа СДС остварила тесну победу на изборима за софијску Скупштину - СДС је освојио 31 од 61 одборничких места, БСП 23, Народно савез 5. Инцова је постигла готово дупло бољи резултат као кандидат за градоначелника, него листа Народног савеза на изборима за СОС („Опозицијата – единна на втори тур“, *Столица*, 27.10 - 03.11.1995, стр. 5).

⁴⁰¹ Исто.

⁴⁰² „Јанчулев завешта на Софијански загубен ключ“, *Капитал*, 20.11.1995, стр. 3.

⁴⁰³ „Местната власт - все по-шарена и непредсказуема“, *Труд*, 26.11.2011, стр. 3.

⁴⁰⁴ Коалиција СПС-ЈУЛ-НД освојила је преко 45% гласова и 64 места у савезном Већу грађана (од укупно 108 који су бирани у Србији). Резултат Милошевићеве коалиције био је далеко бољи него на претходним савезним изборима 1992. године, када је СПС освојио око 32% гласова и 47 мандата. Коалиција Заједно (СПО, ДС, ДСС и ГСС) освојила је само 23,8% и 22 мандата, а СРС око 19% и 16 мандата. (Goati V., *Izbori u SRJ...*, стр. 71-72).

и 106 одборничких кандидата пред други круг избора, са значајно бољим укупним резултатом од коалиције Заједно.⁴⁰⁵

Предност социјалиста била је резултат одлуке Драшковића и Ђинђића да на градске изборе, за разлику од савезних, изађу без кандидата ДСС. Ова странка је у Београду остварила неочекивано добар резултат (10%), али у условима двокружног већинског система то је било недовољно за учествовање у другом изборном кругу. Иза одлуке Драшковића и Ђинђића крила се намера да се уз помоћ гласача ДСС оствари победа, али да ова странка не буде део постизборне поделе власти.⁴⁰⁶

Ово је изазвало велико незадовољство председника ДСС Војислава Коштунице који је сматрао да је одлуком лидера СПО и ДС нанета велика штета интересима опозиције у целини, па није јавно позвао своје присталице да у другом изборном гласају за кандидате коалиције Заједно.⁴⁰⁷ С друге стране, СРС је из тактичких разлога позвала своје бираче да подрже кандидате опозиције „ако су часни и поштени“.⁴⁰⁸

У другом кругу избора у Београду (17. новембар 1996) листа СПС-ЈУЛ доживела је тежак пораз - коалиција Заједно освојила је апсолутну већину у СГБ (67 одборничка мандата), СПС-ЈУЛ 24, СРС 17 и ДСС 2 мандата.⁴⁰⁹ Коначни резултати избора у Београду показали су да је у другом кругу дошло до обједињавања врло хетерогеног опозиционог бирачког тела против социјалиста, који су освојили мање од четвртине укупног броја мандата у СГБ.⁴¹⁰ За слаб резултат СПС-ЈУЛ у Београду и највећим градовима у Србији веома је заслужно тријумфалистичко понашање власти након победе на савезним изборима, што је довело до пада мотивације иначе врло дисциплинованог и организованог социјалистичког бирачког тела.⁴¹¹ Коалиција Заједно остварила је победе у Нишу, Крагујевцу и Новом Саду као и у још 40 мањих градова и општина у Србији. Опозиција је дан након завршетка избора одржала велики митинг на којем је Зоран Ђинђић неформално проглашен новим градоначелником Београда.⁴¹²

Тежак пораз на локалним изборима, а посебно у Београду, отворио је кризу у врху власти, где су као најодговорнији означени републички премијер Мирко Марјановић, градоначелник Небојша Човић, као и Бранислав Ивковић и Слободан Черовић, председници градских организација СПС и ЈУЛ.⁴¹³ Водећи истрагу о унутрашњој одговорности, Милошевић је, истовремено, донео одлуку да не призна изборне резултате. Тиме је изазвао масовне протесте опозиције и увео земљу у нови круг политичких трзавица и неизвесности.⁴¹⁴ Након мисије бившег шпанског премијера Фелипеа Гонзалеса и усвајања посебног закона у Скупштини Србије (*Lex specialis*), Градска изборна комисија је средином фебруара 1997. године потврдила победу

⁴⁰⁵ У првом кругу градских избора у Београду коалиција СПС-ЈУЛ освојила је 34%, коалиција Заједно 26,3%, СРС 19%, а ДСС 10%. Поред 106 кандидата СПС-ЈУЛ, коалиција „Заједно“ (СПО-ДС-ГСС) у другом кругу београдских избора 1996. године имала је 84 одборничких кандидата, СРС 20, а ДСС 3 кандидата. („Одлука - у другом кругу“, *Београдске новине*, бр.147, 08.11.1996, стр. 1).

⁴⁰⁶ Интервју са Миланом Божићем, 14.09.2014. године.

⁴⁰⁷ „Опозиција спрема нови аранжман“, *Naša borba*, 08.11.1996, стр. 3.

⁴⁰⁸ Исто.

⁴⁰⁹ „Опозиција pobedila u Beogradu, Nišu, Novom Sadu, Kragujevcu“, *Naša borba*, 19.11.1996, стр. 1-3.

⁴¹⁰ Степен обједињавања гласова опозиције у другом кругу био је велики. Од 84 кандидата коалиције Заједно њих 65 освојили су мандате, од 20 радикалских кандидата победу однело чак 17, док су сва три кандидата ДСС у другом кругу остварили успех.

⁴¹¹ „Socijalisti pukli u velikim gradovima“, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199611/61120-005-pubs-beo.htm>, (23.11.2016)

⁴¹² „Опозиција pobedila u Beogradu, Nišu, Novom Sadu, Kragujevcu“, *Naša borba*, 19.11.1996, стр. 1-3.

⁴¹³ Човић и Ивковић били су супарници у СПС за место градоначелника, док Черовић није изабран за градског одборника („Socijalisti pukli u velikim gradovima“, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199611/61120-005-pubs-beo.htm>, (23.11.2016). О поделама у СПС након ових избора детаљније у поглављу *Транзиционе елите*.

⁴¹⁴ О протестима 1996-1997. године у Београду детаљније у поглављу *Власт и побуна*.

коалиције Заједно у Београду.⁴¹⁵ За новог председника СГБ изабран је лидер ДС Зоран Ђинђић, док је Спасоје Крунић (СПО) постао председник градске владе.⁴¹⁶

Постизборна политичка ситуација у Софији и Београду ишла је различитим смеровима. Док се у Београду еуфорија присталица коалиције Заједно након признања изборних резултата (1997) претворила у велико разочарање услед сукоба ДС и СПО пред парламентарне и председничке изборе, у Софији су, на почетку, постојала страховања присталица СДС да ће нови градоначелник бити стављен под политичко-финансијску изолацију социјалистичке владе, као и да ће, попут Јанчулева, морати да балансира између утицаја различитих лобија „плавих“.

Први мандат *кмета* Стефана Софијанског (1995-1999) обележен је његовом одмереношћу у јавном наступу и политичком флексибилношћу у решавању великог броја наслеђених међустраничких антагонизама унутар СОС. За разлику од свог претходника Јанчулева, Софијански је настојао да одржава добре односе са социјалистичком опозицијом. Одборници БСП учествовали су у раду градских стручних комисија, а бирани су и у управне одборе комуналних предузећа, чиме је слабљен потенцијал њиховог опозиционог деловања.⁴¹⁷ У односу према опозицији, Софијански је водио рачуна и о саветима бившег председника СОС и вође одборничке групе Народног савеза Петра Станкова у вези са јасном поделом надлежности између извршне власти *кмета* и скупштине која је усвајала буџет, доносила градска акта и вршила контролу над одлукама првог човека престонице.⁴¹⁸

Софијански је имао и веома добру подршку партијског врха СДС, која је посебно била изражена до избора Ивана Костова за премијера Бугарске (мај 1997). Сарадња градоначелника и новоизабраног председника СОС Евгенија Бакарџијева била је на далеко вишем нивоу у односу на њихових претходнике – Александра Јанчулева и Петра Станкова.⁴¹⁹ Нови градоначелник Софије покушао је да успостави ближе односе и са премијером Виденовом због нагомиланог градског буџетског дефицита из претходних година, али је председник владе позиве за сарадњу углавном игнорисао.⁴²⁰ То је умело да изазове снажну реакцију председника СДС Ивана Костова који је оптуживао „непријатељског премијера“ да има однос према Софији као према „плавом гету“.⁴²¹ Предузимљивост и политичка толеранција градоначелника Софије на почетку је често наилазила на похвале Костова који је повезивао раст поверења грађана у градоначелника са падом њиховог поверења према влади БСП.⁴²²

Раст популарности Софијанског, добри односи у врху СДС и велика организациона енергија Бакарџијева утицали су да софијска организација „плавих“ покаже своју политичку снагу и приликом одржавања председничких избора у Бугарској (1996). Победом кандидата ове партије Петра Стојанова започело је убрзано урушавање власти социјалиста у Бугарској,

⁴¹⁵ „Закон о проглашењу за коначне привремених резултата за одборнике скупштина општина и градова наведених у извештају мисије ОЕБС“, *Службени гласник РС*, бр. 5, 11.02.1997. године, стр. 93.

⁴¹⁶ „Iz novina saznajemo ko je kandidat“, *Naša borba*, 18.02.1997, str. 3.

⁴¹⁷ Одборници БСП респектовали су велику радну енергију новог градоначелника кога су често затицали са нагомиланим документима на огромном радном столу у његовом кабинету (Интервју са Бојком Маринковом, 04.12.2012).

⁴¹⁸ „Јанчулев завешта на Софијански загубен кључ“, *Капитал*, 20.11.1995, стр. 3.

⁴¹⁹ Интервју са Стефаном Софијанским, 06.12.2012. године.

⁴²⁰ Исто.

⁴²¹ Костов је након 100 дана градске владе оценио да Софијански ради у ситуацији када је „градски буџет потпуно завистан од субвенција владе Бугарске и непријатељског премијера“ („СДС не е сила, която използва единствено грешките на БСП“, *Капитал*, 11.03.1996, стр. 3).

⁴²² Костов је оценио Софијанског као „невероватно надареног администратора који проблеме решава без стварања сукоба, што је за Бугарску невероватан квалитет“ („Оттук нататък СДС ще се конкурира идейно с БСП“, *Капитал*, 12.08.1996, стр. 4).

потпомогнуто снажном привредном и монетарном кризом са хиперинфлацијом, оставком премијера Виденова и великим демонстрацијама широм земље почетком 1997. године.⁴²³

Углед Софијанског међу грађанима престонице Бугарске био је од велике политичке користи за СДС у време протеста. Због тога је од стране председника Стојанова постављен за „службеног“ премијера (фебруар-мај 1997) до завршетка ванредних парламентарних избора и формирања нове владе.⁴²⁴ Софијански је потписао споразум са ММФ о увођењу валутног одбора, што је утицало на смиривање макроекономских проблема, док је, у складу са спољнополитичком оријентацијом СДС, поднео молбу за чланство Бугарске у НАТО.⁴²⁵

Након победе СДС на ванредним парламентарним изборима (1997), председник СОС Евгениј Бакарџијев постао је потпредседник владе и министар за регионални развој у влади Ивана Костова, а на његово место у градској власти именован је локални функционер „плавих“ Антоан Николов.⁴²⁶ Тиме је за само две године СДС преузео три кључне полуге власти у држави (места премијера, председника Републике и градоначелника Софије), а улога Софијанског у свим изборним тријумфима ове странке била је велика.

Период између 1995-1997. године обележен је новим успоном СДС, након чега је сукоб у партијском врху који је генерисао Костов довео до губитка власти на парламентарним и председничким изборима (2001). Костов је као председник СДС и премијер временом постајао све подозривији према расту политичког и страначког утицаја Бакарџијева. Због тога је пред треће вишестраначке локалне изборе (1999), приликом избора кандидата СДС за градоначелника умало изазвао отворени сукоб унутар СДС предлажући противкандидата веома популарном Софијанском.⁴²⁷

Ово није превише утицало на расположење бирача у односу на градоначелника Софије, који је изборну кампању, поред истицања бројних резултата градске власти, завршио посетом Москви, сусретима са премијером Примаковом и градоначелником Лушковом.⁴²⁸ То је додатно утицало на већ поколебане и традиционално русофилски оријентисане бираче социјалиста. Левица је истовремено била подељена између БСП и мање коалиције социјалдемократа (Бугарска социјалдемократска партије, Евролевице и Уједињени блока рада), а сви њихови покушаји договора остали су без успеха. Док је нови председник БСП Георги Прванов водио безуспешне разговоре о јединственом кандидату левице, кандидат социјалдемократа (БСП) Николај Камов био је неприхватљив за шефа софијских социјалиста Николаја Којчева.⁴²⁹

Софијански је већ у првом кругу избора (октобар 1999) остварио убедљиву победу са освојених 69% гласова, односно три пута више од кандидата БСП Румена Овчарова (23%), док је Камов освојио свега 2,5%.⁴³⁰ Велики успех Софијанског омогућио је његов даљи успон унутар

⁴²³ Детаљније у поглављу *Власт и побуна*.

⁴²⁴ Баева И, Калинова Е, *Българските преходи...*, стр. 411.

⁴²⁵ Исто.

⁴²⁶ „Столичният СДС стана филиал на общината“, *Капитал*, 15.11.1997, стр. 2.

⁴²⁷ Након што је у мају 1999. године Бакарџијев у име СДС Софије јавно рекао да ће кандидат за градоначелника Софије понови бити Софијански, Костов је наговорио Михајловског, заменика министра трговине да најави своју кандидатуру. Док је Бакарџијев демантовао у јавности да је Михајловски поднео кандидатуру, Софијански је био убеђен да ће и у случају унутарстраначке борбе однети победу. Костов се по први пут непосредно умешао у питања из надлежности Бакарџијева, позвао је на састанак Софијанског и Михајловског након којег је овај други писмено обавестио странку да се неће кандидовати за место градоначелника („Костов показа на Бакърджиев кой управља София“, *Капитал*, 12.06.1999, стр. 7).

⁴²⁸ Ремонтираните булеварди и чиста вода за Софијанци с гордостта на СОС“, *Демокрација*, 12.10.1999, стр. 4.

⁴²⁹ Камов, Николай, *Да бъдеш свободен*, София 2009, стр. 55-56.

⁴³⁰ „Строители на капитализма: Стефан Софијански и златната (синя) кокошка“, <https://frognews.bg/glasat-na-jabata/glasat/stroiteli-kapitalizma-stefan-sofiianski-zlatnata-sinia-kokoshka.html>, (21.01.2016).

СДС, у време све веће ескалације сукоба у партији, коју је градоначелник са једним бројем својих присталица на крају напустио (2001).⁴³¹

Победа Софијанског (1995) означила почетак десетогодишње власти овог политичара у престоници Бугарске, политичку консолидацију и етапни привредни раст у Софији. С друге стране, изборним успехом коалиције Заједно у Београду заправо је започео период слабе градске власти која се распадала услед унутрашњих антагонизама (власт коалиције Заједно, фебруар 1997 - септембар 1997) или је била под потпуном контролом СПС (мањинска власт СПО, септембар 1997 - август 1999). Крајем 1999. године дошло до новог тактичког приближавања и сарадње СПО и ДС у Градској скупштини, које је трајало све до градских избора септембра 2000. године.

Власт коалиције Заједно већ на самом почетку наишла је на многобројне и организационе и финансијске проблеме, али је и показала недовољну способност да макар делимично побољша стање у градској каси.⁴³² Врло динамичне дебате чланова нове градске владе показале су практичне опасности за приходе у градском буџету због укидања комуналне таксе од 3% (коју је, у претходном мандату, омогућавала републичка влада на предлог Човића), услед спровођења коалиционог предизборног програма.⁴³³ Исто тако, детаљном анализом стања градских финансија утврђено је да систем администрације и комуналних предузећа, у условима огромних наслеђених дугова, веома тешко може да функционише без дотација владе Србије.⁴³⁴

Већ након два месеца по формирању нове београдске власти, лоша финансијска ситуација у граду била је готово нерешива. Извршни одбор СГБ оптуживао је режим СПС да је дуго и плански спремао замку преко огромних дугова који су превазилазили могућности градског буџета, па је затражио од кабинета премијера Мирка Марјановића да донесе мере о аутономном финансирању Београда.⁴³⁵ Недостатак средстава у градској каси довео је и до проблема са појединим општинама где је коалиција Заједно такође била на власти (Врачар, Савски венац).⁴³⁶

Избор Војислава Шешеља за градског одборника донео је промену вишегодишње, прилично толерантне атмосфере у скупштинским расправама. Већ на конститутивној седници СГБ Шешел је, користећи низ политичких и личних дисквалификација и увреда, покушао да изазове инцидент приликом избора Зорана Ђинђића за градоначелника.⁴³⁷ Жестоке полемике између Ђинђића и Шешеља обележиле су рад СГБ током 1997. године.⁴³⁸

⁴³¹ Детаљније у поглављу *Транзиционе елите*.

⁴³² „Нећемо менјати ништа радикално“, *Blic*, 25.02.1997, стр. 3.

⁴³³ ИАБ, ф. 17, к. 1, фасц. 1, л. 2-3, СГБ - 1. нејавна седница ИО од 27.02.1997. године.

⁴³⁴ Нова градска власт утврдила је да су расходи буџета били скоро 90% већи од планираних прихода. Члан ИО Љубомир Анђелковић (ДС) признао је да је „велика тешкоћа укидање таксе од 3%“ и да се „мора извршити велики притисак на Скупштину Србије да се овај минус некако надокнади“ (ИАБ, ф. 17, к. 1, фасц. 1, л. 2-3, СГБ - 1. нејавна седница ИО од 27.02.1997; ИАБ, ф. 17, к. 1, фасц. 5, л. 3-10, СГБ - 5. нејавна седница од 14.03.1997).

⁴³⁵ ИАБ, ф. 17, к. 3, фасц. 3, л. 12-15, СГБ - 16. нејавна седница ИО од 30.04.1997. године.

⁴³⁶ Председница општине Врачар Милена Милошевић (ДС) замерила је градској влади на рестриктивној буџетској политици тражећи да „макар има исти третман као под комунистима“ (алузија на власт Човића), што је изазвало револт члана ИО Милутина Стаменковића уз речи да „неће да седи у ИО, а да има Врачар као опозициону општину против себе“ (ИАБ, ф. 17, к. 1, фасц. 8, л. 3-12, СГБ - 8. нејавна седница ИО од 23.03.1997. године).

⁴³⁷ Шешел је већ на првој седници новог сазива СГБ Ђинђића називао „лоповом“, „немачким гаулајтером“ и „СС штурмфирером“, а вређао је и бившег градоначелника Небојшу Човића као „ситну лопужу која је крала фабрике у Белом Манастиру и имала афере око конзерви“. председавајући Радоје Прица неколико пута је прекидао седницу уз коментаре да „СГБ није републичка скупштина и да су се одборници увек пристојно понашали“ (ИАБ, ф. 17, к. 53, л. 19-24, СГБ - 1. седница од 21.02.1997. године).

⁴³⁸ Шешел је тражио да градска власт и акционари Студија Б постигну вансудско поравнање и подсећао на улогу ДС која је са СПС гласала за закон о ревалоризацији чиме је дотадашња акционарска приватизација стављена ван снаге јер је „60-70% акционарског власништва претворено у 3-4% у просеку“. С друге стране, Ђинђић је захтевао испитивање одговорности власти СРС у Земуну, па су градске службе извршиле контролу пословања ове општине и установиле низ незаконитости (ИАБ, ф. 17, к. 53, л. 59-65, СГБ - 4. седница од 26.3.1997. године).

Финансијски проблеми у граду додатно су били оптерећени политичким сукобом лидера СПО и ДС, насталим због различитих ставова око парламентарних и председничких избора (1997). Подсећања руководства СПО да се Ђинђић избором на место градоначелника обавезао да подржи Драшковића као заједничког кандидата за председника Србије, отворили су питање опстанка градске власти. Када су одборници СПО у градској Скупштини (јул 1997) оптужили Ђинђића да је изиграо потписане споразуме и срушио коалицију Заједно било је јасно да је смена градоначелника Београда само питање времена.⁴³⁹

Непристајање ДС на услове за одржавање председничких и парламентарних избора, активирали су одлуку СПО о Ђинђићевом опозиву, у чему су политичку корист видели и СПС и СРС. Након смене Ђинђића гласовима одборника СПО, СПС и СРС, за вршиоца дужности председника СГБ изабран је функционер СПО Милан Божић.⁴⁴⁰

Тако је у СГБ формирана нова, мањинска власт СПО са подршком СПС, у оквирима преговора Милошевића и Драшковића (децембар 1997 - фебруар 1998) око формирања нове републичке владе.⁴⁴¹ Милошевић је на крају образовао владу са СРС, али су његови одборници у СГБ и даље подржавали мањинску власт СПО. У ситуацији све веће радикализације кризе на Косову, Милошевић је овим маневром у потпуности контролисао парламентарну политичку сцену у Србији, јер је остатак опозиције, предвођен ДС и ДСС, бојкотовао изборе 1997. године.

Власт СПО у Београду зависила је у потпуности од захтева СПС. Враћена је комунална такса од 3% као значајан извор прихода, док градски буџет није могао да буде изгласан без социјалистичких одборника. ДС је преузела улогу најјаче опозиције, а њене предлоге је понекад подржавала одборничка група СРС, мада је у кључним гласањима око усвајања буџета и завршног рачуна била на страни власти.⁴⁴² ДС је посебно нападала СПО због уређивачке политике Студија Б, као и проблема у раду градских предузећа.⁴⁴³ Односи ове две партије достигле су најнижи ниво након што су одборници ДС почетком 1999. године напали градску власт за раширену корупцију и непотизам, посебно истичући у том контексту улогу Данице Драшковић, супруге лидера СПО.⁴⁴⁴

Проблеми градске администрације и јавних предузећа ГСБ потиснути су у други план након претњи НАТО о бомбардовању због ескалације кризе на Косову. Градска скупштина је, као и почетком деведесетих година, овога пута мимо својих надлежности, постала место „одбране“ државне политике. Одборничке групе СПО, СРС и СПС донеле су почетком октобра 1998. године Декларацију о стању на Косову и Метохији.⁴⁴⁵ Са друге стране, ДС је захтевао да се, поред оружане побуне паравојне ОВК, осуди и политика режима Милошевића око косовске кризе.⁴⁴⁶

⁴³⁹ Исто. Ђинђић је одбацио тврдње одборника СПО да је било када постигао такав обавезујући споразум са Драшковићем.

⁴⁴⁰ ИАБ, ф. 17, к. 59, л. 4-12, СГБ - 10. седница од 30.09.1997. године.

⁴⁴¹ ИАБ, ф. 17, к. 67, л. 5, СГБ - 15. седница од 23.9 - 01.10.1998. године.

⁴⁴² ИАБ, ф. 17, к. 63, л. 24-26, СГБ - 13. седница од 29.4.1998. године.

⁴⁴³ Одборница ДС Александра Јоксимовић (иначе изабрана на листи ДСС), подсетила је да је уређивачки одбор Студија Б донео одлуку којом је предвиђено да све парламентарне странке буду представљене у ударним терминима, али и да „једино што можемо приметити су десетоминутне изјаве Вука Драшковића, а за то времен ниједна конференција за штампу ДС није отпращена ни један једини пут (ИАБ, ф. 17, к. 67, л. 5, СГБ - 15. седница од 23.9 - 01.10.1998. године).

⁴⁴⁴ ИАБ, ф. 17, к. 69, л. 87-89, СГБ - 17. седница од 22.01.1999. године.

⁴⁴⁵ Овом декларацијом су „подржане снаге државне одбране против великоалбанског нацизма и тероризма“ (ИАБ, ф. 17, к. 67, л. 36-45, СГБ - 15. седница од 23.9 - 01.10.1998. године). подсетила је да је уређивачки одбор Студија Б донео одлуку којом је предвиђено да све парламентарне странке буду представљене у ударним терминима, али и да „једино што можемо приметити су десетоминутне изјаве Вука Драшковића, а за то времен ниједна конференција за штампу ДС није отпращена ни један једини пут (ИАБ, ф. 17, к. 67, л. 5, СГБ - 15. седница од 23.9 - 01.10.1998. године).

⁴⁴⁶ ИАБ, ф. 17, к. 69, л. 87-89, СГБ - 17. седница од 22.01.1999. године.

Уласком СПО у савезну владу почетком 1999. године догодиле су се промене у врху градске власти. С обзиром да је дотадашњи вршилац дужности председника СГБ Милан Божић постао савезни министар, градски парламент је за новог председника СГБ изабрао правника Војислава Михаиловића, функционера СПО. Михаиловић није имао значајнију политичку улогу деведесетих година и пре свега био је познат у јавности као унук вође Равногорског покрета Драже Михаиловића.⁴⁴⁷

Почетак напада НАТО на СРЈ (март 1999) увео је градску власт у ванредне услове рада. Конституисан је Градски штаб цивилне заштите који је имао задатак да руководи акцијама заштите и спасавања људи и материјалних добара Београда од ратних разарања. Посебне активности Штаб је имао око санирања штете и еколошких опасности приликом бомбардовања Азотаре и Петрохемије у Панчеву, Прве искре у Баричу и складишта Југопетрола на Чукарици. СГБ је формирала и Градски центар за обавештавање преко којег су Београђани правовремено обавештавани о опасностима од ваздушних удара.⁴⁴⁸ Сва градска јавна предузећа имала су активну улогу у успостављању нормалног режима градског живота, посебно након ракетања објеката републичког и савезног МУП-а, зграде Генералштаба војске, топлане на Новом Београду, зграде државне телевизије (РТС) у центру града, објекта термоелектране у Обреновцу итд.⁴⁴⁹

Крај сукоба на Косову вратио је велике политичке теме у СГБ. Смена Драшковића и министара СПО у савезној влади у току рата са НАТО (услед критика председника СПО упућених „ратнохушкачкој“ политици СРС и ЈУЛ) довела је, након завршетка бомбардовања, до нове политичке прекомпозиције.⁴⁵⁰ Одборници ДС тражили су да градски парламент усвоји предлог њихове декларације којим се тражила оставка Слободана Милошевића, док су социјалисти оптужили председника ДС да је одласком из Србије у току рата „починио акт велеиздаје“.⁴⁵¹

Велики протест предвођен ДС коме се прикључио и СПО (август 1999) означио је нови почетак сарадње ових странака у атмосфери ранијих сукоба и неповерења. Одборници СПО и ДС у заједничкој декларацији усвојеној у СГБ (октобар 1999) осудили су убиство четворице функционера СПО и покушај убиства Вука Драшковића у саобраћајној несрећи на Ибарској магистралу, организованој од стране режима Милошевића.⁴⁵²

Од тог тренутка, СГБ је постала простор за институционално политичко деловање опозиције у Србији. Одборници ДС и СПО тражили су расписивање избора на свим нивоима на основу закључака усвојених на састанку свих опозиционих странака, а иначе непопуларна градска влада СПО добијала је подршку ДС.⁴⁵³ Милошевићева власт одбијала је захтеве опозиције, расписујући их, као и 1992. и 1996. године, заједно са савезним изборима у редовном року (септембар 2000).

⁴⁴⁷ ИАБ, ф. 17, к. 69, л. 15-21, СГБ – 17. седница од 22.01.1999. године.

⁴⁴⁸ ИАБ, ф. 17, к. 71, Информација о раду Градског штаба цивилне заштите од 24.03 - 09.06.1999. године, СГБ - 18. седница од 08.07.1999. године.

⁴⁴⁹ Исто. У време трајања ратног стања, СГБ је одржала једну нејавну седницу на којој је усвојила завршни рачун за 1998. годину.

⁴⁵⁰ Односи ДС и СПО ишли су ка новој сарадњи услед заједничког интереса да режим буде коначно оборен са власти, посебно након одлуке Милошевића да настави политичку коалицију са СРС, која је била уздрмана негласањем радикала за мировни план Ахтисари-Черномирдин у Скупштини Србије (Antonić, S., „Poslednje greške i pad ...“, str. 159-162).

⁴⁵¹ ИАБ, ф. 17, к. 71, л. 8-10, СГБ -18. седница од 08.07.1999. године.

⁴⁵² ИАБ, ф. 17, к. 72, Закључци бр. 020-191/99-ХП-01, СГБ - 19. седница од 08.10 -14.10.1999. године.

⁴⁵³ Одборници ДС и СПО захтевали су нови закон о политичким партијама, пропорционални изборни систем на свим нивоима, ревизију бирачких спискова, потпуну контролу избора, укидање постојећег закона о јавном информисању као и да се успоставе међународна правила о вођењу изборне кампање (ИАБ, 74, 2-6, СГБ - 20. седница од 22.10.1999. године).

Изгласавање новог градског буџета (2000) представљало је последњи покушај заједничког деловања СПО и ДС.⁴⁵⁴ Вук Драшковић, незадовољан изборном понудом представника других странака, одбио је учешће СПО у оквиру нове опозиционе коалиције – Демократске опозиције Србије (ДОС).⁴⁵⁵ Нови избори за савезну и локалну власт у СРЈ одржани су у сенци председничког двобоја Слободана Милошевића и Војислава Коштунице (ДОС).⁴⁵⁶ Одборнички кандидати ДОС за СГБ су већ у првом изборном кругу остварили убедљиве победе (105 од укупно 110 градских мандата), док је, изузев Сопота, ова коалиција освојила власт у преосталих 16 београдских општина.⁴⁵⁷

Постсоцијалистичке промене градске власти у Београду 1990-тих одвијале су се у контексту Милошевићеве аутократске државне власти, распада земље, велике економске кризе и бомбардовања СРЈ. То се посебно уочавало након губитка власти СПС у Београду (1996-1997), док су међустранички односи у градској скупштини у последњим годинама (1997-2000) често били на ивици инцидента.⁴⁵⁸ Политички монопол који је СПС задржао у Београду „трансформацијом“ из комунистичке партијске структуре (1990) постепено је слабио због све снажнијег деловања опозиционих странака у престоници, која је постала центар њиховог организовања.

С друге стране, транзиција градске власти у Софији одвијала се постепено, преко заједничке привремене власти (ВСИК), уз успостављање демократских правила политичке борбе којих су се придржавали и реформисани социјалисти и њихови највећи конкуренти из СДС.⁴⁵⁹ Због тога, у односу на Београд, политичка борба у престоници Бугарске није излазила из институционалних оквира, док је за време Софијанског постојао висок степен координације власти и опозиције око доношења одлука у СОС.⁴⁶⁰ Због тога је, у односу на Београд, Софија на крају 20. века остварила значајнији друштвени, економски и политички потенцијалом за даљи развој.

Поред сличности и разлика у политичкој транзицији Београда и Софије, вредно је напоменути и сарадњу две престонице крајем 20. века. Ближе односе два главна града преко регионалних иницијатива започели су Александар Бакочевећ и Стефан Нинов на Првој конференцији балканских главних градова (1989).⁴⁶¹ Добри односа двојице градоначелника развијали су се на основу идеолошке блискости и заједничких проблема у урбаном развоју Београда и Софије (миграције становништва из унутрашњости, недостатак саобраћајне инфраструктуре, еколошка питања).⁴⁶² Сарадњу са престоницом Бугарске наставио је да одржава

⁴⁵⁴ ИАБ, Одлука о завршном рачуну за 1999. годину, бр. 400-10/2000-ХП-01, СГБ-48. седница од 15.03.2000. године.

⁴⁵⁵ Antić. S., „Poslednje greške i pad...“, str. 159-162.

⁴⁵⁶ Дотадашњи председник СРЈ доживео је пораз (50,3% : 38%) који је признао тек након коначног слома режима на најмасовнијим демонстрацијама у Београду (5. октобар 2000) у његовој новијој историји. Детаљније савезним изборима 2000. године у: Goati, Vladimir, *Izborna nadmetanja u Saveznoj Republici Jugoslaviji od 2000. do 2003.*, Beograd 2003, str. 13-17; Попов, Небојша, *Iskušavanje slobode* (zbirka tekstova), Beograd 2010, str. 245.

⁴⁵⁷; „Izbori 2000. Pobeda“, *Vreme*, br. 508, 28.09.2000, str. 5.

⁴⁵⁸ Посебно у том смислу треба истаћу деструктивну улогу Војислава Шешеља и поједних одборника СПС и ЈУЛ (Бранислав Ивковић, Срђан Смиљковић), у чијим су дискусијама биле присутне личне дисквалификације и увреде (ИАБ, ф. 17, к. 71, л. 18-22, СГБ -18. седница од 08.07.1999. године).

⁴⁵⁹ Првих неколико година политичке транзиције у Софији и Бугарској поједини аутори називају „протодемократизацијом друштва“. Детаљније у: Митев, П., *Преходът...*, стр. 263-271.

⁴⁶⁰ Интервју са Тодором Модевом, 06.04.2017. године.

⁴⁶¹ ДАС, ф.65, оп. 15, ај. 687. л. 2-10. Досие за учасће на СНС в 1-ва конференция на кметовете на балканските столици в гр. Белград, 02-04.11.1989. г.

⁴⁶² Бакочевећ је на позив Нинова посетио Софију крајем новембра 1989. године где му је уручен орден за заслуге у учвршћивању пријатељских веза главних градова Југославије и Бугарске (ДАС, ф.65, оп.15, ај. 687. Досие за учасће на СНС в 1-ва конференция на кметовете на балканските столици в гр. Белград, 02-04.11.1989).

Милорад Унковић преко годишњих конференција балканских престоница, да би након међународне изолације СРЈ дошло до прекида у односима Софије и Београда.

Интензивнија сарадња два главна града поново је успостављена током заједничке посете Ђинђића и Софијанског Москви, поводом свечаности коју је организовао градоначелник Лушков (1997). Њихови односи постали су временом веома блиски, па су прерасли и у лично пријатељство.⁴⁶³ Након завршетка војне интервенције НАТО (август 1999) Софијански је био један од првих иностраних политичара који је посетио Београд и том приликом донео је хуманитарну помоћ.⁴⁶⁴ Односи дела најужег руководства СДС из овог периода (Стефан Софијански, Петар Стојанов, Надежда Михајлова) са Ђинђићем остали су срдачни све до убиства премијера Србије (март 2003).

4. Идеолошка транзиција и њени главни симболи

Демократске промене система и манифестација либерализма након 1989. године у земљама ЦИЕ праћени су паралелном појавом снажних националистичких идеја, које су, у југословенском случају, поред других фактора, довеле до ратног слома државе. Без обзира на очигледне разлике у структури социјализма у СФРЈ (федеративни самоуправни систем, вишенационална заједница) у односу на Бугарску (совјетски тип реалног социјализма, централизована организација државе), заједничка карактеристика оба система огледала се у неспособности потискивања национализма, чиме је онемогућено формирање заједнице на принципима друштвене и економске свести.⁴⁶⁵ У Бугарској је комунистичка елита артикулисала државни национализам („македонско питање“, „турско питање“), водећи рачуна да не долази до конфронтација са званичном Москвом, док су у Југославији разлике око економских питања из 1960-тих прикривале националистичке партикуларизме.⁴⁶⁶ Због тога се може закључити да је у Бугарској и Југославији период социјализма био само пролазни дисконтинуитет у потрази за националном државом, који је трајао од 18. века све до данас.⁴⁶⁷

Транзиција у Србији обележена је неспремношћу Милошевића да се у време слома хладноратовске поделе света одрекне некадашње комунистичке политике „самодоказивања идеолошке правоверности“ која је садржавала осећај властите моћи и улоге у свету.⁴⁶⁸ Државна политика била је неусклађена са општим променама у Европи и праћена самозаваравањем друштвене елите, заснованог на многобројним митовима и стереотипима о себи и другима.⁴⁶⁹ У тим условима, Милошевић је подстицао медијску реконструкцију „херојске прошлости“ на темељима националне „посебности“.

Тиме је транзициони режим у Србији желео да добије историјски легитимитет, а Милошевић се представљао као настављач државних традиција из времена Обреновића и

⁴⁶³ Двојица политичара упознали су се 1997. године приликом прославе 850-годишњице Москве, да би касније често организовали приватна дружења и летовања. Са градоначелником Ниша Зораном Живковићем Софијански је у Скопљу је потписао споразум о сарадњи Ниша и Софије са главним градом Македоније (Интервју са Стефаном Софијанским, 06.12.2012. године).

⁴⁶⁴ Са београдским колегом Војиславом Михајловићем Софијански је разговарао о могућностима укључивања бугарских грађевинских фирми у обнову престонице СРЈ, док је комплетан пакет помоћи требало да се утврди након посете Михајловића Софији („За добросуседство и стабилан Балкан“, *Београдске новине*, бр.103-104, 06.08.1999, стр. 3).

⁴⁶⁵ Todorova, Marija, „Etnicitet, nacionalizam i komunističko nasleđe“, u: *Dizanje prošlosti u vazduh*, (zbornica tekstova), Beograd 2010, str. 108-109.

⁴⁶⁶ Detaljnije u: Savova-Mahon, Milena, *The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria*, (unpublished PhD thesis), School of Slavonic and East European Studies, University of London, 2001, str. 68-73.

⁴⁶⁷ Todorova, M., „Etnicitet, nacionalizam i komunističko nasleđe“..., str. 116.

⁴⁶⁸ Јовановић, М., „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима“..., стр. 166-167.

⁴⁶⁹ Исто, стр.185.

Карађорђевића. Истовремено, режим у Србији спроводио је политику пажљиве, селективне детитоизације одбацивањем идеја интернационализма и социјалистичког југословенства. Ова политика ослањала се на деловање утицајних кругова у САНУ. Потпуно изван историјског контекста, поједини академици попут Добрице Ћосића стављали су знак једнакости између појмова титоизам и југословенство, приписујући им, са становишта „српске националне интеграције“ изразито негативне особине.⁴⁷⁰

У Бугарској је након пада комунизма етнички и културни национализам из времена Живкова етапно модификован преко све значајнијег економског и безбедносног повезивања са Западом. Демократизација Бугарске, која се одвијала упоредо са отопљавањем односа са Турском, утицала је на побољшање унутрашњих односа са муслиманским становништвом (Турци, Помаци, део Рома). Са друге стране, на нивоу политичких и интелектуалних елита реafirмисано је „македонско питање“, које је од друге половине 19. века, изузев периода 1944-1963. године, представљало једно од најважнијих тема државне политике у Бугарској у односима са Југославијом.⁴⁷¹

Упоредо са овим, јачале су идеје радикалног антикомунизма које су се, као у и Србији, темељиле на носталгичном глорификовању политичких међуратних покрета и идеја из монархистичке прошлости.⁴⁷² У свему томе, градила се специфична транзициона култура сећања са измишљањем традиције и њеном контекстуализацијом кроз једностране идеолошко-партијске интересе.⁴⁷³ На овај начин су политичке странке и са њима повезане друштвене групе стварале сопствене идентитете и чувале осећај јединства унутар својих „заједница“.⁴⁷⁴ Међутим, поред тога, као и у другим државама ЦИЕ, јављала се и социјалистичка носталгија услед пада економије и животног стандарда, губитка „велике заједнице“ (државе на постсовјетском простору, Чешка, Словачка) и значајно мање колективне и личне безбедности.⁴⁷⁵

Идеолошка транзиција у Србији и Бугарској снажно је, у оквирима антикомунизма, наглашавала „историјску важност“ већинског народа.⁴⁷⁶ Улога народа-жртве у прошлости била је још једна од идентитетских пројекција транзиционих власти. Тако је Милошевићев режим у негативном смислу приказивао поједине народе из југословенске социјалистичке заједнице (Хрвати, Бошњаци, Албанци), док је у традиционалној култури сећања СДС био јасно наглашен антисовјетски наратив као „окупаторски“.⁴⁷⁷ У свему томе, сукобљавале су се стереотипна реторика Запада о Балкану као историјском „извору“ нестабилности и варварства⁴⁷⁸, са ставовима

⁴⁷⁰ Тодор Куљић примећује стално присуство ових тема у деловању Добрице Ћосића деведесетих година. Ћосић је, између осталог, сматрао да је „титоизам“ имао парадоксално деловање на „етноцентричну концентрацију“ Срба – најпре су били „кобно југославизовани“, да би након масовног егзодуса из Хрватске „српски дијаспорични народ постао монолитнији и јачи“ (Куљић, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd 2011, str. 79).

⁴⁷¹ Након политике Георгија Димитрова која је, вођена коминтерновским смерницама, признавала посебност македонске нације, Живков је на Пленуму ЦК БКП 1963. године осудио дотадашњу државну политику према Пиринској Македонији, чије је целокупно становништво означено као „део бугарске нације“ (Тодић, Владимир, „Македонија у регионалним политикама Савезне Републике Југославије и Бугарске деведесетих година 20. века“, *Култура полуса*, бр. 35, Нови Сад 2018, стр. 77).

⁴⁷² Savova-Mahon, M., *The Politics of Nationalism.....*, str. 442-450.

⁴⁷³ Manojlović-Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Beograd 2014, str. 43.

⁴⁷⁴ Assmann, Jan, Czaplicka, John, „Collective Memory and Cultural Identity“, u: *New German Critique*, No. 65, 1995, str.129.

⁴⁷⁵ Hann, Chris, „Transition, Tradition, and Nostalgia; Postsocialist Transformations in a Comparative Framework“, u: *Collegium Antropologicum*, Vol.36, No.2, Zagreb 2012, str.1126-1127.

⁴⁷⁶ Куљић, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006, str. 191.

⁴⁷⁷ Кандиларов, Евгений, „Отношението на БСП от социјалистичкото минало“, у: *Исследвания по история на социјализма в Българија*, кн. 3, Софија 2011, стр. 340-342.

⁴⁷⁸ О балканистичком дискурсу, конструкцијама негативних стереотипа о Балкану и њиховој политичкој (зло)употреби на Западу детаљније у: Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999. О западним стереотипима о

балканских елита о сопственим нацијама као „предзиђу Запада“ и „вечитој жртви“. Такође, (зло)употреба националних стереотипа представљала је сталну тему у односима држава на простору Балкана током деведесетих година.⁴⁷⁹

4.1. Промене назива улица и празника у Београду и Софији. Антикомунистичка култура сећања

Друштвена и политичка криза у последњим годинама социјалистичке Југославије одражавала се и на промену идеолошке парадигме о братству и јединству и радном народу, која је у јавности све више уступала место национално - историјским интерпретацијама. У Србији су почели вишепартизма обележени снажним захтевима за декомунизацијом и детитоизацијом, док је Милошевићев Савез комуниста Србије током прерастања у СПС пратио политичке трендове одбацујући партијску идеологију из времена социјализма.

Једна од најснажнијих демонстрација антикомунизма 1990. године у Београду догодила се приликом десетогодишњице Титове смрти (4. мај 1980), у централној улици која је носила његово име. Протестна поворка у организацији СПО, ДС и Народне радикалне странке у улици Маршала Тита сукобила се са милицијом због покушаја скидања табле са називом улице. Демонстранти су извикивали „фашиста, фашиста“ и „улица краља Петра“ алудирајући на „монархистичко“ порекло улице.⁴⁸⁰

Распадом СФРЈ отпочела је и промена идеолошке парадигме социјалистичке власти у Србији, где су идеје о радним људима и грађанима уступиле место српском народу. Тако је одлуком Народне скупштине Србије (1991) граду Београду и другим локалним самоуправама препоручено да започну процедуру „за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа имена личности које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељење њених фабрика и вишедеценијску економску политику на њену штету, као и враћање имена знаменитих личности из њене историје“.⁴⁸¹ Указивањем на „пљачкаше“ Србије, социјалистичка скупштинска већина заправо се одрицала своје идеолошко-политичке прошлости коју је заједнички делила са поменутиим „пљачкашима“ – руководиоцима и савезним делегатима из других југословенских република.

Измена назива улица у Београду имала је две фазе. У првој, кидане са везе са интернационалистичким антифашизмом. Уместо њих, коришћени су називи са јасним националним обележјима што је била транзициона карактеристика скоро свих главних градова новостворених држава на постјугословенском простору (Љубљана, Загреб, Скопље). Међутим, за разлику од већине постсоцијалистичких престоница у ЦИЕ, Београд се у време власти СПС у Београду није прилагодио тренду реституције прекомунистичких назива јавних простора. Улице су углавном добијале нова имена, а повратак старих назива био је спорадичан. Тако је део улице 7. јула добио назив по Краљу Петру (Првом), док је улица Краља Милутина продужена до дела некада названог по Хаилу Селасију, великом Титовом пријатељу.⁴⁸² С друге стране, нису мењани називи по географским одредницама из социјалистичке Југославије, као и одоними из левичарске традиције Србије.

Ова идеолошки конфузна промена назива улица „на пола пута“ била је рефлекс званичне политике. Милошевићев режим безуспешно је тражио међународно признање континуитета

Србима у: Bakić, Jovo, „Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija“, *Nova Srpska politička misao* VI/1-2, Beograd 1999, str. 27-55.

⁴⁷⁹ Kuljić, T, *Kultura sećanja*..., str.192.

⁴⁸⁰ Улица је заправо некада носила назив Краља Милана (Радовић, Срђан, *Београдски одоними*, Београд 2014, стр. 125).

⁴⁸¹ Исто, стр. 127.

⁴⁸² Исто, стр. 132-133.

новостворене СРЈ са претходном државом, али, истовремено, и отворио политички простор за неформално проглашење Београда, главног града Србије и СРЈ, за „духовни и политички центар свих Срба“.⁴⁸³ Спровођење одлука државне власти око промена назива улица у делегатској СГБ ишло је по убрзаној процедури (децембар 1991), али уз доста конфузије, с обзиром да је велики број делегата још увек сматрао да одређене симболе интернационалног и југословенског социјализма треба задржати.

Предлог председника Комисије за именовање и промену назива улица и тргова и управника Југословенског драмског позоришта (ЈДП) Јована Ћирилова, о преименовању Трга Маркса и Енгелса у Трг Николе Пашића није примљен са превеликим одобравањем, као ни најава о уклањању из назива улица назива попут АВНОЈ-а, 29. новембра, 7. јула и других значајних симбола југословенског социјализма.⁴⁸⁴ Око промене назива улице Георги Димитрова председник Комисије водио је занимљиву полемику са појединим делегатима владајуће већине. Ћирилов је оценио да је „Димитров имао и светлих страна своје личности“, али да је боравећи у Софији видео да су промењени скоро сви називи улица, док су посмртни остаци Димитрова изнети из маузолеја и сахрањени на гробљу.⁴⁸⁵ На то је су поједини делегати реаговали речима да је слика о Димитрову у Југославији и Београду углавном веома позитивна уз коментаре да „Бугари могу да раде шта хоће“.⁴⁸⁶

Предлог о промени назива улице Маршала Тита у Теразијску улицу није одговарао делу делегата приврженим лику и делу Јосипа Броза Тита, док је неколико опозиционих делегата захтевало враћање старог назива - улица Краља Милана. У образложењу предлога промене назива Булевара Октобарске револуције и Лењинградске улице наведено је да нема разлога задржавати њихова имена која су већ промењена у некадашњем СССР. Предложено је и да Булевар Октобарске револуције носи назив Булевар мира, а да се Лењинградској улици на Врачару врати њен стари назив – Петровградска улица.⁴⁸⁷ Рецепција догађаја из рата у Хрватској садржала је и компоненту мартиризма. Акламативном одлуком СГБ усвојена је промена назива улице Стјепана Радића у улицу Хероја Милана Тепића.⁴⁸⁸

Иако се Милошевић у јавним наступима често позивао на антифашистичку традицију, она није унета у уставне оквире новостворене СРЈ (април 1992).⁴⁸⁹ Одлукама из марта и маја 1992. године, у Београду је започела „национализација“ социјалистичких одонима. Тако је улица Маршала Тита добила је нови назив - улица Српских владара, што је подсећало на промену имена Трга жртва фашизма у Трг хрватских великана у Загребу.⁴⁹⁰ И земунска улица Маршала Тита променила је назив (Главна улица), чиме је отпочео процес систематске декомеморације Титовог култа из средишта градова у Србији.⁴⁹¹ Званичан однос СГБ према промени назива видео се и кроз став председника СГБ Милорада Унковића, који је тврдио да „Скупштина нема разлога да брани Јосипа Броза Тита без обзира на неке његове вредности, јер је себи за живота доделио 28

⁴⁸³ Исто, стр. 135.

⁴⁸⁴ ИАБ, ф. 17, к. 84, л. 30-45, 19. заједничка седница свих већа, 13.02.1992. године.

⁴⁸⁵ Исто. Дискусија Ћирилова и делегата Радошина Рајевића.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ Исто.

⁴⁸⁸ Исто. У свом образложењу, Ћирилов је Радића назвао „једним од првих теоретичара хрватског сепаратизма“.

⁴⁸⁹ У том смислу, однос власти у Србији/СРЈ према антифашизму био је супротан у односу на Хрватску, где је владајући ХДЗ избегавао позивање антифашистичке традиције у јавности, које су, с друге стране, унете у Устав Хрватске (Кулјич, Т., *Sećanje na titoizam...*, стр.82).

⁴⁹⁰ Детаљније у: Stanić, Jelena, „Preimenovanje ulica u Zagrebu“, *Migracijske i etničke teme*, br. 25, Zagreb 2009, стр. 89-124.

⁴⁹¹ Радовић, С., *Београдски одоними...* стр.130.

улица“.⁴⁹² Булевар Едварда Кардеља (изграђен уз Дунав као једна од саобраћајних веза Нови Београда и Земуна) преименован је у Булевар Николе Тесле.⁴⁹³

На Новом Београду Хо Ши Минова улица добила је нови назив - Булевар уметности, док је Други булевар преименован у Булевар Арсенија Чарнојевића.⁴⁹⁴ Улица Георги Димитрова постала је улица Илије Гарашанина, док је некадашња улица Лазе Симића добила је назив по предратној глумачкој легенди, контроверзној Жанки Стокић.⁴⁹⁵ Централни градски трг Маркса и Енгелса променио је назив у Трг Николе Пашића чиме су, на симболичном нивоу, идеолози комунистичког интернационализма уступили место популистичком вођи српског народњаштва и радикализма.⁴⁹⁶

Друга фаза именовања и промена назива улица у Београду започела је доласком на власт коалиције Заједно, која је скидањем петокраке са врха куполе Старог двора, седишта градске власти, у присуству новог градоначелника Зорана Ђинђића, започела процес отвореног раскида са социјалистичком пришлошћу главног града (фебруар 1997). Уведени су нови критеријуми, по којима су се враћали називи улица из периода пре 1945. године, и задржавала имена улица изграђених у социјалистичком периоду. Такође, омогућене су и грађанске иницијативе око промене назива улица.⁴⁹⁷ Кључно обележје у раду вишестраначке Комисије за именовање и промену назива улица (1997-1999) представљала је реституција предратних назива којом су брисани појмови из целокупног социјалистичког наслеђа, па и из историје српског радничког покрета. Тако је Трг Димитрија Туцовића преименован у Трг Славија, Булевар Револуције у Булевар Краља Александра, а Булевар Црвене Армије у Јужни булевар. Улица Ђуре Стругара постала је - Цариградска, Филипа Филиповића - Сазонова, Саве Ковачевића – Милешевска, Ивана Милутиновића - Кнегиње Зорке, Моше Пијаде - Дечанска а Иве Лоле Рибара - Светогорска.⁴⁹⁸

На основу више пута мењаних одонима у прошлости, без обзира да ли су потицали из првих година Краљевине СХС (Светогорска улица до 1922, касније Жоржа Клемансоа; Ресавска улица до 1921, касније Зринског и Франкопана) или из периода 1929-1945. године може се извести закључак да је повратак у прошлост вођен фаворизовањем традиционалних и националних назива. Ова врста селективности у реституцији јавних симбола иначе се тешко може избећи, јер се одоними из прошлости користе у садашњем времену, али ван претходног контекста.⁴⁹⁹

Једно од обележја у раду ове Комисије била је „десовјетизација“ назива улица, око чега је постојала сагласност градских одборника ДС, СПО и СРС. Тако је Булевар Црвене Армије променио назив у Јужни булевар, улице назване по совјетским генералима Толбухину и Жданову преименоване су у Макензијеву, односно Ресавску улицу, док је републичка власт пролонгирала неке од одлука градске Комисије, попут измене имена Булевара Лењина у Булевар Михајла Пупина, што је учињено тек 1999. године.⁵⁰⁰

Управо је промена назива ове улице изазвала полемике у СГБ, где су одборници демократске градске власти, подржани од радикалских колега, успостављали паралеле између „Лењинове идеологије“ и „братоубилачког рата у Србији“ и захтевали од социјалиста да прихвате

⁴⁹² ИАБ, ф.17, к. 86, л. 8-42, СГБ - 21. седница свих већа, 14.05.1992. године

⁴⁹³ Леко, Милан, *Београдске улице и тргови*, Београд 2003, стр. 136, 241.

⁴⁹⁴ *Улице и тргови Београда* (група аутора), књига 1, Београд 2004, стр. 93.

⁴⁹⁵ ИАБ, ф.17, к. 86, л. 8-42, СГБ - 21. седница свих већа, 14.05.1992. године.

⁴⁹⁶ Исто. Том приликом у СГБ чуле су се и оцене да је „доста више прича о Николи Пашићу, јер испада да је он, који је учио из Марксових књига, важнији и од самог Маркса“.

⁴⁹⁷ ИАБ, ф. 17, к. 55, л. 97-99, СГБ – 4. седница од 24.04.1997. године.

⁴⁹⁸ Радовић, С., *Београдски одоними...*стр.136.

⁴⁹⁹ Исто, стр. 137.

⁵⁰⁰ Леко, Милан, *Београдске улице...*, стр. 137. Промена назива извршена је у време сарадње СПО и СПС на савезном и градском нивоу власти, непосредно пред почетак напада НАТО на СРЈ.

њихове предлоге.⁵⁰¹ Одборници СПО, истовремено, настојали су да, у складу са страначким ставом о два антифашистичка покрета, реafirмишу улоге Равногорског покрета и Драже Михаиловића. Међутим, њихови предлози о именовању нових улица по појединим четничким командантима из Другог светског рата нису било прихваћени већине чланова Комисије.⁵⁰²

Амбивалентан став СПС према социјалистичком наслеђу могао је да се уочи и приликом одређивања празника Београда. Иако је 20. октобар као дан ослобођења Београда од нацистичке окупације (1944) и даље обележаван као празник, СГБ је приликом усвајања Статута града (1991) донела одлуку да се о празнику престонице изјасне грађани на референдуму.⁵⁰³ Одлука о референдуму због снажних партијских разлика није спроведена у делу, па је председник СГБ Човић иницирао промену Статута (1994) која је, између осталог, предвиђала да о Дану Београда директно одлучује Скупштина.⁵⁰⁴

Власт СПС дуго је оклевала са доношењем одлуке, да би у повољном политичком тренутку, након потписивања Дејтонског мировног споразума, на дневни ред СГБ ставила предлог о одређивању 20. октобра за Дан престонице. То је наишло на жестоку реакцију свих антикомунистичких опозиционих партија (СРС, СПО, ДС, ДСС) које су тражиле од градоначелника Човића да се изабере датум националног уједињења.⁵⁰⁵ Коначна одлука СГБ представљала је чудан политичко-идеолошки компромис у којем је 20. октобар проглашен за празник Београда, али уз формално прихватање „славе Града Београда - Спасовдана“, где је СГБ била обавезна да учествује на највишем нивоу.⁵⁰⁶

Мањинска власт СПО крајем 1997. године иницирала је промену одлуке о празнику Београда, изазвавши супростављена мишљења. Након предлога СПО да се за нови празник Београда прогласи 8. јануар (дан када су 1806. године устаници ослободили Београд од турске власти), одборници СПС, који су својим гласовима контролисали рад градске владе, изашли су са ставом да су „емотивно и традиционално везани за 20. октобар, јер су тог дана 1944. гинули сви антифашисти, а не само комунисти“.⁵⁰⁷

⁵⁰¹ Тако је Радоје Прица (ДС) навео да тражи као „припадник генерације која је градила Нови Београд да се име Лењина скине са образа Београда“ уз напомену да су са предлогом већине у Комисији сагласни и чланови СПС који су раније предлог одбацивали „правним зацкољницама“. Рајко Ђурђевић (СРС) подсећао је одборнике СПС да је написао фелтоне о „злочинцу“ Георги Георгију Дежу по коме је улица на Новом Београду носила име. Када му је неколико социјалиста одговорило да је још 1991. године промењен назив у улицу Алексиначких рудара, Ђурђевић је додао да је „једини већи злочинац од Дежа Лењин, сифилистичар и представник идеологије која је убила четвртину човечанства на земаљској кугли“ (ИАБ, ф. 17, к. 55, л. 97-99, СГБ – 4. седница од 24.04.1997. године).

⁵⁰² Исто, л. 101. Предлог председника Комисије Ивана Ковачевића (СПО) о давању имена улице по Јездимиру Дангићу, мајору ЈВУО.

⁵⁰³ Секретар СГБ Томислав Лакушић обавестио је делегате СГБ да је „јавна расправа је јединствено подржала решење у погледу симбола града – грба и заставе, али су мишљења око празника града била подељена“. Лакушић је истакао да се због тога Комисија о доношењу грба, заставе и празника Београда „једногласно определила да празник Београда одреде грађани Београда изјашњавањем на референдуму“ („Статут града Београда“, *Службени лист Града Београда*, 09.10.1991. године ; ИАБ, ф.17, к. 81, л. 5-8, СГБ – 15. заједничка седница свих већа, 08.10.1991).

⁵⁰⁴ ИАБ, ф. 17, к. 108, Одлука о промени Статута Града Београда, бр. 020-144/94-ХШ-01, СГБ – 25. седница од 19.05.1994.. године.

⁵⁰⁵ Радоје Прица (ДС) упознао је одборнике са предлогом опозиције да се за празник Београда изабере 1. новембар, на дан када је српска војска 1918. године ушла у ослобођени Београд, уз оцену да „20. октобар није дан који нас уједињује“. СПО је сматрао да за Дан Београда треба прогласити некадашњу предратну славу престонице – Спасовдан, који је СПЦ од 1992. године обележавала свечаном литијом уз присуство градских челника (ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 5-40, СГБ – 47. седница од 14.12. – 21.12.1995. године).

⁵⁰⁶ ИАБ, ф. 17, к. 131, Одлука о утврђивању празника Града Београда бр. 020-447/95-ХШ-01, СГБ – 48. седница од 28.12.1995. године.

⁵⁰⁷ ИАБ, ф. 17, к. 61, л. 15-23, СГБ - 11. седница од 10.12 - 18.12.1997. године

Међустранички компромис пронађен је у формирању заједничке комисије која би утврдила предлог празника.⁵⁰⁸ Пошто договор није постигнут, градска власт је само формално обележавала дан Београда, док је пун значај дат прослави Спасовдана. Коначна декомунизација и ретрадиционализација празника Београда, започета црквеном литијом (1992), извршена је након 2000. године, одлуком ДОС о проглашењу Спасовдана за Дан Београда.

У Софији је крајем осамдесетих година, у складу са либералнијом унутрашњом политиком Живкова, преко промена назива улица покренута „пузајућа“ рехабилитација појединих некомунистичких политичара из предратног периода, па је Насеров булевар преименован у Булевар Г. М. Димитрова (*Георги Михов Димитров - Гемето*).⁵⁰⁹ У време мандата ВСИК, формирана је Комисија за именовање (*Комисия по наименования*) која је утврдила критеријуме за промену назива улица, тргова, паркова и стамбених насеља јавног значаја (децембар 1990).⁵¹⁰ Комисија је, пре свега, истакла важност реституције старих назива по личностима од историјског значаја, историјским датумима и топонимима од значаја за Бугарску, уз изнету оцену да је у доба социјалистичке власти избрисан велики број назива познатих из периода након ослобођења Бугарске (1878) услед незнања, неразумевања важности тих назива и идеолошког занемаривања.⁵¹¹ Усвојена је препорука да се свуда где је могуће враћају стари називи, а да се нови називи користе за неименоване објекте. Да би се избегле политичке поделе и сукоби, предложено је да се називи улица, тргова и установа од државног значаја доносе консензусом кључних партија у Софији.⁵¹²

За разлику од одлуке градске власти СПС у Београду која је у називима улица селективно задржала имена из социјалистичког периода по националном кључу, у Софији је ВСИК, са члановима из редова БСП, отпочео темељну декомунизацију одонима. Архитекта Емил Молов, у име Комисије, предложио је ВСИК да за осам софијских улица, тргова и булевара у централној градској зони врати првобитне називе, а преименује још десет улица (јун 1991).

Тако су Васил Коларов и Владимир Поп-Томов, два некадашња министра спољних послова у време комунистичке власти, „изгубили“ улице којима су враћени називи с краја 19. века – Солунска улица и улица Вилијама Гледстона.⁵¹³ Без „свог“ булевара остао је и некадашњи лидер Коминтерне и БКП Георги Димитров, пошто је враћен назив Марија Лујза, по успомени на супругу бугарског владара Фердинанда Кобурга (1887-1918).

Одлуком ВСИК, улици Софијска комуна у Средцу враћено је име Кнеза Александра Батемберга, Тргу Димитара Благоева (назив по једном од најважнијих припадника социјалдемократског покрета након 1918. године) стари назив - Трг Македонија (из 1893). Улици

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ Кираджиев, Светлин, *София 125 години столица, 1879-2004*, София 2006, стр.188-189. Г.М. Димитров био је англофилски бугарски политичар и велики противник уласка Бугарске у Тројни пакт, због чега је напустио земљу (1941). Након слома про-осовинске владе (9. септембар 1944) вратио се у Бугарску и учествовао у обједињавању земљорадничког БЗНС и јачању његове позиције унутар Отечественог фронта. То га је увело у сукоб са комунистима па је морао да напусти земљу и емигрира у САД.

⁵¹⁰ У састав Комисије улазили су председник и секретар ВСИК, као и представници Историјског музеја Софије, Института за историју БАН, Етнографског института БАН, Географског института, Института за бугарски језик и јоше неколико установа културе (ДАС, 65-15-445, л. 52, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 28.12.1990 - 04.01.1991).

⁵¹¹ Анализа дотадашњих одонима утврдила је да око 45% улица у Софији носила имена личности, од којих велики број „нема никакав или само мали значај значај за бугарски народ и државу“ (Исто, л. 53).

⁵¹² У састав Комисије улазили су председник и секретар ВСИК, као и представници Историјског музеја Софије, Института за историју БАН, Етнографског института БАН, Географског института, Института за бугарски језик и јоше неколико установа културе (ДАС, 65-15-445, л. 52, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 28.12.1990 - 04.01.1991).

⁵¹³ ДАС, 65-15-455, л. 21, Решения към протокол № 6 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 20.05.1991 – 19.06.1991. г.

Потемкин у општини Обориште такође је враћено некадашње име - Пуковник Дрангов (1926).⁵¹⁴ Булевар 9. септембра подељен је на два дела - булевари Књажевско шосе и Македонија, док је Булевару Лењина, једној од кључних саобраћајница бугарске престонице враћено име Цариградско шосе.⁵¹⁵ Након локалних избора (1991) и успостављањем власти СДС додатно је наглашена ретрадиционализација кроз глорификовање царистичке прошлости па је булевар Књажевско шосе постао Булевар Цара Бориса III.⁵¹⁶

Једна од првих активности власти СДС на челу са градоначелником Јанчулевым односила се на измену назива градских улица и тргова, заснована на израженом антикомунизму. У том смислу, могуће је, у идеолошком смислу, поредити одлуке СДС о промени назива улица са одлукама власти СПО и ДС у Београду из 1997. године. Председник градске Комисије за културу и верска питања Александар Димитров упутио је децембра 1991. године предлог СОС да се на основу закона о локалној самоуправи и локалној администрацији укине дотадашња Комисија о именованима при ВСИК, као и да се врате „називи пре 9. септембра 1944. године“ за преко 20 улица у Софији.⁵¹⁷

Опозициони БСП критиковали су Димитрова због предлога о промени имена улице Тодора Страшимирова, док су одборници СДС подржали измену назива, уз оцену да је овај левичарски политичар и противник царизма „оцрнио Бугарску у европској јавности“ након Првог светског рата.⁵¹⁸ Руском булевару враћен је назив Цар Ослободитељ, посвећен руском императору Александру II (1899), улици 3. април – Пиротска (1883), Булевару Антона Иванова – Булевар Џејмса Баучера (1924), улици Кимона Георгијева – Женева (1926), улици Тодора Страшимирова – Тулово (1926), улици Лева Жељаскова – Брегалница (1892), улици Васка Пенчева – Тимок (1892).⁵¹⁹ На тај начин, СДС је јасно истицао намеру да преко враћања старих одонима изврши и потпуни идеолошки дисконтинуитет са послератном прошлошћу у престоници.

Улицама Црвена армија и Курск, које су изграђене у време социјализма, дата су нова имена – Дамјана Груева и Банат.⁵²⁰ Истовремено, „седесари“ су показивали романтичарски доживљај средњевековне Бугарске, уз афирмацију „санстефанске“ топономастике (Пирот, Морава и Тимок). Тако је градски парламент делимично изменио већ постојећи предлог Комисије о измени назива улице Жека Димитрова (Морава), јер је одборничка група СДС сматрала да је „Бугарска Морава“ правилан историјски назив.⁵²¹

⁵¹⁴ Исто. Пуковник Борис Дрангов (1872-1917) био је прослављени бугарски официр у Илинденском устанку, Балканским ратовима и Првом светском рату. Детаљније у: „Революционери, четници, учесници от войните. Полковник Борис Дрангов“, <http://www.voivodi.eu/revolucioneri-cetnici/polkovnik-boris-drangov>, (15.02.2017).

⁵¹⁵ Исто, стр. 22.

⁵¹⁶ ДАС, 65-15-469, л. 122, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

⁵¹⁷ Исто, л. 123, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

⁵¹⁸ Тодор Страшимиров је 1907. године учествовао у побуни на Софијском универзитету против власти Фердинанда Кобурга, након чега је завршио право у Швајцарској. Након Првог светског рата је као припадник левог крила БСДП приступио БКП. Страшимиров је убијен 1925. године под непознатим околностима. Његово убиство највероватније је освета за атентат на Николу Милева, припадника ВМРО и блиског сарадника Тодора Александрова, организованог неколико дана раније (Марков, Георги, *Покушения, насилие и политика в България 1878-1947*, София 2003, стр. 215-220).

⁵¹⁹ Антон Иванов био је познати комунистички активиста, борац у Шпанском грађанском рату и организатор оружане побуне против немачких трупа у Бугарској у време владе Богдана Филова. Ухапшен је и стрељан 1942. године. По њему је добио назив Родопски партизански одред у коме је партијски комесар био и Лев Жељасков. Кимон Георгиев био је вођа организације *Звено*, касније једне од кључних чланица Отечественог фронта. Након 1944. године Георгиев је обављао дужност премијера и важио за угледног грађанина НР Бугарске (ДАС, 65-15-469, л. 79-83, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991).

⁵²⁰ Име Банат је изабрано услед насељавања Бугара у ову област у доба аустријске царице Марије Терезије (ДАС, 65-15-469, л. 121-125, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.).

⁵²¹ Исто, л. 126. Изгласана је и промена назива општине Червена звезда у Изгрев.

Преименовање главних улица у Софији имало је и „међународни“ карактер, у складу са окретањем Бугарске према Западу почетком деведесетих година. Тако су булевари названи по конгресима БКП и КПСС добили називе Европа и Хелсинки, док је по чувеном совјетском дисиденту Андреју Сахарову добио назив некадашњи Булевар Бугарска.⁵²² Током 1992. године један од софијских булевара назван је по Александру Малинову, германофилском председнику владе Бугарске крајем Првог светског рата и противнику режима Александра Стамболијског.

У време градоначелника Софијанског које је обележила значајна активност око преуређења и модернизације градских саобраћајница, настављен је тренд одономастичког повратка у прошлост. Градске одлуке биле су изгласане у контексту настојања владе Ивана Костова да, између 1997-1999. године, успостави ближе односе са Македонијом због „заједничке историје и идентитета“, а преко наглашавања антијугословенских симбола прошлости.⁵²³ Тако су нови софијски булевари добили имена по некадашњем вођи ВМРО Тодору Александрову и југословенско-македонском комунистичком функционеру и дисиденту Димитару Несторову, док је једна од изграђених улица понела назив – Скопље.

За разлику од идиомског антисовјетизма власти коалиције Заједно у Београду, у Софији је раскид свих веза са СССР био далеко снажније изражен. Предлог власти СДС о расписивању референдума за уклањање Споменика Црвеној армији (*Паметник на Съветската армия - 1957*) изазвао је жестоке полемике у СОС и бугарској јавности.⁵²⁴ Одборници БСП указивали су да је намера градске владе довела у питање ратификацију потписаног споразума Републике Бугарске и Руске Федерације о добросуседским односима који је подразумевао и међусобно поштовање културног и историјског наслеђа. Социјалисти су сматрали да се јефтиним идеолошким чином СДС брише историјска заслуга коју је Црвена армија имала у сламању фашизма и ослобођењу Бугарске.⁵²⁵

У напетој скупштинској дискусији поједини одборници СДС оптуживали су „антихришћанско и злочиначко“ поступање Црвене армије приликом уласка у Бугарску, што је, по њима, довело до „продужетка репресија и убистава у следећих неколико деценија“.⁵²⁶ Исто тако, одборницима већине, који су се углавном некритички односили према про-осовинској политици Бугарске сметао је натпис на споменику намењен „браћи ослободитељима“, јер је, по њима, Бугарска била нападнута од СССР септембра 1944. године док је имала статус неутралне земље.⁵²⁷

Социјалистима се придружила група СДС-либерали око захтева за стављање мораторијума на одлуку о рушењу споменика војницима Црвене армије. Деловање опозиције у

⁵²² „1991 Sofia street naming proposal“,

https://www.researchgate.net/publication/319820028_1991_Sofia_street_naming_proposal, (03.06.2014).

⁵²³ Јанаћковић, Зоран, *Балкански троугао* (II део), Београд 2014, стр. 31; *Българската политика спрямо Република Македонија. Препоръки за развитието на добросъседски отношения след приемането на България в ЕС в контекста на разшири - рението на ЕС и НАТО в Западните Балкани* (група аутора), Софија 2008, стр. 25-27.

⁵²⁴ Vasileva, Aneta; Kaleva, Emilia, „Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century“, u: *Studia Ethnologica Croatica*, Vol. 29, Issue 1, Zagreb, 2017, str. 172-173.

⁵²⁵ ДАС, 65-15-493, л. 15-21, Протокол од 25-то заседание на СОС, 02.04.1993. г.

⁵²⁶ Исто, л. 15-25.

⁵²⁷ Тако је одборница СДС Красимира Ташева оптуживала Црвену армију да је „скрнављивала бугарске цркве, пљачкала, убијала и силовала“, као и да је „руски војник достојан сваког уважавања“, али и да споменик не представља почаст руском војнику већ војсци која је викала „живео Стаљин, баш као што је са друге стране друга војска шизофренично викала „Хајл Хитлер“. Њен страначки колега Георги Василев сматрао је да улазак војске СССР септембра 1944. године представља „акт агресије“. Овај одборник сматрао је да је совјетском амбасадору у Анкари било познато да Бугарска води преговоре о уласку у антихитлеровску коалицију. Након тога, по Василеву, Бугарска је ушла у рат за „туђе интересе“ док је „20 хиљада припадника елите убијено само неколико месеци након уласка Црвене армије“. Василев је додао и да је тиме „инсталирана марионетска управа“ у Бугарској која је трајала 45 година (Исто, л. 23-27).

СОС подржано је захтевом Савеза официра Бугарске, који су у име „600 хиљада припадника војске“ тражили од Јанчулева да спречи одржавање референдума о рушењу споменика.⁵²⁸ На крају је СОС донео одлуку о одржавању референдума, али градска иницијатива није реализована све до данас.⁵²⁹ Истовремено, у Софији су уништавани споменици и меморијални натписи познатим левичарима који су били познати као жртве „белог терора“ (1923-1925).⁵³⁰

С друге стране, када је отклон од социјалистичке културе сећања ишао ка национално-интегралној, изгласаване су консензусне одлуке градске скупштине, као приликом подизања споменика бугарским пилотима, погинулим од 1912-1945. године (*Паметник на бугарските летци*). Овај споменик објединио је ослободилачку традицију из Првог балканског рата и Другог светског рата, али ју је, преко предлога СДС, некритички изједначио са про-осовинским наслеђем режима у Бугарској (1941-1944).⁵³¹ Синкретистички однос према савезничком бомбардовању Софије (1943-1944) приказан је постављањем спомен-обележја погинулим немачким „бранитељима бугарског неба“ и америчким пилотима.⁵³²

Изградња Меморијалног комплекса жртвама комунизма у Софији (*Мемориал на жртвама на комунизма*) била је најзначајнији потез власти СДС ка потпуној декомунизацији бугарског друштва и наметању транзиционе културе сећања кроз тоталитаристичку контекстуализацију периода реалсоцијализма.⁵³³ Крајем 1994. године СОС је донела одлуку о подизању спомен-обележја свим жртвама „комунистичког терора“ од настанка БКП до пада комунизма (1919-1989).⁵³⁴ Одборничка група СДС упутила је председнику СОС Петру Станкову предлог о подизању споменика у време обележавања 50-годишњице, како се наводило, једног од најмрачнијих периода у историји Бугарске, када је на силу успостављена комунистичка власт.⁵³⁵

Комплекс је грађен између 1997-1999. године у непосредној близини Националног дворца културе (*Национален дворец на културата* - НДК), једног од симбола власти Тодора Живкова, чиме је желео да се посебно нагласи идеолошки контраст. На спомен-плочи исписана су имена преко 7500 страдалих, док је испред плоче постављен старовременски дизајниран крст. У непосредној близини изграђена је мала капела која је требало да подсећа на „патње невиних жртва“. ⁵³⁶ Меморијални комплекс отворен је септембра 1999. године уз присуство премијера Костова и градоначелника Софијанског, док су верску службу заједно држали свештеници из одвојеног крила Бугарске православне цркве, Римокатоличке цркве и Јерменске цркве.

⁵²⁸ Исто, л. 30-52.

⁵²⁹ Након одлуке градских власти о референдуму, питање уклањања споменика разматрано је и у бугарској влади али без конкретнијих резултата. Споменик је након 2000. године служио и за различите уметничке перформансе и поруке, најчешће идеолошког и политичког садржаја (Vasileva, A., Kaleva, E., „Recharging Socialism...“, стр. 177-178.

⁵³⁰ Baeva, Iskra; Kalinova Evgenia, „Bulgarian Transition and the Memory of the Socialist Past“, u: *Remembering Communism. Genres of Representation* (edited by M. Todorova), 2010, str. 80.

⁵³¹ ДАС, 65-15-469, л. 122-123, Протокол од 3-тог заседање на СОС – 18.12.1991. Историјско-одономастичке контроверзе и ревизионистичке тенденције доведене су у Бугарској до врхунца почетком 21. века приликом покушаја владајућег ГЕРБ-а да именује једну од софијских улица по ратном премијеру Богдану Филову, што је изазвало широку јавну полемику и жестоку реакцију Израела.

⁵³² Тако су подигнута спомен-обележја Герхарду Венгелу, пилоту Луфтвафе 2004. године (у присуству представника немачке амбасаде у Бугарској), док је 2010. године испред амбасаде САД у Софији постављен споменик погинулим америчким пилотима у Бугарској (1943-1944). Оба догађаја изазвала су снажне и опречне реакције јавности.

⁵³³ Ghodsee, Kristen, „Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism“, u: *History of the Present: A Journal of Critical History*, Vol. 4, No. 2, University of Illinois Press 2014, str. 130.

⁵³⁴ „Мемориал на жртвама на комунизма“, <http://monuments.bg/monument/memorial-to-the-victims-of-communism>, (30.06.2014).

⁵³⁵ ДАС, 65-15-555, л.119, Протокол од 58-тог заседање на СОС – 07.12. 1994. г.

⁵³⁶ „Мемориал на жртвама на комунизма“, <http://monuments.bg/monument/memorial-to-the-victims-of-communism>, (30.06.2014).

Градске активности око промена назива улица пратиле су и предлози за измену Дана Софије, који је у време социјализма обележаван 3. априла, на дан када је Софија изабрана за престоницу Кнежевине Бугарске (1879). Одборници СДС сматрали су да је обележавање 3. априла било директно у вези са превеликим бројем септембарских празника у доба социјализма (Дан Народне победе - 9. септембра, Дан Народне милиције - 15. септембра, Дан Народне војске - 17. септембра), када је, по њима, требало да се прославља и дан престонице Бугарске, на празник Свете Софије (17. септембра).

Одборници БСП критиковали су предлог Комисије, јер се за Дан Софије узимао верски празник иако, по речима социјалиста, сви Софијанци нису хришћани.⁵³⁷ На крају је председник СОС Петар Станков закључио да узимање Свете Софије за „покровитељку престонице“ не значи да је 17. септембар изабран као религиозни празник, након чега је проглашен нови Дан Софије.⁵³⁸

Промене назива улица и празника у Београду и Софији током деведесетих година сведочанство су успостављања јасног идеолошког дисконтинуитета са временом социјализма.⁵³⁹ Почетну амбивалентност власти СПС око преименовања улица и тргова у Београду (1992-1996), заменио је антикомунистички наратив градске власти СПО и ДС (подржан од СРС и ДСС) утемељен, пре свега, на враћању традиционалних назива, независно од могућности њихове реалне примене у стварности.

За идеолошку транзицију у Београду и Софији карактеристична је и ретрадиционализација, спровођена у складу са политичким програмима и идејама грађанско-конзервативних странака, уз снажно присуство верског утицаја приликом избора нових градских празника. Бескомпромисност и искључивост антикомунистичке политике СДС, посебно у време премијера Костова (1997-2001), значајно је утицала на раст политичких тензија у друштву. Међутим, ови покушаји идеолошких дисквалификација нису имали превелику подршку у народу, што је био један од разлога изборног пораза „плавих“ 2001. године.

4.2 Удар на „култ личности“: судбине Меморијалног центра Јосип Броз Тито и Маузолеја Георгија Димитрова

Антититоизам је био један од кључних идеолошких праваца обрачуна са претходним друштвеним системом и његовом културом сећања. У време распада Југославије, из етноцентричне перспективе политичких елита у Словенији, Хрватској и Србији титоизам је, као један од фактора заједништва у социјалистичкој Југославији постао сметња, па се приступило његовој деконструкцији.⁵⁴⁰ У оквирима нове, национално „еманциповане“ културе сећања у Београду посебно је занимљив однос власти према Меморијалном центру Јосип Броз Тито.

Овај Комплекс формиран је 1982. године од Куће цвећа, некадашње Титове зимске баште у којој је и сахрањен, два музеја - 25. мај и 4. јули, резиденције у улици Ужичка 15, као и још неколико мањих објеката (Биљарница, Стари музеј, Ловачка кућа и Спомен збирка).⁵⁴¹ Од 1983. године када је Меморијални центар отворен за организоване и самосталне посете до почетка

⁵³⁷ Исто, л. 15-16. Из редова БСП чули су се и духовити коментари да је 17. септембар прихватљив и за социјалисте јер је на тај дан штампан први број листа *Работнически вестник* (1879-1937), одржана Лондонска конференција Прве Интернационале (1871) и формирано прво Бугарско-совјетско друштво пријатељства (1934). Дискусије одборника БСП Тање Симеонове и Атанаса Дјулгерова.

⁵³⁸ Исто. Дан Софије изгласан је одлуком већине (58 одборника СДС гласало је „за“, а 16 одборника БСП „против“).

⁵³⁹ Радовић, С., *Београдски одоними*...стр. 130.

⁵⁴⁰ Kuljić, Todor, „Titoizam: tri perspektive“, u: *Tito-vidjenja i tumačenja* (zbornik radova), Beograd 2011, str. 541.

⁵⁴¹ Детаљније о Меморијалном центру Јосип Броз Тито у: Erceg-Sarajčić, Gorica, *Memorijalni centar „Josip Broz Tito“ – nastanak i perspektive*, Varaždin 1990; Manojlović Pintar, Olga, Ignjatović, Aleksandar, „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“, u: *Building National Museums in Europe, 1750-2010*, Linköping University Electronic Press, 2011, str. 805.

деведесетих година, Кућу цвећа је посетило преко 10 милиона људи.⁵⁴² Ипак, ово место сећања, које је у првих неколико година било у центру интересовања југословенске јавности, потиснуто је крајем осамдесетих година из медијске и културне политике у Србији, обликоване према новој друштвеној стварности након уздицања Милошевића.⁵⁴³

Разни видови протеста и борбе првих опозиционих странака у Србији против лика и дела Јосипа Броза Тита (1990) знатно су утицали на промену важеће друштвене и медијске парадигме. Скидање Титових слика са јавних установа и уличних табли са његовим именом, пратила је јавна афирмација историјске улоге вође Равногорског покрета Драже Михаиловића од стране Вука Драшковећа и Војислава Шешеља.⁵⁴⁴ Непосредно по доношењу устава Србије почетком октобра 1990. године, Шешељ је ухапшен у центру Београда због јавних транспарената који су позивали на рушење Кућа цвећа и организовања добровољаца за одлазак у Книн као помоћ отпору локалних Срба против нове власти у Хрватској на челу са Туђманом.⁵⁴⁵

На дан Титове смрти (4. маја 1991) овај ултранационалистички политичар организовао је протест својих присталица испред Музеја 25. мај, на којем је тражио уклањање посмртних остатака „највећег зликовца и злочинца у историји српског народа“ из Куће цвећа.⁵⁴⁶ Протестни скуп пратила је четничка иконографија са погрдним паролама уз симболички глоглов колац за „комунистичког антисрпског вампира“. Председник СРС том приликом је жестоки антитоизам искористио у контексту тешких оптужби на рачун савезног премијера Анте Марковића и „ушашке“ власти ХДЗ у Хрватској.⁵⁴⁷

Распадом социјалистичке Југославије, Музеј 25. мај и читав Меморијални комплекс изгубили су државу којој су представљали један од важнијих културних, али и политичких симбола, па је покренуто питање њиховог значаја и посебности у новим друштвеним околностима.⁵⁴⁸ Током 1991-1992. године стручни тим Меморијалног комплекса покренуо је иницијативу да се у сврху заштите културног добра реши статус ове установе. На основу одлуке председника СРЈ Добрице Ђосића формиран је експертски тим, који је донео закључак да сви објекти буду сачувани у оквиру Комплекса, као и предмети од великог културног, уметничког и историјског значаја.⁵⁴⁹ Савезни председник Зоран Лилић је указом донео одлуку о престанку важења закона о Меморијалном центру Јосип Броз Тито (јун 1996), да би три месеца касније влада СРЈ основала Музеј историје Југославије, који је објединио делове некадашњег Меморијалног центра (Музеј 25. мај, Кућа цвећа) и Музеја Револуције.⁵⁵⁰

⁵⁴² Исто, стр. 45.

⁵⁴³ Manojlović Pintar, Olga; Ignjatović, Aleksandar, „Музеји Београда и концепт suočavanja sa prošlošću“, у: *Музеји као места помirenja. Osmi kolokvijum Međunarodne asocijacije istorijskih muzeja* (ed. Ana Stolić), Београд 2010, стр. 130.

⁵⁴⁴ Шешељ је у Ваљеву (јул 1990) учествовао у организацији „јавног суђења“ Титу („Прекинуто суђење Јосипу Брозу Титу у Ваљеву“, *Велика Србија*, бр. 3, 15.08.1990, стр. 18-20).

⁵⁴⁵ Председник СРС је због „омаловажавања патриотских и националних осећања грађана и друштвено-политичког уређења“ упућен у затвор на одслужење двонедељне казне („Војислав Шешељ као заточеник савести у комунистичким казаматима“, *Велика Србија*, бр.7, 01.12.1990, стр. 10-14).

⁵⁴⁶ „Шешељ руши Кућу цвећа“, <https://www.youtube.com/watch?v=zpDEDYrDYIo>, (10.01.2017), „Vojslav Šešelj - Josip Broz Tito je najveći zlikovac i zločinac u istoriji!“, <https://www.youtube.com/watch?v=y7FV1SwQH2k>, (10.01.2017).

⁵⁴⁷ Исто.

⁵⁴⁸ Manojlović Pintar, Olga; Ignjatović, Aleksandar, „Catalysts Of Intricate Identities: Three Belgrade Museums iun Socialist Yugoslavia“, *Tokovi istorije*, br. 2, Београд 2013, стр. 249-250; Ignjatović, Aleksandar, „Otvaranje i popularizacija. Музеј 25. мај и трансформација простора Дединја“, *Tito-viđenja i tumačenja* (zbornik radova), Београд 2011, стр. 612.

⁵⁴⁹ Чланови комисије били су, између осталих, и академици Дејан Медаковић, Драгослав Срејовић, Бранко Петрановић, Војислав Ђурић, Александар Деспић (Кнежевић, Неда, „Препознавање – Музеј 25. мај“, у: *Зборник радова „Културни предео“ (7. конференција)*, Београд 2016, стр. 32).

⁵⁵⁰ Исто, стр. 32-33.

Музеј историје Југославије требало је да означава однос нове државе према социјалистичком југословенском наслеђу, али је заправо искоришћен у сврху политичке манипулације.⁵⁵¹ Резиденција у Ужичкој 15 и преостали објекти одвојени су великим зидом и стављени су на располагање новом председнику СРЈ Слободану Милошевићу (1997). Значајан део предмета и музејских експоната преселени су у резиденцију, а један број запослених у некадашњем центру остао је без посла највероватније као „непожељни сведоци“.⁵⁵² Поједини културни радници јавно су се обраћали Милошевићевој супрузи Мирјани Марковић и надлежним институцијама због сумњи да је део уметничког блага незаконито отуђен.⁵⁵³

Током ваздушних удара НАТО резиденција је директно погођена и тешко оштећена, па се Милошевић преселио у вилу Мир, некадашњу Спомен збирку која је током 1996. године преуређена за потребе тадашњег председника СРЈ Лилића.⁵⁵⁴ Породица Милошевић преселила се у нови објекат док је, истовремено, злоупотребом одлука извршне власти, трајала обнова и проширење њихове куће у Толстојевој улици на Дедињу.⁵⁵⁵ И други објекат из некадашњег Титовог комплекса није био „срећан“ по Милошевића – у њему је ухапшен и, одлуком Владе Србије, депортован у Међународни кривични трибунал у Хагу због оптужби за ратне злочине (јун 2001).⁵⁵⁶

Тиме је, формално, окончан период Милошевићеве злоупотребе Титовог државног, идеолошког и меморијалног наслеђа. Међутим, у политичко-симболичком смислу те злоупотребе добиле су наредних година и црту бизарности. У Музеју историје Југославије изложени су посмртни остаци Слободана Милошевића (2006), чиме је, одлуком Владе Србије на челу са премијером Коштуницом, „без преседана у историји културних установа“, музејско-уметнички простор добио улогу - капеле!⁵⁵⁷ На тај начин, преминули председник Србије и СРЈ вишеслојног идеолошког идентитета симболизовао је, из антијугословенско-антикомунистичког дискурса нове власти, континуитет погубног утицаја титоистичке СФРЈ на српску нацију.⁵⁵⁸

Као и Кућа цвећа, Маузолеј Георгија Димитрова (*Мавзолеј на Георги Димитров*) представљао је место заинтересованих социјалистичких ходочасника из разних крајева земље и иностранства. Испред ове импозантне камене гробнице „учитељу и вођи бугарског народа“, подигнуте на Тргу 9. септембра (касније Трг Александра Батемберга) за свега неколико дана (јул 1949) делегације страних државника су полагале венце и одавале почаст све до краја комунизма

⁵⁵¹ Manojlović Pintar, O., Ignjatović, A., „National Museums in Serbia...“, str. 807.

⁵⁵² Често се дешавало да запослени у Музеју историје Југославије морају да се обраћају Милошевићевом шефу кабинета да би поједни предмети из Резиденције могли да се уврсте у поједине изложбе и поставке („Miloševići u muzeju“, *Vreme*, 05.04.2001, str. 9).

⁵⁵³ Историчар уметности и књижевник Живко Брковић је током 1999. године упутио отворено писмо Мирјани Марковић о судбини „значајног културног и уметничког блага“ и захтеве са истим садржајем Заводу за заштиту споменика и добара. Брковић је посебно тражио одговоре о судбини уметничких дела Ђуре Јакшића, Паје Јовановића, Крста Хегедушића, Ивана Мештровића, Саве Шумановића и Риста Стијовића („Dedinjske vile – srušiti? Nego šta!“, *Vreme*, 02.11.2000, str. 5).

⁵⁵⁴ Manojlović Pintar, O., Ignjatović, A., „National Museums in Serbia...“, str. 807.

⁵⁵⁵ Одлуку о проширењу комплекса Милошевићеве куће у Толстојевој по веома ниским откупним условима донела је коалициона влада СПС, ЈУЛ-а и СРС одмах након завршетка бомбардовања 1999. године. Од тада је резиденција у Ужичкој 15 и даље у рушевинама, са две неексплодиране крстареће ракете, док је вила „Мир“ стављена у надлежност Дирекције за имовину Републике Србије („Miloševići u muzeju“, *Vreme*, 05.04.2001, str. 9).

⁵⁵⁶ Одлука Владе Србије о испоручењу Милошевића Хашком трибуналу све до данас изазива многобројне полемике у политичкој и стручној јавности (прим. В.Т).

⁵⁵⁷ У писму премијеру Србије Војиславу Коштуници (2004-2008) директорка Музеја историје Југославије навела да је „таквом одлуком нарушен не само интегритет институција културе већ и њихова сврха, ако не и појам културе...Захтевам да јавност и Влада Србије реагују на акт који нарушава аутономност културне институције, културе уопште и у скардном смислу их уводи у дневнополитичку функцију“ (Manojlović Pintar, O., Ignjatović, A., „Музеји Београда и концепт suočavanja...“, str. 129-130).

⁵⁵⁸ Исто, стр. 130-131.

у Бугарској. Почетак плуралистичког система обележили су и захтеви СДС да се Маузолеј Димитрова уклони као остатак тоталитарног култа личности, па је влада премијера Луканова, у којој је био и Бојко Димитров, усвојени син некадашњег лидера БКП и Коминтерне, донела је одлуку о премештању посмртних остатака на јавно гробље.⁵⁵⁹

Став породице о кремирању балсамованог тела био је у складу са њеним неоспорним атеизмом, али и израз нетрадиционалног, прозападног утицаја. То се није превише допадало следбеницима идеја Димитрова, јер је он због ритуалног балсмовања повезиван са култом Лењина.⁵⁶⁰ Оваква одлука владе реформисаних комуниста највероватније је утицала да Трг 9. септембра са Маузолејом Димитрова не постане центар окупљања присталица социјалиста, за разлику од цркве Александра Невског, централног места митинга СДС.⁵⁶¹

Након преузимања власти у Софији 1991. године, СДС је покушао да са Министарским саветом договори уклањање Маузолеја из центра престонице. *Кмет* Јанчулев, у неколико наврата, обавештавао је премијера Берова о неопходности премештања Маузолеја, због „нелегалне изградње на градском земљишту“, али ови покушаји остали су без одговора (1992-1993).⁵⁶² Истовремено, Јанчулев је од председника БСП Жана Виденова тражио да његова странка обезбеди средства за премештај Маузолеја Гергија Димитрова, узимајући у обзир велику толеранцију грађана који су одавно тражили његово рушење, уз захтев да се грађевина премести у родно село Димитрова или друго место изван Софије.⁵⁶³

Одлуком Владе Бугарске по којој градски одборници нису могли да располажу државном својином, судбина Маузолеја пролонгирана је до 1999. године када је премијер Иван Костов покренуо процедуру за његово уклањање из центра Софије.⁵⁶⁴ Таква одлука имала је везе са изразитом антикомунистичком политиком Костова и требало је да пред нове локалне изборе утиче на хомогенизацију широког фронта бирача који су били против БСП. Постоје претпоставке да су на одлуку председника СДС утицали резултати стручне медицинске експертизе (1998) која је указивала на могућност да је Димитров био отрован од стране Стаљина. То је у редовима власти изазивало нереалан страх од успостављања култа „комунистичке жртве“ у народу који је, наводно, могао да се артикулише масовним гласањем за БСП.⁵⁶⁵

Почетком августа 1999. године заменик премијера и министар за планирање и регионални развој Евгениј Бакарџијев потписао је одлуку за рушење Маузолеја.⁵⁶⁶ Радови на минирању започели су 21. августа, али објекат нису срушиле прве детонације, па су окупљени новинари подругљиво сугерисали Бакарџијеву да позове НАТО за помоћ, алудирајући на бомбардовање СРЈ. Услед процена да би веће експлозије угрозиле околне објекте, Маузолеј је до 27. августа срушен мањим количинама експлозива и употребом комуналне механизације. Тако је некадашње

⁵⁵⁹ Бојко Димитров био је дете комунистичких илегалца убијених у току Другог светског рата, усвојен од Георгија Димитрова након успостављања власти Отечественог фронта 1944. године (Ташев, Ташо, *Министрите на Бугарија...*, стр. 154-155).

⁵⁶⁰ Тело Димитрова балсамовали су совјетски стручњаци Касније је овакав тип балсмовања примењен у случају Стаљина (1953), Клемента Готвалда (1953), Хо Ши Мина (1969), Агостина Нета (1979) и др (Todorova, Maria, „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire“, *The Journal of Modern History*, Vol. 78, No. 2, June 2006, str. 386).

⁵⁶¹ Исто, стр. 396-398.

⁵⁶² ДАС, 65-15-34, л.10-18, Писмо от проф. Александър Јанчулев – кмет на София до проф. Любен Беров, Председател на Министерския Съвет на Република България, 21.11.1992.г.

⁵⁶³ Димитров је рођен у Ковачевцима, селу у околини Перника (ДАС, 65-15-34, л. 3, Писмо от проф. Александър Јанчулев – кмет на София до Председателя на Вишсия Съвет на БСП, г-н Жан Виденов, 23.01.1993).

⁵⁶⁴ „Домът на най-скъпия покойник“, *24 часа*, 26.08.2009, стр. 5.

⁵⁶⁵ Исто. Медицинске и хемијске анализе делова косе и мозга Димитрова вршени су на Институту за криминалистику и криминологију и Институту за општу и неорганску хемију у Софији. Резултати високог садржаја живе у телу Димитрова појединим бугарским стручњацима указивали су на тровање, док су они са супротним ставом сматрали да је у питању последица лечења „новоритом“, што је била уобичајена медицинска пракса у то доба.

⁵⁶⁶ *Държавен вестник*, бр. 72, 13.08.1999. г.

култно место социјализма уклоњено за седам дана из центра Софије, чиме је, парадоксално, његово рушење трајало дан дуже од времена његове изградње пола века раније.⁵⁶⁷

Рушење Маузолеја изазвало је различите реакције у јавности и међу бугарским политичарима. Познати комунистички дисидент и председник БСДП Петар Дертлијев, лидер „Екогласности“ Стефан Гајтанцијев, посланик БСП Румен Воденичаров, историчар Иљчо Димитров и режисер Ангел Вагенштајн говорили су и писали о нецивилизацијском и антиисторијском акту и подсећали да су комунисти „претварали палате у националне галерије“.⁵⁶⁸

Социјалистичка Дума писала је да је „употреба тротила“ у центру Софије „фарса и трагикомедија која представља наставак паљења Партијског дома и рушења Парламента“, док је високи функционер БСП Георги Пирински сматрао да је питање Маузолеја требало решавати договором, након одржавања локалних избора.⁵⁶⁹ С друге стране, подржаваоци одлуке власти сматрали су да је срушен „арогантни симбол тоталитаризма“.⁵⁷⁰ Премијер Костов бранио је одлуку Бакарцијева тврђом да је Маузолеј стварао лажну слику о бугарском идентитету и представљао негацију парламентарној демократији, док је његов заменик Александар Бошков говорио о демократском праву власти на овакву одлуку.

Рушење објекта одмеренијим ставовима бранио је градоначелник Софијански. Он је оценио да БСП ништа није урадила око тог питања током периода своје власти (1994-1996) и да се, на тај начин, „одрекла свог симбола“.⁵⁷¹ Софијански је сматрао да ће уклањање Маузолеја као „нелегалног објекта“ ослободити јавни простор за изградњу парка, док је потез владе Костова упоредио са рушењем Берлинског зида, што је, по њему, требало да уједини грађане Бугарске на начин како је извршено уједињење Немаца десет година раније.⁵⁷²

Уклањањем Маузолеја, власт СДС оглушила се о многобројне критике стручне јавности о пренамени његовог простора, док на своју страну није успела да придобије већину грађана Софије.⁵⁷³ С друге стране, уклањањем тела Димитрова (1990), Маузолеј више није постојао као интегративни симбол присталица левице, већ је служио као мобилизатор национално-демократских снага, као важан сегмент у новој „антиоталитарној“ култури сећања. Рушење Маузолеја истовремено је постало и симбол антикомунистичке ригидности СДС. Оваквом радикалном идеолошком борбом влада Костова покушала је да прикрије слабости економске реформе коју је спроводила, као и све снажније сукобе у врху власти.

Кључни параметри транзиције власти у Бугарској и СРЈ/Србији током деведесетих година значајно су се разликовали. У Бугарској је након слома реалсоцијалистичког система створен поларитет политичких утицаја у оквирима борбе за утицај између реформисаних комуниста и

⁵⁶⁷ Поједини новинари указивали су да је Бакарцијев лично обезбедио донацију за уклањање Маузолеја коментаришући да „широм света, а и у Бугарској донатори издвајају средства за изградњу, а не за рушење“ (Todorova, M., „The Mausoleum of Georgi Dimitrov...“, str. 388-398).

⁵⁶⁸ Исто.

⁵⁶⁹ У *Думи* се алудирало на демонстрације СДС током којих је 1990. и 1996. године запаљено седиште БСП, односно извршен упад у Собрање (ПГДЈ: Спрете разрушаването на мавзолея“, *Дума*, 21.08.1999, стр. 1-3).

⁵⁷⁰ Todorova, M., „The Mausoleum of Georgi Dimitrov...“, str. 399.

⁵⁷¹ Исто, стр. 400.

⁵⁷² Исто, стр. 400; Баева, Искра; Калинова, Евгения, *Социализмът в огледалото на прехода*, София 2011, стр. 78-79.

⁵⁷³ Todorova, M., „The Mausoleum of Georgi Dimitrov...“, стр. 402. У анкети спроведеној међу грађанима Софије, њих 64% имало је негативан однос према Маузолеју, али је свега 34% било је његово уклањање. Већина је била против одлуке о рушењу, од чега је 42% је желело промену његове намене, а 24% залагало се за status quo.

широког опозиционог фронта у којем се издвајао СДС.⁵⁷⁴ Без обзира на многоструке опструкције режима које су служиле за задржавање дела некадашњег партијског монопола на власти, у Бугарској је почетак трансформације система ишао колосеком промена утврђеним у другим земљама ЦИЕ (преговори власти и опозиције, демократски избори, уставне промене, економска либерализација, права и слободе на индивидуалном и струковном нивоу).

У Србији је политичка транзиција у најважнијим сегментима служила за одржавање политичког монопола СПС и њене партијске врхушке на челу са Милошевићем. Устав из 1990. године од стране делегатске скупштине прокламовао је увођење вишепартијског система, али су услови за политичку борбу били битно другачији за власт него за опозицију. Ипак, без обзира на изразито неравноправне услове за страначки плурализам, у којој је СПС имала ригидан однос према политичким алтернативама, транзиционе промене власти у Србији биле би неизбежне без ратног распада Југославије. То је омогућило режиму да дисквалификује опозицију као непатриотску и да кроз наметање национализма сузбије сва кључна питања транзиционих промена у политичким, друштвеним и економским процесима током деведесетих година.⁵⁷⁵

Политичка транзиција у Београду и Софији била је одређена темпом промена на државном нивоу. Обе престонице су у позној фази социјализма имале важне улоге у убрзавању унутрашњих комитетских борби, где је за носиоце највише власти било од одсудне важности да на својој страни имају партијску структуру у главном граду. У том смислу треба сагледавати кадровску политику Политбироа БКП у Софији током осамдесетих година, у којој су реформски захтеви, због утицаја гласности и перестројке, били најснажнији. С друге стране, освајање унутарпартијске власти у Србији од стране Милошевића започето је променама у градској структури, а уклањање Драгише Павловића из њеног врха представљало је епилог вишегодишњег сукоба у којем је конзервативна, догматска струја у СКС однела победу.

У Београду и Софији је између 1989-1992. године извршена етапна промена раније улоге престоница у којима су различити партијски и струковни форуми разматрали најважнија политичка и економска питања у социјалистичкој заједници. Уставно-законске промене око надлежности главних градова и увођење парламентаризма на и локалном нивоу дефинисали су нове позиције Београда и Софије као државних средишта, али и локалних самоуправа. На градском нивоу власти, све одлуке биле су, током 1990-тих, оријентисале готово искључиво на градске, „оперативне“ теме, ван институционалног утицаја на доношење државних одлука.⁵⁷⁶

Након почетне фазе континуитета власти (БКП/БСП децембар 1989 – септембар 1990) у Софији као резултат договора власти и опозиције у Уставотворној скупштини (ВНС) организована заједничка, прелазна власт (ВСИК, октобар 1990 - октобар 1991).⁵⁷⁷ Успостављањем нове уставно-правне позиције Софија је као главни град, у односу на период државног социјализма, добила наглашенији степен територијалне и административне аутономије (1991). И поред различитог односа БСП и СДС према улози главног града у политичком животу Бугарске, локална власт у Софији је, између 1990-2000. године, одржавала стабилну позицију према којој је интервентно деловање централне владе било је ограничавано законским прописима.

Положај Београда као главног града је, истовремено, био далеко зависнији од одлука режима, с обзиром на централистичко-аутократску концепцију власти у Србији и контролисану, тј. „блокирану“ транзицију. У том смислу, градска власт у СГБ зависила је од неповољне уставне позиције главног града и законских контрола које је спроводила влада Србије, пре свега преко

⁵⁷⁴ Пиргова, Мариа, *Българският парламентаризъм в условията на глобалния преход*, София 2009, стр. 127-132.

⁵⁷⁵ Gordi, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa*, Beograd 2001, стр. 36-37.

⁵⁷⁶ Једини значајнији изузетак у том смислу представља улога СГБ као „кохезивног“ фактора државне политике непосредно пред војну интервенцију НАТО 1999. године.

⁵⁷⁷ *Елитът и промяната в България* (ред. Е. Дайнов), София 1998, стр. 59-62, 88-91, 134-138.

надзора над трансферима новца, продајом имовине и приватизационим процесима. Ратно окружење, привредна депресија, медијске неслободе и режимске јавне дисквалификације онемогућавале су деловање опозиције у Србији и Београду.⁵⁷⁸ И поред наведеног, након укидања претходног, делегатског сазива СГБ и покретања вишестраначког механизма избора власти на локалном нивоу (1992) није било могуће спречавати, већ само отежавати темпо промене власти у престоници.

У том смислу, посебно је важна одлука режима у Србији да 1996. године, после пораза на локалним изборима у Београду, посегне за фалсификовањем резултата, што свакако представља радикално недемократски потез у контексту транзиционих политички промена у Европи. Међутим, оваква делегитимизација централне владе заправо је представљала наставак јачања аутократског модела власти који се од 1990. године све снажније успостављао у врло скученим демократским оквирима. Кршење закона и процедура, иначе донетих да јачају партијски монопол СПС, није представљало нити политички, а ни морални проблем за носиоце власти, као и државне структуре и елите са којима су остваривали чврсте интересне везе.⁵⁷⁹

Резултати партија „социјалистичког континуитета“ (БСП, СПС) током 1990-тих на градским изборима углавном показују трендове опадања утицаја у бирачком телу. Док је већ на првим локалним изборима (1991) било приметно велико одступање у снази БСП у Софији и унутрашњости, у Београду је СПС, захваљујући структури власти и „блокираној“ транзицији сачувао позиције све до избора 1996. године. Власт СДС у Софији умногоме је зависила од антикомунистичког опредељења великог броја грађана Софије за које је период социјализма након Другог светског рата представљао наметање страног окупационог модела и државно-правни дисконтинуитет. Највише захваљујући изразитој антикомунистичкој оријентацији грађана Софије, СДС је, без обзира на скромне резултате градске власти на челу са *кметом* Јанчулевым (1991-1995), и тежак пораз на парламентарним изборима (1994), успела да кроз унутарстраначку демократску борбу и кадровску чистку освоји још један изборни мандат у Софији (1995-1999). Нова генерација политичара СДС у Софији (Софијански, Бакарџијев, Николов) успела је да наметне нову пословну организацију администрације и смањи оштре критике одборника БСП који су прихватили понуду о заједничком раду у управним и надзорним одбора градских предузећа.

У Београду је локална власт СПС (1992-1996) била директно зависна од Милошевићеве популарности, спремности Владе Србије да интервентним мерама ублажи врло лоше стање у финансијама главног гри потеза градске власти у савладавању кључних комуналних проблема у условима санкција (саобраћај, грејање, водоснабдевање). Управљање Београдом кроз централизацију власти око председника СГБ (Човић) остварено је одузимањем дела општинских надлежности, побољшањем пореских прихода и надзором над управљањем градским земљиштем.

Технократски приступ у вођењу Београда омогућио је стабилизацију позиције социјалиста, али недовољно да се спречи победа опозиционе коалиције Заједно, којој су 1996. године веома допринели и бирачи СРС и ДСС у другом кругу градских избора. Организација власти коалиције Заједно (СПО, ДС, ГСС) у главном граду (1997) била је онемогућена сукобом партијских лидера (Драшковић, Ђинђић) и организационим неискуством нове градске структуре. Након смене Ђинђића са места градоначелника Београда, власт СПО у граду зависила је од подршке социјалиста и спремности градских челника да око кључних тема (буџет, пројекти започети у време СПС) покажу кооперативност и по цену одрицања од страначких развојних програма и интереса.

⁵⁷⁸ Привредна депресија означава појаву великог пада БДП који траје дуже од две године, што је иначе било карактеристично за Србију и Београд током деведесетих година. Детаљније у: Moore, Jeffrey, „Recession or Depression?“, у: *Business Cycles, Inflation, and Forecasting*, Ballinger Publishing 1983, str. 19-22.

⁵⁷⁹ Antičić, Slobodan, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Milosevića*, Beograd 2002, str. 28.

Идеолошке борбе и поделе на реформисане комунисте и антикомунисте конзервативног, либералног и социјалдемократског усмерења, као и у другим престоницама земаља ЦИЕ, представљале су значајно обележје политичке транзиције у Београду и Софији. Антикомунистичка опозиција у овим, поред прихватања прозападних, демократских начела настојала је да афирмише тековине међуратних режима, али и политичких снага и војних формација које су у Другом светском рату биле поражене (Равногорски покрет, про-осовински режим у Бугарској). Промене у култури сећања биле су последица наметања другачијих идеолошких наратива у којима су вредности и резултати из социјалистичког периода врло често некритички сагледавани са становишта партијских интереса и борбе за власт.

Тако је Београду грађанска и конзервативна опозиција критиковала СПС за одржавање идеолошког и политичког континуитета са временом титоизма, којег се, истовремено, одрицао и СПС кроз ревизионистичку интерпретацију улоге Јосипа Броза Тита у контексту решавања српског националног питања у СФРЈ.⁵⁸⁰ Као резултат промењене идеолошке парадигме и селектованог приступа у култури сећања, власт у СРЈ/Србији вршила је пренамену културно-историјских простора (Меморијални центар Јосип Броз Тито), односно потенцирала је значај националне жртве у оквирима антифашизма (Спомен парк у Јајинцима).⁵⁸¹

С друге стране, СДС је у Маузолеју Георгија Димитрова видео реликт тоталитаризма који онемогућава демократизацију односа у бугарском друштву и његову модерну, прозападну политичку еманципацију. Рушењем Маузолеја у време власти „плавих“ на државном и градском нивоу (1999) отварао се идеолошки простор за наметање суштински другачијег наратива којим је социјалистичко и антифашистичко наслеђе Бугарске политички превредновано ревизионистичким ставовима, у оквирима транзиционе „декомунизације“ земаља ЦИЕ.⁵⁸²

⁵⁸⁰ Kuljić, T., *Kultura sećanja...*, str. 43.

⁵⁸¹ СГБ је 1993. године донела одлуку о подизању православног храма у Спомен парку Јајинци наводећи да су „Јајинци после Јасеновца највећа српска колективна гробница – далеко већа од Крагујевца, од Краљева...од Косова (Manojlović Pintar, Olga; Ignjatović, Aleksandar, „Staro sajmište i sećanja na II svetski rat“, *Helsinkiška povelja*, Beograd 2008 (mart-april), str. 35-36.

⁵⁸² Vasileva A., Kaleva E., „Recharging Socialism...“, str. 190.

II ТРАНЗИЦИОНЕ ЕЛИТЕ

1. Теорије елита и појам владајуће елите у социјалистичким друштвима

Теорија елита веома је заступљена у политичкој социологији. Она обично дефинише елиту као највише рангиране слојеве једне или више друштвених група (класа) најчешће по „критеријуму моћи, сем ако није другачије назначено“.⁵⁸³ У том смислу, елиту можемо да одредимо као „релативно малу групу која, без обзира на легитимитет, врши власт или жели да је врши над осталим групама са којима успоставља различите везе и односе“.⁵⁸⁴

По творцима класичне теорије елита, Вилфреду Парету и Гаетану Моски, правило елитизма увек је супростављено парламентарној демократији или комунизму, због тога што принципима владавине народа или бескласног друштва претпоставља власт малих група. По њима, владавину елита само може да промени преузимање полуга политичке моћи од стране нових елита.⁵⁸⁵ Парето, у односу на учешће у вршењу политичке власти, елиту дели на владајућу и невладајућу, а успоставља и појам *циркулација елита* где се, на основу интеракције владајуће групе и масе, дешава процес замене постојећих елита.⁵⁸⁶

Моска је био на становишту да елита („политичка класа“) својим деловањем на ниже друштвене слојеве производи *контраелиту*, односно опозицију која у фази високе организованости и способности може да угрози и саму власт елите.⁵⁸⁷ Његова теорија подсећа на Марксов став класној борби, али се од њега суштински разликује због тога што се, по Моски, борба увек води међу елитама, док је улога народа ограничена на давање подршке.⁵⁸⁸ У својој каснијој фази Моска је између класе на власти и народа увео широку групу „извршилаца“ који су посредници између наређења са врха и оних којима се влада.⁵⁸⁹

О политичкој власти различитих друштвених група расправљали су и Роберт Михелс и Макс Вебер. Попут Моске, Михелс је сматрао да су демократски системи оквир за борбу елита које због сопствене користи нарушавају интересе бирача.⁵⁹⁰ Вебер је, за разлику од Паретовог и Москиног теоријског оправдавања утицаја елита, наводио да њихово деловање изазива друштвене проблеме у оквирима „политичког четвороугла“ – харизматски лидери на челу држава и партија, професионални политичари, бирократски врх („мандарини“) и бивше политичке вође.⁵⁹¹ Вебер наводи да је тајна успостављања „радне демократије“ у балансираном односу елита унутар „четвороугла“ и њиховом социјалном активизму.

Једну од најуспешнијих критика класичне теорије елита дао је амерички социолог Рајт Милс. Кроз критичку анализу друштва у САД, Милс је успоставио кључну везу између политике и привреде (*политичка привреда*), чиме успоставља „троугао моћи“ – привреда, војска, политика.⁵⁹² Истовремено, Милс је потврдио раније оцене о самообновљивости елита, уз оцену

⁵⁸³ Miladinović, Slobodan, *Elite raspada*, Beograd 2009, str. 50.

⁵⁸⁴ Исто.

⁵⁸⁵ Higley, John, „Elite Theory and Elites“, u: *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective* (edited by Kevin T. Leicht and J. Craig Jenkins), Springer: 2010, str. 161-163.

⁵⁸⁶ Miladinović, S., *Elite raspada...* str. 52-54.

⁵⁸⁷ Higley, J., „Elite Theory...“, str. 165.

⁵⁸⁸ Pavlović, Vukašin, „Теорије елита у политичкој социологији. Класичне и савремене концепције“, u: *FPN Godišnjak*, god.5, br. 5, Beograd 2011, str. 10-14.

⁵⁸⁹ Martinelli, Claudio, „Gaetano Mosca's Political Theories: a Key to Interpret the Dynamics of the Power“, u: *Italian Journal of Public Law*, 2009, str. 16-17.

⁵⁹⁰ Higley, John, „Elite Theory..“, str. 161.

⁵⁹¹ Pakulski, Jan, „The Weberian foundations of modern elite theory and democratic elitism“, u: *Historical Social Research*, Vol. 37, No. 1, 2012, str. 46-47.

⁵⁹² Детаљније у: Mils, Rajt, *Elita vlasti*, Beograd 1998, str. 280-351.

да постоји тенденција монополизације богатстава у њеним рукама.⁵⁹³ У оквиру власти, амерички научник разликује два типа политичара – партијске људе и политичке професионалце. Док се, по Милсу, прва групација политичара искључиво бави унутрашњим питањима политичких партија, друга учествује у „административном подручју владе“ и утиче на креирање одлука у власти.⁵⁹⁴

Док је класична теорија настајала у тренутку дубоких критика марксизма и либералних идеја парламентарне демократије, нова тумачења у другој половини 20. века најчешће сагледавају динамику развоја друштва и политичких промена преко утицаја образовања и медија. Жак Коенен-Итер прави разлику између елита носилаца вредности, елита перформанса, елита по положају, елита по моћи и елита по функцији. Док су, по овом социологу, елите вредности карактеристичне за традиционална друштва где се до највиших места у држави напредује по правилу преко образовања и васпитања, елите перформанса карактерише „вештина извођења“ у односу на „вештину знања“.⁵⁹⁵ Коенен-Итер елите по положају одређује на основу статуса, угледа и привилегија, елите по моћи према способности акумулације тзв. супстанцијарне моћи („владари из сенке“, ауторитарни владари), док елите функције најчешће образују припадници представничке елите који заступају жеље и аспирације одређених група.⁵⁹⁶

Познати су и други начини класификовања елита, па тако Џон Скот разликује ексклузивне (отворене) и инклузивне (затворене) типове елита, Ентони Гиденс једнообразне (успостављене или солидарне) и апстрактне (слабо интегрисане) елите, док Ловел Филд и Џон Хигли поделу међу елитама врше на основу степена структурне интеграције и степена сагласности око система вредности.⁵⁹⁷ Развој савремених демократских друштава довео је и до теорија о плуралитету елита. Тако је Јозеф Шумпетер сматрао да у демократијама мора да постоји такмичење различитих елита за политичко вођство, док је Ентони Даунс повукао паралеле између конкуренција у остварењу економског профита, као и борби за моћ и политичко вођство. Рејмон Арон у објашњењу предности западног капиталистичког друштва над комунистичким у СССР полази од става да прва имају „разједињену, али плуралну елиту“, а друга „монолитно уједињену елиту“.⁵⁹⁸

На ову поделу наслањају се модерне теорије о елитама где су консекуалне елите карактеристичне за стабилна и уређена друштва, подељене елите за нестабилна друштва и ауторитарну власт, док су елите идеолошког јединства одлика тоталитарног облика власти.⁵⁹⁹ По Карлу Фридриху, владајућа односно политичка елита је врло распрострањен феномен који посебно карактерише тоталитарне диктатуре. Фридрих сматра да политичка елита у демократији посебно мора да помаже развоју невладајућих елита попут научних, административних и техничких.⁶⁰⁰

Без обзира на теоријске разлике, истраживачи елита сагласни су у оцени да су елите кључни актери обликовања политичких и друштвених токова. У вези са тим, владајућа елита представљала би самосвесну и добро организовану мањину која влада друштвом.⁶⁰¹ Оваква елита користи власт, односно друштвену моћ или контролу, да би се поставила изнад подређених, тј.

⁵⁹³ Pavlović, V., „Теорије елита у политичкој социологији...“, стр. 36.

⁵⁹⁴ Mils, R., *Elita vlasti...*, стр. 297.

⁵⁹⁵ Pavlović, V., „Теорије елита у политичкој социологији...“, стр. 41.

⁵⁹⁶ Исто.

⁵⁹⁷ Higley, John, „Elite Theory...“, стр. 162-163.

⁵⁹⁸ Pavlović, V., „Теорије елита у политичкој социологији...“, стр. 43.

⁵⁹⁹ Детаљније у: Higley, John; Burton, Michael, *Elite Foundations of Liberal Democracy*, Rowman & Littlefield Publishers, 2006, стр. 141-193.

⁶⁰⁰ Pavlović, V., „Теорије елита у политичкој социологији...“, стр. 44.

⁶⁰¹ Miladinović, S., *Elite raspada...* стр. 53.

маса која је састављена од самосталних и политички неартикулисаних појединаца. Из тога произилази да су елита и маса комплементарни и не могу да постоје једно без другог.⁶⁰²

Совјетски тип социјализма је, у домену изградње и допуна елите, претпостављао идеолошко-политичку подобност личним способностима, што се у великој мери подударало и са праксом самоуправног социјализма у СФРЈ.⁶⁰³ Након револуционарног освајања власти, у фази стабилизације новоуспостављене социјалистичке елите долазило је до унутрашњих сукоба њених различитих партијских, републичких (у СФРЈ и СССР), безбедносних, привредних, и интелектуалних група. Поред разлика унутар владајућих социјалистичких елита постојала је и велика дистанца између њених припадника и остатка друштва. Ове елите настојале су да задрже своју позицију и доминацију употребом средстава државне власти (правосуђе, војска, полиција), док су култура, медији и просвета имали улогу катализатора вредносног система у друштву.⁶⁰⁴

У позној фази социјалистичког система у Југославији и Бугарској можемо да разликујемо две врсте елите – владајућу и невладајућу. Прву су чинили политички центри моћи који су освојили власт унутрашњим превратом (Милошевићева група у Србији на Осмој седници СКС, група око Луканова, Лилова и Младенова у Бугарској). Невладајућој елити припадали су сви који су утицали на ширење постсоцијалистичке идеологије елита на власти (новинари, научници, менаџери, уметници).

Међутим, истовремено се појавила и хетерогена опозиција из интелектуалних кругова којој су се придружили некадашњи припадници владајуће и невладајуће елите (бивши партијски функционери и новинари) као и утицајни кругови из цркве, војске и полиције. Ова опозициона *контраелита* почетком промена друштвено-политичког система (1989-1990) показивала је спремност да учествује у промени власти и конвертује се у нову владајућу елиту.

2. Номенклатура и настанак нове елите

Партијска вођства у социјалистичком систему су, након револуционарног доласка на власт, настојала да овладају свим сегментима државе и друштва. Због тога је настајала *номенклатура*, структура чланова партије на руководећим позицијама у државним органима, привреди, војсци, научно-образовним и културним установама, преко које је партијско-политички врх управљао процесима у државном апарату и друштву, те сузбијао покушаје угрожавања своје власти.⁶⁰⁵ Припадник номенклатуре најчешће је постављан на државну функцију са одобрењем централних или окружних комитета. Тиме је улазио у специфичан клијентелистички однос, који је понекад захтевао и његово формално одобрење да би био опозван са дужности.⁶⁰⁶

За анализу промена у структури власти за време постсоцијалистичке транзиције могу се извући закључци произашли из теорија репродукције и циркулације елита.⁶⁰⁷ По првој теорији, номенклатура остаје елита у периоду преласка из социјализма у капитализам,⁶⁰⁸ док по теорији о

⁶⁰² Исто.

⁶⁰³ Детаљније у: Sekelj, Laslo, *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd 1990, str. 90-110.

⁶⁰⁴ Miladinović, S., *Elite raspada...*, str. 57-59; Matić, Milan, *Mit i politika*, Beograd 1998, str. 309-313.

⁶⁰⁵ Термин номенклатура означава водеће позиције на „списковима дужности“ у оквиру државног система, зависних од одлука и надзора партије (Harasymiw, Bohdan, „Nomenclatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System“, у: *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 2, No. 4, 1969, str. 493-494). Овај термин је на Западу, годину дана касније, популаризовао совјетски дисидент Михаил Восленски делом *Nomenclatura: The Soviet Ruling Class*.

⁶⁰⁶ Груев, Михаил, „Комунистическият елит в България – генезис и еволуција“, у: *Разум – теоретично списание за култура и политика*, бр. 1, Софија 2005, стр. 1-5.

⁶⁰⁷ Szelenyi, Ivan; Szelenyi, Sonya, „Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe“, *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5, 1995, str. 615-638.

⁶⁰⁸ Szalai, Erzsebet, *Socialism. An Analysis of Its Past and Future*, Central European University Press, 2005, str. 47-49).

циркулацији елита у постсоцијалистичкој трансформацији свакако долази до значајнијих промена на врху управљачке пирамиде.⁶⁰⁹ Истраживања која су вршена средином деведесетих година показују да је у Русији скоро 2/3 припадника економске и политичке номенклатуре из 1988. године задржало своје позиције, у Пољској 38%, а у Мађарској 20%. Ови резултати јасно указују да се руска транзициона елита углавном репродуковала уз делимично попуњавање припадницима контраелите, за разлику од Мађарске, где је у великој мери дошло до појаве циркулације елите.⁶¹⁰ У Чешкој је до 1993. године однос нових и старих политичких елита био убедљивих 3:1, док је истовремено било двоструко више припадника нове научне, културне и медијске елите у односу на припаднике номенклатуре из 1988. године.⁶¹¹ Међутим, детаљнији подаци указују да је велики број бивше политичке номенклатуре у Чешкој почео да се бави приватним бизнисом и на тај начин конвертовао политичку монополску позицију у економску.⁶¹²

Без обзира на разлике у начину трансформације номенклатуре у земљама ЦИЕ, може се извести закључак да су промене у социјалистичкој елити зависиле од степена демократизације друштва. Ова диференцијација у елити доводила је до стварања стабилне, консензуалне елите (Мађарска, Пољска, Чешка) или фрагментарне, односно нестабилне елите (Словачка), која је била разједињена око питања популистичког национализма (власт премијера Мечијара) и демократије (опозиција).⁶¹³ У Румунији и Украјини елита је била подељена и по етничком принципу, док је номенклатура успевала да задржи раније политичке привилегије.⁶¹⁴ Трансформација елите у Русији била је веома комплексна, јер је из почетне фазе консензусне демократизације друштва (непосредно пред распад СССР) ушла у међусобну конфронтацију (сукоб Јељцина и прокомунистичке Думе 1991-1993. године).

Промене у елитама постсоцијалистичких држава дешавале су се под различитим облицима власти, од ауторитарних до демократских, где се често номенклатура супростављала владајућим елитама из правосуђа, медија, приватних предузећа и са универзитета.⁶¹⁵ У односу на развлашћивање номенклатуре широм држава ЦИЕ, југословенска социјалистичка номенклатура је у условима унутрашње кризе и ратног распада државе вршила консолидацију сарадњом са националистичким елитама, успевајући да на тај начин одложи време свог опадања.

2.1 Трансформација социјалистичке елите у Југославији и Бугарској

За разлику од Пољске, Чешке или Мађарске, где се дешавало конституисање новог друштвеног поретка, у Србији је „системска промена“ дошла од припадника Милошевићеве номенклатуре.⁶¹⁶ Ова уска група на челу са вођом харизматског ауторитета, ојачана приливом нових људи жељних власти, била је спремна у далеко већој мери да опстане на власти у односу на комунистичке елите држава ЦИЕ. Њена предност била је и у раном откривању снаге

⁶⁰⁹ Szelenyi, I., Szelenyi, S., „Circulation vs. Reproduction of Elites...“, str. 620-631.

⁶¹⁰ Исто, стр. 623. У Русији се до средине деведесетих година свега 10% припадника елите повукло са позиција из 1988. године, за разлику од друге две државе где је број прелазно четвртину (Пољска 27%, Мађарска 33%). У Русији је најмањи број чланова контраелите ушао у односе субординације – 16%, у Пољској 18%, док је у Мађарској то било случај у чак 32% случајева.

⁶¹¹ Mateju, Petr, „Elite research in the Czech Republic“, in: *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 1997, str. 61-66.

⁶¹² Исто, стр. 69-70.

⁶¹³ Higley, John, Pakulski, Jan, „Elite Transformation in Central and Eastern Europe“, u: *Australian Journal of Political Science*, Vol. 30, 1995, str. 424-425.

⁶¹⁴ Исто, стр. 426-428.

⁶¹⁵ Derlien, Hans-Ulrich, Szablowski, George J., „East European Transitions, Elites, Bureaucracies, and the European Community“, u: *Governance*, Vol. 6, Issue 3, 1993, str. 305-308.

⁶¹⁶ Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“ u: *Politička misao*, god. 48, br. 3, Beograd 2011, str. 123-134.

национализма који је коришћен за обезбеђивање додатне политичке легитимације у условима транзиције.⁶¹⁷ Тиме је у Србији, у процесу контролисане транзиције, заправо репродукована ауторитарна елита из времена социјализма.⁶¹⁸

С друге стране, настанак опозиције у СРЈ/Србији и Бугарској можемо посматрати и у оквиру Москине теорије о елитама, у којој је изнео став да контраелита настаје деловањем политичке елите на ниже друштвене слојеве (интелигенција, радништво, државна администрација). На тај начин је у време кризе социјализма формирана опозиција као контраелита, са циљем рушења социјалистичког поретка, а са њиме и владајуће елите.

Промене у структурама елита у Србији биле су готово неприметне услед давања константне изборне легитимације Милошевићевој владајућој структури. Међу припадницима политичке елите у СРЈ деведесетих година (чланови владе, посланици у републичким и савезним скупштинама, врхови политичких странака и синдиката) било је чак 60% чланова некадашњег Савеза комуниста, а 40% са чланством од преко 10 година.⁶¹⁹

Истовремено, око 2/3 припадника економске елите у Србији потицали су из редова некадашњих руководиоца. Они су, по правилу, управљали јавним предузећима и били у вези са политичком елитом, чиме се у условима ратног окружења и санкција стварана тзв. ратна елита. Ова структура била је заинтересована да у првој фази транзиције замени своје државне положаје за позиције у приватном власништву. Од 1997. године ратна елита снажно је подстакла процес приватизације да би, у условима тржишне привреде, легитимизовала остварену монополску позицију.⁶²⁰ Након пада Милошевића број припадника постсоцијалистичке елите је ипак преполовљен услед неспособности да делују у тржишним условима, као и због појачане конкуренције у предузетништву.⁶²¹

У Бугарској је номенклатура, као и у Србији, одлучивала о брзини промена друштвеног система. Међутим, између ове две номенклатуре постојала је значајна разлика, јер је у Бугарској социјалистичка елита пристајала на политичке компромисе. Тиме је настојала да у транзиционим условима, када је престајала надређеност комунистичке партије над државним структурама, задржи контролисане најзначајнијих привредно-финансијских токова.⁶²²

Такође, политичка елита у Бугарској у првим годинама транзиције одржавала је националистичке сентименте у односу на етничке Турке, што је било еквивалентно односу номенклатуре у Румунији према мађарској мањини.⁶²³ Постсоцијалистичке елите у Бугарској и Србији биле су заинтересоване за постепено увођење политичких права и слобода, наводећи као главни „разлог“ неспремност народа да прихвати демократске промене. Иза свега, крила се намера за ограничавање јавне контроле брзог економског успона номенклатуре у време транзиције.⁶²⁴

Истраживања спроведена међу припадницима политичке и економске елите у Бугарској (1990-1995) показала су да њени прокламовани либерални ставови нису били праћени

⁶¹⁷ Antoniћ, Slobodan, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd 2002. str. 366-367.

⁶¹⁸ Sekelj, Laslo, „Elite i etnicitet u procesu tranzicije“, u: *Tranzicija deceniju posle: pouke i perspektive* (priredili Laslo Sekelj i Jovan Teokarević), Beograd 2004, str. 125. Социолози Сретен Вујовић, Мина Петровић, Ксенија Петовар и др. за друштвено-политичке процесе у Србији у последњој деценији 20. века често употребљавају термин „блокирана“ транзиција.

⁶¹⁹ Isto, str. 127.

⁶²⁰ Orlović, Slaviša, *Politički život Srbije između partitokratije i demokratije*, Beograd, 2008, str. 278.

⁶²¹ Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija...“, str. 132.

⁶²² Тимотијевић, М., *Модернизација балканског града...*, стр. 90.

⁶²³ Todorova, Maria, „Improbable Maverick or Typical Conformist? Seven Thoughts on the New Bulgaria.“, u: *Eastern Europe in Revolution*, (ed. I. Banac), Ithaca: Cornell University Press, 1992.

⁶²⁴ *Елитът и промените в България. Анализ на резултатите от социологическо изследване* (група аутора), София 1997, стр. 21.

спремношћу за тржишну трансформацију.⁶²⁵ За огроман део припадника номенклатуре у Бугарској успостављање демократског система и тржишне привреде били су само средство за задржавање привилегија у условима интеграције државе у светски економски систем. Елита у Бугарској углавном није оцењивала социјализам као неуспешан поредак, с обзиром да је трансформација друштвеног система сагледавана у односу на реализацију њених интереса.

Већ на самом почетку транзиције бугарска номенклатура кочила је монетарну реформу да би спровела конверзију лева у стране валуте по ниском курсу. Тиме је ова структура заштитила своја акумулирана средства пред инфлацијом, као резултатом драматичних турбуленција у економском систему државе.⁶²⁶ Такође, елиминисана је скоро свака државна контрола над трансформацијом предузећа укључујући, што је посебно важно, бугарска спољнотрговинска предузећа у иностранству. На тај начин су створени предуслови за брз пренос капитала на рачуне паралелних приватних фирми. Истраживања спроведена током 1993. године показала су да је скоро 2/3 припадника економске елите у Бугарској дошло из некадашње номенклатуре.⁶²⁷ Део елите око БКП/БСП отпочела је са конвертовањем политичких за привредне позиције моћи још пре усвајања закона о приватизацији (1991) и тако обезбедила финансијску предност социјалистима у односу на опозицију.

Након пада владе Жана Виденова (1996) отпочело је сузбијање утицаја олигархијских структура блиских социјалистима. Истовремено, припадници ових елита настојали су да очувају стечене позиције приближавањем партијским структурама СДС. У условима спречавања стварне и ефикасне потраге за извозом капитала и мера за спречавање или сузбијање прања новца, бивша номенклатура у Бугарској била је заинтересована и за реституцију и економски раст тзв. демократске елите, како би заправо њена имовина била што мање видљива. То их је, у економском смислу, независно од очигледних политичко-идеолошких разлика, учинило блиским наследницима предкомунистичких елита, заинтересованих за реституцију.⁶²⁸

2.2 Политичке елите у СРЈ и Бугарској: унутрашњи односи и међупартијски утицаји (1990-2000)

Иако су и СПС и БСП представљале легитимне наследнице комунистичких партија, формирање њихових елита ишло је у различитим правцима. У Србији је Милошевић крајем осамдесетих година преузео полицентрични Савез комуниста Србије (СКС) преко блиских веза са утицајним појединцима из војске, безбедносног апарата, медија и локалних партијских организација.⁶²⁹ Директан пренос Осме седнице СКС означио је раскид са праксом партијске врхушке да са дистанце комуницира са масом, а нови лидер, устоличен пред милионским гледалиштем, показао је да ће популизам и медијска манипулација бити једно од сталних обележја његове владавине.

За разлику од СПС предвођеног харизматским лидером, БСП, настала на унутрашњем обрачуну са живковизмом, трудила се да негује имиџ реформисане партије у којој постоје

⁶²⁵ У Бугарској је 44% припадника економске елите веровало да приватно предузетништво мора да буде доминантан облик привреде, али је чак 53% било неспремно да преузме ризик одласка из државних у приватне фирме (Тонева, Zdravka, „Research on economic and political elites in Bulgaria in the period 1990-1995“, u: *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 1997, str. 93).

⁶²⁶ Исто, стр. 96.

⁶²⁷ Sekelj, L., „Elite i etnicitet u procesu tranzicije...“, str. 134.

⁶²⁸ Toneva, Z., „Research on economic and political elites in Bulgaria...“, str. 97.

⁶²⁹ У свему томе велику улогу имала је Мирјана Марковић која је држала чврсте везе са водећим људима кључних медијских кућа, Живорадом Миновићем из Политике и Душаном Митевићем са Телевизије Београд, док је трећи члан ове медијске групе био Ратомир Вицо, уредник на Радију Београд и члан Председништва СКС (Петровић Пироћанац, З., *Nomenclatura Serbica...* стр. 117-118).

фракције формиране око кључних припадника политбировске „реформске“ елите – Андреја Луканова и Александра Лилова.⁶³⁰ Исто тако, БСП је, у односу на социјалисте у Србији, показивао идеолошку и политичку толеранцију према другим партијама. Ове две партије разликовале су се и у односу према власти. Док је СПС све до 2000. године владао у континуитету, у БСП су порази на изборима и губитак власти били су праћени и променама у партијском руководству.

Милошевић је придобијао структуре у државном врху сталном демонстрацијом спремности да остане на власти, посебно када би био угрожен. То је највероватније било пресудно да у лето 1992. године, у време увођења међународних санкција и демонстрација опозиције, ова елита остане уз председника Србије, баш као и након вишемесечне побуне народа због фалсификовања изборне воље грађана (1996-1997).⁶³¹ Можда и важнија од тога била је одлука Милошевића да владајућој елити омогући богаћење у замену за политичку верност.⁶³²

Након честих промена влада Србије у периоду од 1989-1993. године (Станко Радмиловић, Драгутин Зеленовић, Радоман Божовић, Никола Шаиновић), Милошевић се ослонио на структуру министара-директора јавних предузећа на челу са Мирком Марјановићем. Поред премијера Марјановића (1994 - 2000), дугогодишњег директора спољнотрговинске фирме Прогрес, важнију улогу имали су и Драгомир Томић, директор некадашњег индустријског гиганта у производњи намештаја - Симпо и Драган Томић, први човек Југопетрола, водећег енергетског предузећа у земљи. Поменути функционери имали су право на монополске послове у трговини гасом, нафтом, струјом, бакром, житом, дрветом и могли да користе подстицајне кредите државних банака. На нешто нижој позицији налазили су се директори „великих система“, обично именовани и као чланови координационих тимова извршне власти. Они су могли да послове државних предузећа преусмеравају на сопствене фирме. Сличне привилегије користили су и водећи људи режимских медија и министри делегирани из врха партије.⁶³³

Упоредо са јачањем технократске елите у врху власти, Милошевић је слабио утицај сопствене странке на рачун уздизања алтернативног политичког пројекта своје супруге – Југословенске левице (ЈУЛ). То је био повод за кадровску чистку у врху социјалиста (1994-1995), која је завршена уклањањем Борисава Јовића, једног од његовог најближих сарадника и некадашњег председника СПС (мај 1991 - октобар 1992). Јовић је сматрао да је Милошевић као изразити прагматик желео да организује нову елиту у условима ратног окружења и да их употреби за додатну стабилизацију своје власт, а вероватно и личне материјалне циљеве.⁶³⁴

Поред Јовића, Милошевић је на партијском Конгресу почетком 1996. године из врха СПС одстранио главног партијског идеолога Михаила Марковића, председника Покрајинског одбора у Војводини Радована Панкова, председника Београдског одбора Слободана Јовановића и још неколико функционера у Извршном одбору СПС. Тиме је, у време јачања своје позиције након Дејтонског споразума, спречио расправу о сопственој улози у оснивању ЈУЛ.⁶³⁵ Милошевић је

⁶³⁰ Луканов је потицао из угледне комунистичке породице (отац Карло је био борац у Шпанском грађанском рату и члан ЦК БКП), имао је, у доба Живкова, истакнуту улогу у дипломатији и привреди и важио је за „совјетског“ човека у Политбироу ЦК БКП. Александар Лилов, један од најистакнутијих интелектуалаца у БКП, био у блиским везама са Људмилом Живковом, да би након њене смрти био искључен је из Политбироа због отвореног суспростављања економској политици Живкова (1983). У време слома комунизма налазио се на научном усавршавању у Великој Британији и био предложен од Живкова за новог партијског лидера БКП (Тодић, В., „Касно дисидентство у Бугарској...“, стр. 48-51).

⁶³¹ Antoniћ, S., *Zarobljena zemlja...*, str. 370.

⁶³² Исто.

⁶³³ Увидом у имовину ових припадника Милошевићеве елите након 2000. године истановљено је да су стечена огромна лична богатства. Директор трговинског ланца Центропром Слободан Радуловић организовао је набавку робе из иностранства преко своје приватне фирме, док су режимски новинари и њихови уредници за своју оданост Милошевићу били награђивани становима (Исто, стр. 374-375).

⁶³⁴ Jović, Borisav, *Od Gazimestana do Haga. Vreme Slobodana Miloševića*, Beograd 2009, str. 147.

⁶³⁵ Исто, стр. 161.

без учешћа партијских органа саставио списак чланова Главног одбора, који је Конгрес СПС изгласао, чиме је партију и све њене активности подредио својој апсолутној власти.⁶³⁶

Све снажнија концентрација државне и партијске власти у рукама Милошевића довела је до подела у црногорском ДПС. Последица унутрашњег сукоба била је уклањање Милошевићевог савезника Момира Булатовића са места председника ДПС (1997), а годину дана касније и са места председника Црне Горе. Тиме је по први пут смењен лидер партије на власти у једној од чланица савезне државе. Булатовић је у унутарстраначкој борби поражен од Мила Ђукановића, црногорског премијера и потпредседника ДПС. Ђукановић је у хомогенизацији своје партијске фракције, која је на крају однела победу, користио ресурсе моћи (контрола над републичком полицијом и финансијским токовима у Црној Гори).⁶³⁷

У односу на социјалистичку елиту у Србији на челу са ауторитарним вођом, у БСП је у почетку транзиције постојала је равнотежа утицаја групација окупљених око премијера Луканова и партијског идеолога Лилова, који се 1991. године након изборног пораза повукао са места председника странке. Ова двојица политичара постигли су компромисно решење са СДС око избора за председника Бугарске избором Жеља Желева, представника умерене струје „плавих“.

Прагматични Луканов одмах је, након пада Живкова, увидео да око кључних питања друштвене трансформације Бугарске мора постојати широки политички консензус.⁶³⁸ Његова оставка на месту премијера крајем 1990. године била је маневар у правцу поделе одговорности обе велике партијске групације за изградњу демократске Бугарске, али и скривене намере да преко својих веза у привреди и безбедносним службама истовремено остварује утицај у државним, економским и унутарпартијским пословима.

Избори у БСП кроз борбе различитих фракција били су показатељ демократизације дотадашњих политбировско-хијерархизованих односа из БКП. У случају СПС овакви процеси нису постојали, јер су страначки конгреси заправо спроводили Милошевићеве одлуке. Након што је крајем 1991. године на конгресу БСП Лилов је освојио релативну већину у првом кругу партијских избора (40% гласова) испред Георгија Пиринског, кандидата струје Луканова (30%) и младог Жана Виденова (15%), партијски идеолог неочекивано је донео одлуку да се повуче из трке за лидера. Лилов је још раније имао жељу да БСП као млади лидер преузме Јанаки Стоилов, као представник његовог интелектуално-страначког круга (Стратегијски центар). Међутим, Стоилов је предлог одбио, па се Лилов одлучио да подржи Виденова, који је и изабран за новог шефа БСП.⁶³⁹

Истовремено, унутар БСП јасно се издвојила социјалдемократска групација, предвођена дотадашњим замеником председника странке Александром Томовом. Ова партијска струја најпре је заузела позицију легитимне фракције (што је било у складу са страначким статутом), а 1997. године је коначно изашла из странке. Луканов је био на идеолошком становишту Томова, али је желео да настави деловање изнутра. Преко своје фракције ОСД (*Обединение за социална демократија*) покушавао је да у средишту партијског програма стави економске теме (1994), што је наилазило на подозрење Виденова, јер се иза свега крио интерес припадника најутицајније номенклатуре у Бугарској.⁶⁴⁰

⁶³⁶ Михаило Марковић је у отвореном писму руководству партије још крајем 1995. године поручио да је „време да се усправи“ и да се „Милошевићу објасни да је Главни одбор водећи орган партије између два конгреса“ (Исто, стр. 164).

⁶³⁷ Goati, Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*, Beograd 2001, str. 144-145.

⁶³⁸ И поред победе на парламентарним изборима у лето 1990. године, Луканов је као мандатар изашао са ставом да „нова влада мора да има националан, али неутралан и непартијски карактер“ (Луканов, Андрей, *За кризата*, Софија 2001, стр. 90).

⁶³⁹ Интервју са Александром Мариновом, председником Градског одбора БСП, 04.04.2017. године

⁶⁴⁰ Петрова, Ангелина, *Виновните-невинни. Делото срецу убијците на Андрей Луканов*, Софија 2008, стр. 17.

Лилов се, истовремено, залагао да БСП обједини најбоље резултате друштвеног прогреса из западноевропске социјалдемократије и периода државног социјализма у Бугарској, док је његов Стратегијски центар окупљао је највећи део интелектуалне партијске елите. Трећа струја БСП – *Марксистичка платформа* под вођством Минча Минчева тражила је заузимање чврсте партијске позиције према приватизацији државне својине, и упозоравала да се БСП идеолошки све више приближава странкама деснице.⁶⁴¹

Постојале су значајније разлике у односима партијских елита СПС и БСП према економским центрима моћи. Док је Милошевић, и поред ратова и економског колапса (1992-1994), уз помоћ државног и безбедносног апарата контролисао све кључне финансијске токове у земљи посебно у условима међународних санкција, БСП у време власти премијера Виденова није успео да превазиђе велику државну кризу изазвану хиперинфлацијом и сломом банкарског система.⁶⁴² Транзиција у Бугарској је за само неколико година довела до појаве „капиталиста без капитализма“, тј. економске елите по правилу регрутоване од припадника старе политичке, привредне и безбедносне номенклатуре, која се супроставила покушајима Виденова да ограничи њихов утицај.⁶⁴³ Овај сукоб изазвао је и политичку кризу и одлазак са власти БСП, а постсоцијалистичка економска олигархија окренула се изградњи односа са СДС, у намери да своје стечене привилегије увећава, или макар одржава на истом нивоу.⁶⁴⁴

У образовању опозиционих партија у Србији и Бугарској учествовали су припадници идеолошки хетерогених друштвених група које су тражиле темељне промене политичког и економског поретка.⁶⁴⁵ Основни проблем опозиције у Србији био је у доминантном утицају лидера на креирање страначке програме и кадровску политику. То се умногоме разликовало од демократске праксе у Европи, где су партије биле репрезенти „различитих и међусобно супростављених потреба друштвених група“.⁶⁴⁶ Лидери ДС, СПО и ДСС себи су омогућили унутрашњу контролу својих странака преко статута, користећи, попут Милошевића, могућност да непослушне функционере бришу из чланства или потпуно маргинализују. И у овим партијама је монократски принцип руковођења доводио до честих смена унутар страначких елита, што је био показатељ њихове мале унутарпартијске моћи.⁶⁴⁷

Тако је Вук Драшковић сменио велики број страначких функционера на челу са Слободаном Ракићићем (1994), док је 1997. године из чланства искључио утицајног градоначелника Чачка Велимира Илића. Председник ДСС Војислав Коштуница у време протеста (1996-1997) уклонио је из врха странке потпредседника странке Владана Батића са групом функционера и народних посланика због њиховог залагања за приступање коалицији Заједно, док је Зоран Ђинђић након страначких победа у трци за место председника у потпуности

⁶⁴¹ Проданов, В., *Теорија на бугарски преход...*, стр.442-443.

⁶⁴² Врло ретко се дешавало да ауторитарни лидер Србије иницира кривичне поступке против припадника политичке елите, сем у ситуацијама скретања пажње јавности са далеко значајнијих тема. Тако је у јулу галопирајуће инфлације и тешких преговора око мировног решења за БиХ марта 1993. године одјекнула вест о хапшењу Саве Влајковића и Велимира Михајловића, министара трговине и индустрије у Влади Србије. Истовремено, судски процес против Влајковића сакривао је у јавности снажан сукоб његовог заштитника, премијера Радомана Божовића и све утицајнијег министра рударства и енергетике Николе Шаиновића, који је убрзо постао нови премијер („Sava Vljaković, Milošević ministar koji je okusio robiju: JUL-ovcima iz zatvora držao predavanje, sada savetuje Ruse o sankcijama“, *Newsweek*, februar 2015, str. 12-14).

⁶⁴³ Митев, Петър-Емил, „Преходът и поуците за бугарска левица“, у: *Изследвания по история на социализма в Бугария*, кн. 3, София 2011, стр. 47.

⁶⁴⁴ Исто, стр. 48-50.

⁶⁴⁵ Бугарски историчар Михаил Груев наводи да су у време пада Тодора Живкова припадници „старе буржоаске елите“ почели да играју далеко важнију улогу него у доба комунистичког поретка (Груев, М, „Комунистическият елит в Бугария...“, стр. 3).

⁶⁴⁶ Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, str.165.

⁶⁴⁷ Goati, Vladimir, *Stabilizacija demokratije i povratak monizmu*, Podgorica 1996. str. 113.

маргинализовао своје противкандидате - Драгољуба Мићуновића (1994) и Слободана Вуксановића (2000), али углавном без реваншистичких потеза према локалним одборима који су их подржавали.

Језгро национал-популистичке елите чинио је врх СРС, политичке странке највероватније настале и под утицајима заједничког деловања владајућег режима и безбедносних структура.⁶⁴⁸ Војислав Шешељ организовао је странку на принципима ултранационализма и популистичке демагогије чиме је у самом старту онемогућио формирање радикалске интелектуалне елите. Добри познаваоци прилика у СРС указивали су на потпуну лојалност и послушност људи „без струке“ из страначког врха према Шешељу, коме су дуговали све своје политичке привилегије.⁶⁴⁹ Шешељ је улазио у тактичке конфликте са Милошевићем само у ситуацијама када је ултранационалистичка политичка платформа СРС бивала угрожена (слом провизорне Републике Српске Крајине, Дејтонски споразум), док би истовремено нудио сарадњу демократској опозицији.

За разлику од подељене опозиције у Србији, у Бугарској је на самом почетку транзиције опозиција деловала у правцу обједињавања снага и стварања што шире политичке платформе. У својој првој фази до доласка на власт (1989-1991), врх СДС организовао се око Филипа Димитрова, као председника савеза грађанских странака и синдиката, који је предложио да свака чланица чланица унутар савеза задржи самосталност, али са обавезом да делују као јединствена партија „према споља“.⁶⁵⁰

Период између две изборне победе СДС (1991-1997) није само обележен великом политичком борбом и унутарпартијским сукобима, већ је, у социолошком смислу, отворио процесе репродукције и циркулације елите у Бугарској, са великим утицајем на власт дела номенклатуре транзиционо конвертоване у нову економску елиту. Долазак на власт припадника некадашње контраелите са изразитим антикомунистичким деловањем изазвала је јак отпор номенклатуре, која је желела да промене друштвеног поретка иду споријим темпом. У том смислу, ова структура тактички се ослањала на деловање мањег дела социјалдемократско-либералне елите у СДС, окупљене око председника Желева и синдиката *Подкрепа*.⁶⁵¹ Желев је био и кључна фигура у обарању владе Димитрова крајем 1992. године, у чему је оперативну улогу имао и сам врх безбедносног апарата Бугарске.⁶⁵²

Бугарски председник наметнуо се као политички ауторитет у време унутрашње кризе преко именовања свог саветника Љубена Берова за премијера владе (1992-1994) која је имала подршку дисидентског крила СДС али и номенклатуре, преко деловања социјалиста и ДПС. Одлука Желева тиме је зауставила процес промене политичке елите и ојачала олигархијске групе око социјалиста.

Услед великог притиска финансијских моћника Желев је након две године одустао од политике балансирања између СДС и БСП, а избор Ренете Инцове за „службену“ премијерку (1994 -1995) био је први потез у отварању сукоба са олигарсима. Инцова је за само три месеца

⁶⁴⁸ Đurković, M., „*Traganje, paradoksi, mogućnosti...*“, str. 19; Некадашњи потпредседник Скупштине Србије Павић Обрадовић јавно је изнео став да је „Шешеља створила СПС“ („Svedok Vremena: Pavić Obradović, 02.10.1999, str. 6-7).

⁶⁴⁹ „Таксисти, пропали боксери, грађевинци, приградске дангубе - подавале су се у Шешељево алхемијске руке и он је од њих, преко ноћи, правио посланике, председнике општина, везивао им кравате и калупио их у нова домаћа одела, отварајући им врата у скупштинама и државној администрацији“ (Стефановић, Ненад, *Покрштавање петокраке: тајни живот српске опозиције*, Београд 1994, стр. 65).

⁶⁵⁰ Димитров, Ф., *Митовете на българския преход...*, стр. 30.

⁶⁵¹ Пламен Даракчиев, познати учесник у политичким догађајима након пада Живкова и један од вођа синдиката *Подкрепа* сматра да је Константин Тренчев, председник овог „независног“ синдиката блиског СДС до 1992. године, био сарадник службе безбедности (Интервју са Пламеном Даракчиевом, 06.12.2012. године).

⁶⁵² Димитров, Ф., *Митовете на българския преход...*, стр. 40-51. Детаљније у Уводу овог рада.

свог прелазног мандата успела да организује државни апарат у борби са олигархијом, а под удар закона нашле су се разне приватне фирме, као и врх државне администрације због пропуста у приватизацији, монетарној и фискалној политици. Премијерка је посебно настојала да ограничи моћне економске групе блиске БСП, па је спречавала издавање јефтиних банкарских кредита олигархијским фирмама.⁶⁵³

Нови долазак СДС на власт под вођством Ивана Костова (1997-2001) довео је до чистке у безбедносном сектору и ограничења утицаја олигархијско-номенклатурних структура. Истовремено, Костов је спровео централизацију СДС и отпочео идеолошку борбу за „декомунизацију“ Бугарске.⁶⁵⁴ СДС је под Костовом постао лидерска странка, у којој је њен вођа све чешће ауторитарно доносио одлуке и смењивао утицајне страначке функционере са места министара.⁶⁵⁵

Оваква политика Костова угрозила је развој демократског поретка у Бугарској, изазвала је кризу у партијском врху СДС, и, последично, незадовољство широке партијске бирачке базе која се на изборима 2001. године, окренула ка новом политичком покрету - НСДВ (*Национално движење за стабилност и възход*), на челу са некадашњим царем Симеоном II.⁶⁵⁶ Сукоб ауторитарног Ивана Костова са најзначајнијим представницима полицентричне партијске елите – председником страначке организације у Софији Евгенијем Бакарџијевом и градоначелником Стефаном Софијанским отворио је процес политичке маргинализације СДС са распадом ове странке у многобројне фракције.⁶⁵⁷

2.3 Желев и Ћосић: председници у функцији консензуалних елита

Различити теоретичари транзиције и елита (Растоу, О'Донел, Шмитер, Хантингтон, Бартон и Хигли) бавили су се улогом елита у време друштвених промена односно прелазака из ауторитарних у демократске облике власти.⁶⁵⁸ Ови научници приметили су да приликом сукобљавања елита подједнаке снаге или током друштвених немира изазваних све снажнијим деловањем ауторитарних власти, могу да се јаве, поред ескалације политичких борби, и покушаји стабилизације стања преко успостављања тзв. консензуса. Бројност и снага деловања консензуалних елита су, по Хиглију и Пакулском, најзначајнији фактори за успостављање система стабилне демократије. У том смислу, препознајемо деловање консензуалних елита ка смиривању тензија између партијско-идеолошких елита СДС и БСП (Бугарска), односно између ауторитарне власти и нехомогене опозиције (Србија).⁶⁵⁹

Избор Жеља Желева и Добросава - Добрице Ћосића за председнике Бугарске и СРЈ занимљив је због покушаја политичких елита у Србији/СРЈ и Бугарској да преко ових утицајних интелектуалаца из периода социјализма остварују своје интересе. Иза јавно прокламоване намере

⁶⁵³ Kitschel, Herbert, Mansfeldova, Zdenka, Markowski, Radoslaw, Toka, Gabor, *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge University Press 1999, str.203.

⁶⁵⁴ Ganev, Venelin, *Preying of the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*, Cornell University Press: Ithaca and London 2007, p.106.

⁶⁵⁵ Костов је преговоре око прикључења Бугарске ЕУ у децембру 1999. године искористио као изговор за детаљну реконструкцију свог кабинета, сменивши чак десет министара међу којима и сва три потпредседника владе – Александра Бошкова, Веселина Методијева и Евгенија Бакарџијева. Лидер СДС тврдио је да је то урадио како би хармонизовао односе у партији, а неке људе заштитио од политичких напада (Калинова, Е., Баева, И., *Българските преходи...*, стр. 315; Иванов, Мартин; Спасов, Орлин, *Гласовете на прехода – Десните*, София 2013, стр. 267).

⁶⁵⁶ Бонев је оптужио премијера за високу корупцију и нелегално финансирање партије, у чему није поштедео ни његову супругу Елену, иначе познату у бугарском бизнису (Калинова, Е., Баева, И., *Българските преходи...*, стр. 316).

⁶⁵⁷ Карасимеонов, Георги, *Партийната система в България*, София 2010, стр. 114-115.

⁶⁵⁸ Higley, J., Pakulski J., „Elite Transformation in Central and Eastern Europe...“, str. 416.

⁶⁵⁹ Исто, стр. 418.

Тосића и Желева за друштвеним консензусом и политичким јединством око кључних државних питања 1990-тих, криле су се намере ауторитарног лидера и његове партијске врхушке за очувањем власти (СПС) односно поделе власти са пројектованим идеолошким обрачуном у каснијим фазама политичке борбе (СДС). Покушаји самосталног деловања ове двојице председника држава изазивала су реакције владајућих елита и политичку конфронтацију у чијој је завршници појединац, суочен са организованом партијском машинеријом, бивао поражен и скрајнут у политичку изолацију.

Желев и Тосић нису имали исте политичке и друштвене позиције у време социјалистичких система. Желев је као млади филозоф и комунистички интелектуалац са Софијског универзитета својом докторском дисертацијом изазвао реакцију партијског врха који га је одстранио из БКП (1965) због критика марксистичко-лењинистичке теорије.⁶⁶⁰ Желев је статус дисидента стекао након штампања и дистрибуирања рукописа своје дисертације као тзв. самиздата због чега је изгубио право грађанства у Софији и универзитетско запослење, па је све до 1972. године живео у околини Бургаса. Његова књига Фашизам (*Фашизъм*, 1982) у којој је аналогијама критиковао и део политичке праксе БКП била је забрањена три недеље после објављивања, али је тајним каналима дистрибуирана широм земље.⁶⁶¹

Желев је крајем осамдесетих година, као већ познати дисидент, учествовао у формирању Клуба за подршку гласности и перестројки у Бугарској (1988), чиме је јасно артикулисао своје опредељење за еволутивним променама система.⁶⁶² Иако је више од две деценије критиковао режим, Желев је водио рачуна да не улази у потпуну конфронтацију са номенклатуром.⁶⁶³ Након пада Живкова, Желев је због свог дисидентског стажа изабран за председника Координационог савета СДС (децембар 1989), и био један од предводника ове политичке групације у разговорима на округлом столу власти и опозиције (јануар-мај 1990).⁶⁶⁴

За разлику од Желева, чији критички однос према режиму има многе особине дисидентског деловања (оспоравање партијског ауторитета и догми са либералних стајалишта, губитак личних права и прогонство/хапшење, борба за грађанска права и слободе, „самиздатско“ издавање забрањених књига),⁶⁶⁵ Добрица Тосић је крај социјалистичког система дочекао као угледна јавна личност, припадник „доминантне елите“,⁶⁶⁶ односно утицајни интелектуалац који је некадашњу комунистичку прошлост конвертовао у национализам и „спашавање“ нације од титоистичког наслеђа.⁶⁶⁷

Тосић је у каријерном смислу био очигледан представник номенклатуре. Биран је најпре за члан Агитпропа ЦК КП Србије, настављајући успон у партијском врху као члан програмских комисија СКЈ са местом у ЦК СКС.⁶⁶⁸ Тосић је као партијски „информатор“ обилазио политичке затворенике на Голом отоку.⁶⁶⁹ Током посете председника Тита афричким државама био је

⁶⁶⁰ Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...* стр. 421.

⁶⁶¹ Желев у својој биографији признаје да је књига написана као „платформа за разградњу или демонтажу тоталитарног система“ (Желев, Ж., *Въпреки всичко...*, стр. 209).

⁶⁶² Тодић, В., „Касно дисидентство у Бугарској...“, стр. 43-44.

⁶⁶³ Седамдесетих година Желев је постао научни сарадник Института за културу при Комитету за културу БКП, док је 1987. године одбранио своју докторску дисертацију (Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 421).

⁶⁶⁴ Детаљније о разговорима на округлом столу у: Луджев, Димитър, *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, София 2008, стр. 318-389.

⁶⁶⁵ О значењу појма дисидент и односу дисидентата према реал-социјалистичком систему, људским и грађанским правима у: Falk, В., *Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe...*, стр. 313-365.

⁶⁶⁶ Perović, Latinka, *Dominantna i neželjena elita*, Beograd 2016, стр. 40.

⁶⁶⁷ Dragović-Soso, J., „Spasioci nacije...“, стр. 123-154.

⁶⁶⁸ Perović, Latinka, *Dominantna i neželjena elita...*, стр. 48.

⁶⁶⁹ Адвокат Драгољуб Тодоровић у својој *Књизи о Тосићу*, која обилује занимљивим и мало познатим детаљима из живота овог писца и политичара, наводи сведочења некадашњих заточеника Голог отока о улози Тосић као политичко-полицијског иследника. Са друге стране, Тосић у разговорима са Славољубом Ђукићем напомиње да је

званични представник државне делегације (1961), а у истом периоду водио је полемику са словеначким књижевником Душаном Пирјевцем као експонент дела партијског врха око Александра Ранковића који се сукобљавао са Кардељевим виђењем уређења југословенске заједнице.⁶⁷⁰ Смена Ранковића (1966) коначно је променила однос Ћосића према Титу и партији, што је посебно дошло до изражаја након Ћосићевог иступа на Пленуму ЦК СКС (1968) када је отворио питање положаја Срба на Косову, уз критике процеса децентрализације земље.⁶⁷¹

У односу на Желева, који је научно преиспитивање комунистичке догме платио грађанским, интелектуалним и политичким остракизмом, Ћосић након сукоба са већинским ставом унутар СКЈ и СКС преузео водећа места у културно-научним установама (председник Српске књижевне задруге 1969-1972, члан САНУ од 1970) додатно јачајући своје везе са интелектуалним кругом тзв. симиноваца, којима је након 1945. године помагао у каријерним плановима и амбицијама.⁶⁷² Својом (забрањеном) књигом *Моћ и стрепње* (1971) Ћосић је јавно наступио са националистичких позиција, доводећи у питање постојећи концепт социјалистичке југословенске заједнице.⁶⁷³

Док Желев критиковао режим због мањка демократске атмосфере у друштву, Ћосић је својим историјским романима (*Време смрти* 1972-1979; *Време зла* 1985-1990), али и практичним деловањем (подршка протестима Срба на Косову током 1980-тих, припадност националистичком кругу у САНУ) понудио политичко решење преко антититоизма и снажне еманципације националног питања на ретроградним основама историјског романтизма.⁶⁷⁴ То га је, временом, водило ка подршци политици Слободана Милошевића, јер је нови партијски лидер, по Ћосићу, наступао са корисних позиција националног интегрализма.⁶⁷⁵

Дакле, Желев и Ћосић су почетком транзиционих промена имали битно другачије погледе на политичке и друштвене приоритете, па су у складу са тиме и заузели позиције предводника

„као писац и бивши агитпроповац“ искористио познанство са Ђиласом и Ранковићем да би се непосредно упознао са стањем на Голом отоку и о томе написао књигу. Ђукић наводи да је након Ћосићеве посете дошло до промена у управи логора, позивајући се и на Ђиласово сведочанство (Тодоровић, Драгољуб, *Књига о Ћосићу*, Београд 2005, стр. 10-13, 28-33; Ђукић, Славољуб, *Поглед из осипака*, Београд 2016, стр. 35-45).

⁶⁷⁰ Детаљније о тој полемици у: Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Београд 2016, стр. 139-141; Miller, Nick, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, Central European University Press, 2007, стр. 89-101; Milojković-Djurić, Jelena, „Approaches to National Identities: Ćosić's and Pirjevec's Debate on Ideological and Literary Issues,” *East European Quarterly*, Vol. 30, No. 1, 1996, стр. 63-73.

⁶⁷¹ Ћосић је напустио партијске структуре два месеца након одржавања Пленума СКС на којем је критикован заједно са историчарем Јованом Марјановићем, који се успротивио политици државног врха према питању „муслиманске нације“ (Dragović-Soso, J., „*Spasioci nacije...*“, стр. 73).

⁶⁷² Назив „симиновци“ по кући у улици Симиноваца 9а, у којој су се често састајали Добрица Ћосић, Мића Поповић, Бирислав Михајловић-Михиз, Жика Стојковић, Дејан Медаковић, Павле Ивић (Тодоровић, Драгољуб, *Књига о Ћосићу...*, стр. 30-55). Ћосићева оставка на место председника СКЗ, заједно са целим Управним одбором, последица је оштријег курса партијских врха у Србији према „неконформистичким“ појавама у културној и научној делатности, иницираног Титовим директивама о „завођењу реда“ по републикама након гушења МАСПОК-а (Dragović-Soso, J., „*Spasioci nacije...*“, стр. 72-79).

⁶⁷³ Детаљније о изласку и забрани ове књиге у оквиру Библиотеке XX век Народног универзитета Браће Стаменковић сменама у уређивачком колегијуму Библиотеке у: Stojanović, Dubravka, *Noga u vratima. Prilozi za političku biografiju Biblioteke XX vek*, Београд 2011, стр. 13-57. О забрани књиге у контексту Титове „политике симетрије“ у: Vučetić, Radina, *Monopol na istinu...*, стр. 196-209.

⁶⁷⁴ Детаљније о деловању „Ћосићевске“ групе унутар САНУ у Уводу овог рада.

⁶⁷⁵ О односу Ћосића према Титу у: Perović, Latinka: „Dobrica Ćosić o Josipu Brozu Titu. Skica za istraživanje političkog i intelektualnog odnosa“, у: *Tito-vidjenja i tumačenja* (zbornik radova), Београд 2011, стр. 152-196). О Ћосићевој фасцинацији Милошевићем хрватском новинару Дарку Худелисту сведочио је блиски Ћосићев пријатељ Матија Бећковић наводећи да је „за Добрицу Милошевића био фантастичан економиста и страхан банкар, са којим ће Србија за десет година достићи Шведску“ (Hudelst, Darko, *Moj beogradski dnevnik. Susreti i razgovori sa Dobricom Ćosićem 2006-2011*, Београд 2012, стр. 422).

опозиције (Желев) односно идејног логистичара Милошевићеве власти (Ћосић).⁶⁷⁶ Компромисни договор БСП и СДС око избора Желева за председника Бугарске представља почетни корак у процесу промена у елити власти. С друге стране, избор Ћосића за председника СРЈ (1992), који је своја гледишта „операционализовао до нивоа државне политике“⁶⁷⁷ заправо је ојачао репродукцију номенклатуре, на коју је опозиција у атмосфери ратног распада Југославије вршила врло слаб утицај.

Формално упознавање Милошевића и Ћосића (јануар 1990), као и преговори око Ћосићевог избора за председника СРЈ дешавали су се уз посредовање високих представника номенклатуре, који су одржавали партијске везе са Милошевићем и личне са Ћосићем.⁶⁷⁸ Блискост Милошевића и Ћосића на састанцима учавала се у њиховом сличном односу према опозицији и српском националном питању.⁶⁷⁹

Иза планова о избору Ћосића за федералног председника крила се намера Милошевића да у време ратног окружења и све тежих односа са међународном заједницом на чело СРЈ постави угледну личност која друштвеним утицајем може да релаксира нарастајуће унутрашње политичке антагонизме. У том смислу, Милошевић је у намери консолидације своје власти користио залагање Ћосића за стварање консензусног политичког договора између припадника номенклатуре (СПС, Нова демократија) са „странком интелектуалаца“ (ДС) у циљу превазилажења државне и друштвене кризе.⁶⁸⁰

Због тога је избор Ћосића додатно ојачан постављањем америчког бизнисмена српског порекла Милана Панића, на чело савезне владе, који је требало да има кључну спољнополитичку улогу око суспензије економских санкција. Међутим, када је у јеку Лондонске мировне конференције 1992. године Панић затражио Милошевићеву оставку, отпочео је сукоб унутар врха политичке елите.⁶⁸¹

На смене савезних министара из редова СПС и покушаје Панића да, мимо званичне политике о државном континуитету СРЈ са СФРЈ, затражи међународно признање, Милошевић је одговорио насилним преузимањем савезне полиције и службе безбедности (октобар 1992), чиме је председник Србије стекао кључну предност у одмеравању снага у државном врху. Ова противуставна одлука спроведена је уз пасивност војног врха, чиме је Милошевић Ћосићу и

⁶⁷⁶ Исто, стр. 145. Филозоф и издавач Петар Живадиновић, некадашњи члан ЦК СКС и противник Милошевићевог избора за вођу партије у Србији (1986) сматра да је „Ћосић у Милошевићу препознао инкарнацију свог политичког идеала“.

⁶⁷⁷ Vučetić, R., *Monopol na istinu...*, str. 382.

⁶⁷⁸ Упознавање Милошевића и Ћосића организовао је јануара 1990. године тадашњи потпредседник Владе Србије Душан Михајловић, каснији председник Нове демократије, док су преговорима Милошевића и Ћосића маја 1992. године присуствовали присуствовали Милорад Вучелић и Брана Црнчевић, као и академик Коста Михајловић, једним од интелектуалаца блиских Милошевићу (Hudelist, D., *Moj beogradski dnevnik...*, str. 429-430; Đukić, Slavoljub, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd 2001, str. 189-196).

⁶⁷⁹ Један од учесника на тим састанцима, Милорад Вучелић, сведочи да Ћосић оценио опозицију „историјски и национално одговорном и недораслом изазовима који стоје пред српским народом“, док је био „непопустљив у одбрани и заштити интереса српског народа у БиХ“ („Ćosić i Panić“, *Pečat*, br. 6, Beograd 2008, str. 56). С друге стране, Ћосић у својим дневничким белешкама пре састанака наводи да је у политици „Милошевић био самоубилачки упоран у својој пропасти“, да би Милошевићу, у тренутку пристанка рекао да је „човек опозиције и човек промена“ (Đukić, S., *Lovljenje vetra*, str. 190, 192).

⁶⁸⁰ Jovanović, Nataša; Radović, Selena; Marković, Aleksandra, „Konsolidacije izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija“, u: *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog pokreta* (priredio Mladen Lazić), Beograd 2016, str. 88-91.

⁶⁸¹ Ћосић се сагласио са Панићевим захтевом о Милошевићевој оставци, али са предлогом да је поднесе по доласку у Београд. Детаљније о сукобу Панића и Ћосића са Милошевићем на Лондонској мировној конференцији 1992. године у: Ранчић, Драгослав, *Добрица Ћосић или председник без власти*, Београд 1994, стр. 40-41.

Панићу послао поруку да у потпуности контролише политичку власт и безбедносне снаге у земљи.⁶⁸²

Након што је поразио Панића на изборима за председника Србије (децембар 1992), Милошевић је уклонио и Ћосића након исконструисане афере у коју је био укључен и део војног врха (јун 1993). Тиме је превентивно уклонио потенцијалну тачку отпора у условима све већег социјалног незадовољства узрокованог санкцијама и тешком економском кризом.⁶⁸³ С друге стране, Ћосић све до своје смене, без обзира на нарушене односе од краја 1992. године није улазио у ризик отворене конфронтације са Милошевићем.

Док је код Ћосића демократско питање било подређено остварењу националних интереса, Желев је био присталица етапне прекомпозиције система државног социјализма, у чему је посебан значај придавао изградњи демократских институција.⁶⁸⁴ Користећи све већи углед у међународној јавности због својих либералних начела, Желев је успео да се наметне као кључни политички ауторитет у СДС победом на председничким изборима (1991-1992), за коју је био веома заслужан и вођа протурског ДПС Ахмет Доган.⁶⁸⁵

Снажна веза између Желева и Догана, започета на овим изборима, наставила се и касније.⁶⁸⁶ Ова двојица политичара, уз помоћ дела посланика СДС, дела номенклатуре и безбедносних служби, имала су кључну улогу у рушењу владе Филипа Димитрова (1992), јер су желели да сузбију утицај десног конзервативизма и непомирљивог антикомунизма „плавих“. Међутим, то је био почетак озбиљног сукоба Желева са страначком елитом СДС. Позиционирање председника Бугарске као кључног ауторитета у држави и његово арбитражање у извршној власти (избором свог саветника Љубена Берова за премијера), водећи политичари у „плавом“ табору сматрали су издајом политичких принципа око којих се СДС организовао на почетку транзиције.⁶⁸⁷

Сукоби Желева и СДС и стални захтеви ове партије за сменом владе Берова довели су до губитка поверења грађана у обе стране, што је допринело убедљивој победи БСП на изборима 1994. године.⁶⁸⁸ Желев је уз подршку ДПС и коалиције Народни савез (БЗНС, ДП) покушао да придобије ново руководство СДС на челу са Костовом за још један председнички мандат, али је морао да се повуче, након избора Петра Стојанова за званичног кандидата.

Након одласка са функција председника држава и Желев и Ћосић настојали су да одрже присутност у политичком животу Бугарске и СРЈ. Некадашњи председник Бугарске након 1997. године безуспешно је покушавао да кроз повезивање и јачање либералних фракција утиче на

⁶⁸² Исто, стр. 93-95.

⁶⁸³ Stojanović, Svetozar, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd 1995, str. 150. Са оценом Стојановића сагласан је и Ћосићев саветник за медије Драгослав Ранчић, који, за разлику од Ћосићевог става да је Милошевић одлуку о смени донео у паници, сматра да је председник Србије дуго планирао одлуку о уклањању савезног шефа државе. Након победе на изборима (1992) Милошевић је добио могућност да учествује у међународним преговорима око завршетка рата у БиХ, што је до почетка 1993. године било у надлежности Ћосића (Ранчић, Д., *Добрица Ћосић...*, стр. 251).

⁶⁸⁴ Детаљније у: Желев, Желю, *Митове и легенди за бугарски преход*, София 2014, стр. 35-72.

⁶⁸⁵ Желев је на председничким изборима, захваљујући подршци СДС и протурског ДПС, однео врло тесну победу над угледним левим интелектуалцем Велком Влкановом иза којег је стала БСП. Однос у гласовима био је 52,8% према 47,2% у корист Желева, који је кључну предност стекао у Крцалију и осталим регијама где су доминантно становништво чинили бугарски Турци (Влканов, В., *На колена пред истината...*, стр. 293-294).

⁶⁸⁶ Тако је Желев касније помогао Догану да ДПС постане члан Либералне интернационале преко немачке фондације Фридрих Нојман (Иванов, Мартин; Стойчев, Венелин; Спасов, Орлин; *Гласовете на прехода – Либералите*, София 2011, стр. 180).

⁶⁸⁷ Постојале су оцене да је СДС направио грешку током 1990. године када је Желев у Народном собрању изабран за председника, јер је у почетним данима демократских промена постао мета снажног утицаја економских структура око БСП и безбедносног апарата [*Елитът и промяната в България* (ред. Евгений Дайнов), София 1998, стр. 197-202].

⁶⁸⁸ Ботева, Д., *История на СДС...*, стр. 80-85.

политичке процесе и ослаби доминантне позиције СДС и БСП. Ћосић је, са друге стране, непосредно након смене избегавао јавност, углавном се ослањајући на контакте са опозиционим странкама (део руководства ДС и Нова демократија), црквом и појединим члановима САНУ.

Иако је од 1993. године заузео критичан став према Милошевићу у јавности, Ћосић није био до краја прихваћен од великог броја опозиционих присталица.⁶⁸⁹ Подржавањем промене аутократске власти Милошевића (2000), Ћосић је желео да у се у средиште политике новог режима врати „национално питање“. На тај начин је, одржавајући директне и посредне везе са Зораном Ћинђићем и Војиславом Коштуницом, покушавао да утиче на државну политику око статуса Косова.⁶⁹⁰

Желев и Ћосић били су присталице политичких и друштвених компромиса, али су се веома разликовали у идеолошком смислу и сагледавању позиције својих држава у савременом свету. Док је Желев био окренут евро-интеграцијама Балкана преко регионалне сарадње, Ћосићеве политичке идеје, обележене превеликим неразумевањем развоја транзиционог демократског друштва и динамике међународне политике, нису излазиле из оквира националних тема.⁶⁹¹ С друге стране, покушаји Желева и Ћосића да преко истакнутих места у власти значајније утичу на токове посткомунистичке трансформације у Бугарској и СРЈ остали су без видљивих резултата.

3. Страначка вођства и градска политика

Демократске промене система у СРЈ и Бугарској, у институционалном смислу, требало је да окончају постојање партијског монопола над свих деловима друштва на основу командно-планских односа.⁶⁹² Међутим, номенклатуре у обе земље покушавале су да задрже своје позиције из времена социјализма, постављајући се надређено према државној и локалној управи, али и према чланству унутар својих „реформисаних“ социјалистичких партија.

Односи унутар водећих структура БСП и СПС директно су се одразили и на релације између партијских и локалних руководства. За разлику од БСП, који је правећи дистанцу од времена живковизма, покушавала да одржава полицентричност и фракционаштво унутар партијске елите, у СПС је лидерска позиција Милошевића била недодирљива. У оквирима Михелсових анализа политичких елита, БСП је модернизована странка са лидерским пореклом (Живков), док СПС, без обзира на идеолошко наслеђе, као и преузимање читавог система власти и кадровског апарата, у организационом смислу представљао нову партију која се формирала око истакнутог вође.⁶⁹³

⁶⁸⁹ По речима Зорана Ћинђића, Ћосић је „делимично извиждан“ у обраћању демонстрантима у време протеста 1996-1997. године, уз оцену председника ДС да, без обзира на „историјски значај“ Ћосића „свако добије оно што заслужује“ (Zoran Đinđić – intervju, <https://pecanik.net/intervju-zoran-djindjic/>, (21.12.2017).

⁶⁹⁰ Детаљније о ставовима Добрице Ћосића према политици Војислава Коштунице око питања Косова и разговорима са Зораном Ћинђићем на ту тему у: Ћосић Добрица, *У туђем веку*, Београд 2011, стр. 23-76.

⁶⁹¹ Желев је крајем деведесетих година био један од организатора Балканског политичког форума, који је требало да предложи иницијативе и решења за кључне друштвено-економске и политичке проблеме у региону. С друге стране, по ефектном закључку познатог филозофа и антиратног активисте Миладина Животића Ћосићево политичко промишљање представља резултат потребе „самоуког писца“ да кроз сопствена књижевна дела изражава концепције могућег демократског развоја, а без познавања историје политичког деловања и доктрина у процесу стварања нације и грађанског друштва [Желев, Ж, *Въпреки всичко...*, стр. 234-261; „Идејни творац ужаса“ (интервју са Миладином Животићем), *Српска реч*, бр. 50, 06. 07.1992, стр. 30-32].

⁶⁹² Lazić, Mladen, *Sistem i sloj: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd, 1994, стр. 67-71.

⁶⁹³ Scaff, Lawrence, A. „Max Weber and Robert Michels“, *American Journal of Sociology*, Vol. 86, No.6, 1981, стр. 1270–1275.

Кључна карактеристика Милошевићеве унутарпартијске централизације су честе кадровске промене у врху СПС, али и у градским структурама власти. Улога вођства београдског одбора социјалиста била је видљива у појединим покушајима аутономнијег деловања или ограничавања Милошевићеве партијске позиције. Због тога је Милошевић између 1990-1997. године сменио неколико градоначелника и председника Градског одбора СПС (Александар Бакочевић, Слободанка Груден, Небојша Човић, Слободан Јовановић, Бранислав Ивковић).

С друге стране, сви председници БСП током деведесетих година (Лилов, Виденов, Прванов) без обзира на формално поштовање аутономија локалних одбора, настојали да под своју непосредну контролу ставе руководство градске организације у Софији. Међутим, партијске дебате и обрачуни елита унутар БСП нису излазили из статутарних оквира, док су кадровске промене спровођене на партијским конгресима.⁶⁹⁴

Лидерски принцип власти углавном је био политичко обележје и других партија у СРЈ и Бугарској. У првој фази организовања и добијања политичке легитимације на изборима (1990-1991), у појединим опозиционим странкама (ДС у Србији, СДС у Бугарској постојале су снажне унутрашње борбе и по идеолошким питањима.⁶⁹⁵ Након избора Зорана Ђинђића (ДС) и Ивана Костова (СДС) за председнике ових партија (1994), значајно је ојачао централистички принцип руковођења, који је у име страначке ефикасности и „модернизације“ заправо ограничавао утицаје разних страначких група и појединаца. С друге стране, странке попут СПО и СРС у Србији и ДПС у Бугарској, биле су форматиране по самовољи својих харизматских вођа, који су најчешће директно надзирали рад локалних одбора и по високом степену унутарстраначке дисциплине веома су подсећале на СПС.

На нивоима политичке субординације транзиционе партије у Србији/СРЈ и Бугарској нису се међусобно превише разликовале. Све партије су статутарно биле утемељене на чланству, док су скупштине (конгреси), формиране од изабраних представника локалних одбора, имале улоге изборних тела. На страначким скупштинама бирани су управни (главни) одбори, руководство (председништво) са страначким председником. Јасна хијерархизација у односима страначких органа била је посебно наглашена у политичким организацијама са бројним чланством.⁶⁹⁶

3.1 Унутарпартијски сукоби у Београду: лидери против локалних функционера

Приликом преузимања власти у Србији (1987) Милошевић је значајну предност остварио путем подршке партијске организације у престоници. У припреми Осме седнице СКС од кључне важности била је снажна политичка координација најутицајнијих представника Градског комитета СК, Градске конференције ССРН и Универзитетског комитета. Милошевић је све до почетка вишестраначја дозвољавао стару праксу кадровско-привредне координације у Београду, на основу које су водећи градски функционери (председник СГБ и председник градске владе), градски секретар унутрашњих послова и шеф београдске СДБ доносили све стратешке одлуке за развој престонице, али и вршили одабир нових припадника номенклатуре. Овим састанцима је, у посебним околностима, присуствовао и Милошевић, као председник Председништва Србије.⁶⁹⁷

Формирање СПС представљало је и раскид са дотадашњом праксом координација између различитих носилаца партијске и државне власти на републичком и градском нивоу у циљу доношења консензуалних одлука. На тај начин, онемогућено је доношење кључних одлука у ширим партијским круговима у корист лидера и његовог најближег окружења. Иако су у

⁶⁹⁴ Вацев, Валентин, „Партија на кого или партија на какво е БСП“, *Ново време*, бр.6, Софија 1996, стр.11-14.

⁶⁹⁵ *Istorija Demokratske stranke: 1989-2009*, (priredili Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, Srđan Cvetković i Slobodan Gavrilović), Beograd 2009, str. 23-41; Николова, Т., *Речник на политическу партии в България...*, стр. 45-50.

⁶⁹⁶ Orlović, S., *Politički život Srbije...*, str.462.

⁶⁹⁷ Петровић-Пироћанац, З., *Nomenclatura Serbica...*, стр. 202.

београдској организацији СПС водећа места заузели су неки од најистакнутијих Милошевићевих пучиста са Осме седнице на челу са градоначелником Милорадом Унковићем и Слободанком Груден, положај ове локалне структуре био је подложнији одлукама партијског врха него у време комитетских субординација.⁶⁹⁸

Милошевић је, дакле, без обзира на статутарну позицију председника странке, на основу своје фактичке политичке и државне власти, ставио под контролу градску партијску структуру.⁶⁹⁹ Руковођен сопственим политичким искуством, превентивно је спречавао настанак паралелног центра утицаја који би могао да му угрози позицију. С друге стране, парламентарни избори у Србији (1990) показали су да је, без обзира на Милошевићеву убедљиву победу на председничким изборима, социјалистичка власт најрањивија у главном граду. Резултат опозиције у другом кругу републичких избора на територији Београда (освојених 15 од укупно 43 посланичких места по већинском изборном моделу) указао је да је политички утицај градске организације СПС у престоници потенцијална слаба тачка у структури власти.⁷⁰⁰

Због тога је настајао да успостави блиску сарадњу између искусних технократских кадрова и лојалних представника партијске елите у време избора Борисава Јовића за новог председника СПС (мај 1991). Милошевић је, посебно у периодима нестабилности његове позиције изазване спољним или унутрашњим утицајима, ојачавао своју монократску власт унутар СПС и преко кадровских чистки. Тако је у време почетка рата у БиХ, формирања СРЈ и све јаче међународне изолације (мај 1992), Милошевић настојао да ослаби снагу утицајне страначке структуре око старог језгра, где се посебно истицао београдски одбор. Милошевићев покушај наметања председника градске владе Златана Перучића као кандидата за новог председника СГБ у то време, одбијен је од стране најужег партијског руководства. Београдски социјалисти су на тајном гласању изабрали Слободанку Груден, која је однела убедљиву победу над Перучићем.⁷⁰¹

То је изазвало велико незадовољство Милошевића, који је организовао ванредни конгрес СПС (октобар 1992) на којем је поново преузео челну позицију у партији и уз помоћ млађих функционера извршио чистку у њеном врху.⁷⁰² Истовремено, Милошевић је избором

⁶⁹⁸ Груденова је од краја осамдесетих година као функционерка ГК СКБ одржавала је блиске односе са Слободаном Милошевићем и имала је истакнуту улогу приликом организовања Осме седнице СКС (Петровић Пироћанац, З., *Nomenclatura Serbica 1982-2013...*, стр. 100-110).

⁶⁹⁹ Председник СПС по Статуту (1990) имао је мања овлашћења него председници опозиционих партија (Orlović, S., *Politički život Srbije...*, стр. 466).

⁷⁰⁰ Избори одржани 1990. године показали су велику снагу Милошевића који је изабран за председника Србије са освојених 2/3 гласова. Опозиција је у Београду однела победу у централним градским општинама – Стари град, Врачар, Савски венац, Вождовац и Звездара. Председник београдских социјалиста и дотадашњи члан Председништва Србије Александар Бакочевић остварио победу на Чукарици, председник градске владе Златан Перучић освојио је посланички мандат на Палилули, док је градоначелник Београда Милорад Унковић поражен на Старом граду од председника демократа Драгољуба Мићуновића (Извештај о укупним резултатима избора за народне посланике у Народну Скупштину Републике Србије 1990. године, <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/arhiva/poslanici/1990/1990%20izvestaj%20o%20ukupnim%20rezultatima%20np.pdf>, (30.01.2017).

⁷⁰¹ Одлуци Милошевића супроставили су се председник СПС Борисав Јовић, троје потпредседника СПС - Богдан Трифуновић, Радмила Анђелковић и Михаила Марковића, као и генерални секретар Петар Шкундрић. Милошевић је на састанку најужег руководства Србије и Црне Горе (којем је присуствовао и Јовић као председник Председништва Југославије) обавестио све присутне да ће нови градоначелник Београда бити Перучић. Јовић му је одговорио да то „не долази у обзир“, након чега је настала непријатна ситуација. Након састанка, незадовољни Милошевић рекао је Јовићу да „није лепо да му тако одговара пред другима и да води рачуна о његовом угледу (Jović, В., *Od Gazimestana do Haga...*, стр. 111-112).

⁷⁰² Милошевић се у овом унутарпартијском обрачуна ослонио на своје неаформисане младе кадрове из Београда и унутрашњости (Orlović, S., *Politički život Srbije...*, стр. 478). На овом Конгресу, Јовић је изабран за потпредседника, али сви ранији потпредседници и генерални секретар нису реизабрани због изостављања са предложене кадрове листе.

потпредседника ИО СГБ Небојше Човића на место председника београдских социјалиста, уместо непослушног Александра Бакочевића отпочео са променама унутар градске структуре СПС.⁷⁰³ Неколико месеци касније, лидер СПС је Златана Перучића поставио на место директора Беобанке, највећег финансијског повериоца СГБ, чиме је градску политику и новчане токове посредно ставио под своју контролу.⁷⁰⁴

Последња фаза ове чистке у градској организацији завршила се медијским обрачуном са неподобном Слободанком Груден (1993-1994). У томе је лично учествовала и Милошевићева супруга Мирјана Марковић која је у својим новинским текстовима критиковала Грудену за разне комуналне проблеме у престоници што је изазвало оштар одговор градоначелнице.⁷⁰⁵ Због тога је Милошевић на пркосну председницу СГБ покренуо медијску машинерију која је „истраживала“ њену корумпираност, па је Груденова, у недостатку партијске подршке, била принуђена да поднесе оставку.⁷⁰⁶

Након избора Небојше Човића на место градоначелника (1994), Милошевић је на упражњено челно место у градској организацији СПС поставио Слободана Јовановића, некадашњег главног уредника Политике Експрес и лојалног сарадника из времена Осме седнице.⁷⁰⁷ Међутим, ова двојица политичара из београдске структуре СПС довела су у питање поједине Милошевићеве политичке одлуке. Јовановић је одржавао блиске односе са групом око Борисава Јовића, која се успротивила јачању утицаја Мирјане Марковић и ЈУЛ, чиме је припремљен терен да Јовановић буде одстрањен почетком 1996. године са свих партијских функција.⁷⁰⁸

С друге стране, Човић се успротивио Милошевићевој одлуци о фалсификовању резултата на локалним изборима (1996). Када је дотадашњи градоначелник на састанку најужег партијског руководства показао симпатије за студентске демонстрације и одбио да сазове седницу СГБ на основу фалсификованих изборних резултата, Милошевић је покренуо механизам за његово искључење из СПС (јануар 1997).⁷⁰⁹ Истовремено, Бранислав Ивковић је смењен са места председника београдских социјалиста због тога што је сукобом са Човићем, како су сматрали у СПС, нанео велику штету деловању градске организације ове партије.⁷¹⁰ Нови шеф СПС у Београду постао је председник Скупштине Србије Драган Томић, који је по налогу Милошевића био и један од иницијатора унутарстраначког напада на Човића и Ивковића. Овај политичар се у то време истицао и као један од предводника медијских харанги на опозиционе „снаге хаоса и безумља“ у време демонстрација (1996-1997).⁷¹¹

⁷⁰³ Исто, стр. 138. Кључну оперативну улогу у победи Милошевића имали су партијски делегати из Београда.

⁷⁰⁴ О односима градских власти и банкарског сектора детаљније у поглављу *Економске промене у Београду и Софији*.

⁷⁰⁵ Тако је Мирјана Марковић у *Дуги* критиковала Грудену да би као „председница Скупштине града могла да нађе времена и за тривијалности попут чистијих улица и поправку лифтова, и поред Резолуције Савета безбедности“. Градоначелница је узвратила и упитала Марковићеву „која нема обичај да се појављује на местима где је живот“, да ли „из дубоке таме, у удобној кући без лифта зна како је болесним људима у нехуманим десетоспратницама, такође без лифта, који месецима не излазе из својих станова, јер не могу у њих да се врате“ („1994 - година superdinarā“, *Danas*, 10.02.2015, стр.12; „Конкурс за громобран“, *Нин*, 08.03.2001, стр. 5).

⁷⁰⁶ Исто. Груденова је оптужена због наводног примања личног поклона од Дафине Милановић, власнице Дафимент банке.

⁷⁰⁷ Јовановић је након Експрес-политике постављен за директора државне агенције ТАНЈУГ, одакле је смењен након политичког пораза на Конгресу СПС („Reforme po četvrti put“, *Vreme*, 12.02.2000, стр. 5).

⁷⁰⁸ Неколико година касније, Јовановић је тврдио како никада није сазнао прави разлог за смену са водећег места београдских социјалиста, сем да му је потпредседник СПС Никола Шаиновић рекао да је разлог у „динамизирању и подмлађивању СПС“ („Molim, molim – odgovor Slobodana Jovanovića, *NIN*, 06.01.2000, стр. 6).

⁷⁰⁹ „Čović odbio da se pokaje“, *Naša borba*, 08.01.1997, стр. 2.

⁷¹⁰ Исто.

⁷¹¹ „Sukob Ivković-Čović naneo veliku štetu“, *Naša borba*, 15.01.1997, стр. 3.

Поред републичког премијера Мирка Марјановића, Томић је био један од ретких функционера СПС у које је Милошевић имао велико поверење. Као некадашњи „стамболићевац“ и председник Градске конференције ССРН Томић је прешао у табор Милошевића, према којем је до краја власти задржао потпуно лојалан однос. У првим годинама транзиције напредовао је у страначкој хијерархији и објединио моћне позиције директора државне компаније НИС Југопетрол и председника Скупштине Србије (1994). За време Томићевог управљања овом организацијом (1997-2000) снажна подршка градског одбора социјалиста Милошевићу, ниједном није била доведена у питање.⁷¹² Након 2000. године против њега су покренуте истраге због оптужби око нелегалног богаћења и злоупотреба службеног положаја, али кривични процеси никада нису покренути.⁷¹³

За разлику од социјалистичке елите углавном настале из репродукције номенклатуре, опозиционе странке организоване су из група интелигенције која је, у ранијим периодима самоиницијативно напустила партију и крајем осамдесетих година деловала са националистичких (Вук Драшковић, Војислав Шешељ), национално-либералних (Никола Милошевић, Коста Чавошки, Војислав Коштуница), и социјалдемократских позиција (Драгољуб Мићуновић, Весна Пешић). Демократска странка је од свог оснивања (фебруар 1990) градила страначку структуру око врло снажног, али идеолошки хетерогеног језгра интелектуалаца, па је због тога имала и најснажније унутрашње потресе.

Тако се почетком 1991. године из ДС ишчланио део десног страначког крила са Николом Милошевићем и Костом Чавошким, који су након тога основали политички маргиналну Српске либералне странке. Војислав Коштуница је као страначки потпредседник изазвао велики раскол у ДС издвојивши у време “Видовданског сабора” крило за ДЕПОС (1992), док је отворени сукоб Драгољуба Мићуновића и Зорана Ђинђића (1993 - 1994) завршен одласком из странке њеног првог председника који је формирао Демократски центар.

Страначка организација ДС у Београду била је средиште свих важних дешавања унутар ове партије. Преко београдског одбора ДС предводници фракција водили су борбе за страначку власт. Широка кадровска база градског одбора служила је и за консолидацију ДС након унутрашњих превирања и подела. Тако се већ приликом оснивања партије појавио се сукоб група које су предводили Мићуновић и Чавошки, посебно након избора адвоката Слободана Вучковића за првог председника Градског одбора ДС. Вучковић је, као Мићуновићев представник, однео победу над Миланом Божићем, фаворитом конзервативне фракције.⁷¹⁴

Формирање ДСС изазвало је снажан потрес у организацији београдских демократа. Са Коштуницом је 1992. године ДС напустио и тадашњи председник Градског одбора ДС Владан Батић, неколико функционера врло утицајних у београдској организацији (Драган Јочић, Мирко и Драшко Петровић), као и велики део страначке омладине. Организациони и кадровски опоравак демократа у Београду успостављен је тек након годину дана, формирањем новог градског одбора на челу са Миланом - Галетом Мушкатиновићем (председник) и Радомиром Шапером (потпредседник), професорима Београдског универзитета и познатим спортским функционерима

⁷¹² Бивши председник СПС у Београду Слободан Јовановић оптужио је Томића да стоји иза предлога о његовом искључењу из партије и да тиме „омаловажава место на којем је, поред њих двојице, некада седео и Слободан Милошевић“. Овим је Јовановић алудирао на политичко-идеолошки континуитет СПС-а са Савезом комуниста („Molim, molim – odgovor Slobodana Jovanovića“, *NIN*, 06.01.2000, str. 6).

⁷¹³ „Ojadili Jugopetrol za četiri miliona maraka“, *Glas javnosti*, 04.07.2001, str. 3.

⁷¹⁴ Мићуновић, Д., *Život u nevremenu II...*, str. 34-42.

(мај 1993).⁷¹⁵ Градска организација ДС успешно је координирала рад своје утицајне одборничке групе у СГБ, предвођене познатим адвокатом Радојем Прицом.⁷¹⁶

Нови сукоб у врху ДС, овога пута између Драгољуба Мићуновића и Зорана Ђинђића (1993-1994), изазвао је и нове поделе унутар партијске структуре у Београду. Прица је као председник одборничке групе ДС подржао Мићуновића, док се Ђинђић у борби са Мићуновићем ослонио на групу млађих страначких активиста из Београда (Горан Весић, Живорад Анђелковић, Слободан Вуксановић, Срђа Поповић), али и искусног и утицајног Бранислава Белића.⁷¹⁷ Иако је Ђинђић након доласка на чело ДС јасно истицао своју лидерску позицију, показао је толеранцију према делу својих страначких опонената, а једног од својих највећих критичара, Радоја Прицу, именовано је за новог председника Градског одбора.⁷¹⁸

Овај потез треба сагледавати и у оквирима Ђинђићевог политичког прагматизма, због опасности од даље фрагментације ДС након изласка Мићуновића из странке (1994). Исту политичку „технику“ Ђинђић је применио почетком 2000. године након врло тесне победе над страначким изазивачем Слободаном Вуксановићем,⁷¹⁹ када је задржао читаву побуњеничку структуру страначке организације у Београду. Председник ДС је проценио да би унутарстраначком чистком онемогућио функционисање ДС у фази коначног политичког обрачуна са Милошевићем.⁷²⁰ За разлику од претходне ситуације са избором Радоја Прице, Ђинђић је након победе над Вуксановићем уклонио нелојалног председника Градског одбора ДС Драгана Копчалића, који је својим лобистичким и организационим способностима највише и допринео неизвесном резултату на изборној Скупштини.⁷²¹ После консолидације градске организације ДС на челу са технократом Ненадом Богдановићем, странка је у оквиру ДОС остварила убедљиву победу на градским изборима 2000. године.⁷²²

Док су унутар ДС често трајала фракцијске борбе, у СПО лидерски ауторитет Вука Драшковића није могао бити доведен у питање, без обзира на поједине покушаје (Слободан Ракитић и посланици у Савезном парламенту, група око финансијера странке Драгослава Миличића током 1995. године).⁷²³ Градски одбор СПО је до марта 1991. године водио новинар и публициста Дејан Лучић, који је Драшковић сменио због веза са безбедносним службама.⁷²⁴

⁷¹⁵ Исто, стр. 253. Након изненадне смрти Милана Мушкатиновића крајем 1993. године, Радомир Шапер изабран је за председника Градског одбора ДС.

⁷¹⁶ Као угледан стручњак за привредно право Прица је био запажен по дискусијама приликом заседања градске Скупштине.

⁷¹⁷ У време унутарстраначког сукоба почетком 1994. године Прица је оптуживао Ђинђића да је на републичким изборима 1993. године наступио као носилац листе „без изборне платформе“ и да би било који вид сарадње са СПС значио и „помагање владавини социјалиста у Србији“ („Бије кардинал, ал' бије и папа“, *Српска реч*, 17.01.1994, стр. 10).

⁷¹⁸ Као најстарији одборник, Прица је председавао новим сазивом СГБ приликом избора Зорана Ђинђића за градоначелника Београда (ИАБ, ф.17, к.53, л.10-24, СГБ - 1. седница од 21.02.1997. године).

⁷¹⁹ На страначкој Скупштини Ђинђић је освојио 605, а Вуксановић 485 гласова делегата (Orlović, S., *Politički život Srbije...*, str. 474).

⁷²⁰ Интервју са Душаном Динчићем, председником Демократске омладине (1996-1999), 11.10.2017. године.

⁷²¹ Копчалић је након смене критиковао Ђинђића да „попут Шешеља, жели да постане власник странке“ и најавио искључење неколико стотина чланова ДС, што се у стварности није десило.

⁷²² Богдановић се налазио на челу градске владе (2000-2004), а након победе за место градоначелника на непосредним изборима (2004) испред Александра Вучића (СРС) и Зорана Дракулића (ДСС) дужност обављао све до смрти 2007. године.

⁷²³ Orlović, S., *Politički život Srbije...*, str. 471-472.

⁷²⁴ Некадашњи председник Нове демократије Душан Михајловић сматра да је Лучић у СПО убачен по налогу СДБ. С друге стране, Лучић је као сведок одбране, приликом сведочења на суђењу водећим људима СДБ Јовици Станишићу и Франку Симатовићу – Френкију у Хашком трибуналу демантовао да је био сарадник службе безбедности, али је признао да је имао контакте са обојицом оптужених „због писања својих књига“ [Михајловић, Душан, *Повленске магле и видици* (том 1), Београд 2005, стр. 453; „Луčić: Nisam radio za DV Srbije“,

Након Лучића организацију ове странке у Београду водио је познати адвокат Боривоје Боровић, познат по снажном антикомунистичком ставу.⁷²⁵

СПО је имао организовану страначку инфраструктуру у Београду и, у односу на ДС, имао је далеко већи утицај у приградским општинама. Градски одбор СПО у потпуности је на нивоу градске политике спроводио Драшковићеве инструкције. Тако је услед политичког удаљавања Драшковића и Коштунице у оквиру ДЕПОС (1993-1994), дошло до раскида и коалиционе одборничке групе СПО и ДСС у СГБ (октобар 1994).⁷²⁶ С друге стране, подржавајући Милошевићеву политику према окончању рата у БиХ (1994-1995), СПО је гласао за избор нове градске власти на челу са Небојшом Човићем (јун 1994).⁷²⁷

Уласком СПО у градску власт након победе коалиције Заједно у Београду и формирањем мањинске градске владе уз подршку СПС (септембар 1997) почињу значајнији унутрашњи сукоби у Београду, али без покушаја угрожавања позиције председника странке. Градску власт формално су представљали су универзитетски професори, математичар Милан Божић (в.д. градоначелника након смене Зорана Ђинђића) и архитекта Спасоје Крунић (председник Извршног одбора), али најзначајнији утицај у одређивању смерница градске владе и кадровској политици имала је Даница Драшковић, супруга лидера СПО.⁷²⁸ Драшковићеву су многи оптуживали за отворени непотизам, услед именовања њеног брата Веселина Бошковића на кључно оперативно место за развој престонице (директор Дирекције за градско грађевинско земљиште), као и због постављања њених рођака и пријатеља на руководећа места у комуналним предузећима и градској администрацији.⁷²⁹

Почетком 1999. године обновљен је је стари сукоб између Боривоја Боровића, шефа партијске организације у Београду и Милана Божића, вршиоца дужности председника СГБ. Боровић је био незадовољан због превеликог утицаја „левичара“ Божића у странци још у време његовог избора на челно место у Београду.⁷³⁰ Председник градског одбора СПО замерао је Божићу на блиским везама са Мирјаном Марковић, због чега је поднео оставке на партијске функције. Стварни разлог за реакцију Боровића треба тражити у незадовољству Драшковићевом одлуком да СПО уђе у Савезну владу, а што је била Божићева идеја.

Божић је због именовања за министра без портфеља напустио градску власт, док је избор Војислава Михајловића за градоначелника, уз подршку СПС, требало да очува пресудни утицај брачног пара Драшковић на одлуке градске власти. Након интервенције Драшковића, дошло је до помирења двојице функционера и привременог враћања Боровића у врх странке.⁷³¹ Коначан раскид догодио се након октобарске смене власти (2000) када је Боровић је напустио СПО.⁷³²

Градска организација ДСС није имала значајнији утицај на одлуке партијског вођства. Одборници ове партије деведесетих година представљале опозицију свакој градској влади. ДСС је преко коалиције ДЕПОС (1993-1996) учествовао у власти у појединим централним општинама Београда (Стари град, Врачар, Звездара, Вождовац). Утицај ове странке маргинализован је у

<http://www.blic.rs/vesti/hronika/lucic-nisam-radio-za-db-srbije/50b1e49>, (07.08.2017)]. О везама Лучића са војним безбедносним службама у: Драшковић, Вук, *Мета*, Београд 2007, стр. 93-95.

⁷²⁵ „Borivoje Borović (Vukov advokat)“, *Glas javnosti*, 20.06.2000, стр. 3.

⁷²⁶ ИАБ, ф.17, к.115, л.2-3, СГБ - 32. седница од 14.10.1994. године.

⁷²⁷ ИАБ, ф.17, к.110, л.3-6, СГБ - 27. седница од 23.06.1994. године.

⁷²⁸ Драшковићева је званично била само члан Комисије за измену назива улица („Visoke štikle i kratak fitilj“, *Vreme*, 16.04.2009, стр. 7).

⁷²⁹ ИАБ, ф.17, к.69, л.10-14. СГБ - 17. седница одржана 22.01.1999. године.

⁷³⁰ „Ne zelim da saradjujem sa Milanom Božićem!“, *Naša borba*, 13.10.1997, стр. 2-3.

⁷³¹ Божић је био зет Јагоша Пурића, кума и старог сарадника Мирјане Марковић из времена Универзитетског комитета. Божић је у изјави демантовао везу са Милошевићевом супругом преко свог таста, наводећи да су Марковићка и он колеге са Природно-математичког факултета, које су „делиле исти кабинет“ (Интервју са Миланом Божићем, 14.09.2014).

⁷³² Orlović, S., *Politički život Srbije...*, стр. 472.

Београду одлуком Драшковића и Ђинђића да градска листа коалиције Заједно буде формирана без одборничких кандидата ДСС.⁷³³

Партијска структура СРС била је потпуно зависна од арбитарних одлука Војислава Шешеља, па се не може говорити о њеном самосталнијем деловању. Шешељ је непосредно контролисао читаве страначке хијерархије, од најнижих месних и општинских одбора до партијског врха. Његова позиција председника општине у Земуну требало је да му омогући јачање политичког утицаја.⁷³⁴ За лидера СРС политичка борба водила се истим интензитетом на свим нивоима власти, што се посебно видело приликом жестоких расправа у СГБ са градоначелником Ђинђићем и врхом градске власти током 1997. године.

Радикали су врло често промовисали резултате своје власти у Земуну (изградња насеља Алтина, Плави хоризонти, Грмовац, Бусије, реконструкција локалних путева и спортског центра Пинки, санација основних школа) а присутност опозиције у локалним Земунским новинама као пример сарадње власти и опозиције. Међутим, градска власт је од маја 1997. године изашла у јавност са подацима о противзаконитим пословима општине Земун око ненаменског пословања са државним земљиштем, па је СРС дошла под удар дела јавности и опозиционих странака.⁷³⁵

3.2 Борбе за превласт у БСП и СДС

Раскид са живковизмом унутар БКП од стране реформистичког крила означио је одбацивање принципа демократског централизма, отварање дијалога са опозицијом и формалну деполитизацију структура безбедности.⁷³⁶ Истовремено, око најутицајнијих личности из партијског врха (Луканов, Лилов) образоване су страначке фракције. То је, у односу на формирање СПС по изразито лидерском моделу, представљало политички процес у супротном смеру, без обзира на велике организационе сличности између две странке и употребе номенклатурних високообразованих кадрова у вршењу власти на самом почетку транзиције.

Промене у софијској организацији БСП током деведесетих година пратиле су динамику односа у врху партије. Софијски социјалисти на самом почетку политичке транзиције спроводили су инструкције партијског врха о демонополизацији локалне власти. У том смислу, оставка *кмета* Стефана Нинова није представљала резултат лошег рада градског парламента, већ епилог општег политичког договора власти и опозиције на округлом столу са формирањем прелазне власти у престоници Бугарске. Софијски социјалисти прихватили су учешће у прелазном периоду до доношења Устава и првих локалних избора (1990-1991), настојећи да преко својих искусних градских функционера (Тодор Модев, Теменушка Теофилова) оставе утисак реформисане партије која заслужује широку подршку становника престонице.

Основна карактеристика односа између централе БСП и престоничког локалног одбора ове партије до средине деведесетих година јесте борба између наметања непосредне контроле (партијски врх) и очувања што самосталније позиције у циљу преузимања власти у партији (градски одбор). С друге стране, снажне борбе за партијски примат између Лилова и Луканова (1990-1991) рефлектовале су се на поделе код избора социјалистичког кандидата за градоначелника (1991). Тако је градоначелничку кандидатуру Георгија Близнашког, шефа

⁷³³ Интервју са Миланом Божићем, 14.09.2014. године.

⁷³⁴ Након уласка СРС у републичку владу (март 1998) и избора Војислава Шешеља за њеног потпредседника, градски функционер радикала Стево Драгишић постао је председник општине Земун и вођа одборничке групе у СГБ. Драгишић је у више наврата жестоко оптуживао СПО за непотизам и корупционашке афере у Београду (ИАБ, ф. 17, к. 69, л. 10-14. СГБ - 17. седница одржана 22.01.1999. године).

⁷³⁵ „Разговор с поводом“, *Велика Србија*, бр. 419, септембар 1997. године, стр. 12-14.

⁷³⁶ Методиев, Калоян, *Поколения и възраст в политиката*, Софија 2012, стр. 98-101.

градског одбора БСП иначе блиског Луканову, онемогућила струја око председника партије Лилова након унутарстраначке победе њиховог кандидата Донча Конакчијева.⁷³⁷

Неуспех социјалиста на градским изборима у Софији 1991. године био је у сенци њиховог тесног пораза на парламентарним изборима. У припреми постизборног партијског конгреса, фракција Лилова се консолидовала, па је за новог шефа БСП у Софији изабран Александар Маринов, док је Тодор Модев као шеф одборничке групе у СОС изабран за његовог заменика. Маринов је, поред Јанакија Стоилова, припадао групи младих и перспективних политичара БСП које је „стратег“ Лилов окуљао око себе.⁷³⁸

Избор Маринова, као и понуда Стоилову да преузме вођство БСП највероватније су последица жеље Лилова да подмлађеним снагама одговори на политички агресивног и амбициозног премијера Филипа Димитрова, представника новог политичког таласа у СДС.⁷³⁹ Намеру Лилова око организационог и кадровског јачања врха БСП припадницима младе номенклатуре због политичке борбе са СДС, треба сагледавати и преко јачања његове унутарстраначке позиције уз истовремено смањивање утицај Луканова. Међутим, Стоилов није прихватио предлог Лилова, па је вођство у БСП, у циљу превазилажења све дубљих подела у партији, преузео Жан Виденов.

Односе међу бугарским социјалистима (1991-1996) обележили су комплексни односи председника партије Виденова и „лиловисте“ Маринова који је предводио и контролисао софијски огранак БСП. Период добре сарадње ове двојице политичара окончан је крајем 1993. године, након чега је Маринов на партијском конгресу (јун 1994). године, наступао као кандидат за новог председника БСП и отворено критиковао бројне одлуке Виденова.⁷⁴⁰ Међутим, Виденов је издржао све нападе страначке конкуренције и спречио је, помогнут фракцијом Луканова, кандидатуру Маринова. Избором Георгија Прванова за свог заменика уместо Јанакија Стоилова, Виденов је постигао је два циља - додатно је смањио утицај Лилова, а ограничио је утицај софијске организације у страначким органима.⁷⁴¹

Након победе БСП на парламентарним изборима (1994), на којима је градска организација социјалиста водила снажну кампању и помогла да БСП у Софији постигне готово идентичан резултат са СДС (33%: 31% у корист „плавих“). Међутим, Виденов је то искористио за додатно слањење утицаја Маринова и Лилова. Председник БСП, још једном подржан од струје Луканова против Лилова, успео је да спроведе избор Красимира Премјанова за шефа парламентарне групе БСП и тиме онемогући намеру Маринова да, као високи партијски функционер заслужан за изборну победу, преузме ту позицију.

Међутим, без обзира на консолидацију своје власти у партији и држави, Виденов није могао да наметне кандидата за градоначелника софијској „елитистичкој“ организацији (1995) која га, као политичара из провинције, никада до краја није прихватила.⁷⁴² Маринов је још увек био

⁷³⁷ Предлог дела софијских социјалиста око Близнашког да кандидује за градоначелника угледног архитекту Стефана Стајнова, директора Центра за територијални развој и стамбену изградњу, није добио подршку, па је изабран Конакчијев, математичар и економски стручњак близак Лилову (Интервју са Тодором Модевом, одборником БСП, 05.04.2017. године).

⁷³⁸ Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017. године.

⁷³⁹ Методиев, К., *Поколения и возраст...*, стр. 146-148.

⁷⁴⁰ Председник софијских социјалиста замерао је лидеру БСП да је нарушио демократску атмосферу у партији тиме што је дозволио превелики утицај свог најближег окружења (Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017.године).

⁷⁴¹ Маринов је на партијском конгресу претрпео снажне критике Андреја Луканова који га је упоредио са Милком Балево, „сивим кардиналом“ Тодора Живкова у време снажне антимуслиманске кампање средином 80-тих година. Луканов је тиме заправо идентификовао Лилова и Маринова са Живковом и Балево („В БСП няма опозиция. Има солисти... понякога“, *Капитал*, 06.02.1995, стр. 4).

⁷⁴² Виденов је био политичар из Пловдива, са стеченим економским образовањем на московском Институту за међународне односе (МГИМО). Виденов, који је постао члан Председничког колегијума БСП са свега 31 годином,

довољно снажан да спречи покушаје кандидатуре Румена Гечева и Младена Червењакова, блиских лидеру БСП, на челна места у софијском одбору. У одлуци Маринова да БСП на градским изборима 1995. године подржи „независног“ кандидата, банкара Венцислава Јосифова крила се намера да се социјалисти приближе делу бирачког тела СДС и освоје власт у Софији.⁷⁴³

Ову одлуку Маринова треба анализирати у ширем контексту односа међу страначким елитама и све израженијег сукоба премијера Виденова са утицајним безбедносно-финансијским круговима око БСП. Због тога је Маринов овога пута подржан од „бизнис-групе“ око Луканова, али и од угледног Стефана Продева, главног уредника високотиражне социјалистичке Думе.⁷⁴⁴ С друге стране, већинском ставу у софијском БСП безуспешно су се супроставили предводник марксистичке групе Минчо Минчев, и Јанак Стоилов, који је, након договора са Виденовом, преузео партијски задатак да усклађује фракцијске интересе у БСП.⁷⁴⁵

Након неуспеха Јосифова на изборима, а непосредно пред председничке изборе у Бугарској (1996) дошло је до промена у руководству социјалиста Софије. За новог председника изабран је Никола Којчев, док је поражени Маринов убрзо напустио партију.⁷⁴⁶ Којчев је изабран у време све веће кризе владе Жана Виденова, која је погоршана поразом на председничким изборима.⁷⁴⁷

Ванредни конгрес БСП у децембру 1996. године, изазван кризом социјалистичке власти, обележила је оставка Виденова на место премијера Бугарске и председника БСП.⁷⁴⁸ Истовремено, партијска већина је, као и 1991. године, посегнула је за компромисним решењем преко избора Георгија Прванова за председника, чиме је спечена страначка опозиција да преузме странку преко Георгија Пиринског, дотадашњег шефа дипломатије. На тај начин је крајем 1996. године, само два месеца након убиства Андреја Луканова, окончано политичко време Жана Виденова, али и Александра Лилова.

Након периода фракцијских борби група око Луканова и Лилова (1990-1991), које су трајале до самог краја вођства Жана Виденова (1991-1996), уследила је фаза унутрашње консолидације под новим председником БСП Првановом. Овај политичар је у софијској организацији помагао уздизање припадника енергетског лобија Румена Овчарова, окренутог јачању привредне сарадње Бугарске са Русијом. Којчев је остао на месту председника Градског одбора, али у обавези да подржи кандидатуру Овчарова за градоначелника (1999). Без обзира на тежак изборни пораз од Софијанског, Овчаров је, уз помоћ Прванова, преузео вођство у софијској организацији.⁷⁴⁹ На тај начин, партијски лидер БСП започео је нову кадровску чистку, што је омогућило његову победу на председничким изборима (2001).

важио је за једног од најталентованијих политичара нове генерације у БСП (Петев, Николай, *Отвџд политическия театър през погледа на Жан Виденов*, Софија, 1998, стр. 200-209).

⁷⁴³ Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017. године.

⁷⁴⁴ Димитар Јончев, политичар из круга Луканова, веровао је у победу Јосифова већ у првом изборном кругу („БСП обви с мџла своя фаворит за кметския стол на Јанчулев“, *Капитал*, 24.07.1995, стр.5).. Стефан Продев је указивао да је избором Јосифова партија показала да није „заробљеник сопствене сујете зарад општег добра“ („БСП не иска кметското място в София“, *Капитал*, 18.09.1995, стр. 5).

⁷⁴⁵ Стоилов је предлагао да се избор кандидата изврши по демократском принципу, гласањем за предлоге месних организација („БСП обви с мџла своя фаворит за кметския стол на Јанчулев“, *Капитал*, 24.07.1995, стр. 5).

⁷⁴⁶ Маринов је након одласка из БСП основао Бугарски социјално-либерални савез, странку која се идеолошки угледала на британске лабуристе, али без значајнијих постигнутих резултата на изборима (Николова, Т., *Речник на политически партии...*, стр. 32; Интервју са Александром Мариновом, 04.04.2017. године).

⁷⁴⁷ „Никола Койчев смени Александър Маринов на председателското място“, *Капитал*, 01.05.1996, стр. 4.

⁷⁴⁸ Баева, И., „БСП на власт и в опозиция в годините на прехода..“, стр. 271-275.

⁷⁴⁹ Овчаров је отворено критиковао Којчева за лошу координацију између 24 општинске организације БСП у Софији, уз оцену да престане са страначким негативизмом („Румен Овчаров: Софијската БСП сега не произвежда политика“, *Сега*, 09.05.2000, стр. 8).

У првој фази транзиције власти у Софији БСП и СДС заједнички су учествовали у привременом органу власти – ВСИК (1990), да би затим у сва три изборна циклуса (1991-1999) „плави“ остваривали убедљиве победе на изборима за градоначелника и СОС. Међутим, односи између органа власти у престоници и страначког врха све до 1995. године често су били неусклађени и конфликтни.

Након избора Желева за председника Бугарске и политичке компромитације његовог наследника Петра Берона започеле су борбе за партијско вођство у СДС.⁷⁵⁰ Постављењем Александра Каракачанова, једног од дисидентских вођа у време пада Живкова за привременог градоначелника (октобар 1990), позиција овог политичара је ојачала у оквиру СДС, што је изазвало подозрење његових првих сарадника у Зеленој партији, Филипа Димитрова и Соломона Пасија.⁷⁵¹ Димитрову је, као непомирљивом антикомунисти, била све мање прихватљива компромисна („мешовита“) политичка идеологија Каракачанова.⁷⁵²

Оставка Берона довела је до полемике између Каракачанова и Димитрова, јер су обојица били претенденти на место челног политичара „плавих“. Након повлачења Каракачанова, Димитров је изабран за председника СДС крајем 1990. године искористивши постојеће антагонизме неколико утицајних политичара који су важили за фаворите (Стефан Гајтанџијев, Стојан Ганев, Александар Јорданов, Петко Симеонов, Петар Дертлијев).⁷⁵³ Избор Димитрова додатно је ојачао антикомунистички курс СДС, па је Каракачанов са групом присталица формирао партију СДС-либерали (1991).

Након првог периода унутрашњих сукоба по идеолошкој линији, пред прве локалне изборе (1991) је отворено питање кандидата за градоначелника СДС. Избор Александра Јанчулева, политички маргиналног технократе, био је последица компромиса у врху СДС, с обзиром да је страначки приоритет било освајање власти на парламентарним изборима.⁷⁵⁴ Након изборног успеха, Јанчулев није успео да оствари већи утицај у градској структури СДС у Софији. Нови софијски градоначелник често је био у сукобу са страначким лидером Филипом Димитровом, али и са председником СОС Петром Станковом, који је имао подршку одборничке групе СДС.⁷⁵⁵

Сукоби Димитрова и Јанчулева пре свега су били мотивисани личном нетрпељивошћу. Димитров је упозоравао градоначелника да су неки од његових сарадника интересно повезани са Првом приватном банком, иза које су били сакривени интереси припадника номенклатуре из безбедносних структура.⁷⁵⁶ Градоначелник Софије је, с друге стране, тврдио да је увек показивао лојалност Димитрову, посебно у време кризе и пада његове владе (1992).⁷⁵⁷

СДС је од губитка власти у Бугарској (1992) до оставке Димитрова на место страначког председника након пораза на парламентарним изборима (1994) прошла кроз интензивну фазу подела. Нови председник СДС Иван Костов је почетком 1995. године одмах започео са унутрашњим променама како би партија што спремнија дочекала наступајуће локалне изборе.

⁷⁵⁰ Берон, иначе светски познати зоолог, био је на челу Координационог савета СДС између августа и децембра 1990. године, када је поднео оставку због јавних информација о његовим везама са службом безбедности (Ботева, Д., *История на СДС...*, стр. 228).

⁷⁵¹ Зелена партија била је једна од многобројних партија унутар СДС.

⁷⁵² Димитров је оценио Каракачанова као „демократу са комунистичко-дисидентским укусом“ (Иванов, М., Спасов, О., *Гласовете на прехода – Десните...*, стр. 643-644).

⁷⁵³ Исто, стр. 651.

⁷⁵⁴ Интервју са Маријом Дерменџијевом, 04.12.2012. године. Деменџијева је позната бугарска новинарка и члан државне комисије која се бави истраживањем досијеа ДС у периоду 1944-1989. године.

⁷⁵⁵ Најближи сарадници Јанчулева, попут његових заменика Тодора Кузманова и Божидара Керемџијева, нису били људи од превеликог утицаја на организацију СДС у Софији (Интервју са Росицом Митановом, 06.12.1992. године).

⁷⁵⁶ Интервју са Маријом Дерменџијевом, 04.12.2012. године

⁷⁵⁷ Јанчулев је сведочио да му је крајем 1992. године саветник председника Желева Љубен Беров са појединим посланицима ДПС предложио место премијера, што је он одбио (Александър Јанчулев: Предлагаха ми да стана министър председател, <http://www.cross.bg/prof-yanchylev-aleksandur-1205238.html#.Wg770zRrwS1>, (23.08.2015).

Костов је утврдио да у великом броју локалних одбора СДС не постоји добра сарадња са чланством, па је донета одлука да се на непосредним унутарпартијским изборима бирају председници градских и општинских одбора.⁷⁵⁸ СДС је априла 1995. године усвојио статутарне промене које је предложио Костов. За једног од његових заменика изабран је и Петар Стојанов, са задужењима у унутарстраначкој политици.⁷⁵⁹ Истовремено, ојачала је позиција Стефана Софијанског, председника једне од чланица СДС, Уједињеног хришћанско-демократског центра (ОХДЦ).⁷⁶⁰

Непосредним избором Евгенија Бакарџијева за председника софијске организације СДС и Стефана Софијанског као кандидата за градоначелника створени су предуслови за победу на градским изборима (1995). Костов је одмах након победе Петра Стојанова на председничким изборима у Бугарској покренуо снажну унутрашњу кампању за централизацијом СДС. Лидер СДС је у време кризе власти БСП организовао са Бакарџијевом масовне протесте у Софији (децембар 1996), који су се проширили на друге градове у Бугарској.⁷⁶¹

Када је након слома социјалистичке власти (јануар-фебруар 1997) Стојанов за прелазног премијера поставио Софијанског, било је јасно да Костов пажљиво гради пут ка победи на ванредним изборима. Упоредо са тим, Бакарџијев је поново изабран за шефа СДС у Софији, а за његовог заменика Антоан Николов, један од водећих „плавих“ одборника у СОС.⁷⁶²

Избор Костова за премијера била је последња фаза у преузимању свих најзначајнијих позиција власти од стране СДС (председничка, извршна и престоничка власт) за мање од две године. Ово је изазвало кадровске рокаде у врху престоничке власти - Бакарџијев је именован за заменика премијера, а његов најближи партијски сарадник Николов за новог председника СОС. Бакарџијев и Николов су успостављањем сфера утицаја у државној и градској власти и контролисањем најважнијих финансијских токова у енергетском сектору Бугарске, настојали да ограниче утицај градоначелника Софијанског у оквиру СДС.⁷⁶³ Николов је био кандидат Бакарџијева за новог министра енергетике, што је требало да додатно ојача позицију председника софијског СДС у страначкој структури и Министарском савету, али опрезни Костов није прихватио тај предлог.⁷⁶⁴

Иако су од 1995. године Бакарџијев и Софијански често одмеравали снаге у софијском СДС, пред локалне изборе (1999) постигли су договор око кандидата за председнике градских општина. Са друге стране, Иван Костов је са подозрењем пратио уздицање све моћнијег Бакарџијева. Након убедљиве победе Софијанског на овим изборима, Костов је великом реконструкцијом у влади одстранио Бакарџијева са места заменика премијера.⁷⁶⁵ Тиме је лидер СДС отворио велику унутрашњу кризу (1999-2001) која је окончана убедљивим поразом „плавих“

⁷⁵⁸ „Властта в коалицията се дава от всички, които пускат синята бюлетина“, *Демокрация*, 01.02.1995, стр. 1-2.

⁷⁵⁹ „Структури, организация и реализъм“, *Демокрация*, 28.04.1995, стр. 1-2.

⁷⁶⁰ „Вярвам в християнските добродетели и демокрацията“, *Демокрация*, 22.05.1993, стр. 3. Софијански је на изборима у ОХДЦ победио Стојана Ганева, бившег шефа дипломатије у влади Филипа Димитрова, који је у то време обављао дужност председавајућег у Скупштини УН.

⁷⁶¹ Баева, Искра, „БСП на власт и в опозиция в годините на прехода“, у: *Изследвания по история на социализма в България*, том 3, София 2011, стр. 260-271.

⁷⁶² „Столичният СДС стана филиал на общината“, *Капитал*, 15.11.1997, стр. 2.

⁷⁶³ Почетком 1999. године дошло до сукоба Софијанског и Николова око испорука гаса од стране руског Газпрома. Градоначелник је био веома незадовољан „пасивношћу“ Николова у време „гасне кризе“ у Софији, с обзиром да је председник СОС, захваљујући утицају Бакарџијева, именован за једног од кључних људи у енергетском сектору Бугарске, као члан надзорног одбора Топенерџија и председник Савета директора Булгаргаза („Антоан Николов се готви за министър на енергетиката“, *Капитал*, 09.05.1998, стр. 10; „Какво делят Бакърджиев и Софијански“, *Капитал*, 13.02.1999, стр. 3).

⁷⁶⁴ „Какво делят Бакърджиев и Софијански“, *Капитал*, 13.02.1999, стр. 3.

⁷⁶⁵ „Антоан Николов спечели втория рунд срещу Софијански“, *Капитал*, 18.02.2000, стр. 3.

на парламентарним изборима. Његова успешна тактика са дисциплиновањем страначких функционера из опозиционих времена СДС показала се као велики промашај у периоду власти.

Одлуком о смени са важне позиције у извршној државној власти Костов је Бакарџијева довео у веома тешку политичку ситуацију. Међутим, Бакарџијев је показао свој утицај у СДС након још једног избора за председника градске организације „плавих“ (февруар 2000). То је изазвало велико незадовољство партијског лидера који је унутар партије отворио питање веза Бакарџијева са бугарским олигарсима.⁷⁶⁶ Шеф софијског СДС на то је одговорио партијском непослушношћу и отвореним лобирањем унутар свих локалних одбора СДС.⁷⁶⁷

Упоредо са сукобом Костова и Бакарџијева трајала је борба Софијанског и Николова око што јачег утицаја у престоничкој власти. Николов је у СОС покушао да контролом одборничке већине и изменама градских аката о организацији управе и јавних предузећа смањи утицај Софијанског.⁷⁶⁸ И поред победе свог политичког ментора Бакарџијева у трци за место шефа софијске организације СДС, Николов је почетком 2000. године морао да направи уступке Софијанском.⁷⁶⁹

Проблеми за Костова наставили су се током априла 2000. године након медијских напада смењеног утицајног министра полиције Богомила Бонева, што је онемогућило лидера СДС да више пажње посвети страначким проблемима у Софији.⁷⁷⁰ Услед све већег пада рејтинга у јавности, Костов је помирљиво поручио јавности да су сви проблеми у СДС решени и да предстоји „јуриш на други премијерски мандат“ (јул 2000).⁷⁷¹ Наставак опадања моћи Костова у СДС неколико месеци касније пратило је помирење Бакарџијева и Софијанског.⁷⁷²

Пред парламентарне изборе 2001. године, Костов је склопио јавно примирје са свим водећим политичарима у софијској организацији СДС, али то није могло да спречи долазак на власт Симеона II. Костов је поднео оставку, Софијански је напустио СДС, док је Бакарџијев искључен из странке. Снага СДС је нагло слабила, а некада водећи политичари ове партије постали су огорчени противници.⁷⁷³ Са друге стране, председник Бугарске Стојанов углавном се држао уздржано у сукобима унутар СДС, али то му није помогло да избегне пораз на председничким изборима 2001. године, након чега се повукао из политике.⁷⁷⁴

⁷⁶⁶Костов је на партијској конференцији оптужио „клијентелистичке снаге“ за раздор у СДС, посредно указујући на „бизнис-групу“ око Бакарџијева („Доклад на Комисијата за оценка на политическото доверие, организационното състояние на СДС, местните избори и подготовката за парламентарните избори през 2001 година, представен от Иван Костов“, *Демокрација*, 27.02.2000, стр. 11-13).

⁷⁶⁷ „СДС - Софија, и Костов се разминаха в оценките си за правителството“, *Капитал*, 23.06.2000, стр. 5.

⁷⁶⁸ На градској конференцији у февруару 2000. године најснажнији опоненти Бакарџијеву били су функционери блиски Софијанском – Иван Сотиров, шеф СДС-овог огранка у општини Средец као и Јулиј Павлов, брат врло утицајног директора Општинске банке Љубомира Павлова („Антоан Николов спечели втори рунд срещу Софијански“, *Капитал*, 18.02.2000, стр. 3).

⁷⁶⁹ Градоначелник Софије је задржао право да именује и разрешава чланове управних и надзорних одбора градских предузећа, чиме је наставио да контролише финансијске токове у престоници („СДС - Софија, и Костов се разминаха в оценките си за правителството“, *Капитал*, 23.06.2000, стр. 5).

⁷⁷⁰ „Защо мълчи Костов“, *Капитал*, 21.04.2000, стр. 3.

⁷⁷¹ „Пампорово разчисти пътя за втори мандат на СДС“, *Демокрација*, 14.07.2000, стр. 6.

⁷⁷² Шеф софијског СДС одустао је од напада на градоначелника у медијима где је имао снажан утицај (*Стандарт, Новинар, Монитор*), док је Антоан Николов престао са опструкцијама Софијанског у СОС („Софијански и Бакарџијев направиха тактички джойнт венчър“, *Капитал*, 27.10.2000, стр. 2).

⁷⁷³ Тако су за Костова су „Софијански, Бакарџијев и Николов били пример људи који су ушли у политику и постали богати“, док је за Бакарџијева Костов био „демон демократије који је одсекао главу партији“ (Иванов, М., Спасов, О., *Гласовете на прехода – Десните...*, стр. 269; Евгений Бакарџијев: Главорезът на СДС е Иван Костов!, <http://epicenter.bg/article/Evgeniy-Bakardzhiev--Glavorezat-na-SDS-e-Ivan-Kostov-/125125/2/0>, 19.08.2017)

⁷⁷⁴ „Петър Стојанов се оттегля от политиката“, *Дума*, 23.11.2001, стр. 1-3.

4. Интереси градских елита између власти и капитала

На почетку друштвено-политичких промена у Србији и Бугарској укинута је командно-планска регулација привреде (1989-1991) чиме је, независно од разлика социјалистичких система у обе земља, дошло до стварања предуслова за успостављање тржишних односа као почетног корака ка либералном капитализму.⁷⁷⁵ У Србији се, за разлику од Бугарске, након тога јавља процес контролисане („блокиране“) транзиције у којој је режим са својом номенклатурном елитом покушавао да спречава развој тржишне економије и демократског плурализма.⁷⁷⁶ Ипак, без обзира на ове разлике, некадашња социјалистичка елита (високи партијски функционери, директори предузећа, припадници безбедносних структура) у Србији и Бугарској настојали су да у времену економских и политичких промена не само сачувају некадашње привилеговане положаје, већ и да их додатно учврсте, најчешће преко контроле привреде и банкарског сектора.

Социјалистичка политичка елита у СРЈ/Србији и Бугарској углавном се репродуковала из једнопартијског система, али се „регрутација“ нових чланова обављала претежно из редова стручњака, уз врло мало учешће припадника нижих друштвених слојева (радници, пољопривредници).⁷⁷⁷ Тако је Милошевић након 1992. године промену унутар партијске елите извршио именовањима непартијског технократе Небојше Човића и његових најближих сарадника, док је у БСП од 1991. године компромисом фракција отворен простор за деловање образованих младих кадрова (Жан Виденов, Александар Маринов, Георги Пирински, Јанаки Стоилов). Елита из периода социјализма на почетку транзиције по правилу је сачувала позиције моћи. Истовремено, дешавао се и процес њене фрагментације – део њених припадника формирао је привредну елиту, поједине групе изгубиле су политички утицај док је последња групација пензионисана.⁷⁷⁸

С друге стране, опозиционе структуре настојале су да се изборе за што равноправније коришћење политичких и економских полуга моћи. У Бугарској је СДС, као широка политичка платформа идеолошки хетерогених странака, најпре изазвао спремност социјалистичке елите за политичким дијалогом, да би преко изборне победе (1991) успоставио институционалне оквире на државним и локалним нивоима власти за реализацију интереса партијске елите. Опозиција у Србији, незадовољна партијско-привредним монополем СПС, институционалним деловањем у систему „симулиране“ демократије и непостојањем закона о финансирању политичких странака, настојала је да ресурсе у локалној власти користи и за остварење интереса партијских елита и нижих руководећих структура, у циљу одржавања снаге и утицаја страначке организације у јавности, али и за остваривање личне користи. Милошевићева власт по правилу је толерисала нетранспарентно политичко финансирање опозиције, јер то није озбиљније доводило у питање аутократски систем, али је и остављало могућност за медијску компромитацију државне опозиције због злоупотреба власти њених локалних представника.⁷⁷⁹

Без обзира на ниво зависности локалних партијских структура од својих руководећих елита, заједничка карактеристика унутарстраначке динамике у СРЈ/Србији и Бугарској јесте успостављање „вертикалног“ финансијског организовања. Опозиција у Србији је у оквирима општинских или градске власти преко својих представника у управним одборима локалних предузећа заправо функционисала по моделу СПС на државном нивоу. Она је контролисала

⁷⁷⁵ Lazić, Mladen, „(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih“, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život (priređili S. Bolčić i A. Milić)*, Beograd 2002, str. 24.

⁷⁷⁶ Исто. Социолог Младен Лазић користи термин „блокирана транзиција“ у контексту одржавања политичког и економског монопола Милошевићевог система власти у периоду између 1991-2000. године.

⁷⁷⁷ Исто, стр. 26.

⁷⁷⁸ Bolčić, Silvano, „Društveno strukturiranje i političko ponašanje u Srbiji devedesetih“, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život (priređili S. Bolčić i A. Milić)*, Beograd 2002, str. 60.

⁷⁷⁹ Исто, стр. 61.

економска добра и финансијске токове из буџета локалних самоуправа и њихових предузећа, али тиме утицала и на политичка опредељења бирача.⁷⁸⁰

У Софији је, за разлику од Београда, од почетка деведесетих година успостављен континуитет власти антикомунистичке елите СДС. Градска структура ове партије у Софији са различитим интензитетом и успехом је сарађивала са извршном влашћу у Бугарској („експертска“ влада Берова 1992-1994, социјалистичка влада Виденова 1995-1996, влада СДС на челу са Костовом 1997-2001), али и била под утицајем олигархијских центара моћи.

Интеракција финансијске моћи (олигарси) и локалне власти у Софији је, у том смислу, посебно занимљива. Тако је најмоћнији транзицијски привредни картел Мултигруп изазвао кризу градске власти у Софији злоупотребом система водоснабдевања за потребе државног предузећа којим је управљао, истовремено делујући у оквиру интереса дела елите у БСП.⁷⁸¹ На градским изборима 1995. године долази до савеза банкарске олигархије и социјалистичке елите преко кандидатуре Венцислава Јосифова за градоначелника (1995). Такође, значајан број нових богаташа настојао је да стварањем веза са носиоцима градске власти током процеса приватизације и реституције увећава свој капитал, најчешће стваран приватизацијом тајних, спољнотрговинских фирми из периода социјализма или уз помоћ банкарских кредита у време владе Андреја Луканова (1990).⁷⁸²

Да би се у оквиру постсоцијалистичке транзиције сагледало интересно деловање појединаца и група из општинских и градских структура анализираћемо неколико студија случаја о оперативном вршењу локалне власти у Београду и Софији. Кроз стављање истраживачког фокуса на посебности, могу се, поред наведеног, препознати и специфични модели интересног међупартијског „споразумевања“ (подела имовине у београдским општинама). Такође, могу се посматрати сукобљавања „старе“ и „нове“ страначке елите преко релација са домаћим и страним шпекулативним капиталом (афера Паркинг сервис), као и организовање партијског финансирања злоупотребом великог броја правних норми (власт СРС у Земуну).

Студије случаја карактеристичне за Софију омогућавају дубинско анализирање утицаја олигархијских центара моћи на градску власт преко успостављања финансијско-интересних веза са припадницима државне (*Водна криза*) или престоничке елите (Градска банка) које су последично изазивале велику политичку нестабилност појединих градоначелника (Јанчулев, Софијански). Истовремено, обе студије случаја указују и на везе локалних елита са иностраним капиталом преко реализованих уговора о заједничком улагању и давању концесије (*Водна криза*) односно изласком на тржиште капитала уз продају деоница (Градска банка).

4.1 (Зло)употреба имовине у београдским општинама. Афера Паркинг сервис

Изборна победа опозиције у централним београдским општинама (јануар 1993), на маргинама тешког изборног пораза на савезним, републичким и градским изборима од неформалне „ратне“ коалиције СПС и СРС, ипак је представљала иницијални корак у дугогодишњем сламању Милошевићевог режима. Конституисање нових општинских скупштина на Старом граду, Вождовцу, Звездари, Врачару и Савском венцу пратиле су најаве о увођењу професионализације локалне управе, као и јавни увид у рад нове власти. Уместо тога, медији су обавештавали о сукобима унутар нових општинских власти, посебно око међусобних оптужби за

⁷⁸⁰ Исто, стр. 62.

⁷⁸¹ По процени Муравеја Радева, министра за финансије у влади Ивана Костова, Мултигруп је до почетка 1997. године контролисао чак 40% привреде у Бугарској (Интервју са Муравејом Радевом у: Иванов, М.; Спасов, О., *Грасовите на прехода – десните...*, стр. 390).

⁷⁸² Георгиев, Пламен, *За демократијата и нейното българтско приклучение*, Софија 2013, стр. 64-101. Детаљније у поглављу *Економске промене у Београду и Софији*.

корупцију и несавесно пословање имовином. Иза сваког од ових сукоба, било је сакривено оперативно деловање општинских или градских структура сваке партије у складу са смерницама њихових руководстава.

Током септембра 1993. године, интензивирали су се сукоби између Вука Драшковића и Војислава Коштунице у оквиру коалиције ДЕПОС углавном због различитих гледишта око завршетка рата у БиХ. Због тога је одборничка група ДСС на Старом граду одлучила да раскине коалицију са СПО, па је заједно са ДС оптужила председника ове општине Јована Кажиха (СПО) за незакониту доделу неколико општинских станова угледним јавним личностима, као и за фаворизовање предузећа блиских СПО на конкурсима за доделу грађевинског земљишта.⁷⁸³ Посебно је критикован однос председника општине према Инвестекспорту, фирми у власништву потпредседника СПО Драгослава Миличића.⁷⁸⁴ Председник општине Стари град бранио је све одлуке око доделе локација за градњу Инвестекспорту, наводећи да је то предузеће било у поседу „свега 3% свих слободних парцела“.⁷⁸⁵ Кажих је критиковао општинске функционере ДСС због некоректног односа и коришћења бројних привилегија.⁷⁸⁶

Након годину дана нова коалиција на Старом граду из редова ДСС и ДС сменила је Кажиха и на његово место изабрала Миленка Никића, дотадашњег функционера СПО. На то је председник одборничке групе СПО у СГБ Александар Милутиновић оптужио поједине чланове парламентарних странака за богаћење и неморално понашање.⁷⁸⁷ Милутиновић је сву кривицу за дешавања у општини пребацио на ДСС и ДС, јер су, по њему, „коалицијом малверзација“ развластали Кажиха и учествовали у незаконитим пословима око издавања општинског пословног простора. Шеф одборничке групе СПО затражио је од градоначелника Човића интервенцију инспекције и финансијске полиције, као и увођење привремене управе у општину Стари град.⁷⁸⁸

ДС је, са друге стране, изашла у јавност са подацима о злоупотребама у коришћењу пословног простора од стране СПО. Крајем 1994. године влада Србије је преко захтева градске скупштине увела ванредне мере у општини Стари град. У привременом извршном одбору именовано је по три представника СПО и СПС, док је Кажих остао на челу општине. ДСС је сматрала да је овом одлуком влада прекршила закон, јер није реаговала на тврдње ове странке о злоупотребама Кажиха око додељивања станова током 1993. године.⁷⁸⁹

Заједничко деловање ДС и ДСС у СГБ током 1995. године било је усмерено на коалицију СПО и СПС на Савском венцу у вези са злоупотребама око нелегалне градње на елитним општинским локацијама Сењак и Дедиње. Посебно критичан у свом наступу био је градски одборник ДС Александар Букумировић који је истакао да је општина Савски венац постала „полигон за испробавање мафијашких потеза, криминала, подмићивања, а такође и за испробавање неких коалиција“, указујући на политичку и кривичну одговорност коалиционе власти СПО и СПС у тој општини.⁷⁹⁰

⁷⁸³ Општина Стари град доделила је станове академику Предрагу Палавестри, уреднику Радија Б92 Верану Матићу, као и функционеру СПО и књижевнику Милану Комненићу (Променићемо партнера“, *Српска реч*, 13.09.1993, стр. 40-42).

⁷⁸⁴ Исто.

⁷⁸⁵ Исто, стр. 42. Кажих је сматрао да иза свега стоји „висока“ политика, односно политички мотиви ДС и ДСС, наводећи да је председник ДСС Коштуница више пута изјавио да коалиција ДЕПОС више не постоји.

⁷⁸⁶ Исто. Кажих је указивао да су наводећи да су чланови Извршног одбора изабрани са листе ДСС били запослени у општини, док су функционери СПО били волонтери.

⁷⁸⁷ СПО је искључио из странке функционере на Старом граду Миленка Никића и Срђана Јовичића (ИАБ, ф.17, к.113, л. 14-35, СГБ – 30. седница од 22.9.1994. године).

⁷⁸⁸ Исто.

⁷⁸⁹ „Svađe srpske opozicije“, *Vreme*, 27.01.1995, стр. 12.

⁷⁹⁰ ИАБ, ф. 17, к. 128, л. 12, СГБ – 44. седница од 28.09.1995. године

Урбанистичко-имовински проблеми на Савском венцу захтевали су хитну реакцију градске власти. Градоначелник Човић признао је да је од изгласавања Детаљног урбанистичког плана (ДУП) за Савски венац 1994. године изграђено преко 170 нелегалних објеката и најавио да ће градска власт онемогућити даљи наставак отуђења имовине на територији ове општине.⁷⁹¹ На ванредној седници СГБ, посвећеној проблему нелегалне градње у Београду (новембар 1995), члан Извршног одбора Слободан Павловић обавестио је одборнике да је најтежа ситуација била на Савском венцу. Због тога је градској грађевинској инспекцији наложено да, поред великог броја срушених објеката, поништи велики број нелегалних дозвола за изградњу коју су издале општинске власти“.⁷⁹²

Седници СГБ присуствовао је и Веселин Бошковић (СПО), начелник Одељења за комуналне послове општине Савски венац, по коме су сви конкурси око доделе земљишта легално спроведени до тренутка када су надлежности у пословима урбанизма 1994. године одузете градским општинама изменама Статута Београда. Градски секретар за урбанизам Ђура Ђуровић демантовао је Бошковића наводећи да је општина Савски венац све до новембра 1995. године имала засебну управу за урбанизам, који је противно Статуту Београда, доносио планска акта за изградњу. Ђуровић је посебно напоменуо да су послови у области урбанизма одузети градским општинама током јула 1993. године, а да промене Статута 1994. године уопште нису обухватале ту област.⁷⁹³

Одборници ДСС изнели су тешке оптужбе на рачун председника општине Савски венац Николе Адашевића (СПО) и потпредседника Горана Благојевића (СПС) због стицања власништва над луксузним кућама на Сењаку, као и због нелегалне доделе општинских станова одборницима владајуће већине. ДСС је искључила своја два општинска одборника компромитована у овим пословима и упутила позив одборничкој групи ДС да изнесе податке о својим одборницима који су, наводно, били укључени у масовне злоупотребе са становима и земљиштем на Савском венцу.⁷⁹⁴ У одбрану Адашевића његове партијске колеге у СГБ користиле су и антикомунистичке „аргументе“, којима је требало да се спречи испитивање кривичне одговорности општинских функционера и дела одборника из редова свих странака на Савском венцу.⁷⁹⁵

Током 1997. године, у жеку жестоког политичког сукоба градске власти коалиције Заједно и СРС, обележеног различитим радикалским опструкцијама у раду СГБ, органи градске управе извршили су надзор над радом општине Земун и утврдили читав низ незаконитости и неправилности. Општа карактеристика овог значајног одступања од правних норми била је у

⁷⁹¹ Човић је нагласио да ће градска власт „стати на пут бахатом понашању појединаца који мисле да у парковима, на кућама могу да раде штагод хоће“ (ИАБ, ф. 17, к. 128, л. 18-19, СГБ – 44. седница од 28.09.1995. године).

⁷⁹² ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 22-26, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године.

⁷⁹³ Бошковић, иначе рођени брат Данице Драшковић, супруге лидера СПО, критиковао је градску администрацију наводећи да више од годину дана није издавала потребну документацију како би се започела градња по „важећим дозволама општине Савски венац“ (ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 22-26, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године).

⁷⁹⁴ Тако је одборник Лукачевић (ДСС) изнео податке о злоупотребама власти на Савском венцу. По њему је „председник СО Савски венац Никола Адашевић (СПО) адаптирао кућу у улици Васе Пелагића вредности око 300 хиљада немачких марака и из исте иселио у општинске станове две породице“. Лукачевић је додао да је „Горан Благојевић, потпредседник општине (СПС) и председник Општинског одбора СПС, добио стан од општине у Пушкиновој улици од око 150м², секретар општине Здравко Крстић добио стан у Булевару ЈНА, док је одборник СПО Душан Брајовић, председник Комисије за надзиђивање и претварање заједничких просторија на Савском венцу, добио стан у једном од преуређених поткровља у улици Александра Стамболијског од 150м² (ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 60-62, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године).

⁷⁹⁵ Одборници СПО бранили су Адашевића речима да је само „реновирао кућу свог деде, којег су 1944. године партизани одвели и ликвидирали“. У својим дискусијама понављали су да је је на Савском венцу било подељено преко 200 станова разним особама, а да „општина, између осталог, и служи да задовољава потребе грађана у становима“ (ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 64-71, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године).

стварању механизма за финансирање СРС преко незаконитог прекорачења општинских надлежности, иначе правданог збрињавањем избегличког становништва.

На основу извештаја градских служби, општинске власти СРС у Земуну су нестручно, и без учешћа Републичког геодетског завода, извршиле промену намене и парцелизацију пољопривредног земљишта у насељу Бусије, након чега су продавале парцеле за индивидуалну стамбену изградњу.⁷⁹⁶ Радикалска власт у Земуну је, по налазима инспекција, од предузећа ДД Напредак бесправно откупила земљу и на њој мимо закона изградила водоводну мрежу и локални пут.⁷⁹⁷ Тиме је онемогућено коришћење те локације као нове градске депоније, што је било планирано актима градске управе, као и свим спроведеним геолошким и еколошким истраживањима која су вршена још од осамдесетих година.⁷⁹⁸ Београд је тиме дошао у ситуацију да се постојеће депоније користе преко могућности, чиме је у перспективи била угрожена еколошка ситуација у престоници.

Републичке инспекције наложиле су хитан престанак радова на парцелисању пољопривредног земљишта на локацији Грмовац, с обзиром да је власт у Земуну имала план да у том делу општине продаје парцеле за стамбену изградњу. Градоначелник Ђинђић је у име градске власти затражио од Војислава Шешеља као председника општине да спроведе мере републичке инспекције о спречавању биле какве изградње у Грмовцу. Планирана локација за изградњу налазила се непосредно уз ауто-пут Београд-Загреб, без обзира на одсуство стручних планова и анализа око могућности изградње комуналне инфраструктуре на том простору.⁷⁹⁹

На овај захтев Шешељ је одговорио негативно и овластио Извршни одбор општине Земун да закључује уговоре о прибављању, преносу и отуђењу непокретности. Ова одлука општине Земун представљала је кршење закона о својини, којим је свим корисницима државне својине, па и локалним самоуправама, било забрањено да на овај начин располажу имовином.⁸⁰⁰

Општина Земун је у низу незаконитих поступања издала у закуп и простор Великог ратног острва, које је било заштићено као природно добро Београда.⁸⁰¹ „Закупац“ острва постала је Калварија, фирма Владимира Башкота - потпредседника ове општине, локалног функционера и финансијера СРС.⁸⁰² Непосредно пред одржавање председничких избора 1997. године земунски одбор СПС оптужио је Војислава Шешеља да стоји иза злоупотреба око коришћења пословног простора општине, као и преузимања бивше синагоге, изнајмљене приватном предузећу за културне и медијске промоције.⁸⁰³

Градска и републичка грађевинска инспекција су, поред наведеног, у старом језгру Земуна утврдиле читав низ противзаконитих радњи општинске власти. Узурпацијом зелених површина и јавних простора, посебно Земунског кеја, парка и простора испред позоришта, радикалска власт у Земуну дозволила је постављање великог броја киосака и грађевинских објеката.⁸⁰⁴ У налазима

⁷⁹⁶ ИАБ, ф. 17, к. 58, Информација о незаконитим активностима органа локалне управе Градске општине Земун, СГБ – 9. седница од 22.07.1997. године.

⁷⁹⁷ Исто.

⁷⁹⁸ Током 1994. године СГБ је приступила изменама и допунама Генералног урбанистичког плана за територију Месне заједнице Угриновци у Земуну, на основу студије „Децентрализован систем депонија као дугорочно решење елиминације смећа из Београда“, са планираном изградњом депоније у Бусијама између Угриноваца и Батајнице (ИАБ, ф. 17, к. 116, Одлука бр. 350-442/94-ХП-01, СГБ – 34. седница од 24.11.1994. године).

⁷⁹⁹ ИАБ, ф. 17, к. 58, Информација о незаконитим активностима органа локалне управе Градске општине Земун, СГБ – 9. седница од 22.07.1997. године.

⁸⁰⁰ *Службени гласник РС*, бр. 53, 28.12.1995. године.

⁸⁰¹ Исто.

⁸⁰² „Setili se posle godinu dana“, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199712/71204-027-pubs-beo.htm>, (21.09.2017).

⁸⁰³ Исто.

⁸⁰⁴ ИАБ, ф. 17, к. 58, Информација о незаконитим активностима органа локалне управе Градске општине Земун, СГБ – 9. седница од 22.07.1997. године.

инспекција указано је и на неадекватну реконструкцију Старе капетаније и порте Николајевске цркве, јер нису добијене претходне сагласности Завода за заштиту споменика културе града Београда⁸⁰⁵.

Извештаји надлежних служби отварају су, поред неспорне штете нанете градском Фонду за грађевинско земљиште и буџету града Београда, и питања о финансијским ефектима свих спроведених узурпаторских активности општине Земун.⁸⁰⁶ Сви закључци градских секретаријата, правобранилаштва и инспекцијских органа, на крају, нису стављени на дневни ред СГБ услед смене Ђинђића са места градоначелника од стране СРС, СПО и СПС. Каснији покушаји градских власти СПО око доказивања незаконитости у општини Земун нису наишли на подршку неформалног градског партнера - СПС, јер је ова странка са СРС образовала републичку владу 1998. године. Радикалска општинска власт омогућила је својој странци да по симболичној цени изнајми простора Магистрата, споменика културе из 18. века, што је након пада власти Милошевића било предмет неколико судских поступака.⁸⁰⁷

Током 1994. године избила је „паркинг-афера“ око уговора који је градска власт на челу са Унковићем потписала са израелском *offshore* компанијом *Electronical and automation corp. Inc* (ЕАСИ). Уговор су у име Града Београда, уз сагласност Владе Србије и овлашћења градоначелника Унковића, у јануару 1992. године потписали Секретаријат за саобраћај и градско предузеће Паркинг сервис, а испред концесионара Давид Дудаи, директор *EACI*. Тиме је израелска страна добила право да управља паркинг системом у престоници на пет година, односно са могућношћу продужења уговора на укупно 30 година.⁸⁰⁸

Проблеми су започели већ на почетку реализације уговора када је, мимо знања градске владе, београдска Дафимент банка марта 1992. године преко своје експозитуре у Ирској одобрила концесионару кредит од 21,4 милиона долара, док је банка по договору добила око 18% планираних прихода ЕАСИ. Без обзира што је Савезна привредна комора изашла са саопштењем да није у могућности да провери бонитет ЕАСИ (јун 1992), СГБ није раскинула уговор.⁸⁰⁹

Пошто уговор није отпочео са реализацијом у условима економске кризе и хиперинфлације, скупштинску и јавну кампању о овој афери својих претходника отворио је председник градске владе Небојша Човић (мај 1994). На овај начин је Човић промовисан као кључни човек градске власти уз слање медијске поруке о спремности социјалиста да исправе раније грешке са кадровима (Унковић), односно реше проблеме изманипулисаних штедиша (Дафимент банка). Заједничка градска комисија на челу са Радојем Прицом (ДС), стручњаком за међународно привредно право требало је да испита све околности око склапања уговора и предложи даље кораке у заштити интереса Београда. Намера ове комисије била је да се споразумно раскине уговор, а уложени капитал Дафимент банке врати превареним грађанима.⁸¹⁰

Градска влада је већ следећег месеца прихватила предлог концесионара за сазивањем арбитражне комисије око даље реализације уговора, и предложила да се покрене судско вештачење око набавке опреме од стране ЕАСИ и улагања ове фирме у пројекат“.⁸¹¹ У

⁸⁰⁵ Исто.

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ До смене власти у Земуну 2000. године власт СРС је продала скоро 6600 плацева на којима је изграђено око 2000 објеката укупне површине преко 4,5 милиона квадратних метара, док је према неким подацима остварен општински приход преко 230 милиона динара („Zemun posle radikala“, *Vreme*, 30.11.2000, str. 11).

⁸⁰⁸ ИАБ, ф. 17, к. 108, Информација о концесији за послове паркирања у Београду, СГБ - 25. седница од 19.05.1994. године.

⁸⁰⁹ Исто. Савезна привредна комора није могла да је пронађе наведено седиште *EACI* у Женеви.

⁸¹⁰ Исто.

⁸¹¹ Председник комисије Радоје Прица изнео је податак да укупна вредност опреме коју је купио израелски партнер на основу анализе Паркинг сервиса не вреди више од 900 хиљада немачких марака (ИАБ, ф. 17, к. 110, Закључак бр. 244-203/94-ХП-01, СГБ - 28. седница од 30.06.1994. године).

дискусијама у СГБ, одборници опозиције указивали су на одговорност ранијих функционера градске власти који су још 1990. године иницирали преговоре са Дудајем. Такође, опозиција је затражила објашњење за склапање уговора између Дафимент банке и ЕАСИ који је назван „средством за цурење новца из земље“.⁸¹²

Током 1995. године ЕАСИ је доставила одштетни захтев Међународном арбитражном суду у Паризу у висини од око 389 милиона долара, а градска власт је обавестила компанију да је спремна за наставком разговора уколико повуче тужбу.⁸¹³ Међутим, израелска страна предлог није прихватила, па је крајем 2001, године арбитражом суда одређено да Град Београд исплати надокнаду у висини од 10,2 милиона евра на име неостварене зараде, као и 1,24 милиона долара на име штете у судских трошкова.⁸¹⁴ Реализација наплате потраживања од стране ЕАСИ, све до данас, није окончана услед многобројних захтева градских власти у Београду према правосудним органима Србије око спровођења арбитражне пресуде.⁸¹⁵

Ова афера проистекла из низа одлука републичке и градске владе, представља пример нетранспарентног пословања, где ни концесија, као вид јавно-приватног партнерства, није примењена као део осмишљене економске стратегије. Посебан проблем представљало је склапање уговора са фирмом без бонитета преко кредитирања средстава из парадржавне пирамидалне штедионице (Дафимент банка), где је постојала јасна намера злоупотребе средстава грађана уз сагласност политичког врха.

4.2 Водна криза. Приватизација Градске банке

Водоснабдавање у Софији представљало је један од најзначајнијих комуналних проблема наслеђених из времена социјализма, а *Водна криза* (1994-1995) његову средишњу и најкритичнију фазу. Власт СДС у престоници (1991-1995) планирала је да због значајног недостатка буџетских средстава за комуналне делатности, формира заједничко предузеће за водоснабдевање са страним партнером. Овај пројекат истовремено је требало да реши проблеме са изворима пијаће воде у Софији, али и помогне финансијску консолидацију комуналног предузећа Водовод и канализација (ВиК).

План градоначелника Јанчулева предвиђао је задржавање већинског пакета акција (51%) чиме би градска власт у Софији и даље одређивала приоритете у инвестирању, док би страни партнер користио само део оствареног профита.⁸¹⁶ Крајем 1993. године група стручњака из Бугарске боравила је у иностранству, где се упознала са системима пословања британске компаније за водотранспорт *Halcrow* и француске фирме *SOR International* (SOR). Након детаљних анализа, градска Скупштина је, на предлог градоначелника Јанчулева, донела одлуку о склопању уговор са SOR (јул 1994).⁸¹⁷

Међутим, од тог тренутка настали су проблеми у реализацији посла. Француска фирма није желела да потпише уговор без детаљне анализе ВИК, а софијска страна је потез SOR прихватила као потез у правцу избегавања уговора, па је понудила сарадњу и другим компанијама за водоснабдевање. У августу 1994. године, на адресу СОС уговорне предлоге око водоснабдевања Софије послали су француска фирма *General Dez 'O* и град Беч.

И поред тога, градоначелник Јанчулев је крајем 1994. године предложио потписивање уговора са SOR због већ завршеног пројекта око оснивања заједничке фирме за водоснабдевање,

⁸¹² ИАБ, ф. 17, к. 110, л. 41-55, СГБ - 28. седница од 30.06.1994. године.

⁸¹³ ИАБ, ф. 17, к. 123, л. 23, СГБ - 40. седница од 25.05.1995. године.

⁸¹⁴ „Србија лако губи арбитраже“, *Политика*, 01.09.2017, стр.5.

⁸¹⁵ Интервју са Милованом Баљком, замеником градског јавног правобраниоца, 22.11.2016. године.

⁸¹⁶ ДАС, 65-15-553, л.42, Протокол от 58-то заседание на СОС, 07.12.-14.12.1994. г.

⁸¹⁷ Исто.

којим је била одређена и прихватљива цена воде за грађане Софије. Међутим, највећи проблем за власт у Софији представљао је додатни захтев француске компаније о преузимању већинског пакета акција у заједничком предузећу, чиме би SOR добио право да утиче на формирање цене воде.⁸¹⁸

Могућност да страна компанија преузме стратешку грану градске привреде изазвала је жестоку реакцију БСП. Социјалисти су подсетили Јанчулева да је још власт Живкова 1988. године имала лоше искуство са SOR, „фирмом познатој по тржишној инвазији“.⁸¹⁹ Истовремено, одборници БСП изразили су незадовољство планом Јанчулева по којем би заједничко предузеће формирали ВиК и SOR, с обзиром да је у првој верзији уговора било предвиђено да као потписник уговора са бугарске стране била СОС. Социјалисти су имали и у замерке због непостојања обећаних стручних планова о инвестиционој обнови градске водоводне мреже која је била у веома лошем стању и правила велике губитке.⁸²⁰

Склапање планираног уговора потиснуто је у други план након појаве *Водне кризе*, највеће социјално-комуналног проблема у Софији током деведесетих година (новембар 1994 - мај 1995). Њен значај превазилазио је оквире способности градске власти да решава комуналне проблеме у главном граду, јер су се преко ње преламала значајна питања транзиције у Бугарској – однос власти и крупног капитала, финансијски колапс важних привредних система у земљи, али и однос градских власти према привредним моћницима и страном капиталу (концесије).

Водна криза представљала је један од индикатора пословања и политичког утицаја Мултигрупа, највеће приватне компаније у Бугарској. Мултигруп је као највећи транзициони добитник учествовао у редистрибуцији великог дела националног богатства из социјализма, остварујући такав утицај на власт да је читав привредни систем у држави прилагођавао својим амбициозним плановима развоја.⁸²¹

Истовремено, преко ове афере уочавају се промене у динамици односа политичких и државних структура са новом привредном елитом, конвертованом из комунистичког безбедносног апарата. Иницијални капитал Мултигрупа потицао је из спољнотрговинске делатности тајних државних фирми током осамдесетих година са директним учешћем дела безбедносног апарата.⁸²² Одласком Живкова са власти, ова структура основала је у иностранству приватну компанију Мултигруп на челу са Илијом Павловом, бизнисменом који је имао блиске родбинске и пословне везе са некадашњим безбедносним врхом.⁸²³ У управном одбору Мултигрупа налазили су се високопозиционирани припадници номенклатуре (директори предузећа и банака, високи државни функционери) који су организовали вртоглави успон Мултигрупа и освојили огроман део привредног тржишта Бугарске успостављањем блиских веза са елитом БСП (1990-1991) и новим банкарским сектором.⁸²⁴

Мултигруп је преко врло блиских односа са владом Љубена Берова, користећи оквире реструктурирања финансијског тржишта, склопио споразум о цесији⁸²⁵, односно преузимању

⁸¹⁸ Исто, л. 44.

⁸¹⁹ Исто, л. 45.

⁸²⁰ Исто, л. 46.

⁸²¹ Ganev, Venelin, *Preying of the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*, Cornell University Press 2007, str. 107.

⁸²² Исто, стр. 101. Тако је у име државе врх безбедносног апарата продавао у Западној Европи производе металуршког комбината Кремиковци, док је на Малти 1988. године ова структура откупила старе совјетске подморнице, које је затим препродавала у деловима за потребе производних погона у Турској.

⁸²³ Павлов је био ожењен ћерком некадашњег шефа Војне контраобавештајне службе, Петра Чергиланова. Такође, непосредно је учествовао у поменутих пословима на Малти, што је било повезано са совјетским безбедносним круговима (Георгиев, П., *За демократијата...*, стр. 111-112).

⁸²⁴ Ganev, V., *Preying of the State...*, str. 103-104.

⁸²⁵ *Цесија* је правни споразум на основу којег се преноси право потраживања са једног правног лица на друго, а о чему се обавештава и дужник.

дугова две највеће државне компаније – металуршког комбината Кремиковци у Софији и фабрике ђубрива Химко у Врацама (1994). На основу уговора, Мултигруп је добио право управљања у предузећима, уз обавезу измирења њихових дугова према државној компанији Булгаргаз око испорука енергената.⁸²⁶ Овај вид трговине кроз размену дугова до тада није био правно регулисан нити познат у привредној пракси.⁸²⁷

Мултигрупов профит из Кремиковаца и Химка постао је значајна тема бугарских медија у време мера антимонополске политике премијерке Ренете Инцове (октобар 1994 – јануар 1995) која је покренула раскид штетног уговора са Мултигрупом.⁸²⁸ Ова компанија је, истовремено, за потребе индустријске производње у Кремиковцима отпочела са коришћењем пијаће воде из изворишта Искар, што је изазвало значајну рестрикцију воде у Софији, као и политичку кризу у читавој земљи. Градоначелник Јанчулев оптужио металуршки комбинат Кремиковци да је преусмерио велике количине пијаће воде за своје потребе. Јанчулев је у више обраћања медијима напоменуо да влада Бугарске контролише извориште Искар.⁸²⁹

Влада Жана Виденова (фебруар 1995) започела је велику борбу са Мултигрупом око повратка две велике компаније под непосредну државну контролу,⁸³⁰ што је утицало да Кремиковци престану са злоупотребима извора пијаће воде.⁸³¹ Међутим, услед превелике експлоатације пијаће воде од стране металуршког комбината и лоше хидролошке ситуације настао је проблем са нивоом акумулација воде у извориштима Искар и Бели Искар. ВиК је марта 1995. године обавестио СОС да је уведено ново рестриktivно снабдевање водом, јер је из изворишта до станице за пречишћавање пијаће воде Панчарево у близини Софије стизало свега 50% потребних количина воде.⁸³²

Јанчулев је од Националног савета за воде тражио да се проблем са водоснабдевањем Софије ургентно реши.⁸³³ По хитним мерама успостављено је непрекидно водоснабдевање за најважније здравствене установе, а за сва насеља у Софији обезбеђена је употреба техничке воде, што је спречило појаву заразних болести. Побољшањем стања у акумулацијама изворишта (мај 1995), коначно је окончана *Водна криза* у главном граду Бугарске.⁸³⁴

Нова градска власт са Софијанским је проблем водоснабдевања одредила као најургентнији, па је до краја првог мандата (1999) изградила нове водоводну мрежу до изворишта Бели Искар. У другој фази, градска власт је потражила коначно решење преко међународне

⁸²⁶ Детаљније о уговору о цесији између Владе Бугарске и Мултигрупа у: Сугарев, Едвин, „Един по-особен казус – цесионният договор на „Мултигруп“ за дџговете за „Химко“ и „Кремиковци“ към „Булгаргаз““, *Корупционната Бџлгария 1989-1997*, том 1, Софија 2016, стр. 309-330.

⁸²⁷ Ganev, V., *Preying of the State...*, стр. 107. По том споразуму, Мултигруп је имао управљачку позицију и контролу свих финансијских токова у Химку и Кремиковцима.

⁸²⁸ Kitschelt, Herbert; Mansfeldova, Zdenka; Markowski, Radoslaw; Toka, Gabor, *Postcommunist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge University Press, 1999, стр. 240-242.

⁸²⁹ „Хроника на една безотговорност“, *Столица*, 10.02-17.02.1995, стр. 1.

⁸³⁰ Влада Виденова припремила је нацрт закон о раскиду цесије, што је довело до реакције Мултигрупа, који је активирао своју политичку „мрежу“ у виду посланика различитих странака. Захтев ове лобистичке групе о неуставној одлуци кабинета Виденова “Уставни суд „преусмерио“ је у редован судски поступак. На крају, држава је повратила контролу над Кремиковцима и Химком, али је Мултигруп задржао сав профит излазећи као стварни победник у борби која је показала сву снагу некадашње номенклатуре (Ganev, V., *Preying of the State...*, стр. 108-110).

⁸³¹ Јанчулев је обавестио јавност (фебруар 1995) да су се Кремиковци „откачили са водоводне мреже Софије“ и да опет користе сопствене изворе. (ДАС, 65-15-570, л. 21, Протокол от 64-то заседание на СОС, 12.04 - 13.04.1995).

⁸³² *Засушаването в Бџлгария: съвремен аналог за климатични промени* (ред. И. Раев), Софија 2003, стр. 89-91.

⁸³³ Увећани су лимити за водоснабдевање Софије чији су становници априла 1995. године трпели несташице воде у трајању од 30 сати. Однос је био почетком кризе још неповољнији – 3:1, тј. 54 сата без воде, а 18 сати са водом. Јанчулев је захтевао да се лимит са 12 милиона кубних метара воде повећа на 14,5 милиона („Водният режим непосилен за Софијанци“, *Столица*, 28.04-05.05.1995, стр.1).

⁸³⁴ ДАС, 65-15-570, л. 19, Протокол от 64-то заседание на СОС, 12.04-13.04.1995. г.

концесије на управљање ВиК.⁸³⁵ Након расписивања међународног тендера, у ужем избору остале су четири компаније из Јапана, Велике Британије, Француске и Немачке. Концесију је, роком важности од 25 година, крајем 1999. године добила британска фирма *International Water*.⁸³⁶

Уговор о концесији представљао је први значајнији улазак страног капитала у Софију. Концесионар је искористио своје право да подигне цену воде, што је изазвало негодовање социјалистичке опозиције у СОС, која је сматрала да је британска компанија намерно дала ниску цену на тендеру, да би касније вода значајно поскупела. Градоначелник Софијански настојао је да становницима престонице укаже на нужност овакве одлуке, уз уверавања да неће бити угрожена социјална позиција најсиромашнијих.⁸³⁷

Ова политички ризикантна концесија спроведена је почетком другог мандата Софијанског, што је произвело најмању штету по углед власти у главном граду *International Water* је добио кредит ЕБРД (147 милиона евра) за реконструкцију и модернизацију водоводне мреже, али све до 2001. године није извршавао своје преузете обавезе у том правцу.⁸³⁸ Тек након неколико ургенције градске власти ова компанија је покренула договорене инвестиције.⁸³⁹

Ако је инвестициона и економска трансформација система за водоснабдевање била један од значајнијих резултата власти Софијанског, пројекат Градске банке (*Столична општинска банка – СОБ*)⁸⁴⁰, успешно започет као модел за допунско финансирање престонице, прерастао је у најкомплекснији проблем за политичку и друштвену позицију градоначелника. Иницијатива за оснивањем банке у престоници формално је покренута од његовог претходника Јанчулева. План локалне власти у био је да се обезбеди што стабилније финансирање капиталних инвестиција и комуналних делатности пласманом средстава од остварене приватизације градског земљишта и неликвидних предузећа кроз СОБ.⁸⁴¹ С друге стране, и социјалисти су крајем 1992. године у детаљном елаборату о решавању најважнијих проблема у Софији предвидели оснивање градске банке која би се првенствено бавила финансирањем станоградње.⁸⁴²

⁸³⁵ Градска власт је 1998. године узет кредит од Европске банке за реконструкцију и развој (ЕБРД) за израду тендерске документације за концесиону продају (Интервју са Асеном Дјулгером, 05.12.2012. године).

⁸³⁶ Бугарска штампа писала је о подршци премијера Тонија Блера овој компанији, као и снажном лобирању из Немачке и Француске у време избора победника на тендеру. Медијске најаве о фаворизовању француске компаније *Vivendi* од стране председника СОС Николова и министра Бакарџијева нису се показале као тачне. Посао је добила компанија која је понудила најбоље услове, са обавезом минималног улагања у инфраструктурну обнову у висини од 152 милиона долара, од чега око 66 милиона долара у прве три године („Интернешњл уотър взе столицното ВиК“, *Капитал*, 27.11.1999, стр. 6).

⁸³⁷ Исто.

⁸³⁸ „EBRD investments 1991-2009“, <https://www.ebrd.com/downloads/research/annual/invest09.pdf>, (13.03.2017).

⁸³⁹ Укупни дугови фирме Софијска вода износили су преко 20 милиона лева, док су укупни губици воде у односу на 1999. порасли за 62% („Софијска вода“ АД подписва договори с потребителите до месец“, *Капитал*, 06.10.2001, стр. 8). Током 2002. године британска компанија са рачуна Софијске воде пребачила је на свој конто преко 18 милиона лева само за консултантске услуге. Уговор о концесији истиче 2025. године. („Софијска вода“ - черната касичка на „Интернешњл уотър“, *Капитал*, 04.05.2002, стр. 9; Трето допълнително споразумение към договор концесия, <https://www.sofiyskavoda.bg/SVDocuments/Third%20amendment%20agreement%20to%20the%20Concession%20agreement.pdf> (15.08.2018).

⁸⁴⁰ Назив *Столична општинска банка* требало би превести на српски у контекстуалном значењу, као Градска (Престоничка) банка. У овом истраживању одлучили смо се за први назив – Градска банка, уз употребу скраћенице СОБ.

⁸⁴¹ Градоначелник Јанчулев сматрао је да ће банка углавном обезбеђивати средства за решавање буџетског дефицита, наглашавајући да је оснивање градске инвестиционе банке било део његовог предизборног програма („Общинари правят банка преди да излязат от властта“, *Капитал*, 24.07.1995, стр. 6).

⁸⁴² По предлогу БСП, 2-3% средстава од приватизације у Софији ова банка је требало да пласира у изградњу социјално непрофитних станова (ДАС, 65-15-488, л. 91-92, Протокол от 20-то заседание на СОС, 21.12.1992. г).

СОБ је основана као акционарско друштво, а СОС је обезбедила иницијални капитал (1995).⁸⁴³ Градска скупштина на почетку је контролисала 97% акција у СОБ, док су преостале акције биле у власништву 14 градских предузећа међу којима су најважнија била Градски транспорт, Топлификација Софија, Водоснабдевање и канализација (ВиК) и Чистоћа.⁸⁴⁴ Народна банка Бугарске (*Българска народна банка* - БНБ) марта 1996. године донела је одлуку о издавању дозволе СОБ и њеном главном акционару – СОС, па је Градска банка депоновала 450 милиона лева на обрачунски рачун БНБ.⁸⁴⁵

У време интензивне контроле банкарског сектора током друге половине 1996. године, БНБ је уочила озбиљније финансијске проблеме највећег акционара у Градској банци, па је оставила рок да се оснивачка лиценца допуни испуњавањем нових, строжијих услова у пословању.⁸⁴⁶ По плановима Љубомира Павлова, председника Управног одбора СОБ и једног од најближих сарадника Стефана Софијанског, подизање капитала банке требало је да се спроведе ангажовањем нових акционара и уписом вредности зграде некадашњег тржног центра Детмаг, а који је у међувремену признат као градско власништво.

Намера градских власти била је и укључивање Московске банке као акционара, преко блиских веза челних људи две престонице, Софијанског и Лушкова.⁸⁴⁷ Градоначелник Москве присуствовао је отварању прве линије софијског метроа (јануар 1998), и том приликом потписао уговор са Софијанским по којем је Московска банка откупила 3% акција СОБ.⁸⁴⁸ Током 1998. године настављено је пребацивање средстава из Градског приватизационог фонда у Градску банку, а раст улога достигао је скоро 2 милијарде лева. Након посете Лушкова, Павлов је изабран за председника Надзорног одбора СОБ.⁸⁴⁹

Избором неколико банкарских стручњака у нови Управни одбор настављена је даља професионализација Општинске банке. Пред изборе 1999. године Софија је издала евро-облигације на берзи у Луксембургу, што је било први пут да је трговано бугарским дуговима на међународном нивоу од почетка транзиције.⁸⁵⁰ У склопу вођења социјалне политике градске власти, СОБ је, заједно са појединим банкама (*ДСК*, Бугарско-америчка банка и Бугарска поштанска банка) крајем деведесетих година отпочела са пласирањем повољних стамбених кредита, што је омогућавало породицама са просечним примањима куповину некретнина са роком отплате од 20 година.⁸⁵¹ Градоначелник Софије често је у време политичких кампања подсећао да Градска банка није финансирала политичке партије и да је остала једина бугарска банка без учешћа страног капитала.⁸⁵²

⁸⁴³ Назив Градска банка заправо се односи на банку чији је оснивач Град Софија - *Гољма столична община Софија* („Учредена е Столична общинска банка“, *Столица*, бр. 29, 28.07 - 04.08.1995. г, стр. 4).

⁸⁴⁴ Исто. Средства које је обезбедио СОС контролисао је надзорни одбор који су углавном чинили функционери Градског одбора СДС (Божидар Керемиџијев, заменик градоначелника, Антоан Николов, Лчезар Лозанов као и Емил Мутафчијев, саветник директора Народне банке Бугарске - БНБ).

⁸⁴⁵ „БНБ пушка банката на синята столица“, *Капитал*, 11.03.1996, стр. 7.

⁸⁴⁶ Почетком 1997. СОБ обавестила је јавност да ће испунити нове услове за лиценцирање пријемом нових акционара, као и да ће укупни капитал до краја године да порасте са 810 милиона на 1,2 милијарде лева („Частните банки ще намалеејат наполовина“, *Капитал*, 26.01.1997, стр. 7).

⁸⁴⁷ „Общинската банка ще кандидатства за пљен лиценз“, *Капитал*, 17.02.1997, стр. 5.

⁸⁴⁸ „Москва учествува в Столичната банка и иска цигарена фабрика“, *Софийски новини*, 29.01.1998, стр. 2.

⁸⁴⁹ Исто. Однос лева и долара крајем 1998. године износио је 1:1700 [„Курсове на българския лев към отделни чуждестранни валути и цена на златото, валидни за периода от 01.10.1998 до 01.12.1998“, <http://www.bnb.bg/Statistics/StExternalSector/StExchangeRates/StERForeignCurrencies/index.htm?downloadOper=&group1=second&periodStartDays=01&periodStartMonths=10&periodStartYear=1998&periodEndDays=01&periodEndMonths=12&periodEndYear=1998&valutes=USD&search=true&showChart=false&showChartButton=true>, (23.11.2017)].

⁸⁵⁰ „Четири банки предлагат жили ни кредити“, *Капитал*, 13.03.1999, стр. 7.

⁸⁵¹ Исто.

⁸⁵² „Софијански: Общинска банка не е спонсорирала политически структури“, *Сега*, 18.10.2003, стр. 5.

У великом делу јавности у Бугарској сматрало се да су политичке, пословне и личне везе Софијанског и Павлова одлучујуће утицале на корупционашки скандал око приватизације СОБ (1997 - 2005. година), због чега су обојица постали предмет истражних радњи и кривичних поступака полиције и тужилаштва. Истовремено, ова афера показала је снажан утицај друге генерације бугарских олигарха на градску власт у Софији. Павлов и Софијански били су од осамдесетих година у блиским односима преко породичних, антикомунистичких веза. Успон Софијанског био је везан и за способност Павлова да организује паралелне канале утицаја у локалним одборима СДС, па су многи из супростављених табора „плавих“ зазирали од њега. Као функционер СОБ, Павлов је истовремено градио и своју медијску каријеру.⁸⁵³

Афере око приватизације Општинске банке започеле су договором Љубомира Павлова и Огњана Донева, типичног припадника постсоцијалистичке елите у Бугарској.⁸⁵⁴ Овај бизнисмен је велике делове зараде стечене у трговини металима усмеравао ка пословима у фармакоиндустрији, па је крајем деведесетих година купио градско предузеће Софијске апотеке.⁸⁵⁵

Пословне везе СОБ са фармацеутском кућом Донева реализовале су се у време првог таласа приватизације ове банке (1997-2000). У Градској банци је 67% свих акција било под контролом СОС, 26% контролисала су градска предузећа Путеви и опрема, ВиК и Софинвест, док су преосталих 7% држали су мањи акционари, међу којима и поједине локалне самоуправе у Бугарској.⁸⁵⁶ Приватизација СОБ опочела је продајом дела акција градских предузећа Путеви и опрема и ВиК Софстроју, грађевинској фирми бизнисмена Ива Прокопијева. Са друге стране, Софинвест је, уз сугестију Павлова, продао акције компанији Софијске апотеке, које су тако постале власник скоро 10% укупних акција у СОБ.⁸⁵⁷

На овај начин је Софија изгубила контролни пакет акција од 75%, који је био потребан да би се се одржао монопол града у управљању банком. То је отворило могућност да Донев настави са куповањем акција СОБ, овога пута од Прокопијева, а затим да све акције у банци прода бизнисмену Христу Ковачком, који је на тај начин преузео 27% акција ове банке.⁸⁵⁸

Ковачки је до 2002. године постао власник већинског пакета деоница у СОБ, након „тихе приватизације“ градских предузећа, док је његов упис као новог акционара дозволио Надзорни одбор банке на чијем челу је био Павлов.⁸⁵⁹ Ово је отворило читав низ проблема у СОС за Софијанског и Павлова. Почетком 2005. године, у време трећег мандата Софијанског, Павлов је ухапшен због оптужбе за малверзације акцијама Општинске банке.⁸⁶⁰

⁸⁵³ Пресудно је утицао на врх СДС да се изврши куповина акција у градској телевизији Нова, због чега је прозван „софијским Берлусконијем“. Поред наведених функција, Павлов је обављао и дужност председника шаховског савеза Бугарске. Захваљујући њему, у Софији је организован меч између светског првака Гарија Каспарова и најбољег бугарског шахисте Веселина Топалова уз обезбеђен наградни фонд од 70.000 долара („Битката в СДС е за дървоащата София“, *Капитал*, 26.05.1997, стр. 6).

⁸⁵⁴ Донев је потицао из породице која је припадала безбедносном сектору у доба Живкова, а након пада комунизма завршио је школовање у иностранству. Приликом повратка у Бугарску почетком деведесетих, Донев је радио као представник трговинског ланца Метро, да би се затим често појављивао као представник страних компанија у трговини обојеним металима [„Огњан Донев“, http://www.capital.bg/link_dosie/lichnosti/1111656_ognian_donev/, (23.09.2017)].

⁸⁵⁵ Исто.

⁸⁵⁶ „Как Любо Павлов взе Общинска банка“, <http://news10.bg/?p=11347>, (23.09.2017).

⁸⁵⁷ Исто.

⁸⁵⁸ „Престъпна империя: Кой е Огнян Донев!“, <https://anonybulgaria.wordpress.com/2013/03/01/престъпна-империя/>, (24.09.2017).

⁸⁵⁹ Исто.

⁸⁶⁰ Градоначелник Софијански је сматрао да ће хапшење Павлова утивати на пад вредности акција СОБ и одбацивао оптужбе да је Градска банка изгубила већински пакет акција („Любомир Павлов бе арестуван и обвинен в престъпление по служба“, <https://www.dnes.bg/sofia/2005/01/21/liubomir-pavlov-be-arestuvan-i-obvinen-v-prestyplenie-po-služba.562>, (25.09.2017).

За Софијанског питање приватизације банке било у надлежности СОС, док је градско тужилаштво указивало да је Павлов извршио кривично дело јер је, мимо статута банке, онемогућио право прече куповине акција постојећим акционарима банке.⁸⁶¹ Софијански је био принуђен да поднесе оставку на место градоначелника (2005), да би у судским поступцима (2006-2008) вођеним по више предмета био ослобођен по свим тачкама оптужница.⁸⁶² Павлов је такође ослобођен оптужби око приватизације СОБ, а са Доновом је наставио пословну сарадњу преко стварања заједничке медијске империје *България холдинг*.⁸⁶³

Током деведесетих година номенклатура у СРЈ/Србији и Бугарској имала је кључну улогу у трансферу политичке и економске моћи из социјалистичког периода. Њене утицаје на носиоце политичке власти на државном и градском нивоу могуће је сагледати кроз различите врсте приватизационих послова, обима инвестиција, али и коруптивних радњи. У Београду је снага најмоћнијих припадника номенклатуре зависила од блискости са режимом СПС, од способности њених припадника да истовремено управљају приватним фирмама, односно државним предузећима и финансијски значајно помажу раду владајуће странке. Део нове привредне елите припадао је врху СПС и обављао дужности у извршној власти и државној администрацији.⁸⁶⁴ Утицаји номенклатуре контролисани су из центра политичке моћи око Милошевића, који се у другој половини 1990-тих, након неколико партијских чистки ослањао на технократске политичаре чија политичка лојалност није могла да буде доведена у питање (Мирко Марјановић, Драган Томић, Миломир Минић итд).

У Софији је номенклатура имала значајно самосталнију позицију за деловање. Трансформација реалсоцијалистичког модела власти довела до економског осамостаљења делова безбедносног сектора који је остао без снажне политичке контроле и наметао се као паралелни центар политичког одлучивања.⁸⁶⁵ Ове структуре (Мултигруп, приватне банке, парабезбедно-криминалне организације) настојале су да преко различитих веза са БСП остварују своје финансијске интересе. То је изазивало унутрашњу дестабилизацију социјалиста, посебно у периоду власти премијера Жана Виденова који се врло често супростављао утицајима олигархијских група. „Бизнис-група“ унутар БСП, организована око бившег премијера Андреја Луканова често је балансирао између различитих центара утицаја у Бугарској (инострану бизнис у Бугарској, домаће и стране безбедносне службе) што је стварало високоризичне ситуације и за личну безбедност њених припадника.⁸⁶⁶

⁸⁶¹ Исто.

⁸⁶² Хапшење Павлова покренуло је губитак коалиционе подршке Софијанском у СОС уз интензивирање већ постојећих истрага државног тужиоца Николе Филчева против градоначелника због реконструкције тржнице – Централне софијске хале (*Централни софијски хали*), изградњи Миленијумског центра и бизнис-центра у улици Гурко. Након последње пресуде, Софијански је у полушалаљивом тону поручио медијима да је „правоснажно једини некорумпирани политичар у Бугарској“

(„Софијански: Аз съм единственият доказано некорумпиран политик“, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2008/02/19/460794_sofiianski_az_sum_e_dinstveniat_dokazano_nekorumpiran/, (25.09.2017).

⁸⁶³ Исто.

⁸⁶⁴ Петровић Пироћанац, З., *Nomenclatura Serbica...*, стр. 166-167.

⁸⁶⁵ Сугарев, Е., „Масовата приватизација...“, стр. 471.

⁸⁶⁶ Андреј Луканов, бивши члан Политбироа БКП, премијер Бугарске из 1990. године и један од најважнијих пословних људи у енергетском бизнису је под никад расветљеним околностима убијен у центру Софије 1996. године. Многи изведени докази у судском поступку сведоче о умешаности „невидљивих“ центара моћи из Бугарске и иностранства („Кой как и зашто уби Андрей Луканов“, *Капитал*, 14.04.2000, стр. 3).

Локалне елите у престоницама биле су под сталним надзором партијских руководстава, а њихове позиције зависиле су од степена демократизације унутрашњих односа у странкама. У том погледу, позиције градских одбора БСП и СДС биле су аутономније према страначким централама у односу на градске одборе политичких странака у Србији где је, уз изузетак ДС и малих, грађанских партија (ГСС) углавном доминирао лидерски принцип руковођења.

Поред наведеног, постојале су и значајније разлике у поштовању статутарних позиција градских организација странака у Бугарској и Србији. Софијски одбори БСП и СДС нису могли да буду распуштени самовољом председника партије или страначког врха, што се врло често дешавало са београдским одборима највећих партија у Србији (СПС, СРС, СПО). Централистичко руковођење СДС (Костов) и ДС (Ђинђић) није онемогућавало партијске огранке ових странака у Софији и Београду да артикулишу различите ставове од партијских врхова, посебно у домену кадровске политике.

Градске и општинске елите на власти у обе престонице, најчешће под директним подстицајима партијских руководстава, али и сопствених интереса остваривале су пословну сарадњу са утицајним приватним капиталом иностраног или домаћег порекла.⁸⁶⁷ Велики број значајнијих приватизација и градских инвестиција у Софији, нарочито у време власти градоначелника Софијанског био је под интересовањем јавности, као и супростављених центара политичке моћи. Путем медија генерисана је слика афера градске власти због којих је и сам кмет дошао под удар закона, али без доказивања кривичне одговорности. Ипак, део његових сарадника (Љубомир Павлов) учествовали су у врло проблематичним пословима са бугарским олигарсима око приватизације Градске банке и касније дошли до великих личних богатстава, што је бацило сенку на организациону и економску обнову престонице под Софијанским (1995-2005).

У условима нерегулисане политичке борбе и контролисане транзиције режиму у Србији било је у интересу да градску и општинске власти својих политичких конкурената у Београду изузме од законских провера, већ да се разне коруптивне појаве и афере користе као средства за политичку дисквалификацију и релативизацију врло негативних привредних резултата државне власти СПС током деведесетих година. Не треба заборавити да је у свему томе улога градске власти СПС, као једног од оперативних извршилаца налога „с врха“ била јасно истакнута, посебно око „пословне“ сарадње са власницима парламентарних, приватних „штедионица“ (Дафимент банка, Југоскандик).

Поред наведеног, социјалистима су одговарали сукоби унутар општина Београда, јер су могли да их користе за реафирмацију сопствене позиције унутар бирачког тела. У случајевима подударности интереса око приватизације имовине на ексклузивним градским локацијама (Савски венац, Стари град) локалне структуре власти деловале су независно од својих партијских централа и поред спознаје да се поред искључења из странке могу суочити и са кривичном одговорношћу.

⁸⁶⁷ Bolčić, S., „Društveno strukturiranje i političko ponašanje u Srbiji..“, str. 62.

III ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ У БЕОГРАДУ И СОФИЈИ

1. Постсоцијалистичке привредне реформе у Централној и Источној Европи

Пад политичког система државног социјализма крајем осамдесетих година пратила је економска трансформација са планског на тржишни облик привређивања. Ове реформе у почетној фази постсоцијализма подразумевале су стварање макроекономске стабилности преко измена законске регулативе и формирања банкарског сектора са независном централном банком.⁸⁶⁸ Истовремено, укинута је централно планирање, државна власт вршила је демонополизацију спољне трговине, а јачала је слободна конкуренција на тржишту роба, услуга и капитала. Процес привредне трансформације на микро нивоу започет је укидањем државног власништва у предузећима, а затим увођењем приватизације и успостављањем нових, приватних фирми.⁸⁶⁹ Све ове економске реформске мере у оквиру постсоцијалистичке транзиције имале су за циљ што брже укључивање држава Централне и Источне Европе у светску привреду.⁸⁷⁰

Економске реформе у Пољској (1989) започеле су у условима хиперинфлације која је до краја следеће године била дупло већа од очекиване. Програм владе Мазовјецког око либерализације цена, интервенцијама око конвертибилности домаће валуте и значајног смањивања државних субвенција, следиле и су Мађарска, Бугарска, Румунија и Чехословачка. Попут Пољске, монетарне реформе у Чехословачкој подразумевале су увођење фиксног курса круне након девалвације од 15%.⁸⁷¹ Мађарска се одлучила са „фазну реформу“, која је подразумевала рестриктивну монетарну и пореску политику уз наставак постепене либерализације цена, започете још 1985. године. У Румунији је, без обзира на службени фиксни кус леја, вредност монете флукуирала од утицаја међубанкарских трансакција.⁸⁷²

Међутим, без обзира на сличности и специфичности економских промена у свакој од постсоцијалистичких држава, услед власничке трансформације предузећа (продаја, отпуштања радника) и драстичног смањења државних субвенција јавио се пад производње праћен повећањем незапослености. Посебно је недостатак државне финансијске помоћи у пољопривреди и индустрији, уз отварање тржишта негативно утицао на драматичан пад производње. На неповољна економска кретања, поред распада СССР и бившег тржишта СЕВ, утицали су и привредна рецесија у Западној Европи (1991-1993), као и мања нафтна криза због Заливског рата (1991).⁸⁷³ Тако је након само неколико година економска политика „раздржављења“ и саморегулације преко слободног тржишта доживела велике неуспехе, услед непостојања транзиционо одговорне структуралне и инвестиционе политике од стране постсоцијалистичких власти.⁸⁷⁴

Економска трансформација у земљама Источне и Централне Европе, и поред негативних показатеља у првих неколико година, отворила је простор технолошкој модернизацији, развоју

⁸⁶⁸ Milovanović, Gordana, *Tranzicija u istočnoj Evropi i svetska trgovina*, Beograd 1997, str. 21.

⁸⁶⁹ Исто, стр. 22.

⁸⁷⁰ Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 379.

⁸⁷¹ Bruno, Michael, „Stabilization and Reform in Eastern Europe: A Preliminary Evaluation“, u: *The Transition in Eastern Europe - Volume 1* (edited by Olivier Jean Blanchard, Kenneth A. Froot, and Jeffrey D. Sachs), The University of Chicago Press, 1994, str. 25.

⁸⁷² Исто, стр. 24.

⁸⁷³ У Пољској и Чехословачкој је средином 1992. године пад индустријске производње износио 40%, а укупни пад БДП 20%. У Мађарској је пад БДП у исто време достигао чак 30%, (Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 388-392).

⁸⁷⁴ Исто, стр. 407-408.

саобраћајне инфраструктуре и сектора услуга.⁸⁷⁵ За стабилизацију макроекономске политике, најчешће су коришћени зајмови ММФ и Светске банке. Између 1993-2002. године више од половине укупних средстава ових институција пласираних у постсоцијалистичке државе утрошено је на консолидације буџетских дефицита.⁸⁷⁶

Поред тога, страни извори финансирања, са просечним годишњим улагањима између 15-30 милијарди долара учествовали су у модернизацији капиталне инфраструктуре и индустрију у земљама Централне и Источне Европе.⁸⁷⁷ Директне стране инвестиције биле су од кључног значаја за реструктурирање привреда ових земаља, иновација у систему управљања предузећима и повећању продуктивности. У првим годинама економске транзиције највећи део инвестиција припадао је малим и средњим иностраним фирмама, да би од 1997. године значајно растао удео великих и успешних компанија.⁸⁷⁸

Привредне промене веома су утицале и на измењену позицију запослених у државном сектору, који су у условима распада старих синдикалних структура, настојали да непосредним преговорима са влашћу сачувају своје плате и радна места.⁸⁷⁹ Услед приватизације великих привредних система, до средине деведесетих година у постсоцијалистичким земљама драматично је увећан број сиромашних становника.⁸⁸⁰ С друге стране, илегална („сива“) економија је ојачала – у Мађарској је средином деведесетих произвела скоро 20% БДП, а у Русији до 1996. године највероватније до чак 50%.⁸⁸¹ Пад животног стандарда био је очигледан и по демографским показатељима. Тако је у балтичким државама просечан животни век мушкарца пао за скоро четири године, у Русији животни век смањен са 70 година на само 59 година, док је смртност беба била чак 4,5 већа него у Западној Европи.⁸⁸²

И поред свих проблема економске транзиције, државе Централне Европе (Мађарска, Словачка, Чешка, Пољска) успеле су да од 1995. године значајније подижу ниво БДП (просечни раст од 4% на годишњем нивоу) и смањују заостатак у развоју за земљама ЕУ. Нешто успоренији привредни раст био је у Литванији, Летонији, и Естонији, док је у Бугарској и Румунији, тек након 2000. године и динамизовањем процеса евроинтеграција дошло до значајнијег економског раста.⁸⁸³ Уласком свих ових земаља у ЕУ наставио се процес њихове економске стабилизације, али је појединачни привредни раст био одређен конкурентношћу на светском тржишту као и степеном технолошке повезаности и сарадње домаћих и мултинационалних компанија.⁸⁸⁴

⁸⁷⁵ Тако је Румунија до 1990. година изградила свега 200 километара ауто-пута, а у следећих 15 година преко 700 километара, број аутомобила у Пољској на 1000 становника између 1990-2004 био је више него дупло већи (од 138 до 294), док је у Литванији и Чешкој број аутомобила био 400 на 1000 становника. У истом периоду је број телефонских линија у Мађарској увећан 4 пута (Berend, Ivan, *From the Soviet Bloc to the European Union, The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*, Cambridge University Press, 2009, str. 140-145).

⁸⁷⁶ Исто, стр. 113.

⁸⁷⁷ Исто, У Чешкој, Естонији и Мађарској удео ових средстава средином деведесетих година износио је између 10% и 15% БДП-а, док је у другим земљама Централне и Источне био око 5%.

⁸⁷⁸ Исто. Након 2000. године удео великих компанија у инвестицијама у земљама Источне и Централне Европе са 25% (до 1997) достигао је 67% између 2001-2005. године.

⁸⁷⁹ Тако је руски председник Јељцин морао да преговара са рударским штрајкачима незадовољних реформама Горбачова (Von Weume, Klaus, *Transition to Democracy in Eastern Europe*, The Ipswich Book Company, 1996, str.90).

⁸⁸⁰ Тако је број људи који су живели испод линије релативног сиромаштва (са примањима мањим од половине просечних) повећани су у Чехословачкој од 4% до 25%, у Мађарској од 10% до 30%, у Пољској са 25% на 44%, у Румунији са 34% на 52% (Berend, I., *From the Soviet Bloc to the European Union...*, str.189).

⁸⁸¹ Исто, стр.190.

⁸⁸² *Social Monitor 2003*, UNICEF Innocenti Research Centre: Florence, 2003, str.2-9.

⁸⁸³ БДП по глави становника у овим државама остварен 1990. године износио је 54% у односу на ЕУ, 1995. године 51%, а 2005. године 63%. У Бугарској и Румунији је пад БДП у односу на ЕУ између 1990-1995. године износио чак 6% (са 34% на 28%), да би тек 2005. године се повећао на 30%, а 2015. године на 36% (Berend, I., *From the Soviet Bloc to the European Union...*, str.198).

⁸⁸⁴ Исто, стр. 265.

Економска транзиција у Источној и Централној Европи утицала је на различиту динамику развоја градова у овим земљама. Престонице попут Источног Берлина, Варшаве и Прага, у условима привредне рецесије, повећавају економску предност над градовима у провинцији развојем предузетничког бизниса. Исто тако, готово сви „сиви“ и „црни“ токови новца са државног нивоа циркулисали су у главним градовима, а затим бивали легализовани преко инвестирања у некретнине или приватни бизнис.⁸⁸⁵ Поред све значајнијих разлика између престоница и мањих градова, значајно је убрзано социјално раслојавање, па је у првим годинама транзиције свега око петине становништва имало користи од економских промена.⁸⁸⁶

2. Проблеми транзиционих привреда у СРЈ и Бугарској

Специфичност економске транзиције социјалистичких система у Југославији и Бугарској одређен је динамиком политичких промена, као и променама државне и у власничком смислу, амбивалентне друштвене својине. За разлику од Србије и Црне Горе, у Бугарској је, као и у осталим земљама реалног социјализма, постојала већа спремност грађана за радикалним променама привредног система.⁸⁸⁷

Привреда социјалистичке Југославије бележила је високе стопе раста 1960-тих због омогућавања предузећима да, у складу са спровођењем самоуправног развоја, задрже аутономност у пословању на унутрашњем тржишту. Проблеми су отпочели јачањем трендова „договорне економије“ (од 1972) и тзв. економске „оуризације“ коју је прокламовао нови Устав СФРЈ (1974) и Закон о удруженом раду.⁸⁸⁸ Стварањем основних организација удруженог рада (ООУР) као самосталних пословно-финансијских делова предузећа смањивана је њихова ефикасност привређивања, док је интервенционизам партијских структура обесмишљавао економску димензију самоуправљања и додатно утицао на односе у ратним колективима. С друге стране, уместо тржишног деловања предузећа на југословенским и иностраним просторима, уведено је тржиште унутар предузећа услед међусобне трговине различитих ООУР-а. Ово је довело до повећања заједничких губитака, пада солидарности запослених унутар предузећа и смањене конкурентности у међународној трговини.⁸⁸⁹

Крајем седамдесетих година у СФРЈ је заустављен раст БДП, што је било праћено и трендовима у расту буџетског дефицита. До половине 1980-тих југословенска привреда, са драстичним падом способности у кредитном задуживању и рестрикцијом увозом ушла је у период економске стагнације.⁸⁹⁰ Између 1980-1988. године економија у СФРЈ имала је просечне стопе раста од 0,3-1% и сразмерна расту броја становника, па је БДП по глави становника остао непромењен. Поред унутрашњих разлога за пад продуктивности југословенске привреде, узроке стагнације треба тражити и у кризи свих социјалистичких привреда у Европи.⁸⁹¹

С друге стране, привреда социјалистичке Бугарске је, у односу на привреде других чланица СЕВ-а још од шездесетих година имала уравнотежене спољнотрговинске билансе захваљујући високом степену политичких и економских веза са СССР. Бугарски индустријски производи без обзира на ниво квалитета продавали су се на широком совјетском тржишту. Бугарска је имала и другу погодност око набавке сировина из СССР по врло повољним ценама у клириншкој

⁸⁸⁵ Детаљније о економској постсоцијалистичкој транзицији главних градова у: Ther, Philipp, *Europe since 1989*, Princeton University Press 2016, str. 171-192.

⁸⁸⁶ Исто.

⁸⁸⁷ Uvalić, Milica, *Tranzicija u Srbiji*, Beograd 2012, str. 48-49.

⁸⁸⁸ Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb 1989, str. 29-31.

⁸⁸⁹ Исто, стр. 31-32.

⁸⁹⁰ Marsenić, Dragutin, *Ekonomika Jugoslavije*, Beograd 1990, str. 210-211.

⁸⁹¹ Исто, стр. 229. По извештајима Светске банке за 1986. године у Југославији је БДП по глави становника износио 2 300 долара, док је у Пољској и Мађарској износио 2070, односно 2020 долара.

размени.⁸⁹² Ипак, високе стопе раста из овог периода имале су ограничене домете, јер повећање броја запослених у индустрији није пратило повећање укупне ефикасности и модернизација производње. Бугарска привреда је имала високе девизне приливе током 1970-тих захваљујући реекспорту совјетске нафте, док је све до реформи Горбачова могла да се задужује по врло повољним условима у оквиру банкарског система СЕВ.⁸⁹³

Последње године социјалистичких привреда у СФРЈ и НРБ обележили су реформски покушаји у правцу тржишне оријентације и ограничавања интервентних партијских одлука у пословима предузећа. Доласком на чело савезне владе искусног технократа и члана Председништва СР Хрватске Анте Марковића започела је економска трансформација заснована на начелима ефикасности, разбијању републичких привредних монопола у корист југословенског концепта и индивидуализацији одговорности у пословањима предузећа.⁸⁹⁴

Марковић је, попут појединих економских реформатора у земљама ЦИЕ (Пољска, Чехословачка), основу за опште привредне реформе тражио у новој монетарној политици преко девалвација динара и увођење фиксног курса динара према немачкој марки. Захваљујући овом антиинфлационом програму који је у првој половини 1990. године остварио нулту инфлациону стопу, девизне резерве СФРЈ увећане су до краја ове године са 3 милијарде долара на 8,7 милјарди долара.⁸⁹⁵ Остварен је и значајан раст броја предузећа у приватном и тзв. мешовитом сектору (око 45 хиљада), а ниво страних улагања у Југославију током 1990. године износио је готово милијарду немачких марака.⁸⁹⁶

Привредна либерализација изазвала је и пад индустријске производње од 10% услед неприлагођености пословања социјалистичких предузећа новим економских околностима и задржавању старе праксе око исплате превисоких плата из остварених доходака.⁸⁹⁷ До почетка 1991. године федерална влада спровела је мере о рестриктивној кредитно-монетарну политику уз потпуну либерализацију цена.⁸⁹⁸ Изостале су веће реформе у банкарском сектору услед лоших пласмана финансијског капитала. Изузев НБЈ, банкарски систем у СФРЈ контролисала су републичка руководства, која су током 1980-тих често доносила економске одлуке у супротности са савезним уставом. Монетарним интервенционизмом републике су до краја 1990. године изазвале нови инфлаторни талас од 121%.⁸⁹⁹ Републичка руководства противила и Марковићевим намерама о отварању економског тржишта и приватизацији друштвене својине на основу учешћа радништва у њој, сматрајући је сопственим ресурсом.

Зауостављање економске реформе Анте Марковића било је у директној вези са ратним распадом СФРЈ. Средином 1991. године НБЈ је била принуђена да онемогући слободну продају девиза, чиме је ојачано „црно“ девизно тржиште, а банке су, истовремено, забраниле подизање девизне штедње грађана.⁹⁰⁰ Отцепљене републике Словенија и Хрватска увеле су своје валуте (октобар 1991), док је у Србији и Црној Гори прекинута рестриктивна монетарна политика, јер је из врха власти све снажније подстицана емисија новца.⁹⁰¹

⁸⁹² Jackson, Marvin, "The Rise and Decay of the Socialist Economy in Bulgaria." *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, No. 4, str. 205.

⁸⁹³ Иванов, М., „Икономиката на комунистическа Българија...“, стр. 329.

⁸⁹⁴ „Спремање креће од владине куће“, *Борба*, 14.03.1989, стр. 1-2.

⁸⁹⁵ *Програм даљих реформи југословенског друштва – време промена*, Савезно извршно веће – Секретаријат за информације Београд 1990, стр. 7-8.

⁸⁹⁶ Исто.

⁸⁹⁷ Исто.

⁸⁹⁸ Kovač, Bogomir, „Ekonomski program stabilizacije i privatizacije vlasništva u Jugoslaviji“, *Sociologija*, vol. XXXII, br. 4, Beograd 1990, str. 495.

⁸⁹⁹ Lazić, Mladen; Sekelj, Laslo, „Privatisation in Yugoslavia (Serbia and Montenegro)“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, No. 6, 1997, str. 1059.

⁹⁰⁰ Dinkić, Mladan. *Ekonomija destrukcije*, Beograd 1996, str. 33.

⁹⁰¹ Исто, стр. 35.

За разлику од економске реформе у СФРЈ (1989-1991) која је понудила темељну реконструкцију постојећег социјалистичког модела у условима нарастајуће политичке кризе, у Бугарској су 1987. године реформски покушаји руководства на челу са Живковом (Јулска концепција) били, пре свега, усмерени у релаксирању напетости у односима са Горбачовом. Живков је омогућио аутономије деловање привредних субјеката, али је БКП и даље задржавао могућност арбитража у економским питањима.⁹⁰²

Наставак пада индустријске и пољопривредне производње током 1988-1989. године праћен је масовним миграцијама турског становништва (*Гољмата екскурзија*), док је раст бугарског спољног између 1985-1989. године имао драматичан темпо (1985 - 3,9 милијарди долара; 1989 - 10,2 милијарди долара).⁹⁰³ Фрагментарна и постепена економска либерализација током 1989. године (формирање акционарских друштава и друштава са ограниченом одговорношћу трансформацијом државних предузећа; основање приватних форми до 10 запослених) заустављена је падом Живкова са власти. Прва транзициона влада БКП на челу са Андрејом Лукановом настојала је врши контролу цена паралелно са либерализацијом увоза што је, у условима развоја вишепартизма и политичке кризе довело до несташица домаће робе, значајан скок цена увозних артикала и пад животног стандарда.⁹⁰⁴

Темпо привредне транзиције у Србији у време ратног распада СФРЈ обележио је раст инфлације, значајан пад извоза у иностранство и проблеми са ликвидношћу великог броја предузећа. Влада Србије се у првој половини 1992. године суочила са инфлацијом од 100% која је увођењем међународних санкција само добила подстицај за даљи раст. Око 40% друштвених предузећа је престало са радом, док је око 300 хиљада радника отишло на тзв. принудне одморе.⁹⁰⁵

Међународне санкције неповољно су утицале на започете економске реформе, што је у контексту ратног распада државе довело до страховитог пада у привредној производњи. Укупан пад у производњи СР Југославије током 1992. и 1993. године кумулативно је достигао 54%, што се није десило ни у једној од земаља Источне и Централне Европе. Пад БДП као последица спровођења тржишних реформи у овим земљама суштински се разликовао од пада друштвеног производа у СРЈ, који је пре свега резултат „ратних“ фактора.

Док је у државама ЦИЕ почетком 1990-тих отпочео снажан процес својинске трансформације и успостављања финансијског тржишта преко банкарских реформи, привреда СРЈ остала је без новца за текуће пословање. Исто тако, није имала ни прилива капитала, нити снаге за реструктурирање и постизање виших стопа раста које се биле неопходне да би се катастрофални привредни биланси из периода 1992-1993. године барем делимично санирани. Ратна разарања на простору бивше СФРЈ утицали су на драматично повећавање државних расхода и буџетског дефицита, док је на сву врсту помоћи Републици Српској (1992-1995) потрошено 20-40% БДП.⁹⁰⁶

Између 1989-1993. године укупни БДП Србије и Црне Горе драматично је опао са 21,81 милијарди долара на 9,5 милијарди долара, док је БДП по глави становника за ове четири године доживео драматичан пад у висини од 55%. Најзначајнији пад укупног БДП забележен је између 1991-1992. године (са 18,38 милијарди долара на 13,6 милијарди долара) у контексту ратног распада земље у увођења међународних санкција Србији и Црној Гори. У последњем кварталу

⁹⁰² Иванов, М., „Икономиката на комунистическа Българија...“, стр. 324-326.

⁹⁰³ Jackson, M., "The Rise and Decay...", стр. 206.

⁹⁰⁴ Исто, стр. 207-208.

⁹⁰⁵ Исто, стр. 39-40.

⁹⁰⁶ Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, стр. 71.

1993. године остварено само 2 милијарде долара, а друштвени производ по глави становника у то време није прелазило 700 долара.⁹⁰⁷ (табела 1).

Табела 1: Укупни БДП и БДП по глави становника на територији Србије и Црне Горе (СР Југославије од 1992), период 1989-1993. године

<i>Година</i>	<i>БДП у млрд \$</i>	<i>БДП per capita у млрд \$</i>
1989.	21,81	2083
1990.	19,98	1898
1991.	18,38	1766
1992.	13,60	1302
1993.	9,53	908

Извор: Delević, Milica, „Economic Sanctions as a Foreign Policy Tool: The Case of Yugoslavia“, у: *International Journal of Peace Studies*, 1998, 3(1), стр. 67-89.

Од 1990. године Србија је од европског просека по висини БДП-у до 1993. године, пала на ниво централноафричких држава. У периоду 1990-1993. године, забележен је стрмоглав раст јавне потрошње и буџетског дефицита (од 17% до чак 50%), као и велики пад изворних прихода буџета (са 46% на свега 24%). Укупан пад националног дохотка у истом периоду износио је чак 80%.⁹⁰⁸ Познати економски стручњаци указивали су током 1994. године да драматичан пад свих економских параметара у СРЈ захтева континуиран раст БДП од 5% на годишњем нивоу у следећих 25 година, да би се достигао обим индустријске производње из 1989. године.⁹⁰⁹

Иако су након завршетка рата у БиХ санкције Србији и Црној Гори само делимично укинуте задржавањем „спољног зида“ санкција, крајем 1996. године остварен је раст БДП од око 6%, док је Светска банка по оствареним економским резултатима сврстала СРЈ међу слабије пласиране земље са нижим средњим дохотком.⁹¹⁰ Власт у Србији је у време побољшавања постдејтонског међународног положаја земље (1996-1997), суочена са тешком економском ситуацијом у државним предузећима, донела одлуку о продаји 49% власништва Телекома Србије италијанској компанији *STET* и грчкој компанији *OTE* за преко 1,5 милијарди немачких марака. Тим је добијена је потребна финансијска инјекција за хитно решавање буџетског дефицита и дисбаланса у пословањима највећих предузећа, али су структурни проблеми остали.⁹¹¹ Огромни губици предузећа расли су убрзано, банкарски сектор је имао све негативније билансе, док су кредити услед невраћања били све ризичнији, што је био део пословног амбијента у Србији.⁹¹²

⁹⁰⁷ Стаменковић, Стојан, Пошарац, Александра и др., *Макроекономска стабилизација. Алтернативни приступ*, Београд 1994., стр. 27.

⁹⁰⁸ Lopandić, Duško, *Evropska unija i Srbija. Novo vreme novo okruženje*, Београд 2017, стр. 112.

⁹⁰⁹ Стаменковић С., Пошарац А. и др., *Макроекономска стабилизација...*, стр. 28.

⁹¹⁰ Jovanović, Biljana, „Privredni rast i tranzicija“, *Ekonomska politika između stabilizacije i rasta* (red. D. Marsenić i G. Rikalović), Београд 1997, стр. 28. „Спољни зид“ санкција подразумевао је решавање питања сукцесије са осталим државама насталим из социјалистичке Југославије, сарадњу са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију у Хагу („Хашки трибунал”, ICTY) на основу Дејтонског споразума и решавање кризе на Косову.

⁹¹¹ Исто, стр. 155.

⁹¹² Madžar, Ljubomir, „Putevi i bespuća privatizacije u Jugoslaviji“, *Privatizacija, finansijsko tržište i finansijske institucije* (savetovanje Ekonomista Jugoslavije), Београд 1998, стр. 64.

Бомбардовање СРЈ (1999) довело је пада индустријске производње у односу на претходну годину за скоро трећину, док су зараде реално опале за скоро 50%.⁹¹³ Ситуација је била веома тешка посебно са стањем саобраћајне, енергетске и електросистемске инфраструктуре, док је у фабрикама које су биле оштећене или уништене радило преко 70 000 радника.⁹¹⁴ Директна ратна штета процењена је на 30 милијарди долара, док је Милошевићевим планом о обнови земље до половине 2000. године у поправку срушене и оштећене инфраструктуре инвестирано око 190 милиона долара.⁹¹⁵

Висок буџетски дефицит, пад просечне висине плата на испод 100 немачких марака и нови инфлаторни удари утицали су да у условима нове спољнополитичке изолације и привредно-ратног колапса већина становништва ускрати подршку Милошевићу на изборима 2000. године чиме је и окончана прва фаза југословенске транзиције.⁹¹⁶ Укупни економски биланси његове власти били су катастрофални – БДП је на крају 1999. године износио свега 45% вредности из 1989. године, што је значајно погоршало позицију СРЈ у односу на земље ЦИЕ.⁹¹⁷

Ако је на трансформацију југословенске привреде највише утицали распад државе и међународне санкције, на почетну фазу економских промена у Бугарској веома негативно се одразило распуштање СЕВ. Током 1991. године у овој земљи дошло је до великог пада учешћа спољнотрговинске размене (са 60% на 34,6%) са земљама некадашњег социјалистичког блока, посебно са СССР.⁹¹⁸ На бугарску привреду неповољно је утицало и повећање цене нафте услед рата у Персијском заливу, као и ограничавање кредитних линија из иностранства услед мораторијума владе на исплату спољних дугова.

Економске санкције према СР Југославији изазвале су у Бугарској јачање незаконитих привредних делатности уз пораст корупције. Значајно повећање цене (пост)совјетског нуклеарног горива за електрану Козлодуј додатно је оптерећивало државни буџет.⁹¹⁹ Истовремено, делови некадашњег државног и безбедносног апарата успели су да ставе под своју контролу некадашње спољнотрговинске фирме које је режим Живкова основао у иностранству, што им је донело велику предност на почетку процеса својинске трансформације.

Почетком 1990. године МС Бугарске либерализовао је цене у намери да уз административне мере сузбије раст цена хране. Државна власт суочила се са недостатком појединих животних намирница, због чега је оптужила шпекуланте и „црно“ девизно тржиште. Премијер Бугарске Луканов је око питања приватизације наишао је на отпор новог председника Желева, који је томе видео простор за додатно јачање утицаја номенклатурних „бизнис-група“.

⁹¹³ Нето плата у Србији крајем 1998. године износила је 1027 динара (120 немачких марака), а годину дана касније 1220 динара, тј. 59 немачких марака (Републички завод за статистику, *Зараде у Републици Србији 1965-2005*, Београд 2006, стр.34).

⁹¹⁴ Obradović, Marija, *Hronika tranzicijskog groblja. Privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Beograd 2017, str.161.

⁹¹⁵ *Bela knjiga Miloševićeve vladavine* (priredio ekspertski tim G17 plus), Beograd 2000, str. 55.

⁹¹⁶ Плате су у односу на 1999. годину опале за преко 30% и просечно су износиле 88 немачких марака, реална новчана маса у оптицају била је свега око 700 милиона марака, док су примања запослених била додатно оптерећена тзв. дневницама солидарности које су се исплаћивале радницима чија су предузећа срушена или оштећена током бомбардовања (Исто, стр.55-56).

⁹¹⁷ Simon, Đerđ mlađi, „Ekonomske reforme u Jugoslaviji – jedno viđenje spolja,“ u: *Međunarodni problemi*, Vol. LV, br.1, Beograd 2003, str. 106.

⁹¹⁸ Христова, Асенка; Станчев, Красен, „Начало на стопанските реформи в България (лъкатушето и заблудите в периода между 1990. и 1997. г.)“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, София 2006, стр. 48-53.

⁹¹⁹ Повећање цене горива износило је скоро 30 милиона долара (Исто, стр. 54).

Решавање овог питања одложено је до доношења усаглашеног закона, а док је недостатак новца у буџету постао важна тема у преговорима са ММФ и Светском банком.⁹²⁰

Нова влада Димитара Попова усвојила је почетком 1991. године, на основама политичког компромиса БСП и СДС, економску платформу која је подразумевала спровођење хитних мера у монетарној политици око ограничења хиперинфлације, структурне промене око својинске трансформације и бржег темпа приватизације. Либерализација цена је настављена, док је само 14% било под непосредном контролом државе, односно великих привредних система у њеном власништву (гориво, телекомуникације, струја и превоз грађана)⁹²¹

Кабинет Филипа Димитрова покренуо је крајем 1991. године законске предлоге око реституције, банкарског сектора и приватизације, док је наредни премијер Љубен Беров (1992-1994) успео да договори реструктурирање дела међународних дугова уз обезбеђивање годишњег раста БДП од 4-5%, али је бугарска привреда наставила да клизи у рецесију. Током 1992-1993. године годишња инфлација зауставила се између 60-70% (у односу на хиперинфлацију из 1991. године од скоро 480%), али је 1994. година донела нови инфлаторни удар – 122% уз рекордан пад индустријске производње од 22% и БДП-а за готово 20%, док је незапосленост достигла 16%.⁹²²

Социјалистичка влада Жана Виденова, након тога, покушала је да ојача централни облик планирања, па је удео контролисаних цена током 1995. године са 18,9% порастао на 49%, да би наредне године достигао 52,4%. Међутим, комбинација контроле цена са растом вредности нафте и других енергената у довела је до значајног погоршања финансијске ситуације у великом броју државних предузећа која су зависила од увоза ових ресурса и банкарских кредита.⁹²³ Када је током 1996. године почела банкарска криза, у условима све тежег пословања јавио се нови талас хиперинфлације који је до краја 1996. године премашио 300%.⁹²⁴ Све снажнији економски проблеми генерисали су и политичку кризу која је крајем 1996. године довела до пада владе Жана Виденова.

Економска политика премијера Ивана Костова (1997-2001) заснивала се на смањивању буџетских субвенција предузећима са губицима и надокнада за незапослене, док је истовремено започета приватизација фирми преко директне продаје (*Касова приватизација*).⁹²⁵ На основу трогодишњег споразума са ММФ, Костов се обавезао на јавност у трошењу буџетских средстава, решавање питања спољнотрговинског дуга, ликвидацију државних форми са губицима, посебну контролу великих пореских обвезника и дерегулацију енергетског сектора.⁹²⁶ Костов се до краја није држао договора са ММФ, јер је субвенционисао пољопривредну производњу што је у политичком смислу требало да придобије сељаштво и компензује све већи губитак подршке лидеру СДС међу социјално угроженим слојевима радника и незапослених.⁹²⁷

И поред свих реформских монетарних и макроекономских мера, остварени БДП на крају 2000. године износио је свега 76% вредности БДП из 1989. године.⁹²⁸ Модел приватизације често

⁹²⁰ Jackson, Marvin, „The Rise and Decay of the Socialist Economy in Bulgaria“, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, No. 4, 1991, str.205-207.

⁹²¹ Христова А., Станчев К., „Начало на стопанските реформи в Българија...“, стр. 54.

⁹²² Slavova, Stefka, „Money demand during hyperinflation and stabilization: Bulgaria, 1991–2000“, u: *Applied Economics*, 2003, 35, str..1303-1304; Due, Jean J., Schmidt, Stephen C., „Progress on Privatization in Bulgaria“, *Comparative Economic Studies*, Vol. 37, No.1, 1995, str. 58.

⁹²³ Христова А., Станчев К., „Начало на стопанските реформи в Българија...“, стр. 58.

⁹²⁴ Slavova, Stefka, Money demand during hyperinflation and stabilization: Bulgaria, 1991–2000, *Applied Economics*, Vol. 35, 2003, str. 1303.

⁹²⁵ Valev, Neven, Carlson, John, „Beliefs about Exchange Rate Stability: Survey Evidence from the Currency Board in Bulgaria“, *Journal of Economic Policy Reform*, Vol. 10, No. 2, 2007, str. 113.

⁹²⁶ Богданов, Лъчезар, „Ролята на државата в икономиката при управлението на ОДС“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в Българија от 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, Софија 2006, стр. 146.

⁹²⁷ Исто, стр. 151.

⁹²⁸ Ialnazov, D., Nenovsky, N., „The Currency Board and Bulgaria's Accession...“, str.36.

је критикован од социјалистичке опозиције као коруптиван, а са друге стране није доносио популистички обећане приходе у буџету. Ипак, приватизована предузећа постала су „имовина оних који су знали да их најпрофитабилније користе“, што је, по правилу, значило отпуштање великог броја радника и продају вишкова непотребне државне имовине.⁹²⁹

Упоредна анализа укупних економских кретања у СРЈ и Бугарској (табела 2) током деведесетих година показује преовладавање негативних стопа раста. У случају Србије и Црне Горе, период између 1991-1993. године, обележен ратним окружењем, међународном изолацијом и хиперинфлацијом обележен је катастрофалним падом привредне активности. Након монетарне реформе под гувернером Драгославом Аврамовићем и побољшањем спољнополитичког и привредног пословног амбијента (1994-1998), привреда у Србији и Црној Гори почела је да бележи позитивне стопе раста БДП који морају да се сагледавају у контексту претходне привредне депресије. Нови драматичан пад привредних активности у СРЈ праћен уништавањем капиталне инфраструктуре изазван је бомбардовањем НАТО (15,7%), па је на тај начин неутралисан претходни тренд економског опоравка.

Највећи пад привреда Бугарске забележила је између 1991-1992. године (11,7%, односно 7,3%) у време турбулентних политичких промена и приватизације која је, поред пада макроекономских показатеља и животног стандарда становништва, усталичила олигархијске групе као нови фактор утицаја у економским оквирима. Слом банкарског система и хиперинфлација били су главни узрок драстичног пада БДП током 1996. године (-10,9%). Резултати монетарне реформа из 1997. године у расту БДП показали су значајније резултате тек од наредне године, када је уследио период континуираног привредног опоравка који се наставио и почетком 21. века.

Табела 2: Укупни раст БДП у СРЈ и Бугарској, период 1991-2000. године (у %):

<i>Промене вредности</i>										
<i>БДП (%)</i>	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
СР Југославија	- 11,6*	- 27,9	- 26,2	2,5	6,1	7,8	10,1	1,8	- 15,7	5,0
Бугарска	- 11,7	- 7,3	- 1,5	1,8	2,1	- 10,9	- 6,9	3,5	2,4	5,8

Извори: *Статистички годишњак Југославије 2000*, Београд 2000, стр. 128; *Статистически годишник 1998*, Софија 1998; Djankov, Simeon; Hoekman, Bernard, „Market Discipline and Corporate Efficiency: Evidence from Bulgaria“, *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie*, Vol. 33, No. 1 (Feb., 2000), str. 198; EBRD, *Transition Report Update*, London, 2002, str. 17.

*Подаци за Србију и Црну Гору (1991) у саставу СФРЈ.

2.1. Власничка трансформација

Федералним законима о трансформацији друштвене својине и друштвеном капиталу (1989-1990) започео је процес приватизације у СФРЈ. Дотадашња друштвена предузећа су добила право да самостално одлучују о приватизационом процесу, док су запослени добили право да купују акције преко бесплатно дељеног специјалног приватизационог новца (ваучера) и истовремено вршили докапитализацију фирми.⁹³⁰ Задржавање друштвене својине у Србији као уставне категорије (1990), утицало је да процес приватизације предузећа разликује у односу на

⁹²⁹ Исто, стр.149.

⁹³⁰ Lazić, M., Sekelj, L., „Privatisation in Yugoslavia...“, стр. 1061.

све остале југословенске републике, па и на Црну Гору.⁹³¹ Због тога, многа предузећа у Србији нису била у обавези да спроведу приватизацију. Овим је извршена републичка опструкција савезног закона о друштвеном капиталу, по којем је око 1220 друштвених предузећа (33% од укупног броја) у Србији већ покренуло процес приватизације (мај 1990 - април 1991).⁹³² Упоредо са тим, до краја 1990. године у Србији је на основу савезних прописа отворено укупно 21 567 приватних фирми, што је чинило готово 77% укупног броја фирми у републици.⁹³³

Распад СФРЈ утицао је да се у Србији приватизациони процес настави под строжијим условима, на основу републичког закона о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине.⁹³⁴ То је зауставило темпо приватизације, па је до 1994. године у свега 45% предузећа извршена је ваучерска приватизација, док је у још 25% започела својинска трансформација.⁹³⁵ С обзиром да се све дешавало у условима хиперинфлације мимо тржишта капитала, власт у Србији је, уз подршку ДС, почетком 1994. године преко измена и допуна закона извршила ревалоризацију, односно утврђивање нове вредности приватизованог друштвеног и државног капитала. Тако је утврђено да је вредност приватизованог капитала у укупној вредности капитала снижена на свега 2-3%. Овим подржављењем приватизованих предузећа, држава је практично поништила дотадашњу својинску трансформацију.⁹³⁶

Приватизациони процес у Србији настављен је тек 1997. године, доношењем новог закона о својинској трансформацији. Нова приватизациона регулатива предвиђала је поделу акција и приватизацију не само друштвених и државних предузећа, већ и привредних субјеката са приватним и друштвеним („мешовитим“) капиталом.⁹³⁷ Права намера ове „акционарске“ приватизације била је у каснијем откупу акција од стране припадника домаће олигархије, јер се рачунало да ће у времену економске кризе радници бити заинтересовани да их продају, а по већ виђеним транзиционим моделима у земљама ЦИЕ с почетка деведесетих година. Међутим, наставак приватизације није заживео у пракси услед многобројних проблема око продаје некадашњих стратешких предузећа, а која су у условима санкција постала изразити нерентабилна (Црвена застава, ЕИ Ниш, МИН и др).⁹³⁸ Влада је задржала право да арбитражу у поступцима приватизације 75 највећих фирми у којима је било око 35% укупног привредног капитала у Србији.⁹³⁹

Најважнији показатељи снаге „блокиране“ привредне трансформације у Србији показује удео приватног сектора у запошљавању и учешћу у БДП. По структури власништва, у Србији су 1998. године приватна предузећа имала удео од 76%, али су по запошљавала свега 15% запослених. Друштвена предузећа су, са друге стране, значајно заостајала по бројности (око 12%), али су запошљавао скоро половину од укупног броја запослених у Србији, са око 32% учешћа у укупном БДП.⁹⁴⁰

Попут Србије и Црне Горе, Бугарска је почетком деведесетих имала спори темпо приватизације. На основу закона о трансформацији и приватизацији предузећа из 1992. године

⁹³¹ Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, str. 87.

⁹³² Исто.

⁹³³ Lazić, M., Sekelj, L., „Privatisation in Yugoslavia...“, стр. 1062.

⁹³⁴ Постојала су ограничења у погледу максималног износа средстава који се могао уписати по запосленом, 25.000 немачких марака по раднику, односно 30.000 немачких марака по менаџеру или директору, у динарској противвредности (Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, str. 86).

⁹³⁵ Obradović, M., *Hronika tranzicijskog groblja...*, str. 150.

⁹³⁶ Ревалоризација капитала отворила је многа питања, посебно око статуса деоничарских друштава, која су по закону морала да се врате у статус друштвених предузећа уколико је удео приватног капитала у њима био испод 10% (Мијатовић, Бошко, *Економија, политика, транзиција*, Београд 1998, стр. 170).

⁹³⁷ Stoilković, Dragoljub, *Kriza i tranzicija*, Niš 1999, str. 447.

⁹³⁸ Исто, стр. 448.

⁹³⁹ Obradović, M., *Hronika tranzicijskog groblja...*, str. 155.

⁹⁴⁰ Исто.

власт је пред сваку годину имала обавезу да припреми приватизациони програм који је обухватао приоритетна предузећа и рокове за својинску трансформацију. Између 1992. и 1994. године око 1400 предузећа укључено је у трансформацију државне својине, од чега је приватизовано свега око 15%, углавном предузећа у власништву локалних самоуправа, као и државне трговинске фирме.⁹⁴¹

Највећи број предузећа продат је на јавним лицитацијама (61,5%), док су 70% нових власника били домаћи приватници који нису били запослени у откупљеним предузећима. У свега неколико случајева страни држављани постали су нови власници.⁹⁴² Влада Жана Виденова је 1996. године започела ваучерску приватизацију (*Масова приватизација*), али се убрзо показало да су највећу корист од ње имали слојеви нових богаташа, углавном састављени од припадника комунистичке номенклатуре и делова парадржавних структура, укључених и у разне облике нелегалне трговине, посебно у време економског ембарга према СР Југославији.⁹⁴³ Ове олигархијске групе често су, користећи монополски положај у трговини са новим акционарским друштвима, утицале на стварање финансијске кризе у тим предузећима. То је често приморавало власнике акција да их продају фондовима иза којих би се опет појављивале исте олигархијске групе и њима блиски бизнисмени.⁹⁴⁴

Ваучерским моделом приватизовано је додатних 14% државних предузећа до краја 1997. године. Укупна структура приватизационог програма подсећала је на чешко искуство, посебно због могућности да сва лица старија од 18 година купе акције предузећа, док је кључна разлика била у томе што је у Бугарској формиран приватизациони фонд са државним регулаторним телима која су издавала дозволе око трговине деоницама.⁹⁴⁵

Почетно интересовање становништва за приватизацију током 1996. године нагло је опало након јавног увида у колапс банкарског сектора у Бугарској. У финансијски веома нестабилној ситуацији, велики број грађана је процес приватизације све више сагледавао као шпекулативну и корупционашку активност. Криза је почела током априла 1996. године, баш у време продаје последњег броја ваучера. Због повлачења из оптицаја велике количине девиза, лев је драматично падао у односу на долар, а хиперинфлација је само за фебруар 1997. године достигла готово 250%.⁹⁴⁶ „Службени“ кабинет Софијанског није прекинуо процес ваучерске приватизације, па су два круга аукцијских продаја, започетих крајем 1996. године завршени су до краја априла 1997. године.⁹⁴⁷ У временима велике беспарице, готово 2,6 милиона грађана продали су своје акције, често и у вредности неколико десетина пута мањој од тржишне.⁹⁴⁸

Влада Ивана Костова је изменила модел власничке трансформације увођењем приватизације фирми преко директне продаје (*Касова приватизација*).⁹⁴⁹ У том смислу, она се разликовала од свих ранијих модела приватизације у СРЈ и Бугарској. Иако је читав процес вођен преко Агенције за приватизацију уз скупштинску контролу, модел приватизације Костова често је критикован од социјалистичке опозиције као коруптиван, а са друге стране није доносио

⁹⁴¹ Miller, Jeffrey B., Petranov, Stefan, „The first wave of mass privatization in Bulgaria and its immediate aftermath“, u: *Economics of Transition*, Vol. 8 (1) 2000, str. 225–226.

⁹⁴² Mladenova, Zoya, Angresano, James, „Privatization in Bulgaria“, *East European Quarterly*, XXX, No. 4, 1997, str. 497-500.

⁹⁴³ Исто, стр. 502-505.

⁹⁴⁴ Сугарев, Едвин, „Масовата приватизација и нейните масирани грабежи“, *Корупционната Българија 1989-1997*, том 1, Софија 2016, стр. 470-473.

⁹⁴⁵ Miller, J. B., Petranov, S., „The first wave of mass privatization in Bulgaria...“, str. 229.

⁹⁴⁶ Исто, стр. 230.

⁹⁴⁷ Исто, стр. 231.

⁹⁴⁸ Некадашњи високи функционер БСП Александар Томов сматрао је да је око „300 породица купило по симболичној пени готово трећину економије Бугарске“ (Томов, А., *Българският преход...*, стр. 91-94).

⁹⁴⁹ Valev, Neven, Carlson, John, „Beliefs about Exchange Rate Stability: Survey Evidence from the Currency Board in Bulgaria“, *Journal of Economic Policy Reform*, Vol. 10, No. 2, 2007, str. 113.

популистички обећане приходе за буџет. Ипак, приватизована предузећа постала су имовина оних који су знали да их најпрофитабилније користе, иако је то по правилу значило отпуштање великог броја радника и продају вишкова непотребне имовине.⁹⁵⁰

Реституција имовине, као важан део процеса приватизације, отпочела је у Бугарској 1992. године и означила први корак у враћању имовине појединцима, удружењима, етничким групама и верским заједницама. У том смислу, реституција имовине у Бугарској била је током деведесетих година део ширег процеса својинске трансформације у земљама Источне и Централне Европе, као и на постјугословенском простору (Хрватска, Словенија, Македонија), који је, истовремено, у потпуности изостао у Србији.⁹⁵¹

Реституција у Бугарској била је назначена у правним прописима као поступак од најзначајнијег јавног интереса због којег се приступило враћању национализоване и експроприсане имовине из периода државног социјализма.⁹⁵² Закон је подржавао реституцију имовине (земљишта, зграда, привредних објеката) у свим могућим ситуацијама. Због компензационих повраћаја имовине најчешће у облику сеоског земљишта у значајној мери се распао некадашњи уређени систем пољопривредне производње, организоване у време државног социјализма.⁹⁵³ С друге стране, реституција је обухватила и враћање имовине етничким Турцима који су напустили земљу осамдесетих години, као и Бугарској православној цркви (БПЦ) и другим религијским заједницама.⁹⁵⁴

У време државног социјализма у Бугарској, владајућа БКП вршила је национализацију имовине употребом експропријације или присилом, која је подразумевала и одрицање имовинских права појединаца у корист интереса државе. Због тога су процес реституције пратили многобројни проблеми око доказивања права на остваривање права на приватно власништво, посебно у случајевима непостојања валидне документације од стране бивших власника. У том случају, судови су често примењивали законску могућност да се бившим власницима омогући стицање имовине на другој локацији.⁹⁵⁵

Приликом спровођења реституције на нивоу локалне самоуправе, градске власти имале су обавезу да најпре утврде право на повраћај имовине да затраже сагласност министарства финансија. На почетку реституционог периода (1992-1995) постојале су процедурални проблеми у раду градске администрације, због чега је велики број предмета решаван у другостепеном поступку пред Врховним судом.⁹⁵⁶ И поред тога, градска имовина у Софији је до 1996. године враћена старим власницима у 80% случајева, а покушаји социјалистичке владе Виденова да ограничи овај процес наишло је на отпор Уставног суда.⁹⁵⁷

⁹⁵⁰ Исто, стр. 149.

⁹⁵¹ Karadjova, Mariana, „Property Restitution in Eastern Europe: Domestic and International Human Rights Law Responses“, u: *Review of Central and East European Law*, No. 3, 2004, str. 338.

⁹⁵² Исто, стр. 340.

⁹⁵³ Враћање огромних државних комплекса пољопривредног земљишта старим власницима, довело је до распада система производње хрме и транзиционог драматичног пада у агрокултури, сточарству, повртарству и воћарству (Ђукић, С., *Нови крсташа на Балкану...*, стр. 323).

⁹⁵⁴ Karadjova, M., „Property Restitution in Eastern Europe...“, str. 342.

⁹⁵⁵ Rhett-Miller, Leland, „Land Restitution in Post-Communist Bulgaria“, *Post-Communist Economies*, Vol. 15, No. 1, 2003, str. 77-79.

⁹⁵⁶ Исто, стр. 80-81.

⁹⁵⁷ До краја 1993. године спроведена су истраживања по којима је 45% становника Бугарске било заинтересовано за реституцију. Око 53% грађана сматрало је да реституција треба да обухвати стамбене објекте, 34% фабрике, док је скоро трећина сматрала да реституција треба да обухвати све што је могуће. Свега 9% грађана сматрало је да ће имати користи од повраћаја имовине. Такође, готово 60% становника Бугарске имало је очекивања око повраћаја земље, пре свега из некадашњих задружних фондова (Станчев, Красен, „Политическа икономија на раздържавянето в България“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, Софија 2006, стр. 129.

2.2 Хиперинфлација и монетарне реформе

Слом финансијских тржишта и појава хиперинфлације у СРЈ (1992-1993) и Бугарској (1996-1997) изазвани су неспособношћу политичких елита да у условима транзиције омогуће успостављање тржишних и правно обавезујућих односа између банака и предузећа. „Транзиционе“ банке у обе државе и даље су кредитирале државна предузећа, која су, истовремено, била значајно субвенционисана из буџета. Поред тога, банке у СРЈ и Бугарској давале су повољне кредите и приватизованим фирмама припадницима бивше номенклатуре, што је, пре или касније, отварало питање банкарске ликвидности у условима све већих привредних губитака.

Међународне санкције и замрзавање југословенских средстава у иностраним банкама утицали су на погоршање рада домаћег девизног тржишта, па је у условима општег колапса привредних активности валутно-динарска конверзија обављана углавном на „црном“ тржишту.⁹⁵⁸ Након искуства са блокадом старе девизне штедње у Србији (1991), држава више није могла да примењује исте механизме узимања новца грађана, па је преко државних и парадржавних банака, приватних мењачница и штедионица успоставила контролу над „црним“ девизним тржиштем, односно контролисала је улични и жирални (безготовински) курс.⁹⁵⁹ Једино је „штицовани“ девизни курс⁹⁶⁰ био је формално ван контроле државе. Међутим, ова појава зависила од међусобног договора фирми које су имале трговинске уговоре иза чега су се крили интереси номенклатурних група блиских власти. Подизањем курса динара мотивисани су грађани да продају девизе, али би након раста курса убрзо знатно скочиле и цене, па је у условима хиперинфлације и реалног пада зарада, становништво било приморано да размењује девизе због одржавања куповине исте количину робе.⁹⁶¹

Монетарни хаос у СРЈ достигао је већ 1992. године ниво хиперинфлације, јер је месечни раст цена у просеку био већи од 50%. Крајем 1993. године инфлација се мерила у хиљадама процената (табела 3), да би у јануару 1994. године достигнута стопа од чак 313 милиона процената.⁹⁶² Хиперинфлација је била средство политичке, привредне и банкарске елите, као и директора парадржавних предузећа да иза „паравана“ санкција и ратног окружења стекну огромну финансијску корист, док је највећи део становништва живео испод елементарног нивоа достојанства.⁹⁶³ Да би спречила социјалне побуне, власт је отворила канале „сиве економије“, па су на улицама Београда и других градова шверц и улична продаја били свакодневна појава.⁹⁶⁴

⁹⁵⁸ Kovačević, Radovan, *Povratak Jugoslavije u svetsku privredu*, Beograd 1996, str. 295.

⁹⁵⁹ Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, str. 92.

⁹⁶⁰ „Штицовани“ курс је монетарни појам за продају девиза по значајно вишем курсу од званичног.

⁹⁶¹ Dinkić, M. *Ekonomija destrukcije...*, str. 86.

⁹⁶² Pavlović, Marija, Lazić, Jelena, „Neki aspekti inflacije u Srbiji“, *Industrija*, god. 2007, vol.35, br.2, str. 55.

⁹⁶³ Крајем 1993. године за просечну пензију у Србији могао је да се купи килограм шаргарепе, а за просечну плату 4 хемијске оловке (Dinkić, M. *Ekonomija destrukcije...*, str. 243).

⁹⁶⁴ Већ током 1992. године у укупном приходу просечног становника Србије шверц је учествовао са чак 57%, да би у 1993. години удео плата и пензија у укупним примањима износио само 20% (Исто, стр. 247-248).

Табела 3: Пораст цена у Србији, јули 1993. – јануар 1994. године (у %)

1993. месец	Месечна стопа инфлације	Годишња стопа инфлације	Дневна инфлација	Часовна инфлација
јули	436,6	$2,2 \times 10^6$	5,37	0,23
август	1881,0	$3,2 \times 10^7$	1,07	0,40
новембар	20290,0	$2,8 \times 10^{11}$	18,77	0,72
децембар	$1,78 \times 10^5$	$3,5 \times 10^{14}$	28,30	1,04
јануар 1994.	$3,13 \times 10^8$	$5,2 \times 10^{20}$	61,83	2,03

Извор: Димитријевић, Бојан, *Хипер инфлација*, Београд 1996, стр. 372.

Политички врх Србије иницирао је од септембра 1993. године пројекат монетарне стабилизације, а на челу експертског тима постављен је Драгослав Аврамовић, познати економски стручњак са међународном репутацијом. Његов експертски тим је припремио је студија о реформи (новембар-децембар 1993), али са дилемом око спровођења либерализације увоза и приватизације упоредо са реализацијом монетарне реформе.⁹⁶⁵ На крају се одустало од овог амбициозног плана због превеликог ризика од могућих социјалних проблема и високог раста незапослености у већ постојећим тешким економским условима.⁹⁶⁶

Након више расправа у којима су учествовали и савезна влада као и политичка руководства Србије и Црне Горе, програм монетарне реконструкције је ступио на снагу крајем јануара 1994. године. Он се заснивао на штампању новог, конвертибилног динара (тзв. валутни одбор преко односа 1:1 са немачком марком), који је, у недостатку покривеног резервама у злату и девизама уз висини од 350 милиона немачких марака.⁹⁶⁷ Реформа је брањена високом каматном стопом на штедњу у динарима, ажурнијим прикупљањем пореза и рестриктивном кредитном политиком у комбинацији са дистрибуцијом динара преко буџетских расхода. Стручне примедбе углавном су се односиле на процене Аврамовићевог тима око висине буџетског дефицита и могућег остварења планираног БДП.⁹⁶⁸ Реформа монетарног система имала је снажно психолошко дејство на становништво, због одређивања динара према немачкој марки, валути која је током 1992. и 1993. године служила као оперативно средство плаћања.⁹⁶⁹

Иако је у монетарној сфери дошло до наглог побољшања, привреда је и даље била у великим проблемима. Покушаји да се преко краткорочних банкарских кредита подстакне производња углавном су завршени без успеха, јер су средства по правилу ишла пропалим привредним гигантима из доба социјализма. Банке су се, углавном по захтевима власти, оглушавале о стриктна упутства гувернера Аврамовића и дозвољавале далеко више кредита него што им је то дозвољавао њихов банкарски потенцијал. То је довело до значајног скока свих индустријских показатеља, али је већ у јулу 1994. године скоро 80% банака у Србији имало негативне билансе. Предузећа не само да нису враћала кредите, већ су тражила нове, па су банке тражиле од НБЈ да им смањи стопе обавезне девизне резерве и одобри повољније кредите за ликвидност.⁹⁷⁰

На слом фиксног курса утицао је монетарни удар преко противзаконите емисије динара (октобар 1994), након које се цена горива удвостручила. Због тога се крајем ове године дешавао

⁹⁶⁵ „Dve decenije Avramovog dinara“, *Danas*, 23.01.2014, стр. 4.

⁹⁶⁶ Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, стр. 83.

⁹⁶⁷ Исто.

⁹⁶⁸ Стаменковић С., Пошарац А. и др., *Макроекономска стабилизација...*, стр. 36-37.

⁹⁶⁹ Dinkić, M., *Ekonomija destrukcije...*, стр. 261.

⁹⁷⁰ Исто, стр. 268.

обрнут процес - жртвован је фиксни девизни курс, НБЈ трошила је девизне резерве по захтевима банкарског сектор, док је захуктали раст индустријске производње у децембру 1994. године био само за 1,2% виши у односу на инфлаторну 1993. годину.⁹⁷¹ Аврамовић је у више наврата апеловао на Милошевића да утиче на пресецање државне контроле над финансијским и привредним токовима, али без икаквих резултата.

У марту 1995. године Србија је спровела нови монетарни удар у трајању од неколико дана, у покушају да поправи врло лошу ситуацију око ликвидности банака. Најпре су динарима „позајмљеним“ из буџета и државних фондова куповане девизе од грађана на улицама, да би након неколико дана динари повучени са црног тржишта и враћени у легалне токове.⁹⁷²

Инфлација је крајем 1995. године достигла чак 120%, али је Аврамовић и даље био убеђен да мерама стабилизације може да је обузда, али је након озбиљнијих анализа о банкарској неликвидности и структурним проблемима постсоцијалистичке привреде покушао да након Дејтонског споразума успостави однос са ММФ због потребе уласка страног капитала у земљу. Политички врх СРЈ је оценио да је Аврамовићева намера у супротности са званичном политиком о сукцесији и међународног континуитета са СФРЈ, па је смењен 1996. године. Покушаји монетарне стабилизације до краја Милошевићеве власти одржавали су ниво инфлације између 20-40% на годишњем нивоу, док је држава након почетка рата са НАТО издала директиве о враћању цена, што је изазвало несташицу робе.⁹⁷³

У односу на крах монетарног система у Србији који је инициран распадом државе, унутрашњег тржишта и међународном изолацијом, у Бугарској је инфлаторни талас од 1990. године етапно генерисан приватизацијом у корист номенклатуре и високим степеном губитака у највећим државним предузећима. Као и у Србији, привредни проблеми нису решавани продајом великих предузећа са најгорим билансима у пословању услед страха социјалистичке власти од повећања незапослености и раста политичке кризе. Због тога су власти вршиле притисак на комерцијалне банке да и по цену високих губитака одобравају прекомерне кредите.⁹⁷⁴

Биланси највећих државних привредних система у Бугарској између 1992-1997. године показују значајне губитке у индустријској делатности. Током 1993. године остварен је пад индустријске производње од скоро 13%, у условима губитка старих социјалистичких тржишта и прескупе, застареле производње (прерађивачка индустрија, хемијска и петрохемијска индустрија, металургија). Привредни пад и монетарна криза одразили су се и на континуиран пад прихода у саобраћају, што је стабилизовано тек крајем 1997. године, након почетних резултата монетарне реформе (табела 4).

⁹⁷¹ Исто, стр. 270.

⁹⁷² Гувернер се жалио како је „парадокс да међународно изолована земља страда од унутрашњег отвореног тржишта капитала где моћни финансијски и политички центри шетају новац из динара у марку и обрнуто“. Динкић је сматрао да је власт са свега 100 милиона динара могла да купи минимално 50 милиона марака, а да у условима вештачке дневне хиперинфлације, 25 милиона прода по курсу 1:4 и тако „врати“ почетних 100 милиона динара уз „зараду“ од 25 милиона марака (Исто, стр. 288-290).

⁹⁷³ Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, str. 101.

⁹⁷⁴ Berlemann, Michael; Nenovsky, Nikolay, „Lending of first versus lending of last resort: The Bulgarian financial crisis of 1996/1997“, *Dresden Discussion Paper Series in Economics*, No. 11, 2003, str. 10.

Табела 4: Финансијски резултати државних предузећа у Бугарској по привредним гранама, период 1992-1997. године (у %)

Година	Индустрија	Грађевинарство	Саобраћај	Трговина	Остало
1992	-7.87	0.26	0.08	-1.62	0.00
1993	-12.74	-2.17	-6.99	-1.14	-4.96
1994	-4.89	-2.14	-3.28	0.43	5.37
1995	-4.24	-1.14	-5.23	-1.31	1.10
1996	-5.54	-1.18	-5.85	-1.78	-6.71
1997	2.89	0.99	3.43	2.30	2.50

Извор: Berlemann, Michael; Nenovsky, Nikolay, „Lending of first versus lending of last resort: The Bulgarian financial crisis of 1996/1997“, *Dresden Discussion Paper Series in Economics*, No. 11, 2003, str.10.

Покушаји успостављања солвентности бугарске привреде преко банкарских кредита остали су без значајнијих резултата. Због овакве кредитне политике јавила се неликвидност банака због неспособности великих државних система да враћају позајмљених средстава. Народна банка Бугарске је, иако без формалних обавеза, интервентним продајама девизних резерви покушавала да помогне и привреди и банкама, али је то изазвало озбиљну девалвацију лева.⁹⁷⁵

Слом финансијског система у Бугарској половином 1996. године започет је банкротом неколико банака, које је БНБ безуспешно настојала да опорави, у условима минималних девизних резерви и без подршке међународних финансијских институција. То је погодовало развоју високе стопе инфлације, која је до краја те године достигла чак 1400 %.⁹⁷⁶ Истовремено, увоз и извоз опали су за скоро 15%, вредност лева у односу на долар са 1:70 опала је на 1:487 за годину дана, а дугови предузећа су расли огромном брзином.⁹⁷⁷

БНБ била је принуђена да прода велику количину девизних резерви у доларима да би барем делимично помогла обнову банака и одржавање буџетског дефицита који је достигао 11%.⁹⁷⁸ Политичка криза је достигла врхунац почетком 1997. године када су широм Бугарске под вођством СДС организоване масовне демонстрације, док је истовремено инфлација наставила са растом - крајем фебруара достигла је 240%, док је долар достигао вредност од чак 3200 лева.⁹⁷⁹

Бугарска монетарна реформа (1997), попут Аврамовићевог програма у СРЈ, темељила се на валутном одбору и утврђеном односу домаће валуте и немачке марке (1:1000). У случају Бугарске, централна банка је доследније бранила фиксни девизни курс, док је интервенционизам извршне власти у сфери монетарне политике био сузбијен. Након пада владе Виденова крајем 1996. године овакво монетарно решење је предлагао ММФ због кредитне неспособности Бугарске, а у намери да се спречи утицај било које владе на ритам макроекономске стабилизације.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ Исто, стр. 11-12.

⁹⁷⁶ У периоду мај-октобар 1996. године, месечна стопа инфлације у Бугарској кретала се између 110-300% (Balyozov, Zdravko, „The Bulgarian Financial Crisis of 1996-1997“, *Discussion Paper No. 7*, Sofia: Bulgarian National Bank, 1999).

⁹⁷⁷ Исто.

⁹⁷⁸ Ангелов, Георги; Чобанов, Димитър, „Въвеждането на валутния борд – основа на икономическата стабилизација“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в Българија од 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, Софија 2006, стр. 99.

⁹⁷⁹ Ialnazov, Dimiter; Nenovsky, Nikolay, „The Currency Board and Bulgaria's Accession to the European Monetary Union“, in: *Kyoto University Economic Review*, Vol. 70, No. 1/2 (148/149), 2001, str. 32-33.

⁹⁸⁰ Charles, Sebastien; Marie, Jonathan, „Bulgaria's hyperinflation in 1997: transition, banking fragility and foreign exchange“, *Post-Communist Economies*, Vol. 29, No. 3, 2003, str. 322-323.

„Службени“ премијер Софијански је од марта 1997. године отпочео преговоре са представницима ММФ око реформе монетарног система преко валутног одбора. Новим Законом о БНБ, дефинисане су и надлежности валутног одбора, који је, пре свега, водио рачуна о томе да девизне резерве покривају новац у оптицају и у том смислу је могао да продаје или купује девизе у неограниченом износу.⁹⁸¹ Валутни одбор није могао да утиче на надлежности владе око спровођења монетарне политике према тржишту, док су висине каматних стопа, давање и рефинансирање кредита остали у надлежности банака.⁹⁸² Према овом закону лев је био фиксиран за немачку марку по односу 1:1000, док су валутни одбор и БНБ имали обавезу да координирају све монетарне активности у складу са тим.⁹⁸³

За разлику од власти у Србији, која је поред толерисања фискалне недисциплине државних предузећа, више пута интервенисала у пословима централне банке и заустављала монетарну реформу Аврамовића, у Бугарској је између 1998-2000. године вођење валутног борда утицало је на постизање макроекономске стабилности и просечног раста БДП од око 4%.⁹⁸⁴ Инфлација је одржавана на једноцифреном нивоу (0,9% у 1998. тј. 6,2% у 1999. години), док су девизне резерве у периоду 1996 - 2000. године порасле више од шест пута (од 518 милиона долара до 3,3 милијарде долара). Ови показатељи били су далеко бољи него у СРЈ, у којој су, између 1997-1999. године, девизне резерве од 290 милиона долара опале до 130 милиона долара.⁹⁸⁵ У стабилизацији приватног банкарског система (*Fibank, BNP-Paribas Bulgaria, UBB*) учествовала је током 1997. године и ЕБРД са подршком од око 50 милиона евра.⁹⁸⁶

На успоравање раст БДП у Бугарској 1999. године посредно су утицали бомбардовање Југославије и економска криза у Русији, која је и 1990-тих остала један од најзначајнијих спољнотрговинских партнера Бугарске.⁹⁸⁷ Све ово стварало је проблеме домаћем извозу и ограничавало страном инвестирање. Ипак, ниво страних инвестиција у периоду 1997-2002. године био је у просеку око 700 милиона долара годишње, што је било скоро десет пута више у односу на период 1990-1996. године.⁹⁸⁸ Поред ових значајних показатеља економског опоравка, јавила се и забринутост услед дефицита у платном билансу, као и пада конкурентности извозних производа бугарске привреде.

Увођење валутног одбора као један од најважнијих потеза монетарне политике нове владе СДС био је корак у правцу убрзане трансформације привреде Бугарске. Истовремено, реформа је представљала почетак дугогодишње рестриктивне монетарне политике „евризације“ због припреме уласка Бугарске у ЕУ.⁹⁸⁹ И поред охрабрујућих почетних резултата са валутним одбором, дубље економске реформе су изостале због институционалне неефикасности и деловања олигархијских група, а ниво страних инвестиција до краја мандата владе Ивана Костова (2001) није био довољан за потребну експанзију привредног раста и смањење раста незапослености.⁹⁹⁰

⁹⁸¹ Због тога је БНБ морала да купује ону количину девиза коју је тржиште желело да прода по фиксираном курсу (Krugman, Paul R., Obstfeld, Maurice, *Međunarodna ekonomija. Teorija i politika*, Beograd 2009, str. 466).

⁹⁸² Ангелов, Г., Чобанов, Д., „Въвеждането на валутния борд...“, стр. 103.

⁹⁸³ Ialnazov, D., Nenovsky, N., „The Currency Board and Bulgaria's Accession...“, str. 33.

⁹⁸⁴ Djankov, Simeon; Hoekman, Bernard, „Market Discipline and Corporate Efficiency: Evidence from Bulgaria“, *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie*, Vol. 33, No. 1 (Feb., 2000), str. 198.

⁹⁸⁵ Uvalić, M., *Tranzicija u Srbiji...*, str. 105.

⁹⁸⁶ „EBRD investments 1991-2009“, <https://www.ebrd.com/downloads/research/annual/invest09.pdf>, (13.03.2017).

⁹⁸⁷ Ialnazov, D., Nenovsky, N., „The Currency Board and Bulgaria's Accession...“, str. 35.

⁹⁸⁸ Највећи прилив страних инвестиција у том периоду остварен је током 2000. године и износио је преко 1 милијарде долара, тј. 8,5% БДП (Ангелов, Г., Чобанов, Д., „Въвеждането на валутния борд...“, стр. 108; Ialnazov, D., Nenovsky, N., „The Currency Board and Bulgaria's Accession...“, str. 36).

⁹⁸⁹ „Евризација“ је поступак усвајања евра као обрачунске валуте, пре него што држава постане чланица Европске монетарне уније, на основу једностране одлуке или билатералног споразума са ЕУ (Ialnazov, D., Nenovsky, N., „The Currency Board and Bulgaria's Accession...“, str. 44).

⁹⁹⁰ Roussenova, Lena, *The 1996-1997 Financial Crisis in Bulgaria*, Sofia, 2002, str. 132.

У време монетарне реформе у Бугарској постојале су разлике између двојице економиста, лидера СДС Костова и градоначелника Софијанског, око избора стране валуте према којој би се успостављао стабилан курс лева. На крају је Костов одустао од долара и прихватио аргументацију Софијанског да се изабере немачка марка, јер је ова валута требало да буде основа за евро. Градоначелник Софије касније је сведочио да његова германофилска оријентација и сарадња са немачком фондацијом Конрад Аденауер није имала практичног утицаја око стручних расправа са Костовом.⁹⁹¹

Макроекономски показатељи стања привредних кретања крајем 1990-тих у обе земље показују предности бугарске привреде у односу на привреду СРЈ у готово свим најважнијим параметрима (инфлација, висина буџетског дефицита, незапосленост и стране инвестиције). Одржавање номиналне незапослености од око 25% у СРЈ (1999-2000) било је на економски нереалним основама услед драматичног пада БДП и производних капацитета након бомбардовања земље. Након продаје мањинског пакета страним партнерима у Телекому (1997) престао је значајнији прилив страних инвестиција у привреду Србије, које су, сем интервентне помоћи из Кине и Русије, потпуно престале током 2000. године (табела 5).

Табела 5: Макроекономски показатељи у СРЈ и Бугарској, период 1997-2000

	1997	1998	1999	2000
Инфлација (у %)	21,3 (579)*	29,5 (1,0)	37,1 (6,3)	60,4 (11,2)
Буџетски дефицит (% од БДП)	-7,6 (-3,0)	-5,4 (1,0)	-8,4 (-1,0)	-3,7 (-1,1)
Незапосленост (у%)	24,1 (13.7)	24,6 (12.2)	25,5 (16,0)	25,6 (17.9)
Стране инвестиције (у мил. US долара)	740 (590)	113 (734)	112 (760)	25 (812)

Извори: Uvalić, Milica, *Tranzicija u Srbiji*, Beograd 2012, str. 76, 102; Berlemann, Michael; Nenovsky, Nikolay, „Lending of first versus lending of last resort: The Bulgarian financial crisis of 1996/1997“, *Dresden Discussion Paper Series in Economics*, No. 11, 2003, str. 30.

* У заградама су показатељи за Бугарску у наведеном периоду.

2.3 „Југоембарго“ у економским односима две земље

Међународне санкције Савета безбедности УН (мај 1992) имале су веома негативан утицај на економске односе СРЈ и Бугарске. Званична Софија суочила се са блокадом западног трговинског правца који је преко Србије води ка Европској унији, па је до краја 1995. године бугарска привреда претрпела знатну штету.⁹⁹² Бугарски извоз у СРЈ стављен је под непосредни надзор Комитета за санкције УН који је контролисао сваку врсту саобраћајне комуникације између две земље. ЕУ је, са своје стране, у Бугарску послала мисију која је надгледала извозне сертификате у државе бивше СФРЈ.

⁹⁹¹ Иванов, М., Спасов О., *Гласовете на прехода. Десните...*, стр. 568)

⁹⁹² Банчев, Бисер, „Југоембаргото и транспортната блокада на Бугарија“, *Геополитика*, бр. 5, 2008, <https://geopolitika.eu/spisanie-geopolitika/98-2008/broi5-2008/809-yugoembargoto-i-transportnata-blokada-na-balgariya>, (30.07.2017). По подацима Владе Бугарске, чак 60% целокупног извоза Бугарске у Западну Европу одбијао се преко територије Србије.

Услед ескалације рата у БиХ, економска блокада СРЈ појачана је стављањем пловидбе Дунавом под потпуну међународну контролу (1993). Због тога је Бугарска интензивирала напоре на превазилажењу проблема транспорта роба преко изградње новог дунавског моста према Румунији (Видин – Калафат). Ово је био један од пројеката којим је, у условима ембарга, требало да се ојача комуникациони правац север-југ и смањи губитке бугарске привреде. Трговински и економски саобраћај на Балкану додатно је компликовао грчком блокадом Македоније, која је безуспешно покушавала да добије сагласност од УН за отварање југословенског железничког коридора за спољнотрговинску размену са Бугарском.⁹⁹³

Бугарска је, суочена са значајним спољнотрговинским губицима због санкција према СРЈ, покушавала да добије финансијску надокнаду или смањење спољног дуга за претрпљене губитке, али без икаквих успеха.⁹⁹⁴ У периоду мај-децембар 1992. године директни губици бугарске привреде изазвани режимом санкција Србији и Црној Гори износили су око 1,2 милијарде долара, док је до краја 1995. године, на основу анализа Института за трговину при Министарству за трговину и спољноекономску сарадњу, привредна штета процењена на чак 8,5 милијарди долара.⁹⁹⁵

Југословенска дипломатија била је врло активна око тражења сваке могуће привредне сарадње са Бугарском, али је Комитет за санкције УН званичној Софији дозвољавао само извоз хуманитарне робе у СРЈ. Иако је број издатих дозвола у Бугарској за извоз ове робе обично превазилазио 50% од укупног броја захтева, извоз у СРЈ контролисало је свега 2% фирми, најчешће у рукама „бизнис-група“.⁹⁹⁶

Председник Желев обавестио је 1993. године амбасадора Смиљковића да Бугарска има велике економске потешкоће због спровођења ембарга.⁹⁹⁷ У периоду 1993-1994. године Бугарска је на основу хуманитарног извоза у СРЈ (храна, хартија, цигарете, детерџенти) остварила трговински суфицит од око 250 милиона долара. По подацима југословенске амбасаде у Софији из тог периода, на основу „шопинг-туризма“ грађани СРЈ су током прве половине 1994. године у Бугарској потрошили око 180 милиона марака. Обе стране биле су сагласне да постоје високи трговински дисбаланси који дугорочно ометају изградњи добрих економских односа.⁹⁹⁸

„Југоембарго“ је неповољно утицао и на раст нелегалне трговине између две земље, у чему су посебну улогу имали некадашњи припадници структура безбедности у обе земље повезани са организованим криминалним и шверцерским групама.⁹⁹⁹ До 1993. године основни вид кријумчарења робе био је преко железничког транспорта нафте, при чему су организоване групе користиле композиције у власништву Бугарске државне железнице (*Български държавни*

⁹⁹³ Грчка је водила дипломатски спор око признања Македоније под њеним уставним именом и задржала економску блокаду и након одлуке УН (1993) око привременог решења за име ове државе - БЈРМ. Детаљније у: Владимир Тодић, „Македонија у регионалним политикама Савезне Републике Југославије и Бугарске деведесетих година 20. века“, у: *Култура полиса*, бр.35, год. XIV, Нови Сад 2018, стр. 83.

⁹⁹⁴ Ђукић С., *Балканизација Балкана...*, стр. 95.

⁹⁹⁵ „Кой ще търгува по югоембаргото“, *Капитал*, 04.12.1995, стр.8; Банчев, Бисер, „Југоембаргото и транспортната блокада...“

⁹⁹⁶ Тако је 1994. године Комитету за санкције УН поднето преко 16 000 захтева за хуманитарни извоз, од чега је одобрено 60% у планираној вредности од чак 18 милијарди долара, али је реалан извоз износио свега 1% у односу на износ одобрених захтева. Од преко 1700 фирми које су током ове године поднеле захтеве за дозволу, испоставило се да је свега њих 35 контролисало 95% укупног хуманитарног извоза у СРЈ („България иска облекчения заради загубите от югоембаргото“, *Капитал*, 21.11.1994, стр. 9).

⁹⁹⁷ Ђукић С., *Балканизација Балкана...*, стр. 95.

⁹⁹⁸ Исто, стр.246.

⁹⁹⁹ Поједини аутори тврде да су санкције према СРЈ биле „моћна кочница за демократске процесе у Бугарској и катализатор за стварање мафијашких структура“. Детаљније у: Бучков, Петър, „Југоембаргото и контрабандната трговина“, *Корупционната България. История на корупцията в годините на преход към демокрация (1989-1997)*, София 2016, стр. 331-357.

железници - БДЖ). Рачуна се да је до краја ове године преко 1000 вагона цистерни са нафтним дериватима продато нелегалним путем у Србији. Обично би гориво танкерима било допремано у луку Бургас, да би преко фалсификованих докумената по којима су купци биле лажне фирме у БиХ и Хрватској, железницом допремано у Србију где би се губио сваки траг.¹⁰⁰⁰

Након поштравања ембарга (1994) кријумчари су променили тактику па су железничке композиције БДЖ добијале „документа“ о југословенском власништву. Вагони цистерне били би означени као празни или да превозе хуманитарну помоћ, док цариници обе државе нису водили евиденцију о преласку границе ових композиција. На тај начин је само преко железничке станице Драгоман у Србију 1994. године нелегално увезено преко 35 хиљада тона горива.¹⁰⁰¹

У извештајима бугарске контраобавештајне службе наводи се да су у кријумчарењу роба у Србију важну улогу имали моћни привредни концерн Мултигруп, као и најутицајније криминалне групе у држави - ВИС и СИК.¹⁰⁰² Бугарски извори наводе да су са југословенске стране у пословима са нафтом учествовали, између осталих, Жељко Ражнатовић Аркан, као и Зоран Ристић, преко фирме основане са бугарским партнером.¹⁰⁰³

Највећа афера око нелегалне трговине нафтом избила је око бугарског брода *Хан Кубрат*. Приликом уговорене пловидбе рутом Видин-Калафат брод је „киднапован“, па је завршио пловидбу у српској луци Прахово. *Хан Кубрат* је у ову луку допремио шест шлепера са 5000 тона дизел горива и 1000 тона моторног уља, а наоружани „отмичари“ затражили су заштиту српске стране. И поред тога што су званичници ЕУ поручили да за инцидент „нико не осуђује власт у Софији“, главни правац кршења санкција, и у овом случају, ишао је преко Бугарске.¹⁰⁰⁴

Иза ове афере налазила се компанија *Рутопласт* из Петрича и њен власник, Румен Стојков, који је након судског поступка кажњен само условном пресудом.¹⁰⁰⁵ Поједини бугарски привредници и појединци из безбедносно-криминалних кругова покушавали су да преко амбасаде СРЈ у Софији успоставе „пословне“ канале око нелегалне трговине, али их југословенска страна обавештавала да не жели да учествује у томе.¹⁰⁰⁶

Власт у Бугарској није посебним мерама санкционисала приватни бизнис који је „пробијао“ режим санкција, али је водила рачуна да у то не буду укључена државна предузећа и администрација. Такође, Бугарска није посезала за запленом имовине СРЈ, а за време санкција је чак и обновљен рад представништва Привредне коморе Југославије у Софији (1994).¹⁰⁰⁷ Средином 1995. године СРЈ и Бугарска интензивирале су преговоре о успостављању пуне економске сарадње након пада „југоембарга“ која би се проширила и на јачање снажнијих енергетске и саобраћајне везе.

Бугарска је након Дејтонског споразума била међу првима земљама у свету која је укинула све санкције према СРЈ, а социјалистичка влада Жана Виденова убрзано је радила на успостављању највиших политичких и економских односа са званичним Београдом. Као

¹⁰⁰⁰ Исто, стр. 335.

¹⁰⁰¹ Исто, стр. 336.

¹⁰⁰² Исто, стр. 338-339.

¹⁰⁰³ Ристић је компанију Булс основао са Еленом Костовом, супругом Ивана Костова, каснијим лидером СДС и премијером. Ова фирма у којој је Костова била сувласник од 1995-1997. године имала је заједничке послове око трговине горивом са Бетакорпом (Интервју са Николајем Гацевом, одборником СДС, 28.11.2012. г).

¹⁰⁰⁴ Ђукић С., *Балканизација Балкана...*, стр. 221; Бучков, П., „Југоембаргото и контрабандната трговија...“, стр. 349.

¹⁰⁰⁵ *Рутопласт* је био једна од фирми која је добила дозволу Комитета за санкције УН, па афера највероватније не би ни била откривена да се *Хан Кубрат* након Прахова вратио на првобитну руту. Стојков је после три године скривања у Србији ухапшен 1997. године у Софији. Осуђен је у привостепеном поступку на 15 година затвора, да би након поновљеног поступка Врховни суд потврдио пресуду Апелационог суда да Стојков буде само условно осуђен и новчано кажњен за „незаконит прелазак границе и добијање и коришћење фалсификованих докумената“ (Бучков, П., „Југоембаргото и контрабандната трговија...“, стр. 349-350).

¹⁰⁰⁶ Интервју са Срећком Ђукићем, отправником послова у амбасади СРЈ у Софији, 05.11.2016. године.

¹⁰⁰⁷ Ђукић С., *Нови крсташки на Балкану...*, стр. 124-125.

последица приближавања две земље формирана је заједничка комисија за економску сарадњу (1996), али су након пада владе БСП (1997) и ескалације кризе на Косову, привредни односи ушли у нову фазу политичке и привредне стагнације (1998-2000).

3. Транзиција и општа економска кретања у Београду и Софији

Трансформација економске структуре у престоницама СРЈ и Бугарске била је условљена променама на државном нивоу које нису доносиле очекиван привредни развој. Неуспеси економске модернизације деведесетих година у Београду и Софији непосредно су зависили од привредне кризе у позној фази социјализма, али и неспособности политичких елита да успоставе тржишне институције у спровођењу трансформације економског система.¹⁰⁰⁸

Кретање економске конјунктуре у Београду и Софији 1990-тих зависило је и од деловања локалних власти да у привредним условима, отежаним распадом социјалистичке друштвене структуре, омогуће несметан развој престоница преко развоја инфраструктуре и комуналних система. Сваки значајнији инвестициони план власти у овим градовима био је у вези са обезбеђењем додатних средстава из банкарског сектора у земљи и иностранству, што је доносило ризик од прекомерног задуживања. Истовремено, у условима економске транзиционе рецесије у главним градовима СРЈ и Бугарске дошло је до значајног пада улагања средстава у ванпривредни, квартални сектор (образовање, здравство, култура, наука, социјална заштита). То је за последицу имало отежане услове рада запослених и негативну промену њихове позиције у друштвеној структури у односу на социјалистички период.¹⁰⁰⁹

3.1. Привредна активност у престоницима у позној фази социјализма

Главни показатељи развоја у Београду и Софији крајем осамдесетих година показивали су опадање економске продуктивности услед привредне стагнације на државном нивоу. Капиталне инвестиције у грађевинарству у оба главна града нису могле да се реализују у складу са амбициозним плановима градских челника, што се доводило у везу са све лошијим пословним амбијентом.

Због тога је СГБ у писму Скупштини СР Србије (октобар 1988) оценила је да су трендови запошљавања у грађевинарству веома негативни уз драстично смањење овде делатности у читавој земљи.¹⁰¹⁰ Градска власт у Београду је, на основу детаљних анализа, утврдила да је у периоду 1986-1987. године учешће грађевинарства у друштвеном производу Београда смањено за 11,4%.¹⁰¹¹ Криза у стамбеној изградњи у Београду била је евидентна и током 1988. године, с обзиром на завршетак изградње свега 50% планираних станова (укупно 7126). Исте године започела је изградња око 5400 нових станова (насеља Бежанијска коса и Миријево), да би току 1989. године њихов број био више него преполовљен (укупно 2544, тј. 32% од планираних).¹⁰¹²

Проблеми у изразитом паду станоградње у овом периоду, поред кризе у финансијском сектору, праћени су недостатком детаљних урбанистичких планова, грађевинских дозвола као и комуналне инфраструктуре. И поред учешћа свих великих грађевинских предузећа у изградњи Београда, био је приметан недостатак очекиваних резултата у погледу брже и квалитетније

¹⁰⁰⁸ Gligorov, Vladimir, „Uloga države na Balkanu“, u: *Tranzicija deceniju posle: pouke i perspektive* (priredili L. Sekelj i J. Teokarević), Beograd 2004, str. 217.

¹⁰⁰⁹ Alexandrov, Alexander, *Revolution and Transition. Cultural Policy in Bulgaria 1989-2012*, Wien 2017, str.191- 192.

¹⁰¹⁰ ИАБ, ф. 17, к. 340, л. 10-51, СГБ – 11. заједничка седница свих већа од 14.10.1988. године.

¹⁰¹¹ Исто.

¹⁰¹² ИАБ, ф. 17, к. 393, л. 10-32, СГБ -177. седница Извршног савета од 20.02.1989. године.

изградње и цене грађења. На ово је, поред недостатака модерних средстава за рад у грађевинској делатности утицало и непостојање пословних односа на тржишним основама.¹⁰¹³

Градска власт у Београду је, крајем осамдесетих година, била укључена у оперативно спровођење мера савезне и републичке владе око економског опоравка СФРЈ.¹⁰¹⁴ СГБ је, у складу са програмом мера за финансијску консолидацију банака и привреде у Србији, подржала тзв. зајам за препород у циљу структурних промена.¹⁰¹⁵ У првој половини 1989. године београдска привреда бележила је убрзан пад активности, а промет у трговини опадао је као последица пада стандарда.¹⁰¹⁶

У Софији је, као и у Београду, грађевинарство са станоградњом представљало једну од кључних грана привредног развоја. У време градоначелника Петра Междуречког (1978-1986) изграђено је око 120 хиљада станова, као и велики број болница, школа и вртића.¹⁰¹⁷ Међутим, економска криза у последњим годинама социјалистичког система у Бугарској утицала је на опадање стамбене активности у Софији. Нова градска власт на челу са Стефаном Ниновом (1986-1990), припадником технократске струје унутар БКП имала је план да већ у првој години мандата изгради 16 500 станова, са даљом динамиком од најмање 15 000 изграђених станова годишње.¹⁰¹⁸

Међутим, Нинов се, поред недостатка средстава, суочио са мањком квалификованих грађевинских радника, који су традиционално из унутрашњости Бугарске долазили у Софију. Захваљујући политичком договору влада НРБ и СФРЈ, у Софију је за реализацију амбициозних планова у станоградњи стигло око 1000 југословенских грађевинара, углавном из Ниша, Димитровграда и Скопља. Власт у Софији била је изузетно задовољна радом радника из Македоније и Србије.¹⁰¹⁹ Искуство са ангажовањем око 10 000 радника из вијетнамског града Ханоја било је сасвим другачије, јер су, поред недовољне стручности, често реметили јавни ред чинећи прекршајна и кривична дела.¹⁰²⁰ Општи резултати у станоградњи у Софији преко

¹⁰¹³ Градски челници у дискусијама на седници СГБ јула 1990. године истакли су следеће - „израда планске и техничке документације и процедура њеног усвајања дуго траје. Има примера да изградња отпочне без одобрења за изградњу и да завршени објекат не може да добије употребну дозволу (примери зграде на Бежанијској коси), а еклатантан пример дуге изградње документације је израда Измене и допуне Детаљног урбанистичког плана Друге месне заједнице на Дорћолу која траје још од 1986. и још није завршена. Споро се решавају расељавање и имовинско-правни односи на локацијама др Милутина Ивковића, др Ивана Рибара и Шекспирова. На локацији Бежанијска коса која је са планираних 11500 станова највећа локација у Београду било је потребно обезбедити 560 станова за расељавање постојећих станара“. (ИАБ, ф. 17, к. 385, л. 2-41, СГБ – седница Друштвено-политичког већа од 17.7.1990).

¹⁰¹⁴ СГБ је јуна 1989. године упутила писмо Скупштини Србије око доношења „јединственог антиинфлационог програма на нивоу земље“ уз предлог да је за „читав процес обарања инфлације и дање је неопходно сачувати узајамно поверење које је већ успостављено између привреде и СИБ (ИАБ, ф. 17, к. 359, Писмо Скупштини СР Србије бр. 4-75/89-к, СГБ - 19. Заједничка седница свих већа од 22.6.1989. године).

¹⁰¹⁵ СГБ је предложила да коришћење зајма треба да се искористи за „повећање извоза и већу добит, нови технолошки развој и ново запошљавање младих и школованих кадрова“. Такође указано је на значај развоја мале привреде посебно са „аспекта улагања капитала наших грађана на раду у иностранству кроз дерегулације прописа у одлучивању“ (ИАБ, ф. 17, к. 359, Програм мера и активности за спровођење задатака из резолуције о политици остваривања друштвеног плана Београда од 1986-1990. године у 1989. години, бр. 3-342/89-XXVII-01, СГБ - 19. заједничка седница свих већа од 22.6.1989. године).

¹⁰¹⁶ Председник Извршног савета СГБ Милорад Унковић обавестио је градске делегате да се, без обзира на пад привредне активности у Београду, не може рећи да нису почеле структурне реформе које су биле „трасиране одлуком Градског комитета СКБ из јула 1988. године“ (ИАБ, ф. 17, к. 359, л. 7-20, СГБ - 19. заједничка седница свих већа од 22.6.1989. године).

¹⁰¹⁷ „Петър Междуречки: Живков искаше да му докладвам лично, за да не научават в Кремъл“, <https://www.24chasa.bg/novini/article/4598210>, (12.01.2016).

¹⁰¹⁸ „Стефан Нинов докара виетнамците в София“, <http://www.politika.bg/article?id=1202>, (10.12.2015).

¹⁰¹⁹ Исто.

¹⁰²⁰ Исто. Нинов је признао грешку око ангажовања вијетнамских радника, док је, са друге стране, врло похвално говорио о југословенским грађевинарима.

ангажовањем страних радника били су позитивни, са великим бројем окончаних станова у општинама Овча купел, Врбница, Искар и Кремиковци.¹⁰²¹

У време слома државног социјализма, Нинов је отворено говорио о кључним инфраструктурним проблемима у престоници. По оценама градоначелника Софије у престоници Бугарске је већ од 1955. године постојао константан недостатак стамбеног простора, који се одржавао због сталног миграционог таласа из унутрашњости, као и проблема са дозволама у индивидуалној стамбеној изградњи. Као једну од великих грешака у стамбеној политици социјалистичког режима Нинов је навео и партијске забране привредним организацијама да инвестирају у станоградњу.¹⁰²²

Нагли развој градова и проблеми у изградњи капиталне инфраструктуре били су једна од најважнијих тема на Првој конференцији градоначелника балканских градова која је одржана у Београду почетком новембра 1989. године. Овај скуп на тему побољшања квалитета живота у великим градовима инициран је од стране председника СГБ Бакочевића у време одржавања састанка министара спољних послова балканских земаља 1988. године. У реферату Стефана Нинова истакнуто је да је Софија у само неколико деценија достигла број од 1,2 милиона становника и да су брзе миграције одиграле негативну улогу у неколико најважнијих аспеката: угрожавању еколошке средине, отежаном решавању саобраћајних проблема, проблемима у изградњи стамбеног простора и онемогућавању хармонизације старог језгра града са новим објектима.¹⁰²³

Кмет Софије у решавању заштите животне средине посебно је истакао значај гасификације у градским системима за грејање, али и назначио да Софија мора да „радикалним инвестиционим мерама“ решава проблеме у саобраћају.¹⁰²⁴ Бакочевић је указао да се велики градови на Балкану брзо шире уз „огроман утицај механичког прилива становништва“, што их чини скупим за живот. Градоначелник Београда указао је потребу да се услови живота прилагоде становницима преко различитих културних и спортских садржаја.¹⁰²⁵

3.2 Локалне економске политике у условима транзиције

Градске власти у Београду и Софији, суочене са економском стагнацијом на почетку транзиције, настојале су да се трансформацијом система на тржишним основама ојачају привреде својих престоница. У Београду су, у складу са реформом савезног премијера Анте Марковића и смерницама републичке власти (1990-1991), започеле активности са циљем што бржег реструктурирања привреде престонице. Основни циљеви подразумевали су повећање обима производње, као и извоза роба и услуга, смањење материјалних трошкова, подизање квалитета производа и раст продуктивности рада и дохотка.¹⁰²⁶ Повећање прихода планирано је преко својинских промена градске имовине, односно издавања локација за градњу по тржишним условима, као и продајом пословног простора и значајнијем поскупљењу закупнина.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ ДАС, 65-15-227, л. 12, Осма сесия на Столичний народен съвет, 13.01.1990. г.

¹⁰²² Нинов је имао велике заслуге за доградњу Студентског града са нових 10 хиљада соба као и реконструкцију Биолошког, Хемијског и Физичко-математичког факултета Софијског универзитета, о чему сведоче подршке студената приликом покушаја смене градоначелника Софије (ДАС, 65-15-227, л. 34, Осма сесия на Столичний народен съвет, 13.01.1990. г).

¹⁰²³ ДАС, 65-15-687. Досие за участие на СНС в 1-ва конференция на кметовете на балканските столици в гр. Белград, 02-04.11.1989. г.

¹⁰²⁴ Исто.

¹⁰²⁵ Исто.

¹⁰²⁶ ИАБ, ф. 17, к. 75, Програм рада Београда за 1991. годину, бр 30-450/90-XXXVII-01, СГБ – 10. заједничка седница свих већа од 27.12.1990. године.

¹⁰²⁷ Исто.

Ове активности требало је да прати нови производни циклус и повећање индустријске производње намењене извозу преко спровођења посебних мера за производно-програмску, својинску, управљачку и технолошку трансформацију у једном броју београдских предузећа, Привредној комори Београда и банкарском сектору. Такође, планирани су и различити економски подстицаји за развој приватног предузетништва. Посебан акценат стављен је на развој грађевинарске делатности преко планирања изградње саобраћајне и комуналне инфраструктуре, стамбених објеката и хотела, као и модерних трговинских центара.¹⁰²⁸

У Софији је градоначелник Нинов одмах након пада Живкова упознао градску скупштину са реалном економском ситуацијом. Нинов је сматрао да је након дугогодишњег екстензивног раста Софија у другој половини 1980-тих ушла у привредну стагнацију из које је излаз видео у мерама интензивног улагања у инфраструктурни развој.¹⁰²⁹ Градоначелник је оценио и да планирани социјално-економски развој Софије преко спровођења остварених научно-техничких достигнућа (медицина, развој програмирања) није дао очекиване резултате због значајно мањих инвестиција у научно-истраживачку делатност у односу на остатак државе.¹⁰³⁰ Председник СНС био је незадовољан стањем у грађевинској индустрији, коју је оценио као једну од кључних грана привредне активности у Софији. За градоначелника Софије заједничко улагање државе и престонице у развој биотехнологија показало се као промашена инвестиција, док је машинска индустрија, по његовим речима, морала да уђе у нову фазу технолошке и инвестиционе обнове да би била конкурентна на глобалном тржишту.¹⁰³¹

Софијски *кмет* сматрао је да су недостатак улагања у саобраћајну инфраструктуру и дугогодишње одлагање почетка изградње метроа утицали да се становници Софије адаптирају на нарастајуће саобраћајне гужве у престоници.¹⁰³² На његов предлог, градска скупштина усвојила је нови план развоја који је подразумевао организовање нове економске политике засноване на инвестирању и слободној трговини, новој стамбеној политици и развоју туризма преко изградње модерних хотелских капацитета.¹⁰³³

Убрзо се испоставило да су амбициозни планови градских власти у Београду и Софији око привредне трансформације престоница (1990-1991) били нереални. Још у време стварања ових планова, председник ИО СГБ Златан Перучић признао је да су „наше жеље једно, а реална друштвено-економска и политичка ситуација друго“.¹⁰³⁴ По његовој оцени, рецесиона политика савезног врха довела до пада учешћа инвестиција у БДП, што се у Београду током 1990. године одразило на пад индустријске производње за 8,6%, пољопривредне за 9%, а укупног обима грађевинских радова за 5%. С друге стране, економска либерализација је, по њему, омогућавала да у београдску привреду у 1991. години само на основу потписаних уговора буде инвестирано преко 200 милиона долара страног капитала.¹⁰³⁵

Привредна кретања показала су да оцене Перучића нису биле утемељене у реалности. Већ почетком 1991. године обим индустријске производње у Београду био је за готово 10% мањи него годину дана раније, док је скоро 650 предузећа у престоници са преко 200.000 запослених

¹⁰²⁸ Исто.

¹⁰²⁹ ДАС, 65-15-226, л. 44. Осма сесия на Столичния народен съвет, 13.01.1990. г.

¹⁰³⁰ Исто.

¹⁰³¹ Нинов је навео да су предузећа и заводи (Шести септември“, „Ворошилов“, „Електроника“, ЖПЗ „Г. Димитров“, ХЗ „Антон Иванов“) ушли у дубоку „производно-технолошку кризу“ која је створила „несигурност међу радницима и социјално-политички притисак“ (Исто, л. 44-45).

¹⁰³² Исто, л. 47.

¹⁰³³ Исто, л. 50.

¹⁰³⁴ ИАБ, ф. 17, к. 75, л. 12-18, СГБ – 10. заједничка седница свих већа од 27.12.1990. године.

¹⁰³⁵ Исто.

имало блокиране рачуне.¹⁰³⁶ Београдске власти тражиле су помоћ државног врха око ненаплаћених потраживања градске привреде у укупној вредности од 800 милиона долара, од чега 500 милиона долара на клириншком подручју (пре свега у СССР) и 300 милиона долара на просторима тржишног пословања (Блиски исток, Западна Европа).¹⁰³⁷

Са почетком ратних дешавања у СФРЈ, показатељи привредних кретања у у Београду били су све гори – у првој половини 1991. године забележен је пад индустријског сектора (17%), електроенергетског сектора (23%), док је извоз београдских фирми у иностранство смањен за чак 25%.¹⁰³⁸ Директори великих друштвених предузећа (Змај, Грмеч, 7. јули) жалили су се на „катастрофални пад“ производње изазван мерама савезне владе и опасност од штрајкова радника, док су представници Синдиката Београда захтевали исплату загарантованог личног дохотка и посебан социјални програм за све раднике који остају без посла у условима реформских мера.¹⁰³⁹

Док су, на почетку транзиције, руководства друштвених предузећа у Београду тешко прихватала економске мере савезне и републичке владе, истовремено се стварао амбијент за развој приватног предузетништва и сектора услуга. Број приватних фирми у Београду је 1990. године увећан за скоро три пута у односу на претходну и углавном је обухватао сектор угоститељства, занатства и трговине.¹⁰⁴⁰ Ефикасност пословања била је већа него у друштвеним и државним фирмама, али је и просечна плата била чак за 20% нижа у односу на просечну плату у привреди Београда. Власт у Београду била је незадовољна брзином запошљавања у приватном сектору и оценила је раније усвојене подстицајне мере СИВ-а као недовољне и незадовољавајуће.¹⁰⁴¹ Снажан тренд слабљења београдске привреде додатно је ојачан санкцијама ЕЕЗ крајем 1991. године, чиме је суспендован Споразум о сарадњи СФРЈ и ЕЕЗ (1983). На основу овог споразума социјалистичка Југославија имала је повлашћен положај у привредној размени са Европском економском заједницом у областима трговине, индустрије, енергетике, научно-технолошким истраживањима, запошљавању радника и финансијској подршци.¹⁰⁴²

Државе Западне Европе били су најзначајнији трговински партнер привреде Београда са учешћем од 44% укупног увоза и 30% укупног извоза. У периоду 1989-1990. године просечан извоз београдске привреде у земље ЕЗ био је 1,95 милијарди долара или 40% укупног извоза Србије, а увоз 2,35 милиона долара, тј. 39,1% укупног увоза Србије.¹⁰⁴³ Процењени губици престоничких фирми у спољнотрговинској размени са ЕЕЗ/ЕУ за 1992. годину пројектовани су на 200 милиона долара, док су највеће економске последице биле у хемијској и пољопривредно-прехранбеној индустрији, као и металском комплексу.¹⁰⁴⁴

Најзначајнији извозни губици београдске привреде од 1992. године забележени су у текстилној индустрији (Вунарски комбинат, Беко, Клуз, Спорт, Зеленгора), због њене високе зависности (око 90% у просеку) од тржишта ЕЕЗ. Нешто повољнија извозна ситуација била је у металској (Петар Драпшин, Змај, ИЛР Железник, ИМТ, ИКЛ, 21. мај) и хемијској индустрији

¹⁰³⁶ Подаци Градског секретаријата за привреду (ИАБ, ф. 17, к. 76, л. 7-21, СГБ – 11. заједничка седница свих већа од 21.02.1991. године).

¹⁰³⁷ Исто.

¹⁰³⁸ Градски секретар за привреду Живковић обавестио је делегате СГБ да је „смањивање укупне производње у Београду присутно већ три године, да је извоз на „клириншка подручја“ опао „неколико пута“, и да је „покривеност увоза извозом у београдској привреди опала са 64% на само 47%“ (ИАБ, ф. 17, к. 81, л. 94, СГБ – 14. заједничка седница свих већа од 11.7. и 18.07.1991. године).

¹⁰³⁹ ИАБ, ф. 17, к. 76, л. 23-51, СГБ – 11. заједничка седница свих већа од 21.02.1991. године.

¹⁰⁴⁰ ИАБ, ф. 17, к. 79, Информација о стању мале привреде у 1990. години и почетком 1991. године, СГБ - 14. заједничка седница свих већа од 11.07. - 18.07.1991. године.

¹⁰⁴¹ Исто.

¹⁰⁴² ИАБ, ф. 17, к. 82, Информација о утицају мера ЕЗ на привреду Београда, СГБ – 17. заједничка седница свих већа од 12.12.1991. године.

¹⁰⁴³ Исто.

¹⁰⁴⁴ Исто.

(Прва искра, Галеника, Дуга, Грмеч), али је настао производни колапс у овим предузећима услед њихове везаности за технолошку базу Западне Европе (табела 6).

Табела 6: Учешће ЕЗ у укупној спољнотрговинској размени индустријских предузећа у Београду крајем 1991. године

	Извоз(%)	Увоз (%)
ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА		
Памучни комбинат	96	65
Вунарски комбинат	38	13
Беко	87	89
Клуз	99,7	99,7
Спорт	96,6	88
Зеленгора	86,6	71
МЕТАЛСКА ИНДУСТРИЈА		
Петар Драпшин	21	92
Змај	42	39
ИЛР Железник	43	87
ИМ Раковица	10	75
ИМТ	23	32
ИКЛ	77	62
21.мај	19	80
ХЕМИЈСКА ИНДУСТРИЈА		
Прва искра, Барич	55	58
Галеника	6	46
Дуга	-	54
Грмеч	21	53

Извор: ИАБ, ф.17, к. 82, Информација Извршног савета о утицају мера ЕЗ на привреду Београда, СГБ – 17. заједничка седница свих већа од 12.12.1991. године

Представници градске владе евидентирали су до краја 1991. године скоро 62 хиљаде избеглица на подручју главног града СРЈ, што је додатно оптерећивало буџет и утицало на преусмеравање средстава са већ започетих пројеката, пре свега у изградњи комуналне инфраструктуре.¹⁰⁴⁵ Санкције Савета ЕЕЗ према Србији и Црној Гори (новембар 1991) утицале су да привредни план развоја Београда буде мање амбициозан него раније. У циљу финансијске консолидације оптимистично је планирано укључивање иностраног капитала, док биле предвиђене посебне мере за замену одређеног дела увоза из Западне Европе, Хрватске и Словеније.

Посебна одлука Немачке о суспензији међународног уговора са Југославијом у области саобраћаја (децембар 1991) битно је утицала на повећање трошкова транспорта робе и услуга.¹⁰⁴⁶ Укупан физички обим индустријске производње у Београду у 1991. години смањен је за 18% чиме је ниво овогодишње производње сведен на резултате из 1979. године. Са падом производње дошло је и до пада залиха индустријских производа за 23%. обима грађевинских радова за око 4%, док је туристички промет опао за чак 37%. Једини позитивни резултати остварени су у расту

¹⁰⁴⁵ Исто.

¹⁰⁴⁶ ИАБ, ф. 17, к. 82, л. 4-10, СГБ – 17. заједничка седница свих већа од 12.12.1991. године.

пољопривреде од 20%, као и у наставку раста приватних предузећа, али је у том сектору било запослено само 45.000 Београђана.¹⁰⁴⁷

У том смислу, градске власти планирале су да у сарадњи републичком влашћу спроведу бржу преоријентацију иностраних ангажовања са традиционалних на којима је означен Израел као будући стратешки партнер. Према тржиштима земаља бившег СССР предвиђао се прелазак на конвертибилни начин плаћања, с обзиром да уговорени велики пројекти на изградњи индустријских и туристичких објеката“.¹⁰⁴⁸

Недостатак средстава за развој престонице био је, попут београдске, и проблем софијске локалне власти. На основу градског буџета за 1990. годину најбоље се видела општа привредна стагнација Софије коју је пратио значајан буџетски дефицит.¹⁰⁴⁹ Очекивани пад БДП од 4,4% у главном граду Бугарске довео је до планирања умањења средстава за инвестиције, па је градска скупштина донела одлуку о штедњи због умањења буџетског дефицита од 100 милиона лева и враћања кредита Министарству финансија и државној банци ДСК, уз „строго балансирање прихода и расхода“.¹⁰⁵⁰

Градска власт намеравала је почетком 1990. године да настави циклус изградње магистралних саобраћајница кроз централне и периферне зоне Софије у виду великих градских булеvara. Овај пројекат био је започет почетком осамдесетих година у време мандата градоначелника Междуречког (1978-1986), обележеног највећим интензитетом инфраструктурне обнове Софије у периоду државног социјализма.¹⁰⁵¹ Проблем у организацији саобраћаја у Софији био је хроничан проблем, посебно због одлагања почетка изградње метро од краја седамдесетих година.¹⁰⁵² Један од важнијих планова односио се на изградњу здравствених, школских и културних установа у новим софијским стамбеним комплексима (Обеља, Овча купел, Металург, Дружба и др).¹⁰⁵³ Кључне опасности за спровођење овог програма ИК СНС видео је у очекиваном повећању цена сировина и репроматеријала за привреду, скоку трошкова у јавном превозу као и у обавези увећања плата за запослене у болницама, школама и установама културе, које су „мировале“ годинама уназад.¹⁰⁵⁴

Након договора БСП и СДС о успостављању прелазне локалне власти у Софији ВСИК је настојао да на основу финансијских анализа и извештаја стручних служби и комуналних предузећа одреди приоритете развоја у контексту све неповољнијих општих економских кретања у престоници. Услед раста броја становника Софије који нису имали решено стамбено питање (90.000 породица), ВСИК је разматрао планове да то питање решава у складу са увођењем принципа тржишне економије.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁷ ИАБ, ф. 17, к. 83, л. 6-12, СГБ – 18. заједничка седница свих већа од 26.12.1991. године.

¹⁰⁴⁸ ИАБ, ф. 17, к. 84, Програм развоја града Београда у 1992. години, СГБ – 19. заједничка седница свих већа од 13.02.1992. године.

¹⁰⁴⁹ ДАС, 65-15-228, л. 10-12. Девета сесия на Столичния народен съвет, 05.04.1990.г. По званичном курсу, буџетски дефицит Софије за 1989. годину износио је око 60 милиона долара, односно по црном курсу између 13-16 милиона долара.

¹⁰⁵⁰ Исто.

¹⁰⁵¹ У то време у Софији изграђен је нови булевар Бугарска, као и потпуна реконструкција булеvara Евлогија и Христа Георгијева, булеvara Черни врх, као и део метро-пролаза од почетка булеvara Патријарха Евтимија [Петър Междуречки: Живков искаше да му докладвам лично, за да не научават в Кремъл, <https://www.24chasa.bg/novini/article/4598210>, (12.01.2016)].

¹⁰⁵² ДАС, 65-15-229, л. 34-36.

¹⁰⁵³ Исто, л. 49.

¹⁰⁵⁴ ДАС, 65-15-442, л. 22, Решения към протокол № 23 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 12.11.-22.11.1990. г.

¹⁰⁵⁵ Исто, л. 51.

Због проблема у функционисању градских служби ВСИК по хитном поступку формирао штабове који су имали задатак да координирају активности у комуналном сектору.¹⁰⁵⁶ За решавање редовног снабдевања престонице и проблема у јавним предузећима (недостатак средстава за рад) ВСИК је донео посебне мере о увођењу бонова за дефицитарне прехранбене производе услед пропадања пољопривреде у Бугарској (млеко, јаја, сир), са одређивањем приоритетног снабдевања за здравствено угрожене и око 10 000 страних радника, углавном у грађевинској индустрији.

Ово је изазвало нервозу код великог броја становника Софије, па су масовном куповином основних животних намирница (брашно, со, уље, шећер) изазивали додатну nestaшицу по продавницама. Због тога су директори трговинских предузећа (*Родона, Булгарплод, Млечна промишленост*) у циљу што бољег снабдевања тржишта били у обавези да спроводе све договорене мере ВСИК са ресорним министарствима за пољопривреду и унутрашњу трговину.¹⁰⁵⁷

Градске власти у Београду и Софији, образоване након првих локалних избора, биле су суочене са даљим опадањем привредних активности у престоницама. Ситуација у Београду била је посебно тешка након увођења санкција УН (мај 1992), па је СГБ је по хитном поступку усвојила интервентне мере у циљу ублажавања последица међународне економске блокаде. Београдска привреда била је готово паралисана, јер је у огромној мери зависила од увоза енергената. Рад градских установа у зимским месецима, посебно предшколских објеката, школа, факултета и болница био је угрожен услед ограничења у грејању.¹⁰⁵⁸ Ситуација са снабдевањем грађана била веома отежана, без обзира на капацитете домаће пољопривреде да произведе основне животне намирнице.¹⁰⁵⁹

Међународне санкције довеле су до огромних проблема у билансима градских финансија. Због тога је на иницијативу градоначелнице Слободанке Груден привремено замрзнут програм уређивања градског грађевинског земљишта, развој комуналних делатности, као одражавање и развој локалних и некатегорисаних путева и улица (септембар 1992). Градска влада истовремено је настојала да ублажи растући буџетски дефицит ургентним наплатама такси од приватних инвеститора и државних фирми за коришћење градског земљишта, као и организацијом откупа станова у некадашњем друштвеном власништву.¹⁰⁶⁰

Ове мере имале су привремен карактер, а пропадање Београда под санкцијама се убрзано настављало. Председник градске владе Небојша Човић обавестио је јавност марта 1993. године да је индустријска производња у Београду у претходној години била за мања 18,2% у односу на 1991. годину, а промет у трговини смањено се у истом периоду чак за трећину.¹⁰⁶¹ Градска комунална предузећа су током 1992. године оствариле губитке у висини од 67% њихових укупних прихода. Београдска привреда је 1993. године пала је на ниво производње из 70-тих година, док су губици забележени у преко 2600 фирми које су запошљавале око 180 хиљада радника. Извршни одбор СГБ покушао је да у преговорима са Владом Србије добије додатне приходе, док је у односу на градске општине утврђени критеријуми око поделе средстава.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁶ Исто, л. 65-80.

¹⁰⁵⁷ Исто, л. 91-94.

¹⁰⁵⁸ ИАБ, ф. 17, к. 87, Мере и активности које предузимају органи града на ублажавању последица економских санкција на привреду и грађане Београда, СГБ – 22. заједничка седница свих већа од 11.06.1992. године

¹⁰⁵⁹ Исто.

¹⁰⁶⁰ ИАБ, ф. 17, к. 89, Оперативне мере за обезбеђење пословања друштвеног фонда за грађевинско земљиште, путеве и јавних комуналних предузећа до 31.12.1992. године, бр. 3-198/92-XXXVII-01, СГБ – 3. седница од 10.09.1992. године

¹⁰⁶¹ ИАБ, ф. 17, к. 95, Одлука о утврђивању прихода који припадају Граду Београду односно Градским општинама, СГБ – 6. седница од 31.03.1993. године.

¹⁰⁶² Исто.

Док је у Београду привредна активност била условљена међународним санкцијама (1991-1995), у Софији је, у истом периоду, нова градска власт СДС на челу са *кметом* Јанчулевым настојала да спроведе реформе приватизацијом и преструктурирањем градске управе и предузећа, децентрализацијом у планирању и инвестирању у престоници и обезбеђивањем већих финансијских овлашћења градским општинама. С друге стране, централизовано је финансијско пословање свих градских предузећа у Софији преко сектора градске управе (*Економска политика*), са посебним задацима овог тела око месечних анализа општих економских кретања у престоници.

На капиталне инвестиције је током 1991. године у Софији утрошено 20% од укупних расхода, колико је издвојено и за плате запослених у просвети, док су субвенције за градски саобраћајни систем имале удео од чак 14%.¹⁰⁶³ Средства за инвестиције из буџета чинила су око 50% од укупних средстава за ову врсту намене, остатак је обезбеђен из градског стамбеног фонда (35%) и кредита *ДСК* (15%).¹⁰⁶⁴

Погоршање свих параметара привреде Бугарске током 1992. године утицао је негативно и на економску ситуацију у Софији, где су цене комуналних услуга порасле услед значајног скока цена горива и електричне енергије. Највећи проблем представљало је снабдевање становништва угљем за индивидуално грејање, јер је градско комунално предузеће Горива и грађевински материјали због пада вредности лева крајем 1991. године обезбедило само 55% количина угља од укупних потреба, па се приступило интервентном увозу.¹⁰⁶⁵ Избио је и велики штрајк запослених у саобраћајном предузећу Јавни транспорт, па је градоначелник Јанчулев био принуђен да увећа већ постојеће субвенције за јавни превоз, што је утицало на преусмеравање планираних средстава за ремонт и куповину нових возила.¹⁰⁶⁶

Градска предузећа у овом периоду имала су проблеме са ликвидношћу. То је стварало потенцијално опасну социјалну ситуацију, с обзиром да је 18% свих запослених у Софији радило у овим фирмама. Анализе на почетку 1993. године указивале су да је пад привредне активности у Софији био значајно убрзан. Градска власт на челу са Јанчулевым оправдања је тражила у смањеном приливу средстава, нерегулисаној пореској политици, високој стапа инфлације као и враћању банкарских кредита којима се попуњавао буџетски дефицит од преко 600 милиона лева (око 26 милиона долара) крајем 1992. године.¹⁰⁶⁷

Економска криза у Софији утицала је и на потешкоће око исплате плата за запослене у здравству, просвети и градском саобраћајном превозу, док су градске финансије биле додатно оптерећене преузимањем нереализованих обавеза општина око исплата здравственог и социјалног осигурања, ученичких стипендија и одржавања улица. Обавезе према грађевинским фирмама у градској станоградњи у марту 1993. године износиле преко 206 милиона лева (око 9 милиона долара).¹⁰⁶⁸

Градоначелник Јанчулев је, поред наведеног, узроке проблема тражио и у недовољним субвенцијама Министарства финансија.¹⁰⁶⁹ *Кмет* и његови сарадници оптуживали су Министарски савет да је изменама у подели пореских прихода (50:50% уместо ранијих 70:30% у

¹⁰⁶³ ДАС, 65-15-475, л. 110-131, Протокол од 8-тог заседања на СОС, 25.03.1992. г.

¹⁰⁶⁴ Исто, л. 65.

¹⁰⁶⁵ ДАС, 65-15-469, л. 116-122, Протокол од 3-тог заседања на СОС, 18.12.1991. г.

¹⁰⁶⁶ ДАС, 65-15-484, л. 31-33, Протокол од 16-тог заседања на СОС, 07.10 - 08.10.1992. г. Детаљније о штрајку и проблемима у јавном превозу током 1992. у Софији у поглављу „Власт и грађани: организација живота у престоницама“.

¹⁰⁶⁷ ДАС, 65-15-488, л. 52-53, Протокол од 18-тог заседања на СОС, 09.01 - 12.01.1992. г.

¹⁰⁶⁸ Заменик градоначелника Божидар Керемичијев оценио је да је због неодговорног трошења буџетских средстава у периоду јануар-фебруар 1993. године у Софији створена „ненормална атмосфера“ (ДАС, 65-15-491, л. 48-52, Протокол од 23-тог заседања на СОС, 04.03.1993. г).

¹⁰⁶⁹ Исто, л. 13. Ове субвенције су за 1993. годину планиране на нивоу 1992. године без укалкулисане инфлације.

корист локалних самоуправа) утицао на директно смањење прихода у градском буџету за додатних 600 милиона лева.¹⁰⁷⁰ Градска власт била је принуђена да „снажним мерама“ смањи расходе, што је негативно утицало на одржавање чистоће у граду, изградњу и поправку улица, као и спровођење еколошког плана. Да би се избегао колапс градских система, одлучено је да се од појединих банака (ДСК и ПЧБ) узму кредити у висини од 350 милиона лева, са роком отплате који није обухватао прва три месеца („грејс“ период).¹⁰⁷¹

Јанчулев није одустајао од плана да дугорочно обезбеђивање додатних прихода Софија остварује преко значајнијег увећања закупнина, приватизацијом свих „непотребних“ предузећа и градских привредних објеката, као и средствима од коришћења градског грађевинског земљишта које је требало учинити доступним приватним инвеститорима.¹⁰⁷² Градске агенција за приватизацију (*Столична общинска агенција за приватизација* – СОАП) имала је обавезу да што брже спроведе програм приватизације (април 1993), заснован на приоритетима у областима угоститељства, услуга, хотелијерства и грађевинарства, одређеним од стране државне Агенције за приватизацију.¹⁰⁷³

По налогу Јанчулева, СОАП је у току 1993. године требало да приватизује три градска предузећа и 95 ресторана и хотела од укупно 180 градских форми и објеката који су били предвиђени за продају. Половина остварених средстава од приватизације припадала су, на основу закона о приватизацији, градском фонду из којег су усмеравана на капиталне инвестиције и помоћ угроженим градским фирмама. Око 30% средстава припадало је социјалном фонду, предвиђеном за помоћ најугроженијим Софијанцима.¹⁰⁷⁴ Међутим, резултати приватизације били су више него скромни - продато само 20% градске имовине на аукцијама, док је од планираних 290 милиона лева током 1993. године остварено само 14%.¹⁰⁷⁵

Планирана средства у градском фонду требало је да буду увећана и улагањима страних инвеститора у привреду престонице, пре свега кроз реконструкцију водоводне мреже и изградњу луксузних хотела. Због тога су интензивирани преговори са француским компанијама око реализације ових пројеката (1993-1994).¹⁰⁷⁶ Финансијска помоћ влада Јапана и Француске (укупно 4,5 милиона долара) у овом периоду коришћена је за модернизацију система за даљинско грејање, чистоћу и озелењавање престонице.

Приватизација градске имовине није давала значајније приходе и поред продаје све већег броја објеката, што је доводило до све чешћих политичких сукоба у СОС, где су представници опозиције све отвореније критиковали градску власт за неспособност решавања економских и социјалних питања.¹⁰⁷⁷ Проблем буџетског дефицита више није могао да буде решаван подизањем кредита, па је крајем 1994. године СОС је донео одлуку о продаји градских станова на територији општина Искар, Студентска, Врбница, Витоша, Тријадица, Банкја, Овча купел и Красно село.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁰ ДАС, 65-15-501, л. 114, Протокол от 31-то заседание на СОС, 30.06.1993. г.

¹⁰⁷¹ ДАС, 65-15-491, 14, Протокол от 23-то заседание на СОС, 04.03.1993. г.

¹⁰⁷² Исто, л. 15-17.

¹⁰⁷³ ДАС, 65-15-494, 105-108, Протокол от 26-то заседание на СОС, 21.04.1993. г.

¹⁰⁷⁴ Исто, л. 109-110.

¹⁰⁷⁵ ДАС, 65-15-525, л. 20-26, Протокол от 45-то заседание на СОС, 13.04.1994. г.

¹⁰⁷⁶ СОС је изгласао одлуку о учешћу Града Софије као оснивача акционарског друштва „Компанија за луксузне хотеле“ заједно са француском компанијом „FEAL International“. Основачки капитал износио је 1 милијарду лева, од чега је СОС обезбедио 150 милиона лева у новцу и 250 милиона лева у грађевинском земљишту, док је остатак од 600 милиона обезбедила француска компанија. Ово акционарско друштво је са фирмом *Hilton International* започело изградњу хотела Хилтон, чија је изградња завршена током 2001. године (ДАС, 65-15-522, л. 47, Протокол от 43-то заседание на СОС, 16.03.1994. г).

¹⁰⁷⁷ ДАС, 65-15-578, л. 100-110, Протокол от 67-то заседание на СОС, 15.06. 1995. г.

¹⁰⁷⁸ ДАС, 65-15-554, л. 31-40, Протокол от 58-то заседание на СОС, 07.12 -14.12.1994. г.

Истовремено, спроводила се либералнија пословна политика према приватним инвеститорима око уступања слободног грађевинског земљишта, посебно у општинама Младост и Надежда.¹⁰⁷⁹

Анализа рада софијских општина (рејона) пред локалне изборе 1995. године показала је присутност великог број проблема у раду градске власти. *Водна криза* током 1994-1995. године знатно је утицала на живот становника Софије и рад свих комуналних служби у граду. Лоши привредни резултати утицали су на пад остварених прихода од 6% у односу на планиране (1995), а разлози су пронађени у слабостима и недовољном ангажовању општинских администрација око наплате пореза.¹⁰⁸⁰

Софија је током 1995. године била у фази инвестиционе стагнације услед значајног смањења прихода, док су трошкови преко 1 милијарде лева (око 15 милиона долара) пренети у 1996. годину, пре свега дугови за енергенте и електричну енергију.¹⁰⁸¹ Без обзира на ове проблеме, градска власт није вршила уштеде око почетних радова на изградњи метроа, док је један од ретких кредита реализован за куповину 60 аутобуса за превоз путника.¹⁰⁸² Као најважнији задатак у наредном периоду означено је „радикално“ решевање проблема саобраћаја преко изградње метроа и увођења нових линија „масовног електротранспорта“ (трамваји, тролејбуси).¹⁰⁸³

Монетарне реформе у СРЈ (1994) и Бугарској (1997), поред заустављања хиперинфлације и макроекономске стабилизације, требало је да помогну подизању и трансформацији привредних активности у престоницама.¹⁰⁸⁴ У Београду је градоначелник Човић средином 1994. године након спроведене анализе привредне структуре главног града обавестио одборнике СГБ да је стање у индустријској производњи неповољно због високо учешћа „нискоакумулативних, а радно интензивних грана“, попут текстилне индустрије, индустрије обуће и грађевинске делатности“.¹⁰⁸⁵

Председник градске скупштине је као приоритетну активност на почетку свог мандата одредио спровођење својинске трансформације комуналних предузећа у циљу повећања њихове ефикасности. Оваква мера, по мишљењу Човића, требало је да ограничи буџетске субвенције које би се пренамениле ка сервисирању дугогодишњих дуговања ових предузећа.¹⁰⁸⁶ Градска власт у Београду је, у овом периоду, омогућила приватизацију (откуп) преко 190 хиљада станова у друштвеном власништву чиме је великом броју Београђана по повољним условима омогућено стицање приватне имовине. Ова значајна одлука за грађане требало је да обезбеди и средства за развој стамбене изградње, али приходи од откупа друштвених станова нису значајније утицали на пораст грађевинске делатности у Београду.¹⁰⁸⁷

Обезбеђење додатних прихода у условима санкција било је једно од горућих питања за градске власти у Београду. Због тога је на подстицај Човића крајем 1994. године основано је јавно

¹⁰⁷⁹ Исто, л. 81-82.

¹⁰⁸⁰ ДАС, 65-15-600, 23-27, Протокол от 73-то заседание на СОС, 20.09-04.10.1995. г.)

¹⁰⁸¹ Архив на Столични общински съвет (у дањем тексту: АСОС), Сборен отчет за 1995. година, Протокол № 9, 25.04.1996. г.

¹⁰⁸² Исто.

¹⁰⁸³ Исто. Поједине општине (Нови Искар, Врбница) имале су проблеме око исплате плата запосленима услед значајнијих разлика у приходима, што је решено дотацијом из градске буџетске резерве уз увођење посебних мера контроле.

¹⁰⁸⁴ Од Аврамовићевог економског програма градска власт у Београду очекивала је „оживљавање производње и свих пословних активности, које за основу имају домаће ресурсе и постојеће капацитете“ али и да Влада Србије преиспита своју пореску политику која је оптерећивала становништво престонице и посусталу привреду (ИАБ, ф. 17, к. 109, Програм мера у области личног рада и приватног предузетништва бр. 3-185/94-ХП-01, СГБ – 26. седница од 16.06.1994. године).

¹⁰⁸⁵ ИАБ, ф. 17, к. 110, л. 4-5, СГБ – 28. седница од 30.06.1994. године.

¹⁰⁸⁶ Исто.

¹⁰⁸⁷ ИАБ, ф. 17, к. 121, Извештај о раду Скупштине града и Извршног одбора Скупштине града у периоду март 1994 – март 1995, СГБ – 31. седница од 24.04.1995. године.

предузеће за грађевинско земљиште и изградњу чиме је требало да се уведе ред у пословање са имовином Београда, пре свега око наплате надокнада за уређење и коришћење земљишта као и његовог комуналног опремања (водоводна, канализациона и електро мрежа, саобраћајна инфраструктура). У београдским приградским општинама формиране су посебне дирекције са надлежностима овог градског предузећа. Ови органи управе добили су овлашћења да склапају уговора са инвеститорима око регулисања свих финансијских обавеза корисника градске имовине на територији општине.¹⁰⁸⁸

Привреда у Београду је све до суспензије санкција УН (новембар 1995) наставила да бележи губитке због поскупљења трошкова пословања и веома отежаног увоза сировина и ремонтног материјала из иностранства за потребе комуналних система. Настављен је тренд високе несолвентности предузећа праћен блокадама њихових текућих рачуна, док је кредитна подршка иначе неликвидних банака, које су имале и ограничена средства на располагању, била је недовољна. Развој приватног сектора у извештајима градских власти (март 1996) оцењен је као „задовољавајући, са већим степеном виталности у односу на јавна предузећа“, док је у благом порасту била економска сарадња приватних и државних фирми. Посебно је подстицана и производња резервних делова за индустрију од стране приватног сектора, што је требало да представља „супституцију увоза“, али без значајнијих резултата.¹⁰⁸⁹

Пољопривредна делатност на простору Београда током 1995. године била је оптерећена недостатком финансијских средстава, врло високим каматама (чак 15% месечно), као и неповољним односом цена пољопривредних производа према ценама горива и вештачког ђубрива, па су приноси од јесење сетве били и до 50% мањи од претходних година.¹⁰⁹⁰ Власт у престоници је крајем 1995. године сматрала да су општи политички и економски услови у време суспензија санкција, објективна претпоставка за активирање привредних ресурса, одмрзавање капитала и прилив додатног инвестиционог капитала, што уз либерализацију и својинску трансформацију привреде ствара разлоге за оптимизам.¹⁰⁹¹

Суспензија међународних санкција утицала је на оптимистичка очекивања СГБ да ће финансијска консолидација и раст БДП у 1996. години омогућити повећање буџетских прихода изнад планираних и наставак капиталних инвестиција. Изменом Закона о акцизама и порезу на промет 1995. године, Граду Београду омогућено је увођење посебне таксе на промет производа у висини од 3%, која је наменски морала да се користи за реализацију послова око куповине нових возила за превоз Београђана и изградње капиталне инфраструктуре (топлодалековод Обреновац-Нови Београд, водовод Макиш-Младеновац, наставак изградње Београдског железничког чвора и саобраћајница). Планови о значајнијем повећању прихода преко легализације бесправно подигнутих објеката нису дали значајније резултата у приходној страни градског буџета.¹⁰⁹²

Након признања победе коалиције Заједно на београдским изборима (фебруар 1997) нова власт у престоници морала је, из законских разлога, да уведе привремено финансирање до усвајања буџета Београда. Посебан проблем за градску власт ДС, СПО и ГСС представљала је немогућност испуњавања предизборних обећања око решавања кључних економских и комуналних проблема у Београду због великог броја започетих, а нереализованих инфраструктурних пројеката као и високих дугова комуналних предузећа насталих у време социјалистичке власти. Одлуком о укидању таксе од 3% на промет производа и комуналних

¹⁰⁸⁸ ИАБ, ф. 17, к.115, Одлука о оснивању ЈП за грађевинско земљиште и изградњу Београда, бр. 023-423/94-ХП-01, СГБ - 33. седница од 10.11.1994. године.

¹⁰⁸⁹ ИАБ, ф. 17, к. 135, Извештај о раду Скупштине града и Извршног одбора Скупштине града Београда у периоду март 1995. – март 1996. године, СГБ – 54. седница од 13.06.1996. године.

¹⁰⁹⁰ Исто.

¹⁰⁹¹ ИАБ, ф. 17, к. 131, 10-14, СГБ – 48. седница од 28.12.1995. године.

¹⁰⁹² ИАБ, ф. 17, к. 135, л. 38-41, СГБ – 53. седница од 31.05.1996. године.

услуга градска власт на челу са Ђинђићем испунила је обећања из предизборног програма. Међутим, оваква одлука изазвала је смањивање изворних прихода и додатно увећала планирани буџетски дефицит у висини од 300 милиона динара (око 53 милиона долара).¹⁰⁹³

Укидање ове комуналне таксе и слаба реализација планираних прихода од издавања и коришћења градског грађевинског земљишта показала се као нерешив финансијски проблем за власт коалиције Заједно у Београду. Због превелике правно-економске зависности локалних структура од републичког нивоа власти опозиција у Србији планирала је да изврши политички притисак на Милошевића како би се „минус у каси Београда некако надокнадио“. ¹⁰⁹⁴ У ИО СГБ постојале су значајне разлике између СПО и ДС око одређивања висине надокнаде за коришћење грађевинског земљишта. Функционери ДС залагали су се за веће финансијско оптерећење приватних инвеститора, док су њихове колеге из СПО упозоравали да би се тиме у ионако тешким привредним условима онемогућила стамбена изградња. ¹⁰⁹⁵ Одборници опозиционе СПС су, након усвајања буџета за 1997. годину, упозоравали челнике Београда да су одустајањем од таксе од 3% значајно смањили средства за изградњу капиталне инфраструктуре, док је престоничка влада оптуживала социјалисте за дугове из периода њихове власти у Београду, у висини од 200 милиона динара (око 35 милиона долара).¹⁰⁹⁶

Након смене градоначелника Ђинђића, мањинска влада СПО је у договору са СПС пристала на враћање комуналне таксе од 3% која је требало да помогне у исплати дела градских дугова који су почетком 1998. године нарасли на преко 250 милиона динара (око 45 милиона долара).¹⁰⁹⁷ На основу „повратка“ ове таксе Београд је, у периоду јануар - септембар 1998. године, приходовао око 420 милиона динара (око 42 милиона долара)¹⁰⁹⁸, односно 27% планираних прихода, што је омогућило наставак инвестирања у главне инфраструктурне пројекте и обнову дела опреме за комунална предузећа.¹⁰⁹⁹

Прелазак на ратне услове привреде Београда (1999) донео је реализацију планираних прихода у првом полугодишту од само 43%. Услед ратних разарања индустријских и комуналних постројења у престоници снабдевање грађана струјом и водом вршено је уз велике напоре и на основу великих рестрикција. Програм прихода од таксе од 3% у овом периоду стављен је ван снаге услед обезбеђивања неопходних приоритета за живот становника Београда (храна, вода, струја). На основу уредбе о билансима јавне потрошње градска власт била у обавези да највећи део прихода преусмери ка материјалним расходима као и за финансирање социјалне, дечије и борачко-инвалидске заштите.¹¹⁰⁰

Власт СПО у Београду почетком 2000. године није успела да изврши детаљнију анализу стања у градској привреди након бомбардовања, а изостао је и план инвестиционе обнове престонице. „Херојски“ планови Владе Србије о обнови земље и нови закон о локалној самоуправи утицали су на преусмеравање значајних прихода Београда у републички буџет, а

¹⁰⁹³ ИАБ, ф. 17, к. 1, фасц. 5, л. 3-5, СГБ – 5. нејавна седница ИО од 14.03.1997. године.

¹⁰⁹⁴ Исто, л. 15-16.

¹⁰⁹⁵ Исто.

¹⁰⁹⁶ Исто.

¹⁰⁹⁷ ИАБ, ф. 17, к. 62, л. 31-37, СГБ - 12. седница од 17.02. - 18.02.1998. године.

¹⁰⁹⁸ Почетком јануара 1998. године однос динара и долара износио је 1:5,6, да би за девет месеци динар девалвирао у односу 1:10,2. [„Grafikoni kursa dinara 1967-1999“, <https://www.kursna-lista.com/istorija-kursa-dinara>, (12.11.2017)].

¹⁰⁹⁹ Од таксе је до краја септембра 1998. године остварено око 420 милиона динара, а утрошено је 387 милиона. , од чега за саобраћајну инфраструктуру 138 милиона динара (средства за набавку мотора и возила 70 милиона динара , за трамвајске пруге 22 милиона динара, одржавање путева и улица 26 милиона динара) , за комуналну 116 милиона (за водоснабдевање око 78 милиона динара, за топлодалековод Обреновац-Нови Београд 19 милиона динара, за уређење зеленила 9 милиона динара), за наставак изградње Београдског железничког чвора и Беовоз око 105 милиона, а за остало око 28 милиона динара (ИАБ, ф. 17. к. 67, л. 14-19, СГБ – 15. седница од 23.09. - 01.10.1998. године

¹¹⁰⁰ ИАБ, ф. 17, к. 72, л. 24-26, СГБ – 19. седница од 08.10.-14.10.1999. године.

градској власти су одузите и изворне надлежности у пореској политици.¹¹⁰¹ По инструкцијама централне власти СГБ је формирала Агенцију за обнову града која је требало да значајније подстакне обнову привреде у престоници, али су средства од свега 10 милиона долара била недовољна за озбиљнија улагања.¹¹⁰²

Због сукоба Милошевића и Драшковића у савезној власти током бомбардовања НАТО, градска влада СПО није могла да рачуна на било какву подршку Владе Србије (СПС-СРС-ЈУЛ), што је отворило питање владајуће већине у Београду. ДС је крајем 1999. године, у контексту преговора са СПО око стварања новог опозиционог савеза у Србији (ДОС), подржала градску власт и буџет за 2000. године. Тиме је избегнуто увођење привремених мера републичке власти у Београду пола године пре одржавања редовних локалних избора.¹¹⁰³

Привредни развој Софије и Београда је у почетним годинама трансформације социјалистичког система био обележен изразитом економском рецесијом. До периода консолидације у обе престонице долази након монетарних реформи у СРЈ и Бугарској, али са различитим економским исходима у последњим годинама 20. века. Док је урбана структура Београда била витално угрожена бомбардовањем, односно уништавањем инфраструктуре и привредном катастрофом, Софија је између 1995-2000. године започела фазу убрзане трансформације дотадашње „протокапиталистичке“ привреде што је обезбеђено убрзањем продаје градског грађевинског земљишта и динамичнијим током приватизације, основањем Градске банке, повољним банкарских кредита, почетним инвестирањем страног капитала као и развојем капиталне инфраструктуре и сектора услуга. У стратешком планирању и оперативном спровођењу планова о темељној реконструкцији Софије улога градоначелника Софијанског била је свакако најзначајнија. Значај и углед овог политичара показао се након велике политичке кризе као „службени“ премијер учествовао у детаљној припреми монетарне реформе (јул 1997).¹¹⁰⁴

У прве две године власти (новембар 1995 - новембар 1997) Софијански је настојао да преко ограничених буџетских средстава и пласмана Градске банке спроведе санацију најзначајнијих градских комуналних система у енергетици, саобраћају и водоснабдевању (*Столична топлификација, Градски транспорт, ВиК*). С друге стране, градска власт није дозволила одборницима да учествују у раду управних одбора градских предузећа. Одлука владајуће СДС изазвала је незадовољство социјалиста у градској скупштини, који су сматрали да тиме градска власт жели да прикрије корупцију.¹¹⁰⁵ Због притужби на постојање корупције у раду градске власти, *кмет* Софијански је дозволио грађанима да преко градских служби непосредно подносе пријаве за злоупотребу власти.¹¹⁰⁶

Ова пракса у раду градске власти промењена је већ на почетку другог мандата Софијанског (1999). Политичким консензусом у СОС усвојене су квоте за заједничко учешће у управним одборима градских предузећа, сразмерне броју одборника сваке од странака („*всички на трапезата*“).¹¹⁰⁷ Ова одлука Градске скупштине је наредних година, у време губитка власти

¹¹⁰¹ ИАБ, ф. 17, к. 74, л. 9-20, СГБ - 23. седница одржана 27.12.1999. године

¹¹⁰² Исто. Наслеђени дугови Београдских електрана из 1997. године према државним предузећима око испорука мазута и гаса за грејање до почетка 2000. године увећани су неколико пута, без могућности отплате из градског буџета.

¹¹⁰³ Интервју са Бојаном Димитријевићем, потпредседником ИО СГБ, 14.10.2014. године.

¹¹⁰⁴ Иванов, М., Спасов О., *Гласовете на прехода. Десните...*, стр. 568).

¹¹⁰⁵ Секретар СОС Асен Дјулгеров у полемикама са одборницима опозиције чврсто је бранио став да „одборници, као контролни орган, не могу да буде део групе која управља предузећима“ („Столичните съветници на СДС не излџаха избирателите“, *Демокрација*, 02.12.1995, стр. 2).

¹¹⁰⁶ „Приема срещу корупцията отвара кметът Софијански“, *Софијски новини*, 26.01.1998, стр. 1.

¹¹⁰⁷ Николов, Красен, „Софија – град за продан“, у: *Корупционната Блгария (1997-2005)*, том 2, Софија 2018, стр. 258.

СДС у Бугарској, отворила многобројне истраге тужилаштва и судске поступке у вези са пословањем престонице.¹¹⁰⁸

Градска приватизациона агенција, у чијем је раду учествовала и социјалистичка опозиција, почетка 1998. године извршила је продају преко 1000 градских предузећа, установа и привредних организација.¹¹⁰⁹ Средства из приватизационог фонда СОАП најчешће су се користила за обнову капиталне инфраструктуре (изградња улица и булевара).¹¹¹⁰ Већ у првих неколико месеци нове градске власти приватизован је велики број фирми и објеката у самом центру Софије, а део пословног простора је издат у закуп.¹¹¹¹ Делови јавних површина у централним зонама престонице, као и у време Јанчулева, издавани су за постављање монтажних објеката за продају хране и пића (киосци). У погледу организације транзиционе малопродаје постојале су велике сличности између Софије и Београда. У обе престонице је велики број објеката за продају штампе и игара за срећу из социјалистичког периода након приватизације добио намену радњи за разне трговинске услуге.¹¹¹²

Још од краја социјализма у Софији је, због саобраћајних гужви и застарелих возила, постојао проблем организације градског превоза, а набавка нових возила почетком транзиције постала је због недостатка средстава још отежанија. Покривеност укупних саобраћајних трошкова у Софији током 1996. године износила је свега 35% због слабе куповне моћи становништва, а цене карата за превоз биле су ниске. Остатак средстава за јавни превоз обезбеђиван је субвенцијама градске власти, која је настојала да истовремено не укида повлашћен статус социјално угрожених слојева становништва (пензионери, сиромашни, студенти, ученици).¹¹¹³ Од 1998. године власт СДС у престоници инвестирала је значајна средства за куповину возила за градски превоз, што је у време предизборне кампање 1999. године често истицала као један од најважнијих резултата своје власти.¹¹¹⁴

Привреда Софије је, између 1990-1997. године, пролазила кроз прву фазу економске трансформације коју су обележили пад пољопривредног и индустријског сектора у корист сектора услуга. Пад индустријске производње праћен је и изменама у њеној власничкој структури, па је у другој половини деведесетих година скоро 25% свих производа у индустрији и грађевини припадало приватном сектору.¹¹¹⁵ У 1998. години индустријски капацитети у Софији обезбеђивали су Бугарској 70% производа обојене металургије, 17% производа електронске индустрије и око 10% грађевинских материјала.¹¹¹⁶ Сектор услуга је посебно након монетарне реформе бележио значајан раст по броју запослених радника и оствареном БДП. У овом периоду, број запослених у услужним делатностима (трговина, саобраћај, туризам, банкарство, комуналне делатности), образовању и здравству износио је скоро 67%.¹¹¹⁷

¹¹⁰⁸ Исто.

¹¹⁰⁹ „Приватизацијата в обшината приключва до две години“, *Софийски новини*, 13.11.1997, стр. 2.

¹¹¹⁰ Исто.

¹¹¹¹ У овом периоду приватизован је велики број некадашњих градских ресторана, продавница хране и аутомобила, пекара и трговинских магацина („Столичната община е нај-големият продавач на търговски площи“, *Капитал*, 08.01.1996, стр. 3.

¹¹¹² Највеће интересовање за постављање киосака било је ужим градским језгрима - Врачар и Стари град у Београду, као и Сердика и Средец у Софији. У овим објектима радиле би најчешће 2-3 особе, у две или три смене, а максимално ангажовање власника у условима економских криза обезбеђивало би му плату неколико пута већу од просечне плате у престоници (Ковачевић, Иван, Антропологија транзиције, Београд 2007, стр. 86-87).

¹¹¹³ „В София за нишо нямат пари“, *Капитал*, 12.08.1996, стр. 5.

¹¹¹⁴ У овом периоду купљено је око 110 нових возила (аутобуса и трамваја), као и 70 половних возила („Ремонтираните булеварди и чиста вода за софијанци с гордостта на СОС“, *Демокрација*, 12.10.1999, стр. 2).

¹¹¹⁵ Димов, Нено; Бояджиев, Веселин; Илиева, Маргарита, „Стопанство. Съвременно състояние и пространствена структура, у: *София – 120 години столица* (јубиларни зборник), София 2000, стр. 93.

¹¹¹⁶ Исто, стр. 94.

¹¹¹⁷ Исто, стр. 95.

Значајна промена у структури градске привреде извршена је у трговинској делатности. Док су почетком транзиције пропадали велики државни системи за малопродају што је често било праћено несташицама хране, процеси приватизације, реституције и улагања приватног сектора довели су крајем 1997. године до потпуне промене у трговинској структури Софије. У односу на 1989. годину број продајних објеката био је три пута већи, а учешће приватног власништва износило је 90%. Велики број ових објеката изграђен је у удаљенијим градским зонама где су подизани велики стамбени комплекси (Младост, Обелја, Овча купел, Надежда, Дружба).¹¹¹⁸ У оквиру ових комплекса, власт Софијанског је до 1999. године изградила преко 2100 социјалних станова, док је 1700 некадашњих градских станова враћено кроз реституцију некадашњим власницима или продато подстанарима по повољним финансијским условима.¹¹¹⁹

Истовремено, у овим градским насељима је локална власт, преко својих комуналних предузећа, изградила велики број модерних тржних центара и пијаца чиме је обезбеђено несметано снабдевање становника Софије. Отварању највећих објеката често би присуствовао градоначелник Софијански, који је користио прилику да подсећа своје суграђане на улагања градских власти у развој трговине.¹¹²⁰ Најзначајнија градска инвестиција у овој области била је реконструкција Софијских хала (*Централни софијски хали*, 1998-2000), најстаријег трговинског центра престонице, изграђеног под утицајем сецесије и неовизантијског стила (1909).¹¹²¹

У Београду је, са друге стране, развој великих тржних центара и пијаца готово заустављен крајем 1990. године након завршетака пословно-трговинских простора у центру главног града („Безистан“, локали у Македонској улици, реконструисани Спасићев пасаж) и на Новом Београду („Меркатор“).¹¹²² Изградња модерног трговинског центра Чумићево сокаче, крајем 1991. године, била је последњи значајнији подухват градске власти у развоју „мале“ привреде. У недостатку средстава за обнову дотрајалих градских пијаца, градске власти су у временима санкција и тешке социјалне ситуације толерисале развој нелегалне трговине на Новом Београду („бувља пијаца“). На овом продајном простору велики број становника Београда снабдевао се, у условима санкција, робом широке потрошње (храна, цигарете, алкохолна пића, предмети за кућну употребу, гориво, итд). Поред новобеоградског „бувљака“, на територији сваке београдске општине постојали су простори за продају нелегалне („шверцоване“) робе из иностранства, најчешће из Мађарске, Румуније, Бугарске и Македоније.¹¹²³

3.3. Градске власти и промене у банкарском сектору

Током социјалистичког периода постојале су сличности и разлике у организацији банкарских система у Југославији и држава у саставу совјетског лагера. У реалсоцијалистичким земљама успостављен је тзв. монобанкарски систем са снажно истакнутом позицијом државне централне банке.¹¹²⁴ Насупрот томе, у Југославији је овакав модел банкарске организације већ

¹¹¹⁸ Исто, стр. 96-97.

¹¹¹⁹ „Общината е раздала 1700 апартамента за две години“, *Софијски новини*, 13.11.1997, стр. 1., „Ремонтираните булеварди и чиста вода за софијанци с гордостта на СОС“, *Демокрација*, 12.10.1999, стр. 2.

¹¹²⁰ Тако је крајем 1997. године, у присуству премијера Костова, Софијански свечано отворио реконструисани Женски пазар, најстарију пијацу у Софији („Костов и Софијански откриха обновенија Женски пазар“, *Софијски новини*, 17.12.1997, стр. 1).

¹¹²¹ Ковачев, Атанас, *Градоустройство* (част 2), София-Москва 2003, стр. 153.

¹¹²² ИАБ, ф. 17, к.79, Информација о развоју мале привреде у 1990. и почетком 1991. године, СГБ – 14. заједничка седница свих већа, 11.07. – 18.07.1991. године.

¹¹²³ Поред „бувље пијаце“ на Новом Београду најзначајнији простор за нелегалну трговину током деведесетих година представљала је зона Булевара револуције на територији општине Звездара (ИАБ, ф. 17, к. 113, л. 34-42, СГБ – 30. седница од 22.09.1994. године).

¹¹²⁴ Dimić, Маја; Barjaktarević, Lidija, „Vlasnička transformacija bankarskog sektora u zemljama Jugoistočne Evrope“, u: *Bankarstvo*, br.46, sveska 1, Beograd 2017, str. 85.

током шездесетих година напуштен паралелно са покушајима тржишних реформи. На тај начин развијао се модел банкарства на „два нивоа“ где су Народна банка и новоосноване републичке централне банке координирале активности око девизне политике и одређивања курса динара током безвизног режима путовања југословенских грађана у иностранство.¹¹²⁵

Наставак уставних промена у правцу додатне децентрализације СФРЈ (1971) је НБЈ ставио у позицију „прве међу једнакима“, која је могла бити блокирана изостанком сагласности републичких централних банака на њене одлуке.¹¹²⁶ НБЈ је у истом периоду смањила кредитне пласмане у предузећа фокусирајући се на девизну политику, кредитирање других банака и обезбеђивање обавезних резерви државе.¹¹²⁷ У складу са економским споразумима са САД и ЕЕЗ о добијању статуса најповлашћеније нације, на територији Југославије су од 1970-тих отворена представништва иностраних банака.¹¹²⁸ Део ових банкарских експозитура остао је на постјугословенским просторима и након ратног распада СФРЈ.

Попут осталих чланица СЕВ, Бугарска је имала „монобанкарски“ систем утемељен на државној својини. До 1980. године позиција Бугарске народне банке (БНБ) под чврстом државном контролом била је јасно истакнута. Поред БНБ постојале су још само две банке – Државна штедионица (ДСК), за вођење текућих рачуна и штедње грађана и Бугарска банка за спољну трговину (БВТБ) са наменским пословима у девизним трансакцијама са иностранством.¹¹²⁹ Током осамдесетих година настале су комерцијалне банке у оквиру централизованог система, а за наменско финансирање привредних сектора (Минералбанк – за послове у енергетици, Пољопривредна банка, Економска банка, Електроника, Транспортна банка итд). Ове контролисане банке нису могле да послују са становништвом, већ искључиво са наменским привредним секторима уз могућност коришћења кредита БНБ.¹¹³⁰

У банкарству самоуправне Југославије, поред Народне банке Југославије (НБЈ) и републичких централних банака, кључну улогу у платном промету између предузећа имала је Служба друштвеног књиговодства (СДК), док су банке одобравале кредите у односу на прикупљену количину девиза.¹¹³¹ Југословенско социјалистичко банкарство је готово три деценије раније од бугарског омогућило формирање банака за секторска финансирања. Ове банке су током шездесетих и седамдесетих година реструктуисане за пословање на комерцијалним основама.¹¹³² До почетка 1980-тих кредитна активност ових банака била врло је изражена, посебно према пласманима капитала у предузећа, док су зајмови за становништво имали нагли пораст у најразвијенијим деловима СФРЈ (Словенија, Хрватска, Војводина).¹¹³³

Привредна стагнација 1980-тих, злоупотребе финансијског капитала од стране републичких руководстава и партијске инструкције у банкарству довели су до кризе југословенског банкарског система. Ревизија банкарског пословања у СФРЈ 1989. године показала је да се скоро 12 милијарди долара кредитних пласмана југословенских банака сматрало

¹¹²⁵ Šević, Željko, „Assessing the Banking Reforms in South-East Europe“, u: *Banking Reforms in South-East Europe* (ed. Ž. Šević), Edward Elgar Publishing Limited, 2002, str. 5.

¹¹²⁶ Исто.

¹¹²⁷ Horvat, Branko, „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments“, *American Economic Review*, Vol. 61, No. 3, str. 135-136.

¹¹²⁸ Šević, Ž., „Assessing the Banking Reforms...“, str. 8.

¹¹²⁹ БВТБ је током транзиције променила име у Булбанк (Христова, Асенка; Ангелов, Георги, „Българският банков сектор и финансовата криза“, у: *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004*, София 2004, 68-69).

¹¹³⁰ Caporale, Guglielmo Maria и др., „Reforming the Banking System in Bulgaria“, *Banking Reforms in South-East Europe* (ed. Ž. Šević), Edward Elgar Publishing Limited, 2002, str. 222.

¹¹³¹ Dimić, M., Barjaktarević, L., „Vlasnička transformacija bankarskog sektora...“, str. 88.

¹¹³² Četković, Predrag, „The Role of Banks in Economic Development in the Former SFR Yugoslavia“, u: *The wiiw Balkan Observatory*, Working papers No. 114, 2015, str. 4.

¹¹³³ Исто, стр. 18.

потенцијалним губитком, док је укупан негативан салдо у пословању свих банака износио око осам милијарди долара.¹¹³⁴

Власт у Србији је током 1989. године због недостатка финансија у банкарском сектору организовала Зајам за препород Србије, са намером да средства грађана искористи за инвестициону обнову привреде. У организацији Зајма учествовала су и предузећа из Србије са највећим спољнотрговинским пословањем (Генекс, Инекс, РТБ Бор, Југохемија), којима је републичка власт одредила обавезу да уплате значајна девизна средства (око 350 милиона долара). Највећа подршка Зајму, укупно пројектованом на 2,2 милијарде немачких марака, очекивала се од дијаспоре, али је та помоћ изостала.¹¹³⁵ Коначни резултати Зајма били су поразни – до краја 1991. године прикупљено је само око 9% укупно планираних средстава.¹¹³⁶

Кључне улоге у овом послу имали су Милошевићеви дугогодишњи сарадници из Београдске банке - Миодраг Зечевић и Борка Вучић.¹¹³⁷ Београдска банка је била једна од кључних инвестиционо-кредитних институција у условима санкција и свеопштег пада привредне активности у Србији, док је своју ликвидност настојала да одржава пословањем на Кипру (пословница *ВВ СОБУ*). Постоје оцене и сведочења да су током деведесетих година преко ове филијале Београдске банке „вишкови“ средстава из буџета и државних предузећа пребацивана на рачуне страних банака, односно приватних предузећа чији су оснивачи припадали Милошевићевој номенклатури.¹¹³⁸

Банкарски систем у СРЈ је до 1993. године био готово уништен разарајућом хиперинфлацијом, па је промена закона о банкама пратила је програм монетарне реформе Аврамовића. Банке су добиле статус акционарских и деоничарских друштава у којима су акције и деонице имала и разна друштвена предузећа због чега је њихова власничка трансформација била непотпуна и са лошим пословним билансима. У финансијском смислу, банке су биле у потпуној зависности од НБС, која их је користила као „проточни бојлер“ за кредитирање посрнуле привреде у Србији.¹¹³⁹ С обзиром на негативно стање „реформисаног“ банкарства у Србији, јавио се проблем са ликвидношћу, па је између 1996-1998. године НБС морала да одузме 20 банкарских дозвола за рад.¹¹⁴⁰

Функционисање Београда на почетку транзиције умногоме је зависило од Беобанке¹¹⁴¹, кључног кредитора престонице у време социјализма и једне од највећих банака у Србији. СГБ на челу са градоначелником Унковићем је у условима распада СФРЈ и банкарске кризе (1990-1991) тражила од републичких власти да „без икаквих одлагања“ изврши санацију Беобанке и омогући

¹¹³⁴ Ostojić, Siniša, „Modeli restrukturiranja bankarskih sistema u privredama u tranziciji“, u: *Privredna izgradnja*, XLV, br. 3-4, Novi Sad 2002, str. 217).

¹¹³⁵ „Svi njegovi bogataši i sva njegova sirotinja“, *Vreme*, br. 450, 21.08.1999, str. 8.

¹¹³⁶ „Zajam za veliku pljačku Srbije kom su tepali Zajam za preporod : Ovakve godišnjice se ne obeležavaju“, <https://admin.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/zajam-za-veliku-pljacku-srbije-kom-su-tepali-zajam-za-preporod-ovakve-godisnjice-se-ne-obelezavaju/>, (21.09.2019).

¹¹³⁷ Зечевић, иначе директор Француско-југословенске банке у Паризу, био је међу најближим пријатеља породице Милошевић и организатор „операције Зајам“. Милошевић је био председник Удружене Београдске банке (УББ) од 1978-1983. године. О односу Борке Вучић и Слободана Милошевића детаљније у: Vučić, Borka, *Bankarstvo – izbor ili sudbina*, Beograd 2002, str. 131-154.

¹¹³⁸ Dinkić, Mladan, *Ekonomija destrukcije*, Beograd 1996, str.146-147. Некадашњи директор Управе царина Михаљ Кертес изјавио је на суђењу 2007. године да је новац на Кипар често изношен преко трезора НБЈ, а на основу одлуке државног врха. Кертес је посведочио да је преко оф-шор компанија које је Београдска банка отворили на Кипру вршено плаћање рачуна и да је ова банка „имала задужење да прати привреду, нарочито металску и текстилну индустрију“ („Новац летео 49 пута“, *Вечерње новости*, 06.07.2007, стр. 5).

¹¹³⁹ Ostojić, S., „Modeli restrukturiranja bankarskih sistema...“, str. 217.

¹¹⁴⁰ Исто, стр. 218.

¹¹⁴¹ У овом раду је стављен акценат само на пословање СГБ са најзначајнијим банкама у Србији (Беобанка, Београдска банка), с обзиром на њихов финансијски значај за привреду престонице и везе њихових челних људи (Борка Вучић, Златан Перучић) са влашћу у Србији.

јој располагање својом имовином, фондовима, депозитима као и и кредитима од Народне банке Србије (НБС).¹¹⁴² Власт у престоници била је незадовољна „одливањем“ средстава из НБС у корист Београдске банке на челу са Борком Вучић. Београдска банка је прерастањем у деоничарско друштво (из некадашње Удружене београдске банке) и подршком државног врха постала највећа транзициона банка у Србији која је настојала да ограничи деловање Беобанке у пословима Београда.¹¹⁴³

И поред тога, због потребе реструктурирања градских предузећа и постизања њихове солвентности СГБ је фебруара 1991. године предложила Влади Србије да Беобанка, поред Службе друштвеног књиговодства (СДК), буде носилац тог посла. Предлог градске скупштине аргументован је подацима о обезбеђивању свих значајнијих кредита Беобанке за комуналну делатност престонице од почетка осамдесетих до 1991. године, али није добио сагласност републичких власти.¹¹⁴⁴

Финансијски пад Беобанке на почетку транзиције није уклонио утицај ове банке у градским пословима. Независно од конкурентских односа Слободанке Груден и новог директора Беобанке Златана Перучића унутар СПС, градоначелница Београда затражила је додатне кредите за измирење градских дугова и изградњу нових основних школа (јул 1993).¹¹⁴⁵ До краја године, Беобанка је обезбедила 70% свих потребних средстава за несметан рад градског и приградског саобраћаја, док је свега 30% новца могло да се обезбеди из градског буџета за ову делатност.¹¹⁴⁶ Ова банка остала је стратешки партнер СГБ и у време власти коалиције Заједно односно мањинске владе СПО.¹¹⁴⁷

Перучић је био противник уласка Беобанке у Београдску банкарску групу која је формирана од стране Београдске банке (1997). По оправданом, али закаснелом плану Борке Вучић, са којим се сагласио и Милошевић, извршено је укрупњавање банака са припремом њихове даље финансијске и организационе консолидације.¹¹⁴⁸ Перучић је на крају пристао да уђе у управни одбор ове банкарске групе, али је све до смене почетком 2000. године често улазио у жестоке полемике и сукобе са Вучићевом.¹¹⁴⁹

Након петооктобарских промена, Перучић је оптужио Борку Вучић за „насилно припајање 22 пословне банке у време НАТО агресије“ преко позивања на наводни налог Милошевића.¹¹⁵⁰ Нова власт је сменила Вучићеву, а Београдска банка, Беобанка са још неколико банака угашене су на основу одлуке директора савезне Агенције за санацију и ликвидацију банака Мирољуба

¹¹⁴² ИАБ, ф. 17, к. 76, Закључци бр. 30-12/91-XXXVII-01, СГБ - 11. заједничка седница свих већа, 21.02.1991. године.

¹¹⁴³ Исто. У допису СГБ београдска банка је упозорила градске власти да „Беобанка није у могућности да обезбеди нормално праћење привреде Београда“.

¹¹⁴⁴ Исто.

¹¹⁴⁵ ИАБ, ф. 17, к. 99, Интервентни програм мера за функционисање градских потреба ради задовољавања виталних потреба станивништва, бр. 30-302/93-ХIII-01, СГБ - 13. седница од 08.07.1993. године.

¹¹⁴⁶ ИАБ, ф. 17, к. 104, Решење о формирању штаба за праћење и побољшање стања у градском и прагском саобраћају бр. 020-415/93-ХIII-01, СГБ - 19. седница од 9.12.1993. године.

¹¹⁴⁷ ИАБ, ф. 17, к. 62, л. 72, СГБ - 12. седница од 17. и 18.2.1998. године.

¹¹⁴⁸ Између 1994-1998. године број банака у Србији порастао је на чак 99, јер су оснивачки улози били ниски - свега 1,5 милиона долара (Ostojić, S., „Modeli restrukturiranja bankarskih sistema...“, str. 217).

¹¹⁴⁹ По писању медија, директор Беобанке важио је за фаворита Мирјане Марковић, док се снажна веза Борке Вучић са Милошевићем није доводила у питање. Док су га неистомисљеници критиковали за „улазак у банкарство по партијској линији у годинама расплета“, Перучић је одговарао да никада није давао кредите „транге-франге фирмама које су дошле до средстава користећи ефекте сулуде хиперинфлације“ („Златан Перучић, некад први банкар“, *Глас јавности*, 04.03.2000, стр. 3).

¹¹⁵⁰ „Peručić: Godinama sam se borio protiv Borke Vučić, SPS i JUL“,

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2000&mm=10&dd=22&nav_category=1&nav_id=14438, (24.07.2016).

Лабуса и гувернера Народне банке Србије Млађана Динкића (2002).¹¹⁵¹ Ова одлука о ликвидацији великих банака-губиташа (укупни губици око 9 милијарди немачких марака) спроведена је по моделима банкарских реформи спроведених у балтичким земљама (1991-1992).¹¹⁵²

Распад Југославије и међународна изолација Србије и Црне Горе убрзала је кризу банкарског система у Србији (1992). Због тога је режим одлучио да преко успостављања тзв. пирамидалног банкарског система у условима хиперинфлације дође у посед девизних средстава становништва. Пирамидални систем у Србији спроведен је преко парадржавних „штедионица“ – Дафимент банке и Југоскандика. Ове „банке“, промовисане у свим државним медијима, стварале су поверење у своје пословање исплатама високих месечних камата, након чега су се улози грађана повећавали. Због значајног прилива средстава становништва, Дафимент банка и Југоскандик могли су да у другој половини 1992. године исплаћују високе камате на депоновани новац. Власница „Дафимента“ Дафина Милановић обећавала је и велике инвестиције у саобраћајну инфраструктуру, док су средствима из њене „штедионице“ пред изборе 1992. године исплаћене пензије у двомесечном износу.¹¹⁵³

Пирамидални систем „штедионица“ сломио се, почетком 1993. године, након што је укупна висина камата прерасла износ уплата грађана. Након победе на изборима (1992) и преузимања највећег дела личних уштеђевина грађана, режим у Србији је донео одлуку да кроз политичку игру ликвидира овај пирамидални систем. У том смислу организовано је више састанака власника Дафимент банке и Југоскандика са врхом НБС и представницима власти. Формирање анкетног одбора у савезном парламенту децембра 1993. године било је у функцији прикривања правих узрока ове финансијске подвале режима, коју није пратила партијска и индивидуална одговорност.¹¹⁵⁴

Власници ових банака, са биографијама „очишћеним“ од кривичних дела (Дафина Милановић) и сумњивих послова (Јездимир Васиљевић) имали су и обавезу да у време „пословне експанзије“ учествују у финансирању привредне обнове у Београду.¹¹⁵⁵ Тако је септембра 1992. године у склопу изградње железничко-пословне станице Вуков споменик, потписан уговор Града Београда са Дафимент банком о кредиту за завршетак радова у висини 25 милиона немачких марака.¹¹⁵⁶ Истовремено, између две стране била је договорена сарадња око изградње пословног објекта на тргу Славија.¹¹⁵⁷ Граду су, по овом пројекту, уплаћена средства за коришћење грађевинског земљишта у висини од 2,25 милиона марака као депозит, док остатак у висини од 41,5 милиона марака никада није уплаћен.¹¹⁵⁸

¹¹⁵¹ Filipović, Sanja, „Reforme u bankarskom sektoru“, u: *Industrija*, br. 1-2, Beograd 2003, str. 41-50. Ова реформа по либералном моделу, по којој је извршена ликвидација несолвентних банака и започета убрзана приватизација банкарског сектора и даље изазива полемике у стручним круговима у Србији.

¹¹⁵² Динкић, Млађан; Јелашић, Радован, „Стратегија реструктурирања банкарског система“, *Економски анали*, Економски факултет, Београд 2001, стр. 26.

¹¹⁵³ „Pisci i konci svetoćnog gazde“, *Vreme*, br. 536, 12.04.2001, str. 12.

¹¹⁵⁴ Исто.

¹¹⁵⁵ Дафина Милановић је условно осуђена 1979. године, да би након нове проневере новца 1988. година била правоснажно осуђена на 2,5 године затвора, али никада није издржавала казну (Naylor, R.T., *Patriots and Profiteers: Economic Warfare, Embargo Busting, and State-Sponsored Crime*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2008, str. 358-362, „Preminula Dafina Milanović“, *Blic*, 05.09.2008, str. 3).

¹¹⁵⁶ Уговор о кредиту са овом банком потписали су ЖТП Београд (у висини од 15 милиона немачких марака) и СГБ (10 милиона немачких марака), годишњој камати од 6%. Обавезе СГБ доспевале су тек од 1995. године, са роком плаћања од 15 година (ИАБ, 114, Информација о финансијском аранжману града са Дафимент банком, СГБ - 31, седница од 06.10.1994. године).

¹¹⁵⁷ У питању је била једна од најбољих градских локација, тзв. Митићева рупа, названа по трговцу који је требало да на том месту сазида робну кућу, али га је почетак рата 1941. године у томе спречио (Dinkić, M., *Ekonomija destrukcije...*, str. 223).

¹¹⁵⁸ Исто. Дафимент банка је преко Саобраћајног института ЦИП (1993) поднела захтев за издавање одобрења за извођење припремних радова, али је одбијена због „пропушта у техничкој документацији“.

Градска власт тесно је сарађивала и са власником Југоскандика Јездимиром Васиљевићем око поделе прихода од продаје деривата нафте (1992).¹¹⁵⁹ Представници градске власти преузели су обавезу да обезбеде најмање 15 бензинских пумпи, а Југоскандик најмање 10 хиљада тона деривата нафте месечно, док је разлика између набавне и продајне цене требало да се дели подједнако између уговорених страна. Градска власт је средства Југоскандика (четири милиона немачких марака) искористила за смањење буџетског дефицита и набавку мазута за грејну сезону у јеку међународних санкција.¹¹⁶⁰

Односи СГБ са Дафимент банком и Југоскандиком били су на удару одборника опозиције (1993-1995). У захтеву за оставком Небојше Човића (1995), представници ДС, ДСС и СРС наводили су, између осталог, и његову одговорност око пословања градске власти и СПС са Дафиментом и Југоскандиком.¹¹⁶¹ Човић је све примедбе опозиције у пословању СГБ са пирамидалним штедионицама пребацио на градску власт из времена Милорада Унковића. Градоначелник Београда признао је да је Југоскандик дао зајам социјалистима, али да су средства била „враћена одмах након сазнања партије о превари грађана“.¹¹⁶²

Реформе банкарског система у Бугарској по тржишном моделу отпочеле су одмах након рушења Живкова. Почетком 1990. године формирано је 59 нових банака из некадашњих филијала БНБ, да би следеће године након доношења закона о банкама либерализовано финансијско пословање, док је држава изгубила моћ да одређује висину каматних стопа на депозите и кредите. Нове државне банке углавном су припадале категорији малих и средњих банака, док су оне највеће (Булбанк, Минералбанк, Балканбанк, Стопанска банка, Транспортна банка, Стројбанк, Бугарска поштанска банка и ДСК) контролисале 75% свих депозита грађана и биле независне у свом пословању.¹¹⁶³ Од 1992. године у Софији је отворена филијала Европске банке за реконструкцију и развој (ЕБРД) која је подржавала обнову инфраструктуре (железница, путна мрежа, енергетика) у Бугарској.¹¹⁶⁴

Либерализација банкарског сектора омогућила је и формирање приватних банака услед повољних услова за основање (лиценцирање, мали почетни капитал). У пракси, оснивање приватних банака представљало је средство за „конверзију“ дела некадашње номенклатуре Бугарске у нову економску елиту. Тако је Прва приватна банка (*Първа частна банка* – ПЧБ) основана је под утицајем премијера Луканова 1990. године и пре формалног доношења новог закона о банкама.

Основни акционари ПЧБ били су некадашњи функционери градских комитета БКП у Софији, као и давно заборављени чланови Полибироа БКП.¹¹⁶⁵ На челу банке налазили су се истакнути припадници номенклатуре (Христо Маринов, Валентин Моллов, Венцислав Јосифов),

¹¹⁵⁹ Васиљевић је од 1991. године медијски представљан као „добротвор“, због „донације“ од милион немачких марака београдској Универзитетској Дечјој клиници у Тиршовој улици (ИАБ, 114, Информација о реализацији уговора закљученог између Скупштине града Београда и „Југоскандика“ ДД, СГБ -31. седница од 06.10.1994. године).

¹¹⁶⁰ Исто.

¹¹⁶¹ ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 32-34, СГБ - 37. седница одржана 23-24.02.1995. године.

¹¹⁶² Човић је за све примедбе уговора СГБ са Дафином Милановић сматрао да их треба „послати на неку другу адресу“, као и да је „локацију на Славији дала нека друга управљачка структура“. Тиме је указао на одговорност СГБ у време Милорада Унковића. Градоначелник је такође оценио да је „Јездимир Васиљевић, као и друге приватне фирме, помагао партију за коју се определио“, али да је „СПС вратила новац када је видела да су оштећене штедише“ (ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 42-54, СГБ - 37. седница одржана 23-24.02.1995. године).

¹¹⁶³ Исто, стр. 71-72.

¹¹⁶⁴ „EBRD investments 1991-2009“, <https://www.ebrd.com/downloads/research/annual/invest09.pdf>, (13.03.2017).

¹¹⁶⁵ Чалъков, Иван, „Раждането на „посредниците“ в българска икономика“, у: *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989. г.*, София 2008, стр. 359.

за које је касније утврђено да су били агенти и сарадници службе безбедности (ДС).¹¹⁶⁶ Ова банка је, без обзира на блиске везе њених челника са „бизнис-елитом“ БСП око Луканова, била је један од важнијих кредитора градске власти СДС у периоду 1991-1993. године.¹¹⁶⁷

ПЧБ је регистрована са почетним капиталом од 22 милиона лева (око милион долара), који је већ до краја 1991. године био увећан скоро двадесет пута.¹¹⁶⁸ Средствима ПЧБ касније су створене финансијске и привредне структуре - Прва инвестициона банка (ПИБ, данас *Fibank First Investment Bank*), *Агробизнис* банка, бројни инвестициони фондови и брокерске куће, осигуравајуће друштво *България*, медијска група *168 часа*, као и многе агенције за издавање огласног простора.¹¹⁶⁹ Као последица блиских веза управног одбора ПЧБ са делом руководства БСП, подржана је кандидатура Венцислава Јосифова на изборима за градоначелника (1995).

ПЧБ је имала интерес да Јосифов са места градоначелника врши притисак на БНБ око добијања кредита за рефинансирање, с обзиром да је имала великих ова приватна банка имала проблема са ликвидношћу. Међутим, након његовог пораза ситуација за пословање ПЧБ знатно је погоршана, јер је велики број клијената ове банке подизао своје улоге. Банка је већ имала велике проблема због лошег пласмана зајмова, посебно због позајмица другим комерцијалним банкама. Такође, ПЧБ је била једна од приватних банака за тајног финансирање структура БСП око Луканова које су позајмљивале велика банкарска средства без покрића (афера *Акрам*).¹¹⁷⁰ Поред ПЧБ, у овој афери учествовала је и Бугарска поштанска банка, чије је руководство и открило аферу председнику БСП Виденову (јануар 1994).¹¹⁷¹

Оснивање Градске банке (1995) у првим годинама власти Софијанског било је почетни корак у стабилизацији финансијских прилика у престоници, посебно за несметан рад комуналних система у Софији и капитална улагања. Током 1996. године ескалирала је банкарска криза у Бугарској углавном због немогућности банака да наплате своја потраживања од приватних и државних предузећа у условима њихових неконтролисаних обавеза од стране државе.¹¹⁷² Контрола од стране БНБ, након доношења новог закона о банкама (мај 1996), обухватила је и СОБ. Градска банка била је у обавези да делимично измени структуру у акционарској структури управљања и подигне минимални износ управљачког капитала.¹¹⁷³

Након две године од оснивања, СОБ је започела бескаматно кредитирање највећих комуналних предузећа. Овакво пословање Градске банке изазивало је незадовољство дела

¹¹⁶⁶ „Първа частна банка на Държавна сигурност“,

https://www.desebg.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1648:2014-01-15-15-09-55&catid=32:2011-01-06-11-43-25&Itemid=44, (31.03.2015).

¹¹⁶⁷ ДАС, 65-15-491, л. 31-38, 23-то заседание на СОС, 04.03.1993. г.

¹¹⁶⁸ „Първа частна банка - гузната съвест на БСП и БНБ“, Капитал, 20.05.1996, стр. 7.

¹¹⁶⁹ Исто.

¹¹⁷⁰ Исто.

¹¹⁷¹ Полицијска истрага је утврдила да је група била организована око некадашњег палестинског држављанина Цамала Абулибеда – Акрама (Ангела Златанова), агента бугарске контраобавештајне службе. У аферу је био умешан Стефан Косев, члан најужег руководства БСП са још једним бројем социјалистичких политичара са локалног нивоа. Акрам је убрзо побегао из Бугарске и био ухапшен у Шпанији, да би под мистериозним околностима пронађен мртав у мадридском затвору (1999) у време спровођења одлуке о екстрадицији (Христов, Христо, „Аферата ‚Акрам‘, или тайното финансирање на БСП“, у: *Корупционната България. Историја на корупцијата в годините на преход към демокрација (1989-1997)*, София 2016, стр. 494-503).

¹¹⁷² Нето губитак банака од 5 милијарди лева (1993) нарастао је на 7 милијарди током 1994. године, да би на крају 1995. године износио чак 100 милијарди (Yonkova, Assenka; Alexandrova, Svetlana; Bogdanov, Latchezar; *Development of the Banking Sector in Bulgaria*, Sofia 2000, str.18-20).

¹¹⁷³ Исто, стр. 19. БНБ је након тога отпочела укидање лиценци за обављање банкарске делатности за 14 банака међу којима су биле и ПЧБ, Минералбанк, Агробизнис комерцијална банка, Балканбанка, Бизнис комерцијална банка, Јамбол комерцијална банка и др. Ликвидацијом ПЧБ остала су ненаплаћена потраживања ове банке у вредности од преко 200 милиона долара, док је ликвидација Балканбанке истовремено представљала и удар на њеног далеко најважнијег депонента – Мултигруп.

економских стручњака у Софији који су сматрали да се морају поштовати строги захтеви Светске банке око хитне ликвидације свих несолвентних предузећа, међу којима је било и форми у власништву града.¹¹⁷⁴ Председник СОС Антоан Николов снажно је заступао став о неопходности овакве врсте субвенционисања, јер су, по њему, предузећа финансирана градским средствима. У овом периоду, Градска банка није успела да испуни главне циљеве градских власти – да истовремено обезбеђује додатна средства у буџету Софије, гарантује зајмове и привуче значајнију девизну штедњу грађана престонице.¹¹⁷⁵ Банка је користила средства из градског приватизационог фонда (СОАП) које је пласирала на тржишту под комерцијалним условима. Остварену зараду банка није користила као добит, већ је повећавала сопствени оснивачки улог. Тиме је, поред додатних улагања града, Градска банка настојала да од БНБ обезбеди пуну лиценцу за рад до јуна 1998. године.¹¹⁷⁶

У условима монетарне стабилизације и делимичног опоравка градских финансија градоначелник Софијански настојао је да пред треће локалне изборе (1999) покрене значајне пројекте у развој саобраћајне инфраструктуре и метроа. Зајмови СОБ нису били довољни за планове градске власти у Софији, па су током 1998. године склопљени кредитни аранжмани са неколико бугарских банака (Бугарска поштанска банка, ОББ, Булбанк, Корпоративна банка) у висини од скоро 30 милијарди лева (15 милиона долара). На основу стратешке сарадње са Софијом, град Москва купила део хартија од вредности (обвезница) престонице Бугарске и тиме обезбедила додатна средства за амбициозне планове Софијанског.¹¹⁷⁷

Градска власт је издавањем обвезница на берзама држава ЕУ ушла у сукоб са министарством финансија, које је сматрало да би нови кредити и камате угрозили консолидовани буџет главног града.¹¹⁷⁸ Софијански је у изборној години (1999) ипак издао евро-облигације Софије на луксембуршкој финансијској берзи, које су се продале за свега два дана. На овај начин, Софија је обезбедила додатних 50 милиона евра за капиталне пројекте.¹¹⁷⁹ Значајно задужење Софије додатно је оптерећено кредитним уговором са Владом Јапана за изградњу метроа у висини од 120 милиона долара (2000).¹¹⁸⁰ Министарски савет Бугарске државном имовином гарантовао је реализацију овог финансијског уговора, док је СОС преузео обавезу да средства отплаћује из градског буџета.¹¹⁸¹

Кризе банкарског система у Србији и Бугарској током деведесетих година одразиле су се и на недостатак средстава потребних за развој привреда главних градова. Кредитни пласмани банака у Београду драстично су смањени у условима привредне депресије (1992-1994), да би до краја 1990-тих кредитно финансирање престонице директно зависило од степена општег привредног опоравка. У првој фази банкарске транзиције у Бугарској (1990-1997), престоничке власти у Софији нису могле да рачунају на значајнија средства приватизованог банкарског сектора. Стварање Градске банке (1995) омогућило је, најпре, финансијске трансфере новца

¹¹⁷⁴ „Реформата в държавата не стигна до София“, *Капитал*, 15.11.1997, стр. 3.

¹¹⁷⁵ Исто.

¹¹⁷⁶ Исто. Изменом прописа, БНБ је 1998. године подигла минималан ниво оснивачког капитала у банкама на 10 милијарди лева (5,6 милиона долара).

¹¹⁷⁷ „Социалните дейности и инвестиционните проекти са приоритети в бюджета на София за 1998“, *Капитал*, 04.04.1998, стр.3.

¹¹⁷⁸ Исто.

¹¹⁷⁹ Евро је у употребу уведен 01.01.1999. године преко банкарских трансфера и чекова. Детаљније у: Mourlon-Druol, Emmanuel, *The Euro Crisis: A Historical Perspective*, The London School of Economics and Political Science (LSE), 2011, стр. 6-9; „Софијските еврооблигации се продадоха за два дни“, *Капитал*, 15.05.1999, стр. 3.

¹¹⁸⁰ Овај кредит је уговорен током 1999. године, на основу већ постојећег споразума влада Јапана и Бугарске око модернизације луке Бургас. По уговору, градска власт у Софији добила је врло повољне услове за отплату кредита – рок од 30 година, са „грејс“ периодом од 5 година, уз годишњу камату од 1,07% („Столичната община очаква 118 млн. долара от японски фонд за метрото“, *Капитал*, 16.01.1999, стр.3).

¹¹⁸¹ Исто.

унутар градског система по приоритетима, да би након почетка економске реформе у Бугарској (1997) инфраструктурна модернизација Софије (1998-2000) омогућена задуживањем градске власти у земљи и иностранству, али и изласком Софије на светско тржиште капитала.

4. Инвестиције и градске финансије

Демографски успон Београда и Софије седамдесетих и осамдесетих година био је праћен значајним улагањима у станоградњу и саобраћајну инфраструктуру. У овом периоду у оба главна града доносе се одлуке о изградњи метроа, независног шинског система, који је требало да реши проблеме у организацији превоза становника. Економска транзиција у Београду, праћена распадом државе, санкцијама УН, хиперинфлацијом, и на крају бомбардовањем НАТО, одвијала се у условима знатно смањених инвестиционих активности које су се често одвијале без стратешких планова.¹¹⁸² Ово су били и кључни разлози за развојну стагнацију Београда деведесетих година, који је, поред губитка политичког престижа из времена социјализма, изгубио и регионални економски значај.

У Софији су непланска приватизација градских предузећа и установа као и високи губици комуналних система у условима привредне рецесије, слома банкарског сектора и високе инфлације (1991-1996), довели до значајних проблема у функционисању градске власти. Међутим, за разлику од Београда, градске власти у Софији, успеле су деведесетих година да покрену изградњу метроа, чиме је суштински започела фаза развоја „транзиционе“ престонице.¹¹⁸³ Улагања у изградњу метроа пратила је реконструкција и изградња саобраћајне инфраструктуре (1998 - 2000), што је, упоредо са снажним развојем сектора услуга, уласку страних инвестиција у комуналне системе (*BuK*) и организационом трансформацијом комуналних предузећа, допринело континуираном развоју Софије почетком 21. века.¹¹⁸⁴

Планирања прихода и расхода у обе престонице током деведесетих година зависило је од степена финансијске аутономије Београда и Софије у односу на централну власт, али и државних субвенција које су често биле условљаване политичким, односно страначким разлозима. Монетарне реформе у СРЈ и Бугарској утицале су на смањивање износа дефицита у буџетима престоница, који су, у условима високих стопа инфлације и драматичног пада привредних активности, бележили огромне губитке прихода.¹¹⁸⁵

4.1. Инфраструктурне промене у Београду и Софији

Пројекти о урбанистичком и саобраћајном развоју чинили су кључне елементе социјалистичке модернизације Београда и Софије. У Београду је чувени архитекта и урбаниста Никола Добровић 1946. године израдио прву студију о београдском метроу, која је касније

¹¹⁸² ИАБ, 74, 21-24, СГБ - 23. седница одржана 27.12.1999. године.

¹¹⁸³ Лабов, Георги, „Съвременното градостројствено развитие (1938-1999)“, у: *София – 120 години столица* (јубиларни зборник), София 2000, стр. 522-525.

¹¹⁸⁴ Структура привреде у Софији 1998. године показала је да половина свих регистрованих фирми припадала секторима трговине и занатства (Vesselinova, Elena; Logan, John R., „Mixed success: Economic stability and urban inequality in Sofia“, у: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (Edited by F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic), United Nations University, 2005, str.367-371.

¹¹⁸⁵ Приходи Београда су у 1992. години били за 30% мањи него претходне године, док је завршни рачун градске скупштине Софије за 1995. годину показао мањак прихода у односу на буџетски план за скоро 1,7 милијарди лева (24,3 милиона долара) [ИАБ, ф. 17, к. 95, л. 22-32, СГБ - 6. седница одржана 31.03.1993. године; Архив на седанцијата - Столичен Общински Съвет (у даљем тексту: АСОС), Приложение 1 км Решение № 1, по Протокол № 9 от 25.04.1996. г.; Отчет за 1995. година, л. 2];

допуњена (1958).¹¹⁸⁶ Тим Института за архитектуру на челу са инжењером Савом Јањићем, сачинио је студију о изводљивости са оперативним планом изградње метроа која је била одговор за значајно повећање аутомобилског саобраћаја у југословенској престоници (1962-1968).¹¹⁸⁷ Крајем шездесетих година и у Софији се формирају први тимови метро – планера, са задатком утврђивања свих техничких предуслова.¹¹⁸⁸

Планови интегрисаног саобраћајног развоја Београда и Софије од почетка седамдесетих година, подразумевали су, поред изградње ауто-путних веза и нових железничких комуникација, планирање и пројектовање брзог масовног превоза (метроа). Сектор за метро Завода за изградњу града Београда је између 1973-1977. године понудио урбанистичко решење метро-система по идејним решењима из Генералног урбанистичког плана (1971).¹¹⁸⁹ Градске власти на челу са Бранком Пешићем намеравале су изградње две метро линије којима би центар града био повезан са „експанзионим правцима“. Први линија метроа требало је да повеже два „секундарна“ градска центра - Батајницу и Винчу, преко Земуна, Новог Београда, Теразија, Славије и Булевара Револуције, док су другом метро линијом планирана веза Железник - Карабурма преко Жаркова, Бановог брда, Савског амфитеатра, Теразија, Студентског трг и Дорћола.¹¹⁹⁰

У исто време, градска власт у Софији је на основу сагласности државног врха Бугарске донела одлуку о изради техничко-економског решења за метро (1974).¹¹⁹¹ Софијски метро требало је да има три кључна правца (метродијаметра), са чвориштима у центру града - Национална палата културе (НДК), Софијски универзитет и Трг Света недеља.¹¹⁹² У Софији је, након почетка радова на метро линији на линији Љулин – Света Недеља (1979), Тодор Живков свечано отворио радове на изградњи метро станице Климент Охридски у центру престонице.¹¹⁹³

Осамдесетих година услед економске кризе у Бугарској радови на изградњи софијског метроа били су врло ограничени. Градоначелник Стефан Нинов био је незадовољан висином средстава које је влада НРБ определила за софијски метроа. Нинов је током 1989. године затражио да се државном предузећу Метрострој уплати сва планирана средства за „динамизовање“ послова на изградњи метроа.¹¹⁹⁴

С друге стране, економска криза у СФРЈ током 1980-тих одразила се значајно успоравање инфраструктурних активности у Београду. Изменама и допунама ГУП-а Београда (1985), који је у изворном облику предвиђао убрзани урбани развој главног града до 2000. године, затражена је ревизија планова о метро систему.¹¹⁹⁵ Предложен је концепт „преметроа“, као прелазног решења, по којем би се трамваји користили као превозно средство на деловима планираних траса

¹¹⁸⁶ Arandjelović, Vojana, „Belgrade metro studies“, u: *Urbani Izziv*, Vol. 20, No. 1, Ljubljana 2009, str. 204.

¹¹⁸⁷ Исто, стр.205.

¹¹⁸⁸ „Изграждане на столичен метрополитен“, *Ало-160*, бр. 10-11, Софија 1994, стр.7.

¹¹⁸⁹ Ekspoze Aleksandra Đorđevića, direktora urbanističkog zavoda Beograda, prilikom usvajanja Generalnog urbanističkog plana, u: *Urbanizam Beograda*, br. 19, Beograd 1972, str. 17.

¹¹⁹⁰ Исто, стр. 18; Maletin, Mihajlo, „Metro kao osnovo urbanistickog razvoja Beograda“, *Put i saobraćaj*, Beograd 1993, 19-21.

¹¹⁹¹ „Продължава строителството на столичното метро с ускорени темпове през 2015 година“, http://vselena-news.com/index.php?option=com_content&view=article&id=343:-2015-&catid=71:2013-05-07-18-12-29&Itemid=83 (15.01.2015.)

¹¹⁹² Први метродијаметар Љулин-Младост ишао је правцем северозапад – југоисток, са додатком према истоку града (аеродром). Други метродијаметар предвиђао је укршање са првим испод централне зоне Софије преко правца север-југ (Надежда-Лозенец), док је трећи „кррак“ требало да спаја најудаљеније делове Софије у правцу запад-исток (Овча Купел – насеље Васил Левски). Детаљније у:

„История на развитието на метротото“, <https://www.metropolitan.bg/razshiryavane/istoriya-razvitie-metro>, (12.12.2017).

¹¹⁹³ Людмил-Луканов, Камен, *Развитие и ефективност на софийския метрополитен*, Пловдив 2004, стр. 7.

¹¹⁹⁴ ДАС, 65-15-816, л. 1-11. Предложение от Стефан Нинов за създаване на државна фирма „Метрострој“, 11.04.1989.

г.

¹¹⁹⁵ Krstić, Predrag, „Analiza razvoja šinskig sistema u Beogradu“, *Urbanizam Beograda*, br. 1-2, Beograd 2019, str. 28.

за метро.¹¹⁹⁶ У почетној фази реализације ових планова реконструисана је, крајем осамдесетих година, пешачка зона Кнез Михаилове улице, изграђени су блокови 19 и 20 на Новом Београду, као и хотели Интерконтинентал и Хајат у склопу будуће метро станице Конгресни центар.¹¹⁹⁷

СГБ је током 1990. године донела одлуку да се започну припремни радови на изградњи прве трасе метроа.¹¹⁹⁸ Градоначелник Унковић прихватио је предлог скупштинског Одбора за планирање и грађевинарство да се започне са „фазном изградњом“ независног шинског система, али у условима све веће економске кризе градска власт није имала средстава за ову капиталну инвестицију.¹¹⁹⁹ Иако је изградња метроа до 1993. године у сваком годишњем плану развоја Београда била означавана као приоритет, све је остало на нивоу оптимистичних и нереализованих политичких обећања.¹²⁰⁰

Власт СПС понудила је Београђанима „алтернативно“ решење у виду развоја железничког чвора, који је у перспективи могао да се интегрише са метро саобраћајем. У том погледу, подземна железничка станица „Вуков споменик“ требало је да има централну улогу. Ова станица је, након свечаног отварања јула 1995. године (чему је присуствовао и Слободан Милошевић), укључена у систем Беовоза, који је централну градску зону повезивала са приградским деловима престонице, Панчевом, Старом Пазовом и Ваљевом.¹²⁰¹ Треба истаћи и да развој „надземног“ железничког саобраћаја, преко обнове и изградње тунела, мостовских конструкција, станица, пруга и стајалишта, иако споријим темпом, није прекидан до 2000. године. То је у значајној мери допринело побољшању саобраћајне динамике између центра Београда и приградских зона током деведесетих година.¹²⁰²

Доласком на власт коалиције Заједно питање изградње метроа у Београду је поново актуелизовано. Градоначелник Зоран Ђинђић и председник градске владе Спасоје Крунић посетили су Сектор за метро, где су се упознали са свим ранијим плановима о изградњи метроа. Ђинђић је сматрао да је развој метроа у Београду предуслов његовог развоја у европску метрополу, па су издати налози о ажурирању старих пројеката и пројектовању друмско-шинског моста („Метро-мост“) на позицији Немањине улице и реке Саве.¹²⁰³ Након споразума Крунића и градоначелника Москве Лушкова (1998), почетак изградње овог моста на Сави требало је да отпочне 1999. године, али су планови одложени због почетка бомбардовања НАТО.¹²⁰⁴

Док у Београду, током деведесетих година, није било значајнијих активности око почетака изградње метроа, у Софији су од 1993. настављени радови мањег обима преко субвенција државне власти и средстава из градског буџета, уз оперативну улогу комуналног предузећа Јавни

¹¹⁹⁶ Исто, стр. 29.

¹¹⁹⁷ „Новца било, али не и памети“, *Данас*, 22.2.2006. године.

¹¹⁹⁸ ИАБ, ф. 17, к. 388, л. 22-23, СГБ - 5. седница Друштвено-политичког већа од 04.12.1990. године.

¹¹⁹⁹ Професор Архитектонског факултета Борко Новаковић, председник Одбора за планирање и грађевинарство у СГБ, био је веома незадовољан динамиком активности градске власти на изградњи метроа. Новаковић је указивао да је Градска скупштина од 1987. године „нешто и радила на питању метроа, али више се плашила шта ће да уради него да буде храбра па да уради.“ Овај урбаниста је као пример за успешну изградњу метроа навео Истанбул, који је „о свом трошку, издвајајући од градских потреба изградио 23 километара метроа и гради још 60 километара, а на бази слободне конкуренције турских предузетника“ (ИАБ, ф. 17, к. 384, л. 12-15, СГБ – 7. заједничка седница свих већа од 19.06.1990. године).

¹²⁰⁰ ИАБ, ф. 17, к. 94, л. 34, СГБ – 5. седница од 11.03.1993. године.

¹²⁰¹ ИАБ, ф. 17, к. 131, л. 10-12, СГБ – 48. седница од 28.12.1995. године.

¹²⁰² Детаљније о развоју железничке инфраструктуре у Београду у: *Beogradski železnički čvor – almanah objekata* (grupa autora), Beograd 2014.

¹²⁰³ „Strategija izgradnje Beograda na početku trećeg milenijuma“, <http://aas.org.rs/strategija-izgradnje-beograda-na-pocetku-treceg-milenijuma/>, (23.12.2018).

¹²⁰⁴ По овом споразуму, руска страна је требало да обезбеди потребне количине челика за изградњу, као компензацију за део некадашњег совјетског дуга („Zašto nije izgrađen Treći savski most?“, *Vreme*, 16.08.2007, str. 36).

транспорт и акционарска друштва Метрополитен.¹²⁰⁵ Софијска власт је средства за радове прикупљала из приватизационих фондова.¹²⁰⁶ Предузеће Јавни транспорт имало је обавезу да се бави свим надземним радовима и обезбеди превоз грађевинског материјала, док је Метрополитен АД имао улогу планера за што стручније и рационалније инвестиционо улагање.¹²⁰⁷

У програму градоначелника Јанчулева за изградњу метроа (1994) прва фаза радова планирала се на тзв. првом метродијаметру, између градског насеља Љулин и центра града, са 5 станица и укупне дужине 6,5 километара.¹²⁰⁸ Планови градске власти предвиђали су да путовањем подземном железницом из најудаљенијим метро станица (Љулин, Младост) до центра града траје између 8-10 минута.¹²⁰⁹ По анализама фирме Метрополитен, завршетак радова на овој деоници обезбеђивао је превоз око 400 хиљада људи дневно.

На основу мишљења страних експерата, требало је обезбедити око 34 милиона долара за изградњу километра метро-трасе, што је било далеко повољније од светског просека (између 60-80 милиона долара).¹²¹⁰ Јанчулев је био незадовољан изостанком укупне суме планираних владиних дотација за 1993. годину сматрајући да је својом одлуком Влада Бугарске нарушила „организацију стратешки важног посла за Софију и читаву земљу“.¹²¹¹ У образложењу градске одлуке по којој је од Министарског савета затражено 80% средстава потребних за изградњу метроа у 1994. години Јанчулев је навео искуство из светске праксе по којем је су метро системи финансирани највећим деловом из државних средстава (70-85%), док је учешће градова било до 30%“.¹²¹²

Доласком Софијанског на чело главног града, градска власт је након решавања ургентних саобраћајних проблема (набавка возила за јавни превоз током 1996) за наставак изградње метроа град потписала кредитни уговор са Булбанком у висини од 165 милиона лева (35 милиона долара).¹²¹³ Захваљујући овим средствима, власт СДС у Софији успела је да током 1997. године успешно оконча прву фазу у изградњи метроа.

Након готово две деценије од почетка изградње Софијански је, у присуству државног врха Бугарске, свечано пустио у рад прву метро линију у Софији (28. јануара 1998).¹²¹⁴ Прва траса метроа са пет стајалишта између станица Сливница (у највећем софијском стамбеном комплексу Љулину) и Константин Величков изграђена је у дужини од 6,5 километара.¹²¹⁵ Међутим, изградња на читавом метродијаметру до центра града и станице Сердика овим није био окончан. Радови су су постајали све компликованији услед археолошких налазишта у том делу Софије. СОС је између 1998-1999. године уложила додатних 8 милијарди лева (4,7 милиона долара) за завршетак радова на станици *Ополченска* (1999).

¹²⁰⁵ Влада је у 1993. године обезбедила око 400 милиона лева (15,4 милиона долара) за наставак радова на изградњи Софијског метроа (ДАС, 65-15-6, л. 12, Решение №128 на Министарски съвет от 9 април 1993 година).

¹²⁰⁶ Людмилов-Луканов, К., *Развитие и ефективност...*, стр. 52-53.

¹²⁰⁷ Исто, стр. 54.

¹²⁰⁸ ДАС, 65-15-518, л. 44-45, Протокол от 41-то заседание на СОС, 26.01-27.01.1994. г, Строителна програма на обект „Метро“ и обекти на инженерната инфраструктура за 1994. г.

¹²⁰⁹ Исто, л. 45.

¹²¹⁰ Исто, л. 46-47.

¹²¹¹ Исто, л. 47. На основу ребаланса државног буџета Софији је за изградњу метроа током 1993. године обезбеђено око 400 милиона лева (око 15 милиона долара), што је било 55% од укупно планираних средстава почетком године.

¹²¹² Исто, л. 48-49.

¹²¹³ Однос лева и долара утврђен је након завршетка 1996. године, тј. реализације буџета и усвајања завршног рачуна за ту годину (АСОС, Приложение 1 км Решение № 1, по Протокол № 31 от 28.07.1997. г., Сборен отчет за 1996. година, л. 100).

¹²¹⁴ „Метротото тръгна!“, *Софийски новини*, 29.01.1998, стр. 1-2.

¹²¹⁵ Вожња метроом трајала је око 6 минута што је било 5-6 пута брже него конвенционалним саобраћајним средствима на тој релацији (Братоев, Стоян, *Разширение на метрото в София*, София 2004, стр. 14).

Убрзани развој метро система у Софији омогућен је између 1999-2000. након постизања споразума са Јапаном за изградњу метроа кредиту у висини 120 милиона долара. Софијански је октобра 2000. године свечано отворио метро станицу *Сердика*.¹²¹⁶ Ова станица, изграђена у близини трга Свете Недеље у централној градској зони, представљала је кључно чвориште за почетак радова на другом метродијаметру у правцу север-југ. Убрзаним развојем другог метродијаметра (2003-2012) Софија је у развоју метро система достигла европске стандарде.¹²¹⁷

Реализација стратегије развоја метроа у Софији и њен изостанак у Београду током деведесетих година биле су последица бољег економског статуса престонице Бугарске (могућност издвајања из градског буџета, државне субвенције, страни кредити) у односу на главни град СРЈ. Развој Београда је, поред тога, током друге половине осамдесетих година, био је значајно успорен услед пада укупне привредне активности у СФРЈ, али и слабостима у спровођењу оперативних развојних планова у развоју. Наслеђени проблеми из социјалистичког периода (непостојање комунално опремљених локација за индивидуалну стамбену изградњу, спорост и сложеност поступака за прибављање дозвола за градњу, недовољна ефикасност грађевинских инспекција) постали су још комплекснији насељавањем избегличког становништва са простора бивше СФРЈ.¹²¹⁸ Градска власт на челу са Небојшом Човићем (1994-1996) настојала је да мерама легализације и рушења бесправних објеката заустави тренд непланског ширења престонице, али су значајнији резултати изостали.¹²¹⁹

Развој градске инфраструктуре у условима драматичног економског пада и демографског „бума“ био је, током 1990-тих, нерешив проблем за све градске власти у Београду. Проблеми са финансирањем капиталних пројеката представљали су кључан разлог за значајна кашњења у реализацији планова уз честа одустајања од радова. Недостатак значајнијег новца за развој Београда био је горућа тема у расправама градске власти и опозиције.

Крајем 1989. године СГБ је у намери да привуче страни капитал за развој престонице добила сагласност Председништва СР Србије за формирање слободне царинске зоне у Београду. Овај план, који се темељио на на економској политици савезног премијера Марковића, требало је да Београд ближе повеже са ЕЕЗ преко већ постојећих бесцаринских модела трговине у свету. Формирано је акционарско друштво Слободна зона Београд (СЗБ) као „нови економски моста између Запада и Истока“ и прва фаза у ближе привредном повезивању Југославије са Западном Европом.¹²²⁰ Градска власт настојала је да формирањем СЗБ на простору од Београда до Панчева и Смедерева запосли око 70 хиљада радника како би привреда Србије остварила значајнији раст извоза и прихода, као и технолошког унапређења.¹²²¹ Амбициозни план са СЗБ, утемељен на нереалном, „несврстаном“ посматрању источноевропске транзиционе динамике, убрзо је доживео пропаст услед постјугословенског ратног распада и економских санкција УН.

Показатељи прве транзиционе фазе у развоју инфраструктуре у Београду (1989-1992) били су повољнији него у годинама обележеним потпуним или делимичним економским ембаргом

¹²¹⁶ АСОС, Приложение 2 км Решение № 1, по Протокол 55/08.03.1999. г, Справка за разходите по сборня бюджет на Столична община за 1999. год., л. 79.

¹²¹⁷ Брагоев, С., *Разширение на метрото...*, стр. 17-18.

¹²¹⁸ ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 42, СГБ – 37. седница од 23-24.02.1995. године.

¹²¹⁹ Човић и његови сарадници сматрали су да „велики број досељених лица без обезбеђења егзистенције, без стана и запошљања, објективно врши притисак кроз доградњу, надградњу и на ободним подручјима града почиње изградњу нових објеката, на простору који није опредељен за ову намену“. Градоначелник Београда сматрао је да постоји значајна одговорност општинских власти око подстицања или неспречавања бесправне градње (ИАБ, ф.17, к.130, Информација о активностима на легализацији и рушењу бесправно подигнутих објеката, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године).

¹²²⁰ Тако је Слободан Прохаска, директор овог новооснованог предузећа сматрао да „западне и далекоисточне земље мало познају прилике у Источној Европи, и обрнуто“ што је, наводно, за Београд представљало велику шансу (ИАБ, ф. 17, к. 384, л. 21-27, СГБ – 7. заједничка седница свих већа од 19.06.1990. године).

¹²²¹ ИАБ, ф. 17, к. 87, л. 9-20, СГБ – 22. заједничка седница од 22.06.1992. године.

(1992-2000). Иако у фази стагнације, саобраћајни развој Београда ишао је у правцу магистралних путева према Панчеву и Зрењанину, радова на обилазници Батајница – Добановци – Бубањ поток, са изградњом Остружничког моста на Сави.¹²²² Изградњом постројења за пречишћавање воде *Макиш I* (1987) градска власт је омогућила развој водоводне мреже, посебно регионалног водовода према Младеновцу. До краја 1992. године решен је велики део ранијих проблема у водоснабдевању за становнике делова општина Чукарица, Раковица и Палилула.

Истовремено, градска власт на челу са Унковићем отпочела је са развојем модерног канализационог система Батајница-Ушће са колекторима у централним и приградским зонама.¹²²³ Систем даљинског грејања у Београду побољшан је изградњом постројења на Чукарици (Баново Брдо, Сремчица) и Палилули (Борча), док је започето проширење постојећих система на Новом Београду, као и изградња нове топловодне мреже на Врачару и Савском венцу. Подизањем нових електроенергетских капацитета у Гроцкој (Калуђерица), на Чукарици (Жарково, Сремчица) и Новом Београду (Бежанија) осавременењен је систем снабдевања струјом пре свега у периферним градским зонама.¹²²⁴

Прве године транзиције обележене су и улагањима градских власти у установе здравства, културе и образовања. Систем здравствене заштите унапређен је новим објектима на Умци, у Батајници, Падинској Скели, Реснику и Винчи, а отпочела је доградња домова здравља на Старом Граду и Звездари као и објекта Универзитетске дечје клинике у Тиршовој.¹²²⁵ Реконструисан је, након Народног позоришта, и Атеље 212, обновљена Југословенска кинотека, а започети су припремни радови на објектима Позоришта на Теразијама и Бошко Буха. Средствима СГБ изграђен је модерни објекат Фармацеутског факултета, као и нове или дограђене школе у Миријеву, Винчи, Лазаревцу, Јакову, као и на Врачару и Звездари.¹²²⁶

Најзначајнији инфраструктурни пројекат започет у време власти Небојше Човића био је топлодалековод Обреновац-Нови Београд који је у условима санкција требало да значајно унапреди систем грејања и енергетске ефикасности у Београду.¹²²⁷ Овај пројекат започет је финансирањем из „примарне емисије новца“ (1993) подједнаким учешћем републичке и градске власти, да би од 1995. године највећи део средстава обезбеђивао Град Београд (51%), а остатак републичка влада, банке и фирме ангажоване на послу.¹²²⁸ Реализација ове значајне инвестиције обухватала је изградњу моста на Сави (Обреновац-Сурчин). Посао је био поверен фирмама Мостоградња и МИН, док је укупна вредност посла од стране Владе Србије била процењена на око 180 милиона долара.¹²²⁹

На основу података из анализе власти коалиције Заједно у Београду, у овај посао је до краја 1996. године инвестирано је око 27 милиона долара, док је план републичке владе предвиђао је завршетак свих радова до краја 1999. године.¹²³⁰ Након губитка власти у Београду, за социјалистичку власт у Србији је топлодалековод све више губио значај приоритета, па је његово финансирање, преко градске таксе од 3% на комуналне услуге, настављено значајно смањеним

¹²²² ИАБ, ф. 17, к. 87, Извештај о раду Скупштине града Београда и њених органа у периоду децембар 1989 – јуни 1992. године, СГБ – 22. заједничка седница од 22.06.1992. године.

¹²²³ Исто.

¹²²⁴ Исто.

¹²²⁵ ИАБ, ф. 17, к. 87, л. 25-26, СГБ – 22. заједничка седница од 22.06.1992. године.

¹²²⁶ ИАБ, ф. 17, к. 87, Извештај о раду Скупштине града Београда и њених органа у периоду децембар 1989 – јуни 1992. године, СГБ – 22. заједничка седница од 22.06.1992. године.

¹²²⁷ Идеја о овом топлодалеководу настала је током 1973. године у време светске нафтне кризе (ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 52-56, СГБ – 37. заједничка седница од 23-24.02.1995. године).

¹²²⁸ Исто.

¹²²⁹ Исто.

¹²³⁰ ИАБ, ф. 17, к. 56, Информација о реализацији програма изградње ванградског топловода од ТЕНТ-а до Новог Београда, СГБ – 7. заједничка седница од 29.05-04.06.1997. године.

средствима у време власти СПО.¹²³¹ Радови на мосту Обреновац- Сурчин, који је од 1997. године добио и намену транспорта војне механизације и опреме, прекинути су током бомбардовања НАТО.¹²³²

Средствима из наведене таксе градска власт СПС на челу са Човићем настојала је да омогући улагања у инвестиције и функционисање јавног градског и приградског саобраћаја, првенствено за набавку аутобуса, трамваја и тролејбуса, за наставак изградње Београдског железничког чвора и развој Беовоза, као и санацију и развој дотрајале путне опреме у Београду, локалне путеве, мостове. Овом таксом било је планирано да се обезбеде неопходна средства за завршетак водовода Макиш-Младеновац, као за проширење водопостројења Макиш.¹²³³ Образовањем мањинске владе СПО уз подршку СПС настављена је инфраструктурна политика социјалиста из времена Човића улагањима у водоводну и енергетску мрежу, али без значајнијих резултата у условима ванредног стања и ратне кризе (1998-1999).

Развој инфраструктуре у Софији, са друге стране, имао је континуирану фазу пада (1990-1995), да би у време градоначелника Софијског покренут убрзани развој престонице Бугарске (1997-2001). Након пада комунистичке власти, *кмет* Нинов је отворено критиковао све слабости у развојној политици Софије, која је, по њему, представљала „тампон зону“ између блокада врха државе и убрзаног раста становништва.¹²³⁴

Овај технократа детаљно је анализирао кључне проблеме инвестиционе стагнације у главном граду и изнео предлоге мера који су обухватили убрзан развој „транспортно-комуникационог система“ са изградњом метроа и нових саобраћајница. Нинов је подједнаку пажњу посветио модернизацији установа здравства и образовања, као и подизању еколошке свести код становника Софије, што је од краја осамдесетих година (проблеми са нуклеарном електраном Козлодуј, висока загађеност града Русе на Дунаву) била важна тема интелектуалних кругова у Бугарској.¹²³⁵

Краткотрајне градске владе БКП/БСП са председником СНС Ниновом (1989-1990) и ВСИК са „привременим“ градоначелником Каракачановом (1990-1991) настојале су да у Софији, у условима политичко-економских промена у Бугарској, обезбеде наставак стамбене изградње, одржавање комуналног реда и несметано снабдевање грађана неопходним намирницама.¹²³⁶ Најзначајнија одлука градских власти у овом периоду односила се на децентрализацију система за топлификацију Софије због потреба за разбијањем „монополистичких структура“ и диверсификације снабдевања енергентима.¹²³⁷ Ова одлука изазвала је значајне проблеме у испорукама топлотне енергије, па је власт СДС у Софији поново успоставила јединствено предузеће за грејање (*Топлификација Софија*) као акционарског друштва са већинским власништвом града(1993).¹²³⁸

Покушај „балансирања“ *кмета* Јанчулева између развојне и социјалне политике није дао значајније резултате у условима честих политичких сукоба са државном влашћу, привредног

¹²³¹ Инвестирана средства у топлодалековод током 1998. године износила су свега 19 милиона динара или 2,2 милиона долара што је више од десет пута мање од првобитних планова (ИАБ, ф. 17, к. 68, л. 82-85, СГБ – 16. заједничка седница од 17.12.1998. године).

¹²³² „Мост Обреновац – Сурчин од сутра отворен“, *Политика*, стр. 8, 29.11.2011. године.

¹²³³ ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 45, СГБ – 37. седница од 23-24.02.1995. године.

¹²³⁴ ДАС, 65-15-226, л. 41., 8-ма сесия на Столичния народен съвет, 13.01.1990. г.

¹²³⁵ Исто, л. 48; Тодић, В., „Касно дисидентство“..., стр. 31-39.

¹²³⁶ ДАС, 65-15-442, Решения към протокол № 23 с приложения към него от заседание на ВСИК на СНС, 12.11 – 22.11.1990. г.

¹²³⁷ Градски систем за грејање имао је четири велика подсистема који су значајно модернизовани у периоду 1975-1988. изградњом нових капацитета и преласком на коришћење гаса (ДАС, 65-15-465, Решения към протокол №15 с приложения към него от заседание на ВСИК на СНС, 07.10 – 11.10.1991. г).

¹²³⁸ ДАС, 65-15-495, л. 46, Протокол от 26-то заседание на СОС с приложения към него, 21.04.1993. г.

опадања и проблема са додатним финансирањем преко банкарских кредита и страног капитала. У инвестиционим плановима градоначелника јасно су се видели приоритети – изградња модерне саобраћајне инфраструктуре (метро, саобраћајнице) и стамбене изградње, решавање проблема са водоснабдевањем, уз улагања средстава у здравствене и образовне установе.

Услед смањених субвенција Министарства финансија и слабих резултата у приватизацији, градска власт Јанчулева у Софији имала је значајних проблема да реализује постављене циљеве. Изградња станова одвијала се све споријим темпом, од 2-3,5 хиљада станова годишње у постојећим градским насељима (стамбени комплекси Красна пољана, Овча купел, Обелја 2), уз пратеће објекте - школе и обданишта.¹²³⁹ Значајна средства уложена су у реконструкцију и обнову здравствених установа (Пета клиничка болница, Акушерско-гинеколошка клиника, Центар за лечење и рехабилитацију деце са церебралном парализом, Градска стоматолошка политклиника, Дом за мајку и дете).¹²⁴⁰

Престоничка власт на челу са Стефаном Софијанским у анализи завршног рачуна Софије за 1995. години отворено је критиковала партијског колегу Јанчулева и његове сараднике. Највеће замерке односиле су се на кредитне послове са банкама (*Софијабанк*, *Булбанк*), недовољно инвестирање у систем за водоснабдевање, као и застој у индивидуалној стамбеној изградњи у насељима Левски – Г и Суха река.¹²⁴¹ Критикована је државна власт БСП која је „грешкама у финансијској политици“ онемогућила редовне приходе Софије из разних пореза и такси, због чега је долазило до застоја у реализацији капиталних послова, пре свега, у раду комуналних предузећа.¹²⁴² С друге стране, оцењено је и да је градска власт Јанчулева испунила очекивања „континуираним улагањима“ у развој система метроа, обнову саобраћајница у ужем градском језгру, као реконструкцији великог броја установа у здравству и култури.¹²⁴³

Велика економска криза у Бугарској праћена распадом банкарског система значајно је утицала на скромне резултате нове градске власти (1995-1997), али су значајније промене кренуле након монетарне реформе и избором владе Ивана Костова. Економска и политичка стабилизација, уз значајније приватизационе приходе омогућиле су Софијанском да током 1998-1999. године организује значајни инвестициони замах у Софији који је по обиму и значају подсећао на резултате *кмета* Петра Междуречког у време државног социјализма (1978-1986).¹²⁴⁴

У буџету Софије за 1998. годину инвестиције су учествовале са чак 16,5% (49.7 милијарди лева) у односу на укупне пројектоване приходе (око 302 милијарде лева).¹²⁴⁵ У приходној структури инвестиционих средстава банкарско финансирање било је најзначајнији извор за реконструкцију и изградњу путне инфраструктуре до краја 1999. године (Булбанк, ОББ, Поштанска банка, Општинска банка, Хебросбанк, Корпоративна банка), а затим средства из приватизације. Буџетска средства за радове на новим линијама метроа, модернизацију водоснабдевања (Искар) и изградњу нових школа (стамбено насеље Овча Купел) била су предвиђена из државних субвенција и изворних градских прихода (таксе, порези).¹²⁴⁶ Доласком

¹²³⁹ ДАС, 65-15-495, л. 13, Протокол от 28-то заседание на СОС с приложения към него, том 3, 12.05-13.05.1993.г..

¹²⁴⁰ Исто.

¹²⁴¹ АСОС, Приложение 1 към Решение №1 по Протокол №9 1 от 25.04.1996.г, Сборен отчет на Столична община за 1995. година, л. 9-11.

¹²⁴² Исто, л. 12.

¹²⁴³ Исто, л. 15.

¹²⁴⁴ У време Междуречког у Софији је изграђено око 120.000 станова, булевар Бугарска, палата НДК, реконструирани кључни булевари – Александра Стамболијског, Драгана Цанкова и Ботевградско шосе (Жираджиев, С., *Софија каквато беше...*, стр. 45).

¹²⁴⁵ АСОС, Приложение №1 към Решение № 41 от 30.03.1998.г, Справка на приходите по Сборния бюджет на Столична община за 1998 година, л. 9-10.

¹²⁴⁶ „Социалните дейности и инвестиционните проекти са приоритети в бюджета на София за 1998“, *Капитал*, 04.04.1998, стр. 5.

на власт СДС у Бугарској, субвенције престоници порасле су на преко 15% од укупних буџетских средстава.¹²⁴⁷

Излазак Софије на европско тржиште капитала, остварени кредитни рејтинзи и успешне консултатске услуге познате француске банке *BNP Paribas* омогућиле су бугарској престоници склапање повољних кредитних аранжмана, уз испуњавање обавеза према домаћим банкама пре рока. Тако је, до почетка 1999. године, градска скупштина вратила целокупно задужење од 22,3 милијаде лева за изградњу капиталне инфраструктуре у Софији.¹²⁴⁸

Изборна 1999. година била је у знаку новог инвестиционог замаха, али и високог кредитног задуживања од готово 50 милиона долара, од чега је око 65% средстава добијено од страних банака.¹²⁴⁹ Највећи део средстава био је предвиђен за развој метроа, али и реконструкцију саобраћајница у центру града које су морале да буду проширене услед изградње надземних метро – улаза.¹²⁵⁰ За развој и реконструкцију софијских булеvara као и ремонт уличне мреже уложено је 12,3 милиона долара из кредита банака у Бугарској.

Најзначајније инвестиције односиле су се на изградњу новог булеvara Тодора Александрова и реконструкцију централне градске зоне (булевар Витоша), као и булеvara Марија Лујзадо Лавовог моста (табела 7). Захваљујући великом инвестиционом замаху током 1998-1999. године и добијању нових кредитних линија из европских банака, Софијански је остварио убедљиву изборну победу у времену опадања рејтинга СДС у Бугарској.¹²⁵¹

Табела 7: Инвестиционо финансирање у Софији средствима домаћих банака у периоду 1998-1999. године

Назив инвестиције	Вредност у милијардама лева
1. Реконструкција улице Алабин и булеvara Витоша до Трга Македонија	2,8
2. Реконструкција саобраћајница око споменика Васида Левског	0,8
3. Реконструкција булеvara Евлоги Георгиев	1,4
4. Изградња улица у насељу Овча Купел	1,5
5. Реконструкција булеvara Ботевградско шосе	2,0
6. Изградња путног правца Подујане-Слатина	3,0
7. Реконструкција улице Свети Наум	1,4
8. Реконструкција булеvara Марија Лујза до Лавовог моста	3,2
9. Реконструкција улице Хајдут Сидер	1,8
10. Реконструкција железничког правца у булевару Васкресење	0,785
11. Ремонт уличне путне мреже	3,615
УКУПНО	22,3*

Извор: АСОС, Приложение №3 кѓм Решение № 41 от 30.03.1998.г, Разчет за финансиране придобиването на дѓлотрајни материални активи за 1998. г.,, л.50.

* Укупна вредност кредита на дан 30.03.1998. године износила је око 12,3 милиона долара (1 долар=1820 лева)

¹²⁴⁷ Исто.

¹²⁴⁸ „Столичната община очаква 118 млн. долара от японски фонд за метрото“, *Капитал*, 16.01.1999, стр. 3.

¹²⁴⁹ АСОС, Приложение №1 кѓм Решение № 1 по Протокол 55 от 08.03.1999.г, Справка за приходите по Сборния проекта бюджет на Столична община за 1999. г, л. 77.

¹²⁵⁰ „Столичната община очаква 118 млн. долара от японски фонд за метрото“, *Капитал*, 16.01.1999, стр. 3.

¹²⁵¹ „60 хиљада гласови повеќе за Софијански от 1995“, *Демократија*, 18.10.1999, стр. 3.

Овим значајнијом инфраструктурном обновом Софија је изашла из прве фазе транзиционе економске стагнације (1990-1997), обележене решавањем акутних градских проблема у комуналним делатностима, и инвестиционим падом у односу на социјалистички период. Софија је, у поређењу са Београдом, почетком 21. века имала боље основе за убрзан привредни развој услед стабилније макроекономске политике и уласка на тржишта капитала у ЕУ.

Ратови на простору бивше Југославије, међународне санкције и бомбардовање НАТО 1999. године драматично су погоршали могућности за убрзани развој Београда и након демократских промена 2000. године. Нова градска власт ДОС морала је до 2004. године да решава нагомилане проблеме у престоници по ургентним приоритетима, последицама катастрофалног економског наслеђа из деведесетих година. Након тога у Београду је, са великим заостатком, започела значајнија инфраструктурна обнова (2004-2008), у време када је Софија постала престоница земље-чланице Европске уније (2004-2007), чиме је коначно окончала постсоцијалистичку фазу свог привредног и културног развоја.

4.2. Транзиција и буџетска политика

Постсоцијалистичка транзиција власти у Београду и Софији одвијала се у контексту промена уставно-правног положаја престоница и економских закона о трансформацији привредног система. То је утицало и на системске промене у вођењу финансијске политике у главним градовима СРЈ и Бугарске.

У том смислу, позиција Београда крајем осамдесетих година била је самосталнија од савезне и републичке власти, али је Београд имао обавезе да из својих прихода учествује у финансирању државних послова. У време реформе Анте Марковића, београдска власт сматрала је да су нова оптерећења савезне власти у пореза на промет услуга и добара додатан удар на посусталу престоничку економију.¹²⁵² Замерке СГБ на реформске мере у земљи односиле су се и на одузимање контроле цена у стамбеној политици и фиксирању цена у комуналној делатности и саобраћају. Градска власт затражила је од савезног врха формирање посебног новчаног фонда за финансирање ЈНА, као и државну интервенцију око наплате потраживања градске привреде у иностранству (грађевинарство, машинска индустрија).¹²⁵³

Централизацијом власти у Србији (1988-1990) Београд је изгубио део надлежности у образовању (плате запослених), правосуђу (општински судови, тужилаштво, затвори), док је градски Секретаријат унутрашњих послова (полиција) укључен у систем ресорног министарства.¹²⁵⁴ То ипак није у значајнијој мери утицало на смањење расхода у следећим годинама услед раста неплаћених обавеза према банкама и погоршања свих економских параметара у престоници.

Структура прихода у буџету Београда током деведесетих година није се значајније променила у односу на период социјализма. У периоду 1989-1990. године највећи део изворних градских прихода обезбеђивао се од пореза из личног дохотка (плата), републичког пореза на

¹²⁵² Председник градске Владе Златан Перучић сматрао је због савезних мера „Београд треба да издвоји за око 60% више средства него што би се обезбеђивало на основу пореза на доходак или пореза на плате или неку сличну основицу“ (ИАБ, 375., СГБ - 4. заједничка седница свих већа од 01.02.1990. године Закључак бр 3-50/90-XXVII-01 о мерама СИВ-а).

¹²⁵³ Исто.

¹²⁵⁴ Одлука о завршном рачуну буџета Града Београда за 1990. годину, *Службени лист Града Београда*, 07.06.1991. године, стр. 1-3.

промет производа, општинских пореза на промет непокретности као и различитих такси.¹²⁵⁵ Трансфери средстава са републичког нивоа власти чинили су далеко мањи део у приходној страни градског буџета.¹²⁵⁶

Крајем 1990-тих порези на лична примања чинили су свега 3-5% укупних градских прихода, што не би требало сагледавати у оквирима либералније државне пореске политике, већ на основу драстичног пада реалних плата и општег животног стандарда грађана.¹²⁵⁷ Најзначајнија средства у градској каси (око 65%) прикупљана су на основу посебне комуналне таксе на промет производа и услуга („такса од 3%“) као и прихода од коришћења градског грађевинског земљишта и комуналних добара од општег интереса. Остали приходи планирани су на основу пореза на промет производа и услуга, пореза на пренос апсолутних права, прихода из закупа градског пословног простора и пореза на имовину.¹²⁵⁸

Трошкови буџета у Београду директно су зависили од пада привредних активности у престоници. Крајем осамдесетих година буџети Београда показивали су позитиван салдо. Остварени новчани вишкови из разлика прихода и расхода депоновани су као банкарска штедња, док је део добити претваран и у градске робне резерве.¹²⁵⁹ Ово је подразумевало реализацију свих финансијских обавеза Београда, рачунајући и банкарска кредитна оптерећења са покрићима негативних курсних разлика изазваних флукуацијама и девалвацијама динара.¹²⁶⁰

Крајем социјалистичког периода средства за „доходак радне заједнице“ (плате градских функционера, запослених у градској управи и предузећима) представљала су натполовичну ставку у расходној страни буџета. Остали расходи односили су се на инвестиције, материјалне трошкове, куповину нових средстава за рад и амортизацију.¹²⁶¹

Буџетски дефицит Београда током деведесетих година представљао је хроничан проблем у вођењу финансијске политике у престоници. Криза у производном сектору и слабљење банкарских кредитних потенцијала крајем 1990. године наговештавали су лоше економске трендове, али су они добили убрзање услед распада државе и међународних санкција.¹²⁶²

Градске власти настојале су да, у условима драматичног пада јавне потрошње (1992-1993), одржавају висок проценат инвестиционих активности као кључног параметра расходне стране буџета, али су потребна средства била недовољна и за делимичну обнову опреме у комуналним предузећима.¹²⁶³ У овом периоду је извршена и коначна подела прихода између Града Београда и

¹²⁵⁵ Приходи из ових пореза у 1990. години износили су 497 милиона динара, односно 56% укупних прихода у Београду, односно 891 милион динара (ИАБ, ф.17, к. 79, Одлука о завршном рачуну буџета за 1990, број 400-77/91-XXXVII-01, СГБ – 13. заједничка седница свих већа од 06.06.1991. године).

¹²⁵⁶ Исто. Ова средства учествовала су са свега 3,5% у приходима Београда.

¹²⁵⁷ ИАБ, 62, СГБ - 12. седница од 17- 18.2.1998. године, Одлука о буџету Града Београда за 1998. годину, број 4-5/98-ХIII-01).

¹²⁵⁸ Исто.

¹²⁵⁹ На основу анализе укупног рачуна за 1988. године, градске власти су вишак средстава у висини од 7% реализованог буџета трансферисале као банкарски депозит (*Службени лист Града Београда*, Одлука о завршном рачуну буџета Града Београда за 1988. годину, 31.12.1988. године, стр. 462-463).

¹²⁶⁰ Исто, стр. 467.

¹²⁶¹ У 1988. години ови трошкови износили су 88 милијарди динара, или 60,5% укупних буџетских расхода (Исто, стр. 465).

¹²⁶² Тако је члан градске Владе Момчило Живковић приликом припреме плана и програма за развој Београда у 1991. години нагласио да се „не може рачунати на нови инвестициони замах од банака“ и да главни град мора да „улагањем у капиталну инфраструктуру, објекте од градског интереса и у припремање локација за градњу отвори нови инвестициони циклус од око 500 милиона долара“ (ИАБ, ф. 17, к. 73, л. 23-31, СГБ – 10. заједничка седница свих већа од 27.12.1990. године).

¹²⁶³ Приликом усвајања буџета за 1993. годину представници градске власти изнели су оцену да је „јавна потрошња у односу на 1991. годину реално мања за 60%“ (ИАБ, ф. 17, к. 95, л. 3-5, СГБ – 6. седница од 31.03.1993. године).

његових општина. Од укупног пореза на промет у Београду, републичком буџету припадало је 62% средстава, градском 30,5%, а општинским буџетима 7,5%.¹²⁶⁴

Монетарна стабилизација и суспензија санкција УН обезбедили су нешто повољнији амбијент за планирање и реализацију финансијске политике у Београду. Прва значајнија консолидација градског буџета могла је да се уочи приликом усвајања завршног рачуна за 1995. годину где су остварени приходи били већи од планираних, захваљујући значајним приходима из наплате таксе од 3% и коришћења градског грађевинског земљишта.¹²⁶⁵ Ипак, ово побољшање није било довољно за реализацију најзначајнијих пројеката развоја, јер је градска влада морала да највећи део средстава утроши на ремонте и обнову комуналних система (ГСБ, Београдске електране, Градска чистоћа, Београдски водовод и канализација).¹²⁶⁶

Субвенционисање највећих комуналних система оптерећених дуговима, а након укидања градске таксе од 3% (одлуком власти коалиције Заједно), довело је до новог дисбаланса између прихода и расхода у градском буџету. Ова ситуација је побољшана одлуком мањинске власти СПО да таксу од 3% врати као значајну приход за градске финансије (1998). Чак 25% укупних средстава у 1998. години потрошено је на инвестиције, ремонте и дотације у саобраћајну делатност, док је свега 0,3% средстава припадало инвестиционом улагању у друштвеним делатностима (здравство, социјална заштита, образовање, култура).¹²⁶⁷

Војна интервенција НАТО током 1999. године утицала је на нови пад привредне активности и зарада, па су и приходи на основу пореза на плате и имовину били значајно мањи од планираних.¹²⁶⁸ Нова власт након 2000. године морала је да се суочи са недостатком средстава у буџету, акумулираним дуговима застарелих комуналних система, празним стамбеним фондом и лошим стањем објеката у друштвеним делатностима у условима прогресивног и неконтролисаног развоја периферних градских зона (избегличка насеља, нелегална градња).

Компарацијом структура буџетских прихода у Софији и Београду уочавају се подударности око пореза на приходе грађана, пореза и такси на промет производа и услуга, као и пореза у надлежности *рејона* (општина). Буџетски дефицит био је једна од највећих слабости финансијске политике у Софији у првим годинама транзиције (1989-1991).¹²⁶⁹ Учешће пореза на приходе грађана (*данък върху общия доход*) у укупним приходима током 1990-тих износило је преко 40%.¹²⁷⁰

Значајну ставку у том буџетском разделу чиниле су субвенције Владе Бугарске, а њихов износ често је зависио од политичких односа између државног и локалног нивоа власти. Трансфери средстава Владе Бугарске Софији у периоду 1992-1995. године нису прелазили 5%

¹²⁶⁴ Тако су Граду Београду припали порези на имовину, на наслеђе и поклоне, на промет непокретности и права, боравишне таксе, накнаде за изградњу, одржавање и коришћење локалних путева и улица, приходи од камата на средства града депонованих у банкама, приходи јавних установа и служби, приходи од давања у закуп објеката града и установа, а градским општинама порези на доходак на приходе од пољопривреде, приходи од експлоатације шума, руда и рудног богатства и приходи експлоатације шљунка и песка. Приходи од локалних такси делили су се подједнако, док је Град Београд имао право на 96% прихода од накнаде за коришћење градског грађевинског земљишта који се оствари у градским општинама (ИАБ, ф. 17, к. 95, Одлука о утврђивању прихода који припадају Граду Београду односно Градским општинама, СГБ – 6. седница од 31.03.1993. године).

¹²⁶⁵ ИАБ, ф. 17, к. 135, Одлука о завршном рачуну буџета Града Београда за 1995. годину, број 400-180/96-III-01, СГБ – 53. седница од 31.05.1996. године.

¹²⁶⁶ Исто.

¹²⁶⁷ ИАБ, ф. 17, к. 69, Одлука о завршном рачуну буџета Града Београда за 1998. годину, број 4-20/99-III-01, СГБ – 1. нејавна седница од 21.04.1999. године.

¹²⁶⁸ ИАБ, ф. 17, к. 74, Одлука о завршном рачуну буџета Града Београда за 1999. годину, број 400-10/2000-III-01, СГБ – 24. седница од 15.03.2000. године.

¹²⁶⁹ ДАС, 65-15-475, л. 52, 8-мо заседание на СОС, 25.03.1992. г.

¹²⁷⁰ АСОС, Приложение №1 към Решение № 1 по Протокол 55 от 08.03.1999.г, Справка за приходите по Сборния проект бюджет на Столична община за 1999. г.

од укупних градских прихода, да би од времена „двоструке“ власти СДС (1997-1999) ове дотације биле знатно увећане (између 12-15%).

Такође, крајем деведесетих година, учешће банкарских кредита као прихода ван изворних надлежности значајно је порастао, као и средства из банкарских депозита, пре свега, из Општинске банке.¹²⁷¹ Ово је био и период значајног опорезивања, па су уведене таксе за упис деце у вртиће и предшколске установе, пружање административних и техничких услуга, за кућне љубимце. У значајнијем обиму увећане су инвеститорске обавезе око плаћања услуга за коришћење градског грађевинског земљишта, као и купопродаје станова.¹²⁷²

На основу приоритетних буџетских трошкова током деведесетих година могу се сагледавати главни правци финансијске политике у Софији. На самом почетку рада ВСИК извршена је анализа постојећег буџета из времена једнопартијске СНС (новембар 1990), која је показала његов развојни карактер. Расходи на изградњи и обнову инфраструктуре и развој комуналних система износили су преко 50% од укупних расхода у буџету.¹²⁷³ Плате запослених учествовале су са око 20% у укупним трошковима, што је била пракса све до краја 1999. године.¹²⁷⁴

Раздео о приходима и расходима градских рејона (општина) био је јасно назначен у свим плановима и завршним рачунима буџета Софије. Законом о локалној самоуправи била је предвиђена обавеза главног града да обезбеди одређену финансијску самосталност рејона преко приходовања дела такси и пореза. Са друге стране, градска скупштина имала је обавезу да дотацијама најсиромашнијим рејонима помогне успостави равномернији развој свих делова Софије.¹²⁷⁵

Проблеми са буџетским дефицитом у Софији изазивали су проблеме градској власти око одређивања приоритетних области финансирања. Између 1990-1992. године неколико пута су вршене промене око реализације капиталних расхода због утицаја спољних фактора (инфлација, скок цена хране, опреме и материјала, одлука државне власти о повећању плата запослених у системима локалне управе). Такође, слаба наплата пореза и такси веома је утицала на слабу реализацију планираних инвестиционих расхода.

ВСИК је додатним финансирањем програма трансформације „тоталитарне до социјално-економске стамбене политике“ настојао да одржи темпо стамбене изградње из времена државног социјализма, што је у условима пада привредне активности изазвало „расходну неравнотежу“ и смањене издатке за одржавање постојећег нивоа комуналних делатности и услуга у друштвеном сектору.¹²⁷⁶ Због тога је први вишепартијски сазив СОС са *кметом* Јанчулевым усвојио нову организациону структуру комуналних делатности које су, као „слаба карика града“ субвенционисане преумеравањем средстава из других планираних расхода, пре свега из средстава за стамбену изградњу.¹²⁷⁷

Економска криза и хиперинфлација у Бугарској (1996-1997) негативно су утицале на континуирану наплату прихода што је директно доводило да проблема око реализације финансијских обавеза СОС према сопственим предузећима и јавним установама. Зато је дошло

¹²⁷¹ Исто, л. 75. Током 1999. године планирани приходи на основу депозита градске власти у банкама чинили су 2% укупних прихода.

¹²⁷² Исто, л. 76-77.

¹²⁷³ ДАС, 65-15-443, Решения към Протокол №23 с приложения към него от заседание на ВСИК на СНС, 12.11.1990.г.

¹²⁷⁴ АСОС, Приложение №1 към Решение № 1 по Протокол 55 от 08.03.1999. г, Справка за приходите по Сборния проект бюджет на Столична община за 1999. г, л. 84.

¹²⁷⁵ „Закон за местното самоуправление и местната администрация - редакция от 17.09.1991. г., <http://web2.apis.bg/sofiacouncil/p.php?i=10053>, (22.06.2016).

¹²⁷⁶ ДАС, 65-15-447, Решения към Протокол №2 с приложения към него от заседание на ВСИК на СНС, 28.01-27.02.1991. г.

¹²⁷⁷ ДАС, 65-15-475, л 61-64, 8-мо заседание на СОС, 25.03.1992. г.

до значајнијих буџетских „напрезања“ да се, посебно у условима *Водне кризе*, обезбеди несметан рад здравствених установа, центара за социјални рад, школа и обданишта. Градска јавна предузећа која су била зависна од субвенција СОС (одржавање путева, чистоће, зеленила, топлификација) добијала су средства са значајнијим кашњењима што је утицало на реализацију њихових обавеза око одржавања комуналне хигијене у Софији.¹²⁷⁸

Консолидација реализације планираних буџетских обавеза успостављена је након увођења монетарне стабилности у Бугарској (1997) и додатних значајнијих извора финансирања за престоницу Бугарске (средства из приватизације, банкарски кредити). Током 1998. године градска власт је успела да успостави ниво финансирања из 1995. године успостављањем механизма континуираног прикупљања буџетских средстава, чиме је решаван и проблем дефицита из претходних година.¹²⁷⁹

Додатни извори финансирања омогућили су градоначелнику Софијанском и председнику СОС Николову планирање развојно-социјалног буџета за изборну 1999. годину. Градска власт је определила значајнија средства за социјалне додације (пензиони додаци, смањење цене хране у обдаништима и предшколским установама, додатно финансирање центара за социјални рад), док је градска скупштина, на основу одлука Владе Бугарске, донела мере о повећању минималне цене рада у администрацији и јавним предузећима.¹²⁸⁰

Стабилизација финансијских токова у Софији крајем деведесетих година била је праћена све вишом стопом задуживања и додатним финансијским трошковима градских предузећа. Ипак, организовањем вишег нивоа привредне активности, градска власт у Софији је настојала да омогући и раст плата запослених. То је било значајно због подизања животног стандарда становништва, али и повећања прихода, јер се опорезивањем тих средстава обезбеђивала се скоро половина укупних средстава у градској каси.

Основни проблеми економске транзиције у Београду и Софији били су изазвани сличним узроцима. Привредна криза и Југославији и Бугарској у периоду позног социјализма била је праћена падом производне ефикасности и тржишне конкурентности, буџетским дефицитом, нарастајућим дуговима у банкарском систему и растом финансијских обавеза према међународним повериоцима. Реформски покушаји у обе државе на крају социјалистичког периода остали су кратког дometа. Економски програм савезног премијера Анте Марковића, који је нудио темељно реструктурирање југословенске привреде, срушио се у националним и међурепубличким антагонизмима, који су, на крају, довели до ратног распада земље. С друге стране, у Бугарској је „самоуправна“ реформа (1987) требало да, под притиском промена у СССР, либерализује привредни амбијент, али без укидања партијског монопола БКП на челу са Живковом.

Почетак економске трансформације у Србији дешавао се у сенци бурних политичких процеса у Југославији. Проблеми у недостатку финансијског капитала за спровођење привредних промена покретали су промашене пројекте (Зајам за препород Србије). Власт у Србији извршила је и упад у платни систем СФРЈ преко примарне емисије од стране НБС у време првих

¹²⁷⁸ АСОС, Приложение №1 към Решение № 1 по Протокол 9 от 25.04.1996. г, Сборен отчет на Столична община за 1995. г, л. 5-6.

¹²⁷⁹ „Социалните дейности и инвестиционните проекти са приоритети в бюджета на София за 1998“, *Капитал*, 04.04.1998, стр. 4.

¹²⁸⁰ АСОС, Приложение №1 към Решение № 1 по Протокол 55 от 08.03.1999.г, Справка за приходите по Сборния проект бюджет на Столична община за 1999. г, л. 88-101.

вишестраначких избора у Србији.¹²⁸¹ С друге стране, у Бугарској је брза економска либерализација са почетком приватизације погодовала само припадницима номенклатуре. Припадници ових олигархијских структура су на почетку привредне транзиције искористили отуђени државни капитал којим су, по ниским ценама, откупљивали акције становништва и постајали власници великих делова некадашње државне имовине и предузећа у Бугарској.¹²⁸²

Градске власти у Београду и Софији, почетком деведесетих година, настојале су да одрже ниво привредних активности (грађевинарство, трговина, занатство, развој мале привреде) из периода позног социјализма, али су њихови, често преамбициозни планови били онемогућени макроекономским показатељима на државном нивоу. Иако је извршна власт у Србији и Бугарској у транзиционом периоду задржала могућност субвенционисања главних градова, овакви трансфери често нису могли да се реализују у потпуности услед недостатка средстава у државној каси. Због тога је, посебно у Софији, често долазило до сукоба градских и државних власти, посебно у годинама социјалистичких влада (1995-1997) или извршне власти под контролом БСП, ДПС, безбедносних и криминалних група (влада Љубена Берова, 1992-1994).¹²⁸³

Градске власти СДС биле су незадовољне односом социјалистичке владе према најважнијим пројектима за развој престонице (изградња метроа и обнова саобраћајне инфраструктуре, реконструкција енергетског сектора), али и опструкцијама олигархијских група у пословима градских комуналних система (водоснабдевање). С друге стране, у Београду је, сем у време власти коалиције Заједно, режим СПС имао контролу над влашћу своје градске партијске структуре (1990-1996) и управом СПО (1997-1999), што му је омогућавало да одређује приоритете локалних политика.

Економски опоравак у обе престонице зависио је од снаге монетарних и економских реформи у СРЈ/Србији (1994) и Бугарској (1997) којима је, на почетку, заустављана хиперинфлација, успостављана валутна конвертибилност и стабилизован банкарски сектор.¹²⁸⁴ У Београду је спори привредни раст и након слабљења постдејтонског режима санкција заустављан неспремношћу режима да „одблокира“ транзициони процес (1996-1998), да би бомбардовање НАТО уништавањем инфраструктуре и привредних капацитета (енергетика, хемијска индустрија) довело у питање функционисање градских комуналних система и живота у престоници.

С друге стране, монетарна реформа у Бугарској била је основа за почетак привредног опоравка земље и њене престонице. Градска власт у Софији је до 2000. године убрзањем приватизације, страним инвестицијама, продајом градских акција на иностраном тржишту капитала и кредитима обновљеног банкарског сектора у Бугарској започела привредну обнову (метро, саобраћајнице, комунални системи, станоградња, друштвене делатности) стварајући повољн пословну климу за долазак значајнијих страних инвестиција.

Дубина економске трансформације у Београду и Софије може се, поред макроекономских утицаја и капиталних инвестиција, сагледавати у контексту приватизационог процеса и реституције. У Београду је власничка трансформација, започета реформским пакетом федералне владе (1989) наишла на недовољну подршку републичких и градских власти које нису биле спремне да уђу у дубљу реконструкцију застарелих и гломазних индустријских система.¹²⁸⁵ У одбрани своје позиције наводили су негативне ефекте реформе (пад индустријске производње)

¹²⁸¹ „Операција у Народној банци“, *НИН*, 04.11.1999, стр. 4-5.

¹²⁸² Чалџков, Иван и др., *Мрежите на прехода: Какво всъщност се случи в България след 1989 г.*, София 2008, стр. 24-34.

¹²⁸³ Немачки истраживачки новинар Јирген Рот сматра да је у Бугарској између 1992-1994. године „мафија добила своју државу“ [„1993: Љубен Беров – сламнати човек“, <https://bnr.bg/sr/post/100580383>, (15.12.2019)].

¹²⁸⁴ Ostojić, S., „Modeli restrukturiranja bankarskih sistema...“, стр. 209, 217.

¹²⁸⁵ ИАБ, ф. 17, к. 375, л. 3-40, СГБ - 4. заједничка седница свих већа од 01.02.1990. године.

који је, иначе, био присутан у власничким трансформацијама на читавом простору ЦИЕ без обзира на врсте приватизационих модела.

Иза оваквог става крила се намера руководства у Србији да нужним мерама у правцу економске транзиције не угрози сопствени монопол власти. Због тога је приватизација у Србији након 1992. године обухватила углавном државна предузећа у трговини и део пропалих форми под контролом локалних самоуправа. Поред наведеног, поништавање „акцијске приватизације“ 1994. године правдано је губитком вредности деоница у време хиперинфлације, чиме је држава успостављала додатну контролу у привреди Србије и Београда. Нови приватизациони талас (1997), након продаје мањинског пакета Телекома иностраним партнерима, није обухватио велике привредне системе. Ова предузећа су у условима привредне кризе 1990-тих и одржавања „спољног зида“ сакција постали изразито нерентабилни, а избијање кризе на Косову и бомбардовање НАТО додатно су погоршали њихове билансе и вредност имовине.

У Софији је градска власт СДС на почетку транзиционог периода планирала приватизацију предузећа са лошим пословним билансима и дела градске имовине како би из приватизационог фонда финансирала најважније инфраструктурне пројекте у престоници. Међутим, економски резултати прве фазе приватизације нису дали очекиване резултате, док је, попут београдског примера, развој приватног предузетништва углавном обухватио сектор трговинских делатности.¹²⁸⁶ Бољи резултати остварени су након 1997. године када је градска власт започела приватизацију градског грађевинског земљишта у већем обиму. Оваква мера је, поре днаведеног, омогућила додатне приходе у градску касу на основу разних такси и пореза.

Динамику економске транзиције у престоницама вредно је анализирати и на основу реституције, који у Београду, током деведесетих година, није био ни започет. У Софији је, насупрот томе, повратак имовине претходним власницима био утемељен на политичком консензусу. Реституциони процес у Софији пратили су многобројни проблеми, посебно око исплате надокнада за објекте и земљиште које, због пренамене или рушења, није било могуће укључити у поступак повратка претходним власницима. Без обзира на разне законске и административне мањкавости, у Софији је до краја деведесетих година поступак реституције обухватио преко четири петине национализоване имовине из периода државног социјализма.

¹²⁸⁶ На крају 1995. године у Београду је, у односу на порекло капитала и облик својине, пословало око 63 хиљаде фирми, од чега је око 58 хиљада припадало приватном сектору, са преко 34 хиљада приватних трговинских радњи (*Статистички годишњак Београда за 1995. годину*, Београд 1996, стр. 16).

IV УРБАНА ТРАНСФОРМАЦИЈА

1. Основна обележја урбаних промена у постсоцијалистичким градовима Централне и Источне Европе

У савременој урбаној социологији¹²⁸⁷ постоје различити приступи у проучавању развоја градова у 20. веку. Присталице еколошког приступа (Георг Зимел, Роберт Езра Парк, Луис Вирт) не праве разлику између развоја градова у капитализму и социјализму због међусобних утицаја индустријализације и урбаних промена.¹²⁸⁸ По њима, друштвено-политички систем није кључан фактор у развоју савремених градова, већ просторни размештај становника који диктира темпо економских промена.¹²⁸⁹

С друге стране, заговорници неомарксистичког приступа у социологији града (Мануел Каstelс, Андре Гундер Франк, Анри Лефевр, Сретен Вујовић) сматрају да начин производње непосредно утиче на динамику урбанизације.¹²⁹⁰ Ови научници напомињу да развој западног (капиталистичког) модела града зависи од привредног нивоа државе или региона, што је блиско ставу Имануела Валерштајна о подели градова у земљама светског центра, полупериферије и периферије.¹²⁹¹ У складу са тим, урбани развој градова у државама Трећег света доводи се у питање, јер постоји диспропорција између пораста броја становника са економским напретком, запошљавањем и побољшањем социјалног положаја људи.¹²⁹²

У односу на неомарксистичко потенцирање начина производње, присталице неовеберијанског приступа (Иван Селењи, Питер Сандерс, Саскија Сасен) као кључне факторе у процесу урбанизације истичу различите врсте организације друштвених и привредних односа. Селењи се детаљније бавио концептом хипоурбанизације (подурбанизованости) у градовима земаља државног социјализма. Проблем социјалистичке подурбанизованости, по Селењију, последица је неусклађивања нивоа урбанизованости у односу на индустријски развој. Оваква подурбанизованост за последицу је имала слабију развијеност комуналних система и инфраструктуре у односу на капиталистичке градове.¹²⁹³

У социјалистичким европским градовима убрзана индустријализација, углавном преко развоја тешке индустрије, одвијала се у условима малог пораста урбаног становништва и ниске личне потрошње. Државе попут Бугарске и Румуније, са ниском почетном стопом индустријског раста, након 1945. године посебно су инвестирале у развој ове привредне гране.¹²⁹⁴ Висок ниво

¹²⁸⁷ Урбана социологија (социологија града) је социолошка дисциплина која се бави проучавањем структура града и динамиком њихових промена у циљу остваривања савременог и прогресивног урбаног развоја. Детаљније о развоју урбане социологије у: Вујовић, Сретен, Petrović, Mina, „О класичној и новој урбаној социологији“, *Урбана социологија* (priređili Sreten Vujović i Mina Petrović), Beograd 2005, str. 13-68.

¹²⁸⁸ Petrović, Mina, „Globalizacija i gradovi“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No.2, Beograd 2004, str. 21.

¹²⁸⁹ Backović, Vera, „Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji“, *Sociologija*, Vol. XLVII, No.1, Beograd 2005, str. 28.

¹²⁹⁰ Урбанизација је процес пораста броја становника у граду, у условима изградње градског подручја и његовог територијалног ширења. Урбанизација је често праћена и трансформацијом села у насеља градског типа. Детаљније о различитим могућностима дефинисања и сагледавања процеса урбанизације у: Вујовић, Сретен, *Људи и градови*, Budva, 1990, str. 19-31.

¹²⁹¹ Petrović, M., „Globalizacija i gradovi“..., str. 21.

¹²⁹² Исто.

¹²⁹³ Pikvens, Kris, „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope“, u: *Урбана социологија* (priređili Sreten Vujović i Mina Petrović), Beograd 2005, str. 348.

¹²⁹⁴ Државе попут Бугарске и Румуније, са ниском почетном стопом индустријског раста, након 1945. године посебно су инвестирале у развој ове привредне гране. Од средине шездесетих година, Румунија је развијала убрзану индустријализацију стаљинистичког типа, са готово 50% од укупних инвестиционих средстава. У Бугарској је

улагања у индустрију праћен је ограниченим развојем градске инфраструктуре и услуга, а један од кључних проблема био је мањак стамбеног простора за раднике у градској привреди.¹²⁹⁵ Пренос дела војних постројења из СССР утицао је на степен развоја социјалистичких градова у ЦИЕ организујући њихово груписање у војно-индустријски „ланац снабдевања“ Варшавског пакта.¹²⁹⁶

За разлику од социјалистичког примера, у тржишно оријентисаним градовима на Западу индустријски замах равномерно је усклађиван са развојем саобраћајница, модерних стамбених насеља и комуналних система. Појава и примена информационих технологија током седамдесетих година у САД и Западној Европи утицала је на трансформацију градских привреда у којима производња све више уступа место услугама, односно потрошњи.¹²⁹⁷ На тај начин развијани су постмодерни градови у којима је деиндустријализацију пратио значајнији раст мултинационалних компанија из терцијарног (трговина, угоститељство, банкарство) и кварталног (образовање, наука, медији, култура, здравство) сектора, као и конзумеризам добара и услуга.

Процес урбанизације је, између 1945-1960. године, у свим земљама државног социјализма зависио од централног планирања економског развоја, који је подразумевао усвајање стратегијских одлука у партијско-административном апарату.¹²⁹⁸ Чланице СЕВ су, независно од међусобних разлика у степену урбанизованости, биле под притиском совјетских „инструкција“ о брзој индустријализацији, али су развијале и сопствене стратегије развоја.¹²⁹⁹ То је значајно утицало да број урбане популације у свим социјалистичким земљама Централне и Источне Европе достигне барем 50% од укупног броја становника, по чему су биле испред социјалистичких земаља ван СЕВ - Југославије (46%) и Албаније (35%).¹³⁰⁰

Прве урбанистичке стратегије развоја одобрене од партијско-државних апарата појавиле су се у Мађарској почетком 1960-тих, нешто касније у Чехословачкој, у Југославији (Словенија), Мађарској Источној Немачкој и Пољској.¹³⁰¹ У другом таласу ових стратегија током 1970-тих (Пољска, Чехословачка), нова градска језгра развијала су се спорије од планираног. Пољски планери развоја у то време предвиђали су спонтани раст градских зона у комбинацији са развојем средњих агломерација у мање развојеним деловима земље, а слично је било и у Источној

улагано 42-45% средстава у индустријски развој, док у Мађарској индустријске инвестиције нису прелазиле трећину (Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 221).

¹²⁹⁵ Социјалистичка хипоурбанизација у Европи разликовала се од азијских социјалистичких примера које карактерише „нулти урбани раст“ (Pikvens, K., „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli...“, str. 349-350).

¹²⁹⁶ Совјетске војне инвестиције додатно су индустријализовале средње и мање градове у источним деловима савезничких држава попут Лублина у Пољској, Банске Бистрице и Кошица у Чехословачкој, Мишколца и Дунајвароша у Мађарској, Браиле и Јашија у Румунији, Бургаса и Варне у Бугарској [Hamilton, Ian, „The external forces: Towards globalization and European integration“, *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (ed. by Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), United Nations University Press, 2005, str. 84-85].

¹²⁹⁷ Petrović, M., „Globalizacija i gradovi“..., str. 24.

¹²⁹⁸ Почетком 1950-тих у Чехословачкој 50% становника Чехословачке живела је у градовима, у Мађарској и Пољској око 40%, за разлику од Албаније, Бугарске, Југославије и Румуније где је у просеку готово двоструко мање људи живело у урбаним регијама у односу на села [Musil, Jiri, „City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies“, u: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (ed. by F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), United Nations University Press, 2005, str. 36].

¹²⁹⁹ Musil, J., „City development in Central and Eastern Europe...“, str. 31.

¹³⁰⁰ На крају социјалистичког периода, број градског становништва у Источној Немачкој и Чехословачкој прелазило је 75%, у Бугарској 66%, Пољској 62%, Мађарској 60% и Румунији 51% (Hamilton, I., „The external forces: Towards globalization...“, str. 84).

¹³⁰¹ Исто, стр. 83.

Немачкој. У Совјетском Савезу, у истом периоду, развијан је систем „групног насељавања“, са усклађивањем економских потреба државе и социјалних потреба становништва.

Током осамдесетих година у социјалистичким земљама нису се појавили нови модели урбаног развоја, па су постојећи само модификовани. У западном делу Чехословачке државне субвенције за привредни развој и изградњу приватних кућа требало је да спречавају депопулацију и помогну успостављању равномернијег развоја. Изузетак је представљала Румунија у којој је партијски врх са Чаушескуом подстицао радикална решења „урбане систематизације“. Спровођењем ових „мера“ уништана су предратна градска језгра због изградње индустријализованих административно-регионалних центара у којима је планирано масовно запошљавање радништва.¹³⁰²

Социјалистичка урбанизација одвијала се у амбијенту државне контроле над капиталним градским ресурсима, док је земљиште предвиђено за различите видове инвестирања било ван токова тржишних односа.¹³⁰³ У социјалистичком граду доминирала је „стамбена класа“, која је преко станарског права користила новоизграђени или национализовани животни простор у државном власништву. Индивидуална изградња, са друге стране, најчешће се спроводила инвестирањем средстава из личне иштећевине и банкарских зајмова.

Трансформацију постсоцијалистичких градова током 1990-тих потребно је сагледавати кроз њихово урбанистичко искуство из социјализма, али и поређењем са развојем модерних западноевропским градовима. Прекидањем централизованог економског и урбанистичког планирања, постсоцијалистички главни градови постали су административно и привредно самосталнији. Улогу стратешког развојног планирања све више је преузимало тржиште, на којем је постсоцијалистичка елита често успостављала критеријуме урбаног раста, засноване на интересима приватног капитала.

Позиција централног планирања ослабљена је недостатком средстава на државном и локалном нивоу, па се постсоцијалистички град крајем 20. века често развијао у хаотичним правцима „инвеститорског урбанизма“. Шематизовани обрасци социјалистичког града замењени су различитим видовима развоја моноцентричних и полицентричних градских језгара и ревитализацијом старих урбаних зона. Урбана хијерархија социјалистичког града уступила је место неравномерном транзиционом развоју са јасно одвојеним градским језгром од периферије. Из распада социјалистичког друштвеног егалитаризма нарастала је све очигледнија социјална неједнакост, на коју је посебно утицала приватизација државних и друштвених станова.¹³⁰⁴

Смањење улоге државе у урбаном менаџменту пратило је успостављање приватне својине и тржишта некретнина.¹³⁰⁵ Истовремено, постсоцијалистички град и даље се знатно разликовао од постмодернистичког капиталистичког града у којем се социјална интеграција остваривала кроз конзумеризам и „индустрију културе“, уз примену различитих принципа деполитизације у формирању урбаног простора.¹³⁰⁶ С друге стране, на све већу тржишну оријентисаност постсоцијалистичких градова утицали су и тзв. спољни политички и економски фактори,

¹³⁰² Dumitrache, Liliana, „The Urban Nexus: Contradictions and Dilemmas of (Post)Communist (Sub)Urbanization in Romania“, *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*, Vol. 10, No. 1, May 2016, str. 43.

¹³⁰³ Petrović, Mina, *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd 2009, str. 57.

¹³⁰⁴ Golubchikov, Oleg, „The post-socialist city: insights from the spaces of radical societal change“, *A Research Agenda for Cities* (ed. by John R. Short), Social and Political Science 2017, str. 273-274.

¹³⁰⁵ Stanilov, Kiril, „Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation“, u: *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (ed. by Kiril Stanilov), Springer 2007, str. 8.

¹³⁰⁶ Petrović, M., *Transformacija gradova...*, str. 44.

повезани са неолибералним привредним променама и интеграцијама држава ЦИЕ у Европску унију.¹³⁰⁷

Нестанак стратешке социјалистичке урбанизације и планова о равномерном регионалном развоју довео је до појаве транзицијских добитника и губитника међу градовима, где су по правилу највећу корист имале престонице и велики административни центри.¹³⁰⁸ Деиндустријализација постсоцијалистичких метропола праћена је готово истовременим приливом капитала мултинационалних компанија, односно развојем банкарских и трговинских делатности. Ови градови укључивали су се у тзв. мрежу глобалних (светских) градова, развијану уз подршку информационих технологија, у којој су, по правилу, заузимали мање важну улогу.¹³⁰⁹

Слободни централни простор постсоцијалистичких градова током деведесетих година интензивно се користио за комерцијалне сврхе. То их је приближавало социопросторним стандардима модерних капиталистичких градова, који су, за разлику од социјалистичких, ограничавали коришћење урбаних језгара за становање.¹³¹⁰ Успостављање тржишта некретнина у земљама ЦИЕ након 1990. године омогућила је пословним агенцијама да купују станове по ниским ценама и да их након реконструкције продају или издају као пословни простор за различите услужне делатности.

Локална власт је, попут приватних лица, продавала или издавала градски пословни простор чиме су некадашњи малопродајни објекти и установе културе добијали нове садржаје. Домаћи инвеститори посебно су били заинтересовани за куповину неискоришћеног градског грађевинског земљишта, али и за откуп старих и напуштених објеката који су после обнове углавном имали комерцијалну функцију. Поред тога, стране компаније би, привучене остваривањем високих профита у услужним делатностима, често у урбаним језгрима градиле нове, високоспецијализоване објекте уместо неадекватних, постојећих.¹³¹¹

Депопулација градских центара текла је упоредо са интензивним приватним инвестирањем у бизнис-центре, а широм урбаних регија убрзано су подизани малопродајни објекти.¹³¹² Они су најпре били груписани у различите видове уличне трговине која је, након либерализације увоза, добијала посебан подстицај. Улична трговина у време транзиционог конзумеризма заменила је пропале социјалистичке малопродајне системе и имала је позитивне, али ограничене ефекте на запосленост грађана у условима распада индустријализоване економије. Приватни трговински сектор у постсоцијализму достигао је врхунац појавом шопинг-молова, преко којих су инострани ланци робе широке потрошње улазили на тржишта Централне и Источне Европе. Шопинг молови су од стране локалних власти представљани грађанима као средство за економску и социјалну модернизацију, док је у чланицама ЕУ, истовремено, услед презасићености тржишта, њихов развој успораван разним ограничењима локалних политика према трговинском сектору.¹³¹³

Талас постсоцијалистичке стамбене приватизације праћен је и успостављањем реституције где би, најчешће, предратни власници власништво нудили тржишту некретнина. Њиховом

¹³⁰⁷ Tsenkova, Sasha, „Beyond transitions: Understanding urban change in post-socialist cities“, u: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (ed. by Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić), Physica-Verlag Heilderberg-New York, 2006, str. 23-24.

¹³⁰⁸ Backović, V., „Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji“..., str. 31-32.

¹³⁰⁹ Позиција градова у „светској мрежи“ одређује се на основу утицаја који остварује мултинационални капитал, односно концентрација његових управљачких тимова на глобалном или регионалном нивоу. У Варшави, Прагу и Будимпешти инвестирано је више од 80% укупног страног капитала у постсоцијалистичким земљама, јер су ови градови поседовали потребне технолошке, инфраструктурне и административне ресурсе за долазак међународних компанија (Petrović, M., „Transformacija gradova...“, str. 24-32).

¹³¹⁰ Backović, V., „Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji“..., str. 33.

¹³¹¹ Исто, стр. 34.

¹³¹² Stanilov, K., „Taking stock of post-socialist urban development...“, str. 8.

¹³¹³ Petrović, M., „Transformacija gradova...“, str. 233.

конверзијом у луксузне животне просторе или висококомерцијализоване објекте отпочео је процес постсоцијалистичке „пионирске“ центрификације.¹³¹⁴ У субурбаним деловима појединих престоница током 1990-тих, на местима некадашњих викенд-насеља и социјалистичких „павиљона“, покренута је изградња скупих и модерних објеката.

У првих неколико година након транзиционих промена, постсоцијалистички европски градови развијали су се у условима дерегулације, снажног деловања неолибералног, међународног утицаја (ММФ, Светска банка) и слабљења државно-административне контроле.¹³¹⁵ Наставак њихове трансформације био је одређен привредном снагом државе, политичком стабилношћу, и спремношћу институција да креирају и спроводе нове урбане стратегије развоја. Због тога су у достизању савремених урбаних стандарда градова у Западној Европи највише напредовали градови у бившој Источној Немачкој.

Услед брзих и обимних капиталних инвестиција, градови у Мађарској и Словенији нису до краја успоставили механизме административне регулације раста, што је у још мањој мери било присутно у градовима Пољске, Чешке и Словачке. У Русији је тржишни развој градова контролисан политичким и личним интересима државних и локалних олигархија. Трансформација градова у Румунији и Бугарској одвијала се у најспоријем ритму због мањка капиталних инвестиција и коруптивних слабости јавног надзора.¹³¹⁶

2. Постсоцијалистичка урбанизација Београда и Софије

Београд је до 1989. године, у односу на све реалсоцијалистичке престонице, одржавао предности у урбаном развоју због вишег животног стандарда и елемената тржишних односа у социјалистичком самоуправљању.¹³¹⁷ Након тога његова урбана трансформација дешавала се у општим постсоцијалистичким оквирима промена, али са врло израженим негативним ефектима услед централизације политичке моћи и економске изолације. С друге стране, локална власт у Софији, иако је од почетка 1990-тих показивала самосталност у административном одлучивању и тржишну отвореност, није успевала да значајније утиче на урбани развој у симултаним процесима наглог привредног опадања, приватизације и реституције имовине.

За обе престонице у овом периоду карактеристично је одустајање од централизованих форми урбанистичког планирања и доношење законске регулативе неусклађене са темпом дивергентног развоја. У центру социјалистичког Београда било је концентрисано становање, чија је густина опадала ка периферији и њеним индустријским зонама.¹³¹⁸ Нелегална градња, која се током 1970-тих појавила се као последица успореног привредног раста и интензивнијег прираштаја становништва из провинције, добила је транзициони замах у условима урбанистичке дерегулације.¹³¹⁹ Законом о планирању и уређењу простора и законом о изградњи (1995) власт је

¹³¹⁴ Вера Бацковић процес *центрификације* дефинише као „промену физичке структуре стамбених објеката или њихове намене на централним градским локацијама, коју прати промена социјалних карактеристика људи којима су реновиран или нови објекти намењени“. Феномен центрификације иначе је карактеристичан је за развој постмодерних западних градова (Bacović, Vera, *Džentifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada*, Beograd 2018, str. 9).

¹³¹⁵ Bacović, V., „Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji“..., str. 41.

¹³¹⁶ Tosics, Ivan, „City Development in Central and Eastern Europe since 1990“, u: *Globalization and Transformation in Eastern and Central European Cities*, (ed. by F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo: The United Nations University, 2003, str. 72-73.

¹³¹⁷ Petrović, M., *Transformacija gradova*..., str. 235.

¹³¹⁸ „Идентитет Београда уништен општинским егоизмом“, *Београдске новине*, бр. 1, 06.06.1992, стр. 6-7.

¹³¹⁹ У Београду је 1975. године евидентирано око 11 хиљада бесправно изграђених стамбених зграда, као и око 12,5 хиљада помоћних и осталих објеката. Само у току 1993. године бесправно је изграђено 30 хиљада стамбених зграда и око 35 хиљада помоћних објеката (ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 43-46, СГБ – 37. седница од 23-24.02.1995. године).

покушала да успостави урбанистички развој кроз нови циклус планирања, али и изврши контролу над коришћењем државних ресурса.¹³²⁰

У Софији је транзициони урбанистички развој током деведесетих година имао две важније фазе. Између 1990-1994. године спроведена је дерегулација постојећег развоја престонице, а приватни инвеститори добијају могућност да користе велики део приватизованог градског грађевинског земљишта.¹³²¹ Планиран је и развој модерних производних погона у рубним деловима Софије, али су ови планови, услед велике економске кризе, остали без реализације.¹³²² Из истих разлога изостао је развој саобраћајне инфраструктуре, планиране као комуникациони крвоток унутар Софијске регије. Између 1995-2000. године градски планери предвиђали су развој модерних вишеспратница у новим, „мешовитим“ стамбеним насељима са свим пратећим социјалним (вртићи, школе, здравствене установе, установе културе и спорта), трговинским и хотелским садржајима.¹³²³ Након економске стабилизације (1997) створени су услови за развој саобраћајних система, комуналне инфраструктуре и модерних паркова.¹³²⁴

Деиндустријализација у близини стамбених зона Београда и Софије доводила је до значајнијег пада животног стандарда и цена некретнина. За разлику од неких постсоцијалистичких престоница (Љубљана, Будимпешта, Варшава, Праг) у Београду до 2000. године није спроведена ревитализација ранијих индустријских зона због економских слабости и нерешених имовинских односа. Субурбанизација, односно пресељење дела становништва из градског језгра у процесу урбанизовања периферије, у Софији је значајнијој мери је присутнија у односу на Београд. Недостатак финансијских средстава диктирао је и Београду и Софији потребу комерцијалне употребе неискоришћене градске имовине, што није значајније утицало на подизање квалитета комуналних сервиса.¹³²⁵

Развој постиндустријског друштва у оба главна града готово до средине деведесетих година пратио је пад производње у јавним предузећима. У Софији је, у односу на Београд, био израженији раст приватног сектора у градском друштвеном производу.¹³²⁶ Општи параметри показују да су се оба града током деведесетих година налазила у фази опште популационе стагнације. У Београду је постојала далеко већа демографска динамика, јасно видљива кроз однос иселјавања становништва у иностранство (са значајнијим процентом високообразованих) и прилива избеглица из ратних простора бивше Југославије.¹³²⁷

2.1 Урбанистичко планирање и територијални развој у социјализму

Неколико послератних година у Београду и Софији протекле су у обнови бомбардовањем разорене инфраструктуре и припреми стратешких планова за социјалистичку обнову.¹³²⁸ У

¹³²⁰ *Службени гласник Републике Србије*, бр. 44, Београд 1995, стр. 1629-1635.

¹³²¹ *Државен вестник*, бр. 91, 13.11.1990. године, стр. 12-14.

¹³²² Исто.

¹³²³ *Државен вестник*, бр. 48, 26.05.1995. године, стр. 2-10.

¹³²⁴ АСОС, Приложение № 1 към Решение № 41 от 30.03.1998. г, Справка на приходите по Сборния бюджет на Столична община за 1998 година, л. 19-21.

¹³²⁵ ИАБ, ф. 17, к.119, л. 12-36, СГБ – 37. седница од 23-24.02.1995. године.

¹³²⁶ Приватни сектор у укупном друштвеном производу Софије је у периоду 1990-2003. године остварио раст са почетних 9% до 70% [Hirt, Sonia, Kovachev, Atanass, „The changing spatial structure of post-socialist Sofia“, u: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (ed. by Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić), Physica-Verlag Heidelberg-New York, 2006, str. 114].

¹³²⁷ Hirt, Sonia, „Landscapes of Postmodernity: Changes in the Built Fabric of Belgrade and Sofia Since the End of Socialism“, u: *Urban Geography*, Vol. 29, No. 8, 2008, str. 793.

¹³²⁸ Бомбардовања Београда 1941. и 1944. године оштетила су или уништила око 40% капиталне инфраструктуре са стамбеним објектима и 20% саобраћајних комуникација. У Софији је током 1943/44. године око 13 000 објеката

Београду су скромна материјална средствима за развој у овом периоду коришћена за подизање типских објеката („павиљони“ на Новом Београду и поред Цвијићеве улице). Београд је постао седиште Информбироа (1947), као главни град најверније Стаљинове савезнице, док је изградња Новог Београда, „првог социјалистичког града“, требало да представља раскорак са урбаном праксом капитализма.¹³²⁹

Генералним урбанистичким планом (ГУП) Београда (1950) дугорочно се планирала изградња и развој Новог Београда како новог савезног административног центра и његово повезивање са Земуном, као и капиларна изградња великих и малих саобраћајница саобраћајница.¹³³⁰ ГУП је садржао решења о индустријским зонама у Раковици, деловима Новог Београда и Земуна и дунавској регији на ободу Палилуле, железничком чворишту у Макишу и Луци Београд на Дорћолу.¹³³¹ Део стручне јавности сматра да је планирање развоја Новог Београда кроз ГУП, у време дестаљинизације система, било под значајним утицајем директора Урбанистичког завода Србије Николе Добровића, као и идеја светски познатог архитекте Ле Корбизијеа.¹³³²

ГУП Софије (1945-1949) предвиђао је реконструкцију порушеног језгра као средишта новог партијско-административног центра (Средец, Обориште). Централни комплекс Ларго (*Ларгото*) је по стаљинистичком неокласицистичком обрасцу чинио скуп нових, репрезентативних зграда уоквирених булеварима.¹³³³ Концентрација индустријских постројења на периферији (Кремиковци, Врбница, Искар) планирана је у близини нових, нискоспратних стамбених објеката, грађених по ригидним реалсоцијалистичким моделима.¹³³⁴ Слична идеолошка, некреативна решења од средине шездесетих година послужила су као модел урбанизације западног и источног просторног појаса Софије током подизања типских стамбених блокова у општинама Младост, Красно село и Љулин.

Почетна социјалистичка урбанизација у Софији, за разлику од новобеоградског примера, превидела је значај неискоришћених делова периферије, што је у условима миграција из унутрашњости Бугарске додатно ограничавало ионако скроман животни простор по глави становника. Урбанистичка решења новог ГУП-а (1961) са развојем „компактне“ престонице убрзо су модификована „експанзивном“ изградњом нових стамбених зона у „микрорегијама“ општина Младост и Љулин, омеђеним великим зеленим површинама. Све до 1989. године на новим урбанизованим просторима изграђено је, употребом огромних дизалица и монтажних бетонских панела из СССР скоро 250 хиљада станова.¹³³⁵ До средине седамдесетих година софијски ГУП поново је ревидиран због претходних стручних превида о значају раста аутомобилског саобраћаја. Нова решења омогућавала су развој стратешких комуникација које су спајале централне и периферне делове са међународним путевима.¹³³⁶

страдало у серији савезничких бомбардовања (Бојовић, Бранко, „Урбанизам Београда у XIX и XX веку“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLIX - L, Београд 2002-2003, стр.121; Кирадџиев, С., *Софија каквато беше...*, стр. 11-13).

¹³²⁹ Kulić, Vladimir, „National, supranational, international: New Belgrade and the symbolic construction of a socialist capital“, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No.1, 2013, str. 39-41.

¹³³⁰ *Генерални урбанистички план Београда за 1950. годину*, Београд 1951, стр. 14-45.

¹³³¹ Gligoriјеvić, Žaklina, *Odnos strategija urbanog razvoja i planskih politika Beograda 1995-2015* (doktorska disertacija), Arhitektonski fakultet u Beogradu, 2016, str. 131-132.

¹³³² Исто. Група југословенских урбаниста под утицајем Добровића у овом периоду боравила је у посети Ле Корбизијеу, познатог по идејама о развоју модерних стамбених блокова у парковском окружењу.

¹³³³ *Државен вестник*, бр. 61, 14.03.1950. године, стр. 12-14; Stanoeva, Elitza, „Ideology and Urbanism in a Flux: Making Sofia Socialist in the Stalinist Period and Beyond“, *Southeastern Europe*, No. 47, 2017, str. 114.

¹³³⁴ Стойчева, Жана, *Градското планирање на Софија през прехода (1990-2010)*, Софија 2017, стр. 33.

¹³³⁵ Hirt, Sonia, „The Compact versus the Dispersed City: History of Planning Ideas on Sofia's Urban Form“, у: *Journal of Planning History*, Vol. 6, No. 2, 2007, str. 153-154.

¹³³⁶ „Изработването на градоустройствения план на столицата ще се забави“, *Дневник*, 24.07.2001, стр. 4.

Најдинамичнија фаза планирања и развоја Београда (1959-1976) обележена је интензивним ширењем урбаних структура Новог Београда, делова Земуна, Чукарице (Баново брдо, Железник), Звездаре (Коњарник), Вождовца (Шумице), Палулуле (Карабурма). Извршена је трансформација приградских села (Миријево, Жарково) у градска насеља, саобраћајно повезаних са централним зонама. Нови ГУП Београда (1972), на чијој припреми су радили и амерички консултант, представљао је изузетан стручни подухват са примењеним урбанистичким тенденцијама у планирању градова Западне Европе, Канаде и САД.¹³³⁷ ГУП је амбициозно претпоставио правце развоја града дуж приобалног дела Дунава и Саве и децентрализовао урбано ширење. Убрзо по усвајању ГУП изведени су радови на делу капиталне комуникационе и комуналне инфраструктуре (аутопут, део железничког чвора, ревитализација дела водоводне мреже), а отпочело је планирање изградње метро система.¹³³⁸

Истовремено, убрзани територијални развој Београда, праћен све снажнијим миграционим таласима, запошљавањем у производним делатностима и све бржом стамбеном изградњом, показао је и значајније слабости изазваних привредним опадањем. Већ почетком 1960-тих инвестиције у нове стамбена насеља и пратећу инфраструктуру нису у потпуности пратиле темпо масовног прилива становништва уз унутрашњости, које је започело „дивље“ насељавање неизграђених периферних зона.¹³³⁹ Све обимнија нелегална градња породичних кућа била је мотивисана и намером да се формирају грађевинске парцеле без плаћања пореза и накнада за коришћење.

На тај начин, услед стихијског и непланског насељавања градске периферије Београда, до краја 1970-тих поништени су претходни квалитативни помаци у смањивању подурбанизованости преко планске изградње комуналне инфраструктуре и комуникационих праваца. Око Београда су настајале „радничке спаваонице“ (Калуђерица, гранични делови Земуна), по правилу без основне комуналне мреже.¹³⁴⁰ По оваквом типу подурбанизоване градске периферије Београд се, током осамдесетих година, значајно разликовао од Софије, у којој је стамбеним планирањем у неизграђеним појасевима између урбаних зона и села ефикасније решавана миграција из провинције.

Децентрализација надлежности у Београду („лабава федерација општина“) након уставних промена (1974), смањена брзина економског раста и непланска изградња периферије града утицали су да се зауставе пројекти о развоју три нова градска језгра, саобраћајних трансверзала и метроа. На тај начин заустављен је плански развој Београда уз губитак инвестиционог замаха, док су општинске власти издавањем привремених грађевинских дозвола у пракси само подстицале нелегалну градњу.¹³⁴¹

Измене ГУП (1984-1985), као урбанистичка последица све снажнијег пада опште привредне активности, суштински су дерегулисале плански развој Београда.¹³⁴² Овим променама ГУП готово 30% планираног грађевинског земљишта из 1972. године пренамењено је за пољопривредне, зелене и слободне површине, а пројекте о метроу заменио је „развој“ трамвајског система. Одустајући од нових грађевинских зона, градска политика окренула се

¹³³⁷ Gligoriјевић, Ž., *Odnos strategija urbanog razvoja...*, str. 135.

¹³³⁸ *Генерални урбанистички план Београда*, Београд 1972, стр. 23-45.

¹³³⁹ ИАБ, ф. 17, к. 109, л. 71-77, СГБ – 26. седница од 16.06.1994. године. Дискусија градског секретара за урбанизам Ђуре Ђуровића са одборницима опозиције у СГБ.

¹³⁴⁰ ИАБ, ф. 17, к. 395, Програм рада СГБ за 1991. годину, бр. 30-450/90-XXXVII-01, СГБ - 10. заједничка седница свих већа од 27.12.1990. године; Kovachev Atanas; Slaev, Aleksandar; Zeković, Slavka; Maričić, Tamara; Daskalova, Diliana., „The changing roles of planning and the market in the processes of urban growth in Belgrade and Sofia“, *Spatium*, No. 37, 2017, str. 34-35.

¹³⁴¹ „Идентитет Београда уништен општинским егоизмом“, *Београдске новине*, бр. 1, 06.06.1992, стр. 6-7.

¹³⁴² ИАБ, ф. 17, к. 96, л. 121-132, СГБ – 8. седница од 29.04.1993. године.

додатној изградњи постојећих централних урбаних делова чиме је подстицан неравномернији развој Београда.¹³⁴³

Попут Београда, урбанистичко планирање у Софији током шездесетих и седамдесетих година пратио је повољне економске трендове у држави. Осмишљен је развој полицентричне престонице са јасно истакнутим историјским језгром у којем је око 700 санираних објеката претворено у споменике културе, што је представљало корекцију великих идеолошких планова о изградњи новог, социјалистичког центра.¹³⁴⁴ У обе престонице постојали су делови са луксузним објектима (Дедиње у Београду, Бојана у Софији), углавном резервисани за социјалистичку елиту и стране амбасаде.

Планери у Софији до краја седамдесетих година нису напуштали круте урбанистичке обрасце у формирању монотоних, једнотипских стамбених комплекса (Љулин, Младост).¹³⁴⁵ Њихова урбана естетика и функционалност заостајали су за модерним стамбеним блоковима на Новом Београду, који су јасно назначавала бригу професије за бољи социјални статус и стандард грађана. И поред изградње и обнове булеvara у Софији, развоју терцијарног и кварталног сектора (трговинске услуге, болнице, школе, обданишта, социјалне установе) у новоурбанизованим деловима града недостајала је боља саобраћајна комуникација центра и периферије.

У планским актима често је занемариван однос појединца према граду и животном окружењу. Тако су на јужној страни града (Лозенец) подизани високи солитери који су спречавали поглед ка падинама Витоше, а нове урбане зоне на западу (Овча купел) представљале су „градска острва“ са slabим инфраструктурним везама са централном зоном.¹³⁴⁶

Поједине оцене софијских планера из шездесетих година о потреби прекида уништавања „буржоаског наслеђа“ архитектонским брутализмом, крајем 1970-тих су, у условима све веће саобраћајне концентрације и загађења ваздуха, ојачане новим стручним предлозима о лошим утицајима постојећег градског развоја на физичко и ментално здравље становништва.¹³⁴⁷ Упоредо са проучавањем модерних урбанистичких решења у Западној Европи, напуштају се једноличне, велике структуре и постојеће стратегије развоја социјалистичке Софије.

Због тога су софијски планери предложили подизање нових функционалнијих структура (мешовите стамбене и „научно-производне“ зоне) у неизграђеној периферији. У пројектантским решењима тротоара и паркова видео се утицај из развоја модерних западних престоница попут Стокхолма или Амстердама. То је, уз реконструкцију постојећег стамбеног фонда, требало да представља квалитетан помак од важеће урбанистичке праксе.¹³⁴⁸

Стручни планови заустављени су идеолошком одлуком Живкова. Партијски врх све снажније је истицао значај националне идеје у оквирима изградње социјалистичког поретка. Политбиро БКП усмеравао је урбанисте ка новим „приоритетима“ и још једној „ревитализацији“ историјског центра Софије, као и развоју јужног дела града као савременог урбано-културног језгра. На тај начин је простор између брда Лозенец и центра пројектован као велики културни

¹³⁴³ Gligorijević, Ž., *Odnos strategija urbanog razvoja...*, str. 138.

¹³⁴⁴ Кирадџиев, С., *Софија каквато беше...*, стр. 183; Стойчева, Ж., *Градското планирање на Софија...*, стр. 35.

¹³⁴⁵ „Софија - антитези“, *Култура*, бр. 35, Софија 2000, стр. 4; Kulić, Vladimir, „East? West? Or Both?“ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“, *The Journal of Architecture*, Vol. 14, No. 1, 2009, str. 133-135; Gligorijević, Ž., *Odnos strategija urbanog razvoja...*, str. 135.

¹³⁴⁶ Током 1970-тих година Софија је добила неколико нових булеvara повезаних са магистралним правцима – Булевар Лењина (1972-1974), Сливница (1973), Бугарска (1979), Ботевградско шосе (1980), док су средином 1980-тих завршена три „унутрашња“ – Витоша, Патријарх Евтимиј и Генерал Скобељев (ДАС, 65-15-228, л. 117-154, 9-та сесия на СНС, 05.04.1990. г.; Кирадџиев, С., *Софија каквато беше...*, стр. 179).

¹³⁴⁷ Stanoeva, Elitza, „Ideology and Urbanism in a Flux. Making Sofia Socialist in the Stalinist Period and Beyond“, u: *Southeastern Europe*, Vol. 41, No. 2, 2017, str. 133.

¹³⁴⁸ „Софија - антитези“..., стр. 4.

простор са парком и великим шеталиштем.¹³⁴⁹ У тој градској зони је након три године интензивне градње, а поводом обележавања 1300-годишњице Бугарске (1981), отворен је НДК (*Национален дворец на културата*) као симбол национално-културне политике социјалистичке Бугарске.¹³⁵⁰

Социјалистичко планирање развоја Београда и Софије све до осамдесетих година следило је сличне моделе засноване на снажној индустријализацији праћене значајним миграционим таласима из провинције. За разлику од Београда, у којем се већ у првим послератним годинама стварало ново социјалистичко урбано језгро (Нови Београд), у Софији је развојно планирање модерних „микрорегија“ отпочело тек средином шездесетих година пројектовањем стамбеног комплекса Младост у југоисточном делу. Убрзо је отпочела градња нових градских насеља - Дружба (источна градска зона у општини Искар), као и комплекса Овча Купел на западној периферији престонице.¹³⁵¹

Због потреба брзе урбанизације Софије, до краја 1970-тих у свим новим стамбеним зонама подизани су нискоетажни објекти монтажног типа. Тек од тада пун замах добила је изградња високоспратних објеката са корбизијанским структурама (Младост), које су у Београду већ биле превазиђене. На ободу Новог Београда (Бежанијска коса) од почетка осамдесетих подизани су мали, стамбени објекти са самосталним зеленим окружењем, двориштима и великим терасама, окренути индивидуалним потребама становника, што је представљало урбанистичку „еманципацију“ од постојеће социјалистичке праксе.¹³⁵²

У Софији је до почетка деведесетих година остало на снази идеолошки одређено развојно планирање без обзира на јасне показатеље привредне кризе у Бугарској.¹³⁵³ С друге стране, почети тржишне оријентације југословенске привреде утицали су на комерцијализацију дела јавног простора у централним зонама Београда. У престоницама реалсоцијалистичких држава оваква урбана пракса била је веома ретка, јер је развој тешке индустрије по правилу пратио дефицит роба широке потрошње. У Софији је недостатак малопродајних радњи био присутан широм градског појаса, па су често организоване у доњим нивоима нових стамбених зграда.¹³⁵⁴ Слична решења, крајем седамдесетих година, примењена су у време изградње појединих београдских насеља (Железник, Миријево, поједини делови Земуна, Вождовца и Звездаре).

Криза социјалистичког система током осамдесетих година негативно је утицала на урбанизацију престоница Југославије и Бугарске. У Београду је у овом периоду стихијска и непланска градња „запосела“ преко 3000 хектара у подручју предвиђеном за урбани развој, док је Софији политичко арбитражање спречавало стручна решења о смањењу подурбанизованости.¹³⁵⁵ У оба главна града урбанисти су припремали нове генералне планове развоја, очекујући талас економског развоја након реформи (1987. у Бугарској, тј. 1989. у Југославији). Слом социјализма укинуо је партијски утицај на централизовано планирање, а перспективе новог развоја Београда и Софије, услед социо-економске трансформације, нису биле повољне.

¹³⁴⁹ Doytchinov, Grigor, „Designing Sofia’s city core in the context of the changing ideological paradigm 1945-1989“, *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*, Technische Universität Graz, 2015, str. 151.

¹³⁵⁰ ДАС, ф. 65-15-228, л. 12-26, 9-та сесия на СНС, 05.04.1990. г. Дискусија одборника око наставка изградње стамбеног насеља Овча Купел.

¹³⁵¹ Staddon, Caedmon; Mollov, Bellin, „City profile: Sofia, Bulgaria“, u: *Cities*, Vol. 17, No. 5, 2000, str. 383.

¹³⁵² ИАБ, ф. 17, к. 81, л. 15-18, СГБ - 15. заједничка седница свих већа, 08.10.1991. године.

¹³⁵³ ДАС, 65-15-469, л. 40-42, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

¹³⁵⁴ Исто.

¹³⁵⁵ Gligoriјеvić, Ž., *Odnos strategija urbanog razvoja...*, str. 139.

2.2 Промене у урбаном развоју и „анархоархитектура“ у престоницама (1990-2000)

Урбанисти и универзитетске установе у Београду и Софији дочекали су пад социјалистичког система и раст утицаја приватног сектора са спремним алтернативним стратегијама развоја. Архитектонски факултет у Београду почетком 1990-тих понудио је програм о значају урбанистичког развоја на просторно-економски напредак Србије. У великом броју стручних радова из тога периода присутне су теме о урбаној динамици у условима постсоцијалистичке транзиције „која потискује тенденције трајности и статичности“.¹³⁵⁶ Урбани социолози средином деведесетих указивали су на неминовност успореног развоја Београда као постсоцијалистичког града у односу на западне постиндустријске градове, уз оцене да урбанистичка модернизација престонице мора да иде и токовима нових регионалних повезивања.¹³⁵⁷

У Софији је прелазна градска власт 1990. године расписала конкурс за израду новог ГУП. Сва предложена решења предвиђала су развој Софије у контексту јачања комуникационих веза са великим градовима на Балкану.¹³⁵⁸ По први пут од ослобођења Бугарске (1878) урбани развој није планиран повећањем броја становника, док је уместо индустријске оријентације у урбанистичком зонирању понуђен развој слободних површина за потребе свакодневице и одмора на ободу Витоше и у близини изворишта реке Искар. У нацртима ГУП посебно место заузимала је реконструктивно оживљавање монотоних социјалистичких стамбених комплекса уз примену модерних еколошких стандарда.¹³⁵⁹

Проблеми око усвајања софијског ГУП настали су због концепцијских сукоба припадника „старе“ и „нове“ урбанистичко-идеолошке струје. Предлози присталица централистичког планирања нису били привлачни за значајније страно инвестирање, јер су превиђали значај комерцијализације градског центра. Са друге стране, „транзициони“ планери нису имали јасно разрађене стратегије инфраструктурног и саобраћајног развоја унутар престонице, као и даље изградње стамбених насеља.¹³⁶⁰ У великом броју нацрта планова нису постојала стратешка решења за стабдевање престонице водом, што је током деведесетих година представљало један од највећих комуналних проблема Софије.¹³⁶¹

Први постсоцијалистички талас урбане трансформације Београда и Софије (1990-2000) у пракси, на жалост, није пратио стручне смернице. Док су у западноевропски градови већ од 1980-тих следили специјализоване планове у постмодерном (постфордистичком) урбаном развоју,¹³⁶² у постсоцијалистичким престоницама настао је тренд игнорисања планирања, што је, током деведесетих година, довело до неконтролисане урбанизације.¹³⁶³ У Београду овај процес био је обележен комбинованим утицајима власти и тржишта у контексту економског пропадања и политичке изолације државе.

¹³⁵⁶ Gligoriјеvić, Ž., *Odnos strategija urbanog razvoja...*, str. 64.

¹³⁵⁷ Исто, стр. 65.

¹³⁵⁸ ДАС, 65-15-442, л. 45-56. Решения към протокол № 23 с приложения към него от заседания на ВСИК на СНС, 12.11.1990 - 22.11.1990. г.

¹³⁵⁹ Исто, л. 53.

¹³⁶⁰ ДАС, 65-15-528, л. 37-49, Протокол от 46-то заседание на СОС, 04.05.1994. г.

¹³⁶¹ Исто, л. 54.

¹³⁶² Мина Петровић сматра да се развој постфордичког града на Западу одвијао у условима опадања старих индустријских грана, као и развоја малих и средњих предузећа, финансијског сектора и телекомуникација. У постфордизму планирање урбаног развоја је флексибилно („еклектично“) са истицањем посебности и различитости (етничке и сексуалне мањине групе, жене, стари), а локална власт има улогу предузетника који би требало да обезбеди међународне инвестиције. Детаљније у: Petrović, Mina, *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd 2009, str. 53-54.

¹³⁶³ Hirt, Sonia, *Iron curtains: gates, suburbs, and privatization of space in the post-socialist city*, Wiley-Blackwell, 2012, str. 48.

Рецентрализација планирања кроз закон о просторном плану Републике Србије (1996), требало је да Београд, као центар од државног и међународног значаја, развојно усклади са макрорегионалним (градови којима гравитира око милион становника - Нови Сад, Ниш, Крагујевац и Ужице) и регионалним центрима.¹³⁶⁴ Овакав план, који није постојао у време социјализма, било је тешко спроводити у оквирима континуиране економске кризе, контролисана приватизације и одсуства значајних страних инвестиција. Фрагментарној реализацији законских решења доприносили су и недостатак локалних стратегија и споро спровођење оперативних планова.¹³⁶⁵

Усвајању просторног плана претходила је измена законодавства о планирању и уређењу простора и насеља, као и употреби грађевинског земљишта (1995).¹³⁶⁶ Плански развој Београда онемогућаван је и законском неусаглашеношћу и неспремношћу власти да омогући правни оквир за усвајање развојног ГУП престонице.¹³⁶⁷ Влада Србије овим законима добила је улогу арбитра око свих инвестиционих одлука СГБ.

Градске власти у Београду имале су право да доносе планове о организацији грађевинског земљишта, али нису имале законског основа да га продају, јер је било у државном власништву.¹³⁶⁸ У пракси се јавио проблем око изградње приватних објеката на земљишту у државном власништву. Инвеститори су имали могућност да државно земљиште за градњу користе само путем вишедеценијског закупа, али не и да га приватизују куповином. То је у условима недостатка тржишта грађевинског земљишта и неефикасне администрације веома утицало на смањивање капиталних приватних инвестиција.¹³⁶⁹

Тржишни механизми додатно су онемогућавани новим законом о својинским односима (1995).¹³⁷⁰ Овим прописом је целокупна покретна и непокретна имовина престонице (службене зграде, станови, пословни простор, новчана средства) стављена у државно власништво. Београд је имао само право располагања имовином у складу са одобрењем владе. Влада је имала и улогу контролног органа приликом склапања уговора о закупу између градске власти и приватника.¹³⁷¹

Београд је услед овакве „блокиране“ транзиције за свега неколико година изгубио све раније предности развоја у односу на остале постсоцијалистичке престонице.¹³⁷² Социјалистичко стратешко планирање развоја Београда редуковано је на стручне пројекте, прилагодљиве власничкој трансформацији у предузећима, променама у стамбеној политици (приватизација стамбеног фонда откупом) и снажно артикулисаним имовинским интересима представника номенклатуре. Претходни функционални урбани развој уступио је место „погушћавању“ главног града, тактичком усклађивању постојеће изграђености са организовањем новог стамбеног и

¹³⁶⁴ *Службени гласник РС*, бр. 13, 22.03.1996. године.

¹³⁶⁵ Исто.

¹³⁶⁶ *Службени гласник РС*, бр. 44, 27.10.1995. године.

¹³⁶⁷ Исто. Иако је законом о просторном плану Београд означен као центар од државног и међународног значаја, на основу закона планирању и уређењу простора и насеља, ничим није била назначена посебност његовог урбанистичког развоја у односу на градове, насеља и села у Србији.

¹³⁶⁸ Исто.

¹³⁶⁹ У социјалистичкој Југославији није постојао јединствен Просторни план којим би се уредили принципи урбанистичког развоја. Србија је била једна од ретких република у СФРЈ која није имала Просторни план [Vujić, Sreten, „Urbana svakodnevnica devedesetih godina“, у: *Društvena promena i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih (priredio Silvano Bolčić)*, Београд 1995, стр. 114; Зековић, Славка, „Елементи и облици урбане обнове Београда“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 6, бр. 6, Београд 1999, стр. 32-33].

¹³⁷⁰ *Службени гласник РС*, бр. 53, 28.12.1995. године.

¹³⁷¹ Исто.

¹³⁷² Petovar, Ksenija, „The Social and Political Basis of the Destruction of Beograd's Built Environment at the Close of 20th Century“, *Stockholm-Belgrade: Proceedings from the Third Swedish-serbian Symposium*, 2004, стр. 120.

пословног простора. Овакав „развој“ праћен је и додатним напрезањем већ дотрајалих комуналних градских система, пре свега струјне и канализационе мреже.¹³⁷³

Београд се током деведесетих година суочавао са прећутном толеранцијом власти према различитим облицима корупције где су најчешће појединачни интереси реализовани значајним угрожавањем јавних интереса.¹³⁷⁴ Клијентизам и системска нестабилност кроз читаву последњу деценију 20. века додатно су утицали на лоше резултате урбане трансформације Београда. Некоришћење географског положаја Београда и речног појаса око Дунава и Саве, деценијско гушење терцијарног и кварталног сектора упоредо са деиндустријализацијом, постсоцијалистички замах стихијске градње и драстичан пад инвестиција у саобраћајну инфраструктуру значајно су утицали на немогућност успостављања брзог урбаног раста и након промена власти 2000. године.¹³⁷⁵

У Бугарској су државне и локалне структуре власти током деведесетих година готово у потпуности напустиле планирање и контролисање урбанистичког развоја, што је, поред приватизације градске имовине, највише утицало на талас „инвеститорског урбанизма“.¹³⁷⁶ У том смислу, постоји сличност између Београда и Софије, јер су инвеститори блиски локалним властима током 1990-тих добијали могућност да користе градске парцеле према сопственим потребама путем изградње или реконструкција објеката.¹³⁷⁷ Овакав облик урбанизма у обе престонице често није водио рачуна о прописима у стамбеној градњи, док је истовремено свој интерес, путем корупције, често успостављао као најбитнији у процесу доношења планских аката.¹³⁷⁸

Применом закона о приватизацији и трансформацији државне својине довело је до масовне грабежи јавних добара у Софији, у чему су посебну улогу имали припадници номенклатуре и виша средња класа.¹³⁷⁹ У односу на Будимпешту, Праг или Варшаву, у којима је постсоцијалистичка урбанизација, након неколико година инвеститорског диктата, све више постајала средство за просторну модернизацију и општу корист, у Софији је велики део јавног простора пренамењен у складу са интересима номенклатурних транзиционих добитника.¹³⁸⁰ Овакав урбани развој пратила је и појава просторно изолованих, модерних објеката на периферији чија су архитектонска решења одударала од постојећих стилова. Нова постфордистичка језгра представљала су транзициону реализацију планских утицаја из Западне Европе и САД, који су од седамдесетих година до пада социјализма у Бугарској оставили само фрагментарне трагове.¹³⁸¹

Ретрадиционализација у постсоцијалистичким архитектонским решењима видела се, пре свега, на једном броју софијских ресторана и хотела који су нудили услуге „културног туризма“.¹³⁸² Оваква архитектонска решења („бугарски стил“), са израженим црвеним крововима,

¹³⁷³ Gligoriјевић, Ž., *Odnos strategija urbanog razvoja...*, str. 140.

¹³⁷⁴ ИАБ, ф.17, к. 69, л. 5-20, СГБ – 17. седница од 22.01.1999. године. Расправа одборника власти и опозиције приликом избора новог председника СГБ.

¹³⁷⁵ Вујошевић, Миодраг, „О новим методолошким и другим стандардима у планирању. Поводом Генералног плана Београда 2021.“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 8, бр. 9, Београд 2002, стр. 5; Никезић, Зоран; Петовар, Ксенија; Вујошевић, Миодраг; Спасић, Ненад, „Генерални план урбанистичког одрживог развоја Београда“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 6, бр. 6, Београд 1999, стр. 11-12.

¹³⁷⁶ „Заради картовете на Берберян поправихме градоустройствения план“, *Сега*, 23.05.2000, стр. 6.

¹³⁷⁷ „Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji“, *Republika*, br. 484-485, 01-30.09.2010, str. 18.

¹³⁷⁸ Исто.

¹³⁷⁹ ДАС, 65-15- 553, л. 67-75, Протокол од 58-то заседание на СОС, 07.12.-14.12.1994. г. Полемика одборника СДС и БСП о резултатима приватизације у Софији.

¹³⁸⁰ „Децата на ДС: Гордост и несигурност“, *Капитал*, 27.01.2007, стр. 5.

¹³⁸¹ Детаљније о утицају постмодернизма на архитектуру социјалистичке Бугарске у: Василева, Анета, *Българската архитектура през втората половина на XX век*, Софија 2017, стр. 37-39.

¹³⁸² За архитектурата и красотата на градския облик“, *Труд*, 24.12.2001, стр. 4.

масивним каменим зидовима и великим дрвеним капијама током деведесетих година применили су поједини софијски архитекти на сопственим кућама подигнутим на градској периферији. Стамбени објекти грађени у „бугарском стилу“ будили су и интересовање пословних људи из иностранства који би их често бирали за места становања. Поред тога, „оживели“ су и стари западни стилови (готика, класични стил, барок) кроз њихове, често неукусне, постмодернистичке интерпретације на кућама по периферији, пројектованих као архитектонско подсећање на „буржоаски сјај“ предратне Софије.¹³⁸³

У Београду су, у односу на Софију, промене у архитектонским стиловима биле мање видљиве, пошто су у југословенском социјализму различите форме постмодерничких утицаја већ биле присутне.¹³⁸⁴ У пројектним решењима нових стамбених блокова на Новом Београду, Бежанијској коси и насељу Церак (1987-1991) истицала се потреба стварања хармоничне целине са природним окружењем. Модерни стамбени блок на Булевару Револуције (крај 1980-тих) требало је да ревитализује предратне стилове у градњи породичних кућа. И у време транзиције, поједине београдске архитекте наставиле су тренд тзв. интерполације, започет почетком осамдесетих година, где се већ постојећа грађевинска целина „освежавала“ и улепшавала естетски компатибилним стамбеним фрагментима.¹³⁸⁵

Постфордистички утицаји на обликовање јавних објеката (Пословна зграда СДК на Новом Београду, зграда Енергопројекта, позориште Атеље 212, зграда Факултета ликовних уметности) из 1980-тих добили су нове форме у деведесетим годинама.¹³⁸⁶ На објекту Агробанке у центру Београда (1988-1992) постмодернизам се огледао кроз употребу савремених стаклених материјала, док је читава структура заклоњена у архитектонско-историјском наслеђу. Пројектанти зграде Прогреса у Кнез-Михаиловој улици (1995) применили су више стилова кроз интерполацију, док је „Цептер-палата“ у улици Краља Петра обликована под утицајима постмодерног и деконструктивистичког архитектонског израза уз коришћење материјала високе технолошке вредности.¹³⁸⁷

Лозенец и Витоша су током деведесетих година представљали делове Софије са највећом урбаном динамиком. Рушење послератних реалсоцијалистичких зграда од стране богатих инвеститора било је праћено изградњом модерних објеката по западним узорима.¹³⁸⁸ Оваква решења најпре су примениле архитекте са пословима на тржишту некретнина, као и поједини страни инвеститори. У деловима града у којима је доминирала реалсоцијалистичка естетика (Љулин, Младост, Студентски) изграђени су постмодернистички објекти ниже спратности са израженим кровним панелима и околним уређеним травнатим површинама.¹³⁸⁹

¹³⁸³ Исто, стр. 5.

¹³⁸⁴ На развој нових архитектонских праваца у том периоду веома су утицала Бијенала архитектуре у Венецији (1980, 1983), као и међународне изложбе градитељства у Западном Берлину (1984, 1987). Детаљније у: Милашиновић-Марић, Дијана, „Београдска архитектура последње деценије двадесетог века“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 6, бр. 6, Београд 1999, стр. 51-53.

¹³⁸⁵ Исто, стр. 56-58. Пример интерполације су поједини стамбени објекти у новобеоградским блоковима 7а и 12, на Врачару (у улицама Молерова и Краља Милутина), ресторан Атина на Теразијама итд.

¹³⁸⁶ Исто, стр. 62; Добри примери за то су поједини пословни објекти (зграде Mag Intertrade и SteKo), тржни центар на Јужном булевару, школа Милош Црњански на Чукарици, као и бензинска пумпа Југопетрол поред хотела Хајат на Новом Београду.

¹³⁸⁷ „Одлука о утврђивању зграде „Прогреса“ за споменик културе“, *Службени гласник РС*, бр. 55, 02.08.2019. године.

¹³⁸⁸ Куће су често подизане по моделима америчких предграђа, са истакнутих кровним облогама од винила, прозорским капцима и клизним стакленим улазним вратима. Дискусија одборника у вези са променама урбанистичких прописа (ДАС, 65-15-528, л. 92-94, Протокол од 46-тог заседања на СОС с приложенима к њему, 04.05.1994. г).

¹³⁸⁹ ДАС, 65-15-528, л. 123-134; Valkanov, Yani, „Suburbanisation in Sofia: changing the spatial structure of a post-communist city“, *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia* (ed. by Grigor Doytchinov, Aleksandra Đukić, Catalina Ionita), Technische Universität Graz 2015, стр. 225-256.

Уметнички јефтине скулпуре са античким мотивима често су коришћене за украшавање објеката „контроверзних“ бизнисмена („казино архитектура“). Мотиви са античким боговима, фараонима и војсковођама на ободима највећих софијских булевара изазивали су осећај „визуелног хаоса“.¹³⁹⁰ Ограђене куће разних припадника криминалних група имале су одлике „мафијашког барока“ (*мутренски барок*), који је касније, кроз различите модификације, коришћен и од припадника више и средње имовинске класе.¹³⁹¹

Сличан тип „кућа-тврђава“, ограђених масивним бетонским зидовима и са кич-статуама и безбедносним пријавницама на улазу подизали су и припадници криминалних група по Београду. Оваква „турбо-архитектура“ агресивног кича из деведесетих година, о којој су сведочили и објекти појединих припадника номенклатуре и транзиционих „бизнис-група“, компромитовала је део београдских пројектаната.¹³⁹²

Велики број приватних трговинских радњи и продајних штандова у Београду и Софији подизан је у одсуству било каквих пројеката („анархоархитектура“).¹³⁹³ Ово је било видљиво и приликом адаптација и реконструкција подкровља и тераса у циљу добијања новог стамбеног простора. Обриси „анархоархитектуре“ били су јасно видљиви на продавницама и стамбеним зградама, преко употребе агресивних, јарких боја и светлећих натписа. С друге стране, стране инвестиције у Софији попут хотела (Хилтон, Холидеј Ин) или разних хипермаркета понудили су стандардизовану архитектуру капиталистичког реализма. Овакве структуре настојале су да кроз различите комбинације стакла и метала истакну сопствену футуристичку естетику и супериорност у односу на окружење.¹³⁹⁴

„Киоскизација“ Београда и Софије током 1990-тих била је последица заједничког деловања фактора економске кризе и распада социјалистичког трговинског снабдевања у условима планске дерегулације престоница. Градске и општинске власти у Београду и Софији доносиле су одлуке о издавању привремених дозвола за постављање *киосака*, приватних продајних монтажних објеката на јавним површинама.¹³⁹⁵ Власти у Београду су након 1996. године покушале да различитим мерама (нормативна акта, инспекцијски надзор, прекршајне санкције) ограниче неконтролисано повећање броја ових објеката, пре свега, у централним београдским општинама (Стари град, Врачар, Звездара).¹³⁹⁶ До средине 1998. године у Београду је било постављено преко 5 400 киосака, од чега чак око 1 000 у Земуну, најчешће на јавним и зеленим површинама које су представници општинске власти самовољно претварали у „трговачку зону“.¹³⁹⁷

У Софији су киосци најчешће постављани у трговачки атрактивним зонама урбаног језгра (Взраждане, Средец, Обориште, Изгрев), али врло често без поштовања локалних прописа о ускаћености са урбаном целином. У општини Младост киосци и остали малопродајни објекти су својим необичним конструкцијама, шаренилом боја и светлећим реклама потпуно изменили

¹³⁹⁰ Hirt, S., „Landscapes of Postmodernity...”, str. 803.

¹³⁹¹ „София - 17-а нај-желана за имоти“, *Класа*, 28.10.2011, стр. 7.

¹³⁹² Кадијевић, Александар, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр. 8, Београд 2007, стр. 231.

¹³⁹³ Hirt, S., *Iron curtains...* str. 180-181.

¹³⁹⁴ „Огледало са две лица – кой е лошият и кой добрият сценарий за разжитието на София“, *Капитал*, 15.10.2010, стр. 4.

¹³⁹⁵ ИАБ, ф. 17, к. 128, л. 3-4, Дискусија одборника Љубомира Анђелковића, СГБ - 44. седница од 28.09.1995. године; АСОС, Приложение 1 към Решение № 1 по Протокол № 91 от 25.04.1996. г, Сборен отчет на Столична община за 1995. година, л. 34-45.

¹³⁹⁶ „Одлука о условима и начину постављања привремених објеката на јавним површинама у Београду“, *Службени лист града Београда*, бр. 23, 23.05.1994. године.

¹³⁹⁷ Сматра се да је крајем 1998. године чак 8% укупног пословног простора Београда за услуге трговине, угоститељства и занатства имало статус привремених објеката (киосци и други монтажни објекти (Зековић, Славка, „Елементи урбане обнове Београда“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. VI, бр. 6, Београд 1999, стр. 29).

монолитну и досадну соцреалистичку урбану атмосферу овог дела Софије.¹³⁹⁸ У оваквој „анархоархитектури“ поједини софијски урбанисти видели су део потребе грађана да кршењем норми ослободе „потиснуте жеље из времена комунизма, препуног разних животних ограничења“.¹³⁹⁹

Плански развој Београда и Софије током деведесетих година и поред великог броја државних нормативних програма, иницијатива и директива, онемогућаван је и хроничним проблемима око инвестирања у нове комуникационе правце, падом еколошких стандарда (загађење ваздуха, одржавање чистоће и складиштење отпада) и смањеним улагањима у објекте од општег интереса (болнице, школе, обданишта, судови, социјалне установе). Крајем деведесетих година, са почетним корацима интеграција Бугарске у ЕУ и побољшањем градских финансија, у Софији су формиран стручни тимови са задатком да кроз нове социоекономске и просторне планове омогуће нову стратегију развоја модерне престонице.¹⁴⁰⁰

Београд је током деведесетих година из политичких разлога изгубио значај европске метрополе у Подунављу коју је имао пре 1991. године.¹⁴⁰¹ Услед ратних разарања (1999) и споре обнове порушене инфраструктуре и комуналних система сви развојни плански документи ревидована су и усвојени тек након смене власти Милошевића. Усвајањем нових генералних планова у обе престонице (2003) отпочела је нова фаза урбане обнове Београда и Софије, са применом стратегија на основама економског развоја и демографске стагнације.¹⁴⁰²

2.3 Субурбанизација и (не)контролисана градња

Једна од кључних разлика у развоју капиталистичких и социјалистичких европских градова односила се на стручне приступе у урбанизацији периферије. Почетком деведесетих година готово све постсоцијалистичке престонице препознавале су се по наслеђеној хомогеној урбаној структури на периферији, ограниченој високим зградама, иза које су се, на јасној раздаљини, појављивали рубни делови најближих села.¹⁴⁰³ Насупрот њима, око централних зона савремених западних градова организовани су „прстенови“ предграђа, углавном обликованих пресељењем имућнијег становништва из урбаних језгара.¹⁴⁰⁴

Кроз овакву форму урбаног развоја (*субурбанизација*) смањивала се густина насељености у градовима западне Европе, што је праћено и дифузним правцима ширења градова.¹⁴⁰⁵ Због тога је субурбанизован простор капиталистичког града, са малом густином насељености и бољим животним условима, имао значајнијих стамбених предности у односу на центар.¹⁴⁰⁶

Субурбанизација периферије постсоцијалистичких престоница одвијала се у условима привредног опадања и миграција из села и мањих градова, док се талас исељавања само спорадично покретао из центра ка периферији. То је био и најважнији разлог за успорену „капиталистичку“ трансформацију постсоцијалистичких градова. Степен њихове

¹³⁹⁸ ДАС, 65-15-506, л. 92-94, Протокол от 33-го заседание на СОС с приложения към него, 28.07-29.07.1993. г.

¹³⁹⁹ Hirt, S., „Landscapes of Postmodernity...“, стр. 804.

¹⁴⁰⁰ „Огледало са две лица – кой е лошият и кой добрият сценарий за разжитието на София“, *Капитал*, 15.10.2010, стр. 4.

¹⁴⁰¹ „Генерални план Београда 2021.“, *Службени лист града Београда*, бр. 27, 15.10.2003. године.

¹⁴⁰² Исто.

¹⁴⁰³ Haussermann, Hartmut, „From the Socialist to the Capitalist City: Experiences from Germany“, у: *Cities after Socialism* (ed. by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi), Wiley 1996, стр. 222.

¹⁴⁰⁴ Daskalova, Diliana; Slaev, Aleksandar, „Diversity in the suburbs: Socio-spatial segregation and mix in post-socialist Sofia“, у: *Habitat International*, No. 50, 2015, стр. 45.

¹⁴⁰⁵ Slaev, Aleksandar; Nedović-Budić, Zorica; Krunic, Nikola, Petrić, Jasna; Daskalova, Diliana, „Suburbanization and sprawl in post-socialist Belgrade and Sofia“, у: *European Planning Studies*, Vol. 26, No.7, 2018, стр. 3.

¹⁴⁰⁶ Backović, V., *Džentifikacija kao socioprostorni fenomen...*, стр. 36.

субурбанизације зависио је достигнутог нивоа дифузног (фрагментарног) развоја у односу на ранију социјалистичку компактну структуру. Исто тако, на квалитет субурбанизације утицали су инфраструктурна развојеност, комплексност урбаних форми, социјалне структуре и приходи грађана.¹⁴⁰⁷

Становништво из провинције насељено на периферији постсоцијалистичке метрополе најчешће је припадало друштвеној групи са нижим примањима и није тежило променама у начину живота, по чему се разликовало од транзиционих добитника. Процес постсоцијалистичке субурбанизације обележила је и друштвена сегрегација, јер се у делу некадашњих социјалистичких насеља на периферији живот одвијао на маргинама транзиционих промена, у условима великог сиромаштва и тешког социјалног стања.¹⁴⁰⁸

У првих неколико деценија социјалистичке изградње Београда и Софије (1948-1971), захваљујући високим стопама природног прираштаја, снажној индустријализацији и приливу становништва из унутрашњости, ове престонице су готово удвостручиле број становника (Београд од 650 хиљада до 1,2 милиона, Софија од 530 хиљада до 1,07 милиона).¹⁴⁰⁹ До почетка транзиције, у Београду је био присутан снажан тренд насељавања становника из унутрашњости Србије, покрајине Косово, али и других југословенских република (Босна и Херцеговина, Хрватска, Црна Гора). Миграције су од јесени 1991. године прерасле у избегличке таласе и углавном захватале градску периферију. То је интензивирало проблем са нелегалном градњом, коју власт није успевала да реши.¹⁴¹⁰

Раст привредне кризе у Бугарској током 1980-тих, опадање миграција ка престоници и ниске стопе природног прираштаја довеле су до стагнације раста популације Софије. Овај тренд настављен је током деведесетих година, када је при негативном природном прираштају број становника одржаван новим, транзиционим миграцијама из провинцијских градова, у којима је економска криза била далеко израженија. За разлику од појединих постсоцијалистичких престоница (Тирана), у којима су масовна пресељења становништва из провинције доводиле до „хиперурбанистичких“ таласа, популациони биланси Софије остали су стабилни.¹⁴¹¹

Београд је, са друге стране, преживео праву демографску трансформацију због великих мигрантских таласа у иностранство, али и масовног доласка избегличког становништва из ратних подручја бивше Југославије. Општи демографски подаци о броју становника у Београду и Софији показали су да је током прве деценије транзиционих промена дошло до малог увећања укупног броја становника (табела 8).

¹⁴⁰⁷ Међу истраживачима постоје различити критеријуми за оцену нивоа постсоцијалистичких градова, али поменути се сматрају заједничким за већину (Slaev, A. i dr., „Suburbanization and sprawl...“, str. 4).

¹⁴⁰⁸ Daskalova, D., Slaev, A., „Diversity in the suburbs...“, str. 43.

¹⁴⁰⁹ *Статистички годишњак Београда 1999*, Градски завод за статистику, Београд 2000, стр. 53; *Статистически годишник 1998*, Софија 1998, стр. 34.

¹⁴¹⁰ ИАБ, ф. 17, к. 82, л. 23, Дискусија потпредседника ИО Добривоја Перовића, СГБ – 17. заједничка седница свих већа од 12.12 1991; Радушки, Нада, „Присилне миграције у Србији: избеглице из Босне и Херцеговине“, у: *Социолошки преглед*, Vol. XLV, No. 3, Београд 2011, стр. 376-377.

¹⁴¹¹ Goler, Daniel; Lehmeier, Holger, „From Post-Socialist Transition to Globalisation and Europeanisation? Metropolitan Developments in Belgrade, Bucharest and Sofia“, у: *Collection of Papers – Faculty of Geography at University of Belgrade*, No.60, Beograd 2012, str. 37.

Табела 8: Број становника у Београду и Софији на ширем градском подручју, период 1948 - 2001. године (у милионима)

Град	1948	1971	1981	1991	2001
Београд	0,63	1,224	1,476	1,552	1,576
Софија	0,53	1,066	1,202	1,190	1,194

Извори: *Општине у Републици Србији*, Београд 1999; *Статистички годишњак Београда 1999*, Градски завод за статистику, Београд 2000, стр. 53; *Статистически годишник 1998*, Софија 1998; Grubović, Ljiljana, *Belgrade in transition: An analysis of illegal building in a post-socialist city* (doktorska disertacija), London School of Economics and Political Science, 2006, стр. 88.

Субурбанистичке промене у Београду и Софији током деведесетих година могу се сагледати на основу промена броја становника у градским и приградским зонама. У Београду, однос броја становника у урбаним морфолошким зонама (УМЗ, „компактан град“) и урбанизованих подручја изван УМЗ (ИУМЗ, периферија) променио се од 71%:29% (1991) на 77%:23% (2001). У Софији су ове промене биле мање изражене - од 89%:11% (1992) до 90%:10% (2002).¹⁴¹²

Показатељи промена броја становника готово су истоветни са индикаторима промена просторне величине УМЗ у Београду и Софији. У Београду је између 1990-2000. године УМЗ увећана за 15%, што је и поред значајнијег смањења површине ИУМЗ довело до увећања укупне урбане зоне (УУЗ) за 10%. УМЗ Београда увећана је, пре свега, трансформацијом периферних, слабо насељених зона општина Савски венац, Звездара, Вождовац, Чукарица, Палилула, Нови Београд и Земун. Понекад су се ови процеси, као у случају општине Земун, дешавали и путем противзаконите конверзије пољопривредног у грађевинско земљиште које није поседовало основну комуналну инфраструктуру (водовод, канализација, саобраћајнице, снабдевање електричном енергијом).¹⁴¹³

Све ове карактеристике показују да је у оба града присутна концентрација становништва у централним зонама, али то не значи да процес субурбанизације није постојао. Поједине ИУМЗ у оба града кроз интензивну градњу су трансформисане у УМЗ, инфраструктурно су повезиване са централним зонама и на тај начин омогућавале процес ширења УУЗ.¹⁴¹⁴ Субурбанизација у Београду, за разлику од свих осталих постсоцијалистичких престоница, одвијала се у време насељавања избегличног становништва у сеоским и периферним зонама општина Земун, Нови Београд, Палилула (насеља на левој обали Дунава) и Гроцка (Калуђерица).¹⁴¹⁵ У том смислу, дошло је до урбаних промена на периферији са учешћем сиромашне популације, односно без стварања карактеристичних субурбаних форми које карактеришу развој капиталистичких градова.

У Софији је, у односу на Београд, постојао далеко израженија миграција становништва из централних зона ка јужној периферији метрополе. На простору општине Лозенец модерни објекти (*новите квартали*) најчешће су мењали стару градњу, посебно у деловима општине према

¹⁴¹² Slaev, A. i dr., „Suburbanization and sprawl...“, стр. 17.

¹⁴¹³ ИАБ, ф. 17, к. 58, Информација о незаконитим активностима органа локалне управе Градске општине Земун, СГБ – 9. седница од 22.07.1997. године.

¹⁴¹⁴ Slaev, A. i dr., „Suburbanization and sprawl...“, стр. 26.

¹⁴¹⁵ ИАБ, ф. 17, к. 82, л. 25, СГБ – 17. заједничка седница свих већа од 12.12 1991. године.

Витоши.¹⁴¹⁶ Нове, породичне куће представљале су негацију дотадашњег социјалистичког становања у објектима из времена „архитектуре тоталитаризма“, како је писало у делу популарне штампе и стручне периодике. Житељи из преосталих, социјалистичких објеката називали су придошле становнике „новобогаташима“, „људима из нових квартова“, услед очигледних разлика у животним стандардима и потребама.¹⁴¹⁷

Северни обод општине Витоша са стамбеним зонама Бојана, Драгалевци, Симеоново и Кнајево представљао је простор најзначајније субурбанизационе активности у Софији. Између 1992-2002. године број становника у овом субурбаном појасу повећан је за 26%, а број стамбених јединица за 60%, што је износило пет пута више од укупног повећања броја стамбених објеката у Софији (11,9%).¹⁴¹⁸ По архитектонским решењима и квалитету градње, северни обод Витоше веома је подсећао на уређена предграђа Западне Европе. Поред имућних и образованих становника Софије пресељених из урбаног језгра, северни обод Витоше, у далеко мањој мери, насељавали су и радници из унутрашњости у потрази за послом.¹⁴¹⁹

Гранични појасеви општина на југу Софије (Панчарево, Красно Село, Лозенец, Студентски, Младост и Витоша) од друге половине деведесетих година постали су просторно најзначајнији локалитети субурбанистичког развоја главног града. На овим локацијама изграђено је неколико хиљада модерних стамбених јединица окружених ресторанима, апотекама, вртићима, спортским објектима и приватним здравственим ординацијама.¹⁴²⁰ Најстарије од тих насеља, „Планински видици“ (*Планински гледки*) подигнуто је почетком 1990-тих на деловима општине Панчарево према националном парку Витоша, као изолован животни простор са међународном школом, трговинским објектима и ресторанима.¹⁴²¹

Приватни инвеститори су између 1998-2001. године у јужном делу општине Лозенец изградили велики резиденцијални комплекс *Maxi Club Sofia* (око 800 становника), који је постао атрактивна локација за странце и локалне предузетнике.¹⁴²² У субурбанизацији јужних делова Софије кључну улогу имао је капитал домаћих инвеститора, уз све присутније стране фирме из Немачке, Русије, Израела, Шпаније, Холандије и Велике Британије од краја деведесетих година.¹⁴²³

Једно од обележја урбане трансформације Београда и Софије представљала је нелегална градња. Ова врста „деформисаног“ урбанистичког развоја била је карактеристична за градњу приватних стамбених објеката на парцелама у јавном власништву, а без поседовања свих потребних грађевинских дозвола. Овај „феномен“ јављао се и као механизам за брзу адаптацију постојећег, легалног стамбеног простора или његову пренамену за пословни простор уз значајно повећање корисне површине.¹⁴²⁴ Честа последица бесправне градње била је штета на јавним површинама, коловозима и тротоарима, за коју приватни инвеститори готово никада нису одговарали.¹⁴²⁵

¹⁴¹⁶ ДАС, 65-15-498, л. 123-125, Протокол от 28-то заседание на СОС с приложения към него, 12.05-13.05.1993.г.

¹⁴¹⁷ Hirt, S., *Iron curtains...*, str. 111.

¹⁴¹⁸ Субурбанизација северног обода Витоше утицала је да се број становника општине Витоша у ових десет година повећа за око 13% (*Статистически годишник 2003*, Софија 2003, стр. 32-33.).

¹⁴¹⁹ „Още за проблемите на Софија“, *Капитал*, 11.09.1999, стр. 5-7.

¹⁴²⁰ Valkanov, Yani, „Suburbanisation in Sofia: changing the spatial structure of a post-communist city“, u: *Planing Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*, Technische Universität Graz, 2015, str. 257-259;

¹⁴²¹ Smigiel, Christian, „The production of segregated urban landscapes: A critical analysis of gated communities in Sofia“, u: *Cities*, No. 35, 2013, str. 129.

¹⁴²² Исто, стр. 131. Комплекс чине модерне петоспратнице са луксузним становима величине 140-250 м².

¹⁴²³ *Статистически годишник 1998*, Софија 1998, стр. 45.

¹⁴²⁴ Žegarac, Zoran, „Illegal construction in Belgrade and the prospects for urban development planning“, u: *Cities*, Vol. 16, No. 5, 1999, str. 365.

¹⁴²⁵ Petovar, K., „Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu...“, str. 19.

У престоници Бугарске нелегална градња током деведесетих година карактеристична је за неконтролисан раст периферних четврти претежно насељених ромским становништвом (Филиповци, Факултет), док је у мањој мери присутна у процесу субурбанизације (Витоша, Искар, Кремиковци).¹⁴²⁶ Београд је, са друге стране, пример постсоцијалистичке престонице у којој је масовна нелегална градња обележила стихијски урбани раст. Кршење грађевинско-имовинских прописа и непоштовање урбанистичких стандарда оставило је велике последице по плански и социопросторни развој Београда и у времену „продужене транзиције“, након 2000. године.

Нелегална градња у Београду отпочела је, као последица недовољне стамбене изградње, крајем шездесетих година на периферним деловима престонице, у време снажног темпа урбанизације и индустријализације. Санкционисање ове појаве није било могуће и након усвајања ГУП (1972), пошто нелегална градња у то доба није била сметња урбанистичком развоју Београда.¹⁴²⁷

Истраживања о нелегалној градњи спроведена у Београду 1975. године показала су да је за две деценије број нелегалних стамбених објеката забележио раст за скоро 11 хиљада објеката. У периоду између 1955-1975. године двоструко је увећан укупан број нелегалних објеката у Београду (30 527 према 61 689). Већ до 1986. године њихов број био је поново двоструко увећан (129 969) због наставка интензивне бесправне градње, а број нелегалних стамбених јединица порастао је за 20 хиљада.¹⁴²⁸

Градска политика није имала ефикасна решења за решавање проблема нелегалне градње и поред рушења преко 26 хиљада објеката различите намене између 1975-1986. године. Становништву у нелегалних насељима, међу којима се посебно истицала Калуђерица, омогућена је легализација бесправно подигнутих кућа на основу регулационих планова за делове појединих општина којима је постојеће стање уврштено у ГУП.¹⁴²⁹ До 1988. године у готово 18 хиљада нехигијенских стамбених објеката у Београду подигнутих бесправном градњом живело је 75 хиљада људи, односно 5% од укупног броја становника престонице.¹⁴³⁰

То је у пракси дало додатни подстицај за ново непланско ширење Београда. Интензивирање нелегалне градње у првим годинама транзиције дешавало се у условима недостатка финансијских средстава, слабљења грађевинских социјалистичких предузећа (Напред, Трудбеник, Рад), али и непостојања политичких механизма за подстицај приватне иницијативе око наставка масовне стамбене изградње. У транзиционим деведесетим годинама број легалних станова у београдској новоградњи био је два и по пута мањи од укупног броја изграђених станова из периода 1981-1990. године (27 134 према 65 268).¹⁴³¹ Економска криза додатно је утицала на слабљење финансијске подршке градске власти око изградње породичних кућа на скупим, легалним и комунално опремљеним грађевинским парцелама.¹⁴³²

Градска власт је, уз све наведено, почетком деведесетих година наставила са толерантним односом према нелегалној градњи, најчешће остављајући општинама да преко инспекцијског надзора регулишу овај урбанистички проблем. То је у случају „дивљег“ насеља Калуђерица доводило и до сукоба унутар локалних органа власти (1993), након жалби представника општине Гроцка у СГБ да због „ограниченог буџета“ не могу да спроводе рушења бесправних кућа и граде

¹⁴²⁶ ДАС, 65-15-600, л. 39-47, Протокол от 73-то заседание на СОС, 20.09 - 04.10.1995. г.

¹⁴²⁷ ИАБ, ф. 17, к. 130, Информација о активностима на легализацији и рушењу бесправно подигнутих објеката, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године.

¹⁴²⁸ ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 42-46, Извештај председника СГБ Небојше Човића о бесправној градњи, 37. седница СГБ, 23-24.02.1995. године.

¹⁴²⁹ Grubović, Lj., *Belgrade in transition...*, str. 103.

¹⁴³⁰ Vujović, Sreten, „Urbano i stambeno pitanje u svetlu svojinskih promena“, ЛУЏА, br. XII/1-2, Beograd 1995, str. 273.

¹⁴³¹ *Статистички годишњак Београда 1999...*, str. 237.

¹⁴³² Žegarac, Z., „Illegal construction in Belgrade...“, str. 366.

локалне путеве.¹⁴³³ На значајан пораст нелегалних објеката у Београду утицао је и наставак лоше социјалистичке праксе, по којој је процедура за добијање грађевинских дозвола трајала између 1-3 године.¹⁴³⁴

Проблем бесправне градње је до краја 1994. године захватио је значајне делове периферије, који су ранијим планским актима одређени као пољопривредно земљиште или зелене површине.¹⁴³⁵ Због тога је градска власт донеле мере за легализацију и рушење бесправних објеката које су суштински представљале наставак „урбанистичке“ политике градске власти из осамдесетих година. Предложена је легализација објеката уз мале финансијске обавезе за њихове власнике због коришћења јавног земљишта. Постојеће стање спроведено је кроз планска акта изменама ГУП и доношењем нових регулационих планова за делове појединих општина.¹⁴³⁶

До краја 1995. године градској влади поднето је преко 30 хиљада захтева за легализацију, али су се појавили нови проблеми. Број нелегалних објеката који су уклањани био је мањи од броја нелегалних објеката који су започети након доношења мера СГБ.¹⁴³⁷ Општински органи по правилу су избегавали рушење бесправних објеката у високом степену изграђености и након окончаних судских поступака о извршењу, док су новчане казне за „нелегалне“ инвеститоре биле ниске и по правилу закаснеле. Поступак легализације отежавало је и масовно подизање објеката од стране избегличког становништва, али и нелегална градња на луксузним локацијама (Дедиње, делови централних градских зона) од стране богатих инвеститора блиских локалној или републичкој власти.¹⁴³⁸

Овај покушај градске власти да преко легализације ограничи нелегалну градњу у Београду остао је без значајнијих резултата. Број илегално изграђених станова од 1990. године стално се повећавао у односу на број легалних изграђених станова.¹⁴³⁹ До краја 1995. године још увек је број објеката из „легалне зоне“ био двоструко већи, да би само годину дана касније однос легалних и бесправно подигнутих објеката био изједначен.¹⁴⁴⁰

Од 1997. године нелегална градња интензивирана је у централним градским општинама након одлуке СГБ о реконструкцији и адаптацији заједничких просторија и поткровља у зградама у случају сагласности већине станара. То је за последицу имало стварање алтернативног тржишта илегалних некретнина што је додатно мотивисало „инвеститоре“ да нелегално граде. Овакви станови су без дозвола прикључивани на водовод, канализацију и електро-мрежу. У законском смислу то није представљало кривично дело, док су прекршајне казне у условима високих стопа инфлације биле готово симболичне.¹⁴⁴¹

Актери овакве врсте нелегалне градње најчешће су припадали средњим слојевима становништва, који су настојали да максимално увећају постојеће стамбене јединице.¹⁴⁴² Илегалне стамбене надоградње често су извођене нестручно, па су у појединим случајевима (Карабурма) и људски животи бивали угрожени. Поједини илегални објекти подизани су уз постојеће куће или зграде чиме је у потпуности кршена урбанистичка регулација и угрожаван животни стандард становништва.

¹⁴³³ ИАБ, ф. 17, к. 95, л. 12, СГБ - 6. седница од 30.03.1993. године.

¹⁴³⁴ Исто.

¹⁴³⁵ Žegarac, Z., „Illegal construction in Belgrade...“, str. 366.

¹⁴³⁶ ИАБ, ф. 17, к.119, л. 10, СГБ - 37. седница од 23-24.02.1995.године.

¹⁴³⁷ ИАБ, ф. 17, к. 130, Информација о активностима на легализацији и рушењу бесправно подигнутих објеката, СГБ - 46. седница од 09.11.1995.године.

¹⁴³⁸ Исто.

¹⁴³⁹ ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 34-35, 37. седница СГБ, 23-24.02.1995. године.

¹⁴⁴⁰ Grubović, Lj., *Belgrade in transition...*, str. 137-138.

¹⁴⁴¹ Исто, стр. 138-139.

¹⁴⁴² Vujović, S.; Petrović, M., „Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju...“, str. 161.

Због овако спроведених адаптација и реконструкција (1994-2000), Врачар, Стари град и Нови Београд биле су водеће општине по процентуалном порасту броја нелегалних објеката. Општина Земун, на чијој је периферији још у социјалистичком периоду била присутна значајнија нелегална градња (Сурчин, пољопривредне зоне) предњачила је по укупном броју бесправно подигнутих стамбених јединица (око 18 000).¹⁴⁴³

У општини Гроцка (Калуђерица) до 2000. године било је изграђено скоро 50% (11 246) од укупног броја бесправних објеката у приградским општина (22 442). Најмањи број нелегалних објеката у овом периоду подигнут је на Савском венцу, али је на инвестиционо атрактивним локацијама ове општине (Сењак, Дедиње, Лисичји поток) већ од почетка деведесетих година проблем нелегалне градње луксузних објеката био веома присутан. На Новом Београду највећи број нелегалних објеката подигнут је на граничним деловима општине где се граничила са сеоским подручјем Сурчина (Бежанија, Ледине).¹⁴⁴⁴

Током деведесетих година дошло је до промена иницијатора нелегалне градње у односу на период социјализма када су инвеститори, у социјалном и економском погледу, потицали из нижих друштвених група. Иако су припадници маргиналних слојева и даље предњачили по броју нелегалних објеката у граничним подручјима периферије (Земун, Гроцка, Палилула, Вождовац), у овом периоду се као најзначајнији учесници бесправне градње појављују припадници економске и политичке елите, као и ратни профитери у улогама приватних грађевинских предузимача.¹⁴⁴⁵ Овај нови предузетнички слој добијао је грађевинске локације у најпрестижнијим централним зонама Београда (Славија, Кнез Михаилова улица, Теразијски плато), користећи политичке утицаје и финансијске везе са врхом власти.¹⁴⁴⁶

Долазак Милошевића на власт и његова селидба на Дедиње (1989) означила је почетак масовног насељавања ове престижне локације на Савском венцу од стране припадника номенклатуре и транзиционих богаташа. Дедиње је све до краја осамдесетих година као резиденцијална градска четврт било изузето више деченија од било какве инвестиционе делатности.¹⁴⁴⁷ Због тога су припадници политичке и привредне елите користећи блискост са владајућим круговима градили своје куће на нелегалан начин.¹⁴⁴⁸

Градска власт СПС-а је 1995. године донела је оквире регулационог плана за Дедиње којим би се легализовала постојећа нелегална градња. Усвајање овог плана уследило у време мањинске власти СПО након завршетка бомбардовања (октобар 1999).¹⁴⁴⁹ Након промене власти 2000. године Влада Србије донела је мере о опорезивању средстава и имовине који су стечени коришћењем привилегованог положаја. На листи пореских обвезника за плаћање екстра-профита на имовину (2001) нашао се и Слободан Милошевић због нелегалне градње на објекту у

¹⁴⁴³ ИАБ, ф. 17, к. 58, Информација о незаконитим активностима органа локалне управе Градске општине Земун, СГБ – 9. седница од 22.07.1997. године.

¹⁴⁴⁴ Grubović, Lj., *Belgrade in transition...*, str. 139.

¹⁴⁴⁵ ИАБ, ф. 17, к. 66, л. 23-25, СГБ – 14. седница од 30.6 - 1.7.1998. године.

¹⁴⁴⁶ ИАБ, ф. 17, к. 114, Информација о финансијском аранжману града са Дафимент банком, СГБ - 31. седница од 06.10.1994. године; Нова зграда спољнотрговинског предузећа Прогрес на чијем је челу био премијер Србије Мирко Марјановић изграђена је у Кнез Михаиловој између 1993-1996. године на месту ранијег објекта далеко мањих габарита („Одлука о утврђивању зграде „Прогреса“ за споменик културе“, *Службени гласник РС*, бр. 55, 02.08.2019. године).

¹⁴⁴⁷ ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 12-15, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године. Дискусија одборника Душана Ђукића.

¹⁴⁴⁸ *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002.*, Републички завод за статистику, Београд 2002. На Савском венцу је, укључујући Дедиње, бесправном градњом између 1989-2000 године саграђено свега 10% легалних објеката, тј. око 250.

¹⁴⁴⁹ „Bespravna gradnja: Kvaka 43“, *Vreme*, 17.05.2001, str. 14. Градска власт је, након низа договора, за ову одлуку добила подршку ДС, док су СПС и СРС гласали против. Поједини функционери социјалиста, иако су били лично заинтересовани за легализацију својих луксузних кућа преко регулационог плана за Дедиње остали су лојални ставу своје странке.

Толстојевој улици, као и неколико њему блиских припадника медијске и „бизнис“ елите попут власника ПИНК-а Жељка Митровића и БК телевизије Богољуба Карића.¹⁴⁵⁰

Политичка елита је поред нелегалне градње на луксузним локацијама користила полуге власти и за „прерасподелу“ стамбеног фонда из времена социјалистичке Југославије. Попис савезне имовине из 2001. године открио је да је власништву СРЈ остало само 280 станова од преко 12 хиљада имовинских јединица које су током деведесетих година прешле у власништво политичара из СПС, ЈУЛ и СРС и њихових пријатеља и рођака. Савезна комисија за доделу ове имовине била је састављена од највиших представника власти, а нови власници често би продајом ових објеката по тржишним условима зарађивали врло високе профите.¹⁴⁵¹

Све до данас нису познати детаљи око приватизације великог дела фонда Дипломатског стамбеног предузећа (ДИПОС), спроведене између 1996-2000. године. Ова државна установа располагала је великим бројем вила, луксузних кућа и канцеларија које су изнајмљиване страним амбасадама и дипломатским мисијама. Стечајна ликвидација ДИПОС изведена је под утицајима из највиших структура власти, а један од разлога, поред прикривања високе корупције, свакако се односио на избегавање обавеза према бившим југословенским републикама о имовинској сукцесији. Сматра се да је између 1996-2000. године из ДИПОС-овог фонда отуђено преко 32 хиљаде квадратних метара луксузног стамбеног простора у вредности од 60 милиона евра.¹⁴⁵²

У Софији су припадници посткомунистичке номенклатуре искористили закон о приватизацији да дођу до власничких права над луксузним резиденцијалним објектима у Бојани, престоничкој четврти у близини Витоше, иначе познатој по великом броју страних амбасада у доба социјализма.¹⁴⁵³ Међутим, за разлику од Дедиња, овај отмени део Софије није „урбанизован“ нелегалном градњом, која је у бугарској престоници у великој мери избегнута захваљујући строгој урбанистичкој пракси из социјалистичког периода и брзо спроведеној приватизацији и реституцији. Ови разлози у условима контролисане миграције из провинције онемогућавали су значајнији развој нелегалне градње у централним и периферним градским зонама.¹⁴⁵⁴

Изузетак у том смислу представљао је неконтролисан раст сиромашних, периферних насеља са значајнијим бројем припадника ромске популације. У Филиповцима и Факултету, приградским насељима на западном ободу Софије, током 1990-тих нагло се погоршала економска и социјална ситуација изазвана масовном незапослености, високим стопама прираштаја и ограниченим бројем стамбеног простора.

Нерегулисан статус Рома као националне заједнице у време државног социјализма погоршавао се у условима транзиције, јер више није било локалне иницијативе за изградњу већег броја социјалних станова (1964, 1976).¹⁴⁵⁵ Уместо изградње државног стамбеног смештаја, становници ових насеља бивали су додатно маргинализовани, што је за последицу имало раст бесправне градње која је додатно погоршавала комуналну ситуацију.¹⁴⁵⁶ Животни стандард Рома

¹⁴⁵⁰ Grubović, Lj., *Belgrade in transition...*, стр. 200-203. Породица Карић је између 1996-2000. године на седам локација у улицама Ужичка, Толстојева, Генерала Павла Јуришића Штурма и Генерала Васића изградила преко 4000 квадратних метара нелегалног стамбеног простора. Карић је у време акције градских власти на легализацији и рушењу нелегалних објеката (1994-1995) интервенисао код Милошевића да утиче на председника СГБ Небојше Човића како би се поништила одлука градских власти о рушењу његове виле у Толстојевој.

¹⁴⁵¹ Исто, стр. 180. Тако је један од председника ове комисије био Бориша Вуковић (СПС), бивши федерални министар за спољну трговину, док су у њеном раду учествовали Горан Перчевић, потпредседник СПС и савезни посланик, као и Маргит Савовић (ЈУЛ), бивша министарка за спорт у Влади СРЈ.

¹⁴⁵² „Дипос би требало укинути“, *НИН*, 05.11.2015. године, стр. 28-29. Један од управника у процесу ликвидације овог државног предузећа био је блиски рођак председника Србије Милана Милутиновића.

¹⁴⁵³ „Възпитание с претенции“, *Капитал*, 14.11.1998, стр. 12.

¹⁴⁵⁴ Исто.

¹⁴⁵⁵ Ivancheva, Mariya, „From Informal to Illegal: Roma Housing in (Post-)Socialist Sofia“, у: *East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1, No.4, 2015, стр. 51.

¹⁴⁵⁶ Исто, стр. 52.

у насељима Факултет и Филиповци био је у фокусу интересовања градских власти углавном у време предизборних кампања, што касније није покретало значајније активности да се социјални проблеми софијских Рома и озбиљније решавају.¹⁴⁵⁷

Процеси сурбанизације и нелегалне градње у Београду и Софији имали су и одлике економске и социјалне сегрегације.¹⁴⁵⁸ Ово је било посебно видљиво на основу урбане динамике у субурбаним регијама Софије (делови Витоше) и елитним деловима Београда (Дедиње). С друге стране, радничко становништво из социјалистичких индустријализованих зона (Раковица у Београду, Кремиковци у Софији) нагло је осиромашило у условима економске кризе и пропасти великих предузећа. Ретке групе предузетника које су најчешће стваране из структуре социјалистичких фабричких руководиоца напуштале су ове зоне и користећи (не)легалне пренамене зелених површина стварали посебне стамбене зоне (у близини Кошутњака у Београду, односно Витоше у Софији).¹⁴⁵⁹ Урбана раслојавања у градским зонама Београда и Софије током деведесетих година представљала су само почетак значајније социјалне и економске диференцијације становништва у овим престоницама, са јасно одвојеним животним стилевима и потребама.¹⁴⁶⁰

3. Социјална и популациона динамика у престоницама

Раслојавање социјалистичког урбанистичког модела дешавало се под утицајима мањих демографских промена (Софија), односно значајне трансформације популационе структуре изазване „ратним“ миграцијама (Београд). У Бугарској је након неколико деценија миграција из села у градове постсоцијалистичка деиндустријализација довела до масовнијих процеса у обрнутом смеру.¹⁴⁶¹ Велики број пензионера и радника који су остали без посла користили су приватизацију државних пољопривредних парцела за организовање индивидуалне производње.¹⁴⁶²

Друга врста демографских промена односила се на урбане миграционе таласе из мањих у веће градове, при чему је Софија као престоница имала посебан значај. Истовремено, све унутрашње миграције биле су праћене и исељавањем становништва у иностранство. Анализе бугарских демографа указале су да је између 1992-2001. године укупан губитак урбаног становништва износио око 250 хиљада, док се у истом периоду сеоско становништво смањило за скоро 300 хиљада становника.¹⁴⁶³

Србија је у постсоцијалистичком раздобљу наставила да бележи негативне стопе природног прираштаја, које су последично пратиле политичке кризе, раст незапослености и финансијску несигурност. Долазак избеглица, у демографском смислу, донео је побољшање укупног миграционог биланса. Тиме су популационо неутралисани утицаји масовног исељавања у иностранство изазваног, пре свега, политичком и економском изолацијом земље.¹⁴⁶⁴ Београд је, попут Софије, био привлачна економска дестинација за рурално и сиромашно становништво из унутрашњости, које би се најчешће насељавало на просторима престоничке периферије.

¹⁴⁵⁷ ДАС, 65-15-495, л. 46, Протокол од 26-тог заседања на СОС с приложенима к њему, 21.04.1993.г.

¹⁴⁵⁸ Daskalova, D., Slaev, A., „Diversity in the suburbs...“, стр. 49.

¹⁴⁵⁹ ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 64-71, СГБ – 46. седница од 09.11.1995. године; ДАС, 65-15-528, л. 24-28, Протокол од 46-тог заседања на СОС, 04.05.1994. г.

¹⁴⁶⁰ Daskalova, D., Slaev, A., „Diversity in the suburbs...“, стр. 49.

¹⁴⁶¹ Mladenov, Chavdar; Dimitrov, Emil; Kazakov, Boris, „Demographical development of Bulgaria during the transitional period“, у: *Mediterranee – Journal of Mediterranean geography*, 2008, стр. 13-14.

¹⁴⁶² Исто, стр. 15.

¹⁴⁶³ *Статистически годишник 2002*, Софија 2002, стр. 503-504.

¹⁴⁶⁴ Кокотовић, Власта, „Утицај избеглиштва на демографске токове у Србији“, у: *Попис 21* (зборник радова), Републички завод за статистику, Београд 2008, стр. 122-123.

Миграциона кретања, развој тржишних односа и економска диференцијација становништва у Београду и Софији одражавали су се и на промену социјалног амбијента и модела становања у условима приватизације стамбених социјалистичких фондова. Снажан носилац ових промена била је и постсоцијалистичка елита која је, у условима нерегулисаних економских токова, употребљавала различите институционалне могућности (власт, привредни монополи, безбедносни утицаји) за стицање значајне имовинске користи.¹⁴⁶⁵ Акумулација стамбене имовине била је од великог значаја за остваривање додатног привилегованог друштвеног положаја представника ове елите.

Недостатак стамбеног простора из социјалистичког периода био је у обе престонице присутан и током деведесетих година. Велики број социјалистичких станова у Софији није одговарао потребама породица због значајних ограничења стамбеног простора по глави становника. Ситуација у Београду била је додатно отежана противзаконитим уселјавањем у станове са нерешеном власничком структуром.¹⁴⁶⁶ Приватизација станова омогућила је некадашњим корисницима станарских права стицање власништва, а успостављање тржишта некретнина у Београду и Софији утицало је на формирање реалних, економских цена у односу на превисоке вредности станова у социјализму.

3.1. Демографске промене

Популациону динамику у Београду током 1990-тих година као и значајне промене урбаног, социјалног и културног амбијента престонице потребно је сагледавати кроз међусобне утицаје кључних демографских фактора. Економска и политичка криза у постсоцијалистичком периоду убрзала је пад стопа природног прираштаја у Србији и Београду. Између 1991-2001. године у Централној Србији и Војводини је по овом основу забележен популациони губитак у висини 142 хиљаде становника, од чега у Београду скоро 24 хиљаде становника, уз остварену негативну годишњу стопу природног прираштаја од 1,5 % у главном граду.¹⁴⁶⁷

Други негативни фактор утицаја на општу демографску ситуацију односио се на тзв. механичке стопе прираштаја, које представљају збирне податке о укупном односу података о емиграцији и „унутрашњој“ миграцији ка престоници. У наведеном периоду, Србија је на основу овог показатеља изгубила преко 320 хиљада становника, док је у централним деловима Београда губитак износио преко 63 хиљаде становника. Ово је углавном била последица исељавања младог, радно способног становништва и ЕУ, али и прекоокеанске земље (Канада, САД, Аустралија, Нови Зеланд).¹⁴⁶⁸ Узимајући у обзир оба фактора, у Београду је између 1991-2001. године забележен губитак од скоро 88 хиљада становника, односно 5,7%.¹⁴⁶⁹

Долазак преко 615 хиљада избеглица (присилних миграната) из ратом захваћених подручја Хрватске и Босне и Херцеговине током 1990-тих значајно је променио демографску структуру Србије и Београда. Први попис избегличког становништва (1996) показао је да се највећи број њих, готово 70% од укупног броја, населио на територији Војводине (око 260 хиљада) и Београда

¹⁴⁶⁵ Petrović, Mina, *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 2004, str. 102.

¹⁴⁶⁶ Vujović, Sreten, „Urbano i stambeno pitanje...“, str. 275.

¹⁴⁶⁷ *Месечни статистички преглед*, Републички завод за статистику Србије бр. 10, Београд 2005.

¹⁴⁶⁸ Bolčić, Silvano, „Iseljavanje radne snage i „odliv mozgova“ iz Srbije tokom 90-tih“, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (zbornik radova, priredili: Silvano Bolčić i Anđelka Milić), Beograd 2002, str. 164.

¹⁴⁶⁹ *Статистички годишњак Београда 2001.*, Завод за информатику и статистику, Београд 2002; *Статистички годишњак РС 2002*, Републички завод за статистику, Београд 2002; Petrović, Mina, „Belgrade Socio-Demographic Development: Recent Changes and Challenges“, u: *Stockholm-Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm* (ed.by Sven Gustaffson), april 2004, str. 128.

(око 170 хиљада).¹⁴⁷⁰ Висока концентрација избеглица у Војводини и Београду последица су потреба за становањем у економски развијенијим деловима Србије који су нудили боље перспективе за запослење и образовање.¹⁴⁷¹

Подаци о територијалној дистрибуцији присилних миграната у Београду показују да је највећи број овог становништва закључно са 1996. годином добио смештај на Новом Београду (око 29 хиљада), у Земуну (око 26 хиљада), на Чукарици (око 21 хиљаде) и Звездари (око 18 хиљада).¹⁴⁷² Након пресељења неколико десетина хиљада избеглица у иностранство (1996-2000) у Београду је пописано укупно 111 300 присилних миграната (2001). По подацима из 2001. године у главни град је највећи број избегличког становништва пристигао из Хрватске (око 63,5 хиљада, 57%) и Босне и Херцеговине (око 37,5 хиљада, 33,7%).¹⁴⁷³

Између 1996-2001. године пораст избегличког становништва забележен је у већини приградских општина (Младеновац, Обреновац, Сопот, Барајево) као и периферним деловима Земун и Раковице, услед повољнијих могућности за решавање стамбеног питања. Овај пораст последица је локалног расељавања око 10 хиљада избеглица са подручја Новог Београда због превисоких животних трошкова и неадекватног стамбеног простора.¹⁴⁷⁴

Анализа пописа избегличког становништва из 2001. године показује да је у Београду насељено око 30% од укупног броја присилних миграната (око 380 хиљада) на територији Србије. У оквирима укупног броја становника у Београду (1, 576 милиона) 2001. године, избегличко становништво чинило је 7,1% и утицало је на позитиван индекс апсолутног демографског раста (101,5 %) између 1991-2001. године. Скоро 93 хиљаде избеглица у Београду (83,2%) било је смештено на територији градских општина, док је у приградским општинама било насељено преосталих 18 669 избеглица, односно 16,8%.¹⁴⁷⁵ Узимајући у обзир све кључне факторе демографских промена (природни и механички прираштај, прилив избегличког становништва) можемо утврдити да је у Београду тзв. апсолутни раст износио 23 973 становника (2001), док је на територији Србије забележен укупан пад од око 78 хиљада становника.¹⁴⁷⁶

Софија је током 1990-тих, попут Београда, имала негативан демографски тренд започет у последњих година социјализма. У случају Софије негативан салдо природног прираштаја био је још израженији. Између 1994-2000. године забележен је изразито негативан резултат у односу рођених и умрлих (између 2,9-5,6 ‰), односно значајно више него у Београду (1,5 ‰).¹⁴⁷⁷ Међутим, Софија је била једини град у Бугарској који је успео да задржи минималан салдо у апсолутном расту становништва, са просечним годишњим прираштајем од свега 4 хиљаде становника.¹⁴⁷⁸ На ово су утицали биланси механичког прираштаја захваљујући значајнијим

¹⁴⁷⁰ *Избеглички корпус у Србији*, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Београд 2004, стр. 39.

¹⁴⁷¹ Лукић, Весна, *Две деценије избеглиштва у Србији*, Републички завод за статистику, Београд 2015, стр. 37.

¹⁴⁷² Лукић, Весна, *Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд*, Београд 2005, стр. 32.

¹⁴⁷³ *Избеглички корпус у Србији...*, стр. 39. У односу на етничку припадност, од 111 300 избеглица на територији Београда 103 786 становника изјаснили су се као Срби док је 7 514 становника припадало другим етничких групама.

¹⁴⁷⁴ Исто, стр. 33.

¹⁴⁷⁵ Највећи број избеглица у Београду био је смештен у Земуну (21 835), Новом Београду (16 028), Чукарици (13 977) и Палулули (11 286), пре свега на периферним деловима ових општина (*Избеглички корпус у Србији...*, стр. 39; Petrović, Mina, „Belgrade Socio-Demographic Development: Recent Changes and Challenges“, у: *Stockholm-Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm* (ed.by Sven Gustaffson), april 2004, str. 127.

¹⁴⁷⁶ Укупан број становника на територији Србије (без Косова) 1991. године износио је 7,577 мил., а 2001. године 7,498 мил. становника (*Статистички годишњак РС 2002...*, Београд 2002).

¹⁴⁷⁷ Између 1991-1997 године у Софију је сваке године из унутрашњости Буигарске насељавало између шест и осам хиљада становника (*Статистически годишник 2003*, Софија 2003); Vesselinov, Elena; Logan, John, R., „Mixed success: Economic stability and urban inequality in Sofia“, у: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*, United Nations University Press, 2005, str. 379.

¹⁴⁷⁸ *Статистически годишник 2003*, Софија 2003. Укупан популациони раст у Софији, у периоду 1991-2001. године, износио је свега око 40 хиљада (1,94 мил. према 1,90 мил.).

миграцијама из унутрашњости, почетком деведесетих година, пре свега из западних и северозападних делова земље (регије око Видина, Монтане, Ћустендила, Перника и Благоевграда).

Статистички подаци показују да су демографске промене у Софији биле искључиво одређене односом природног и механичког прираштаја. У поређењу са Београдом, демографске промене у Софији нису имале тако драматичан ток, обележен интензивним таласима емиграција и приливом избеглчког становништва. Насељавање обе престонице незапосленим становништвом из унутрашњости у првим годинама транзиције изазвало је укупни пораст незапослености (1991. у Београду 14,2%, тј. 1993. у Софији 15%).¹⁴⁷⁹ Ипак, за разлику од Београда, у којем је расла укупна незапосленост услед погоршања политичке и економске кризе до 21% (2001), у Софији је након смиривања хиперинфлације (1993-1995), запосленост нагло порасла. Монетарна и економска реформа (1997) и развој приватног сектора утицао је на пад незапослености на ниво од 4,1% (1999).¹⁴⁸⁰

3.2. Стамбена политика и становање

Промене у стамбеној политици постсоцијалистичких земаља дешавале су се као последица укупне економске трансформације (приватизација, реституција, тржишна либерализација цена) и њених ефеката на стање државних финансија. Социјалистички модели стамбених политика укинута су повлачењем државе из улоге финансијера стамбене изградње и приватизацијом станова у државном или друштвеном власништву.¹⁴⁸¹

У процесу откупа станова на основу станарског права (приватизације станова) током 1990-тих у свакој од постсоцијалистичких држава постојала је потреба за обезбеђењем додатних буџетских средстава, али и да се, истовремено, власт повуче из дотадашњих обавеза одржавања стамбених комплекса.¹⁴⁸² Откуп станова у условима економске кризе, имао је и улогу социјалног амортизера, јер су нови, приватни власници станова непосредно располагали новостеченом имовином.

На почетку транзиције, у Београду и Софији извршена је значајна редукација некадашње социјалистичке станоградње на ниво окончања започетих послова и изградњу социјално непрофитних станова. Већ до половине 1990. године у Београду је за 50% опала стамбена активност локалне власти и грађевинских предузећа у односу на средину осамдесетих година.¹⁴⁸³ Стагнација у станоградњи изазвана је лошим финансијским билансима у грађевинарству Београда, као и недостатком значајнијих приватних инвеститора. Завршетак изградње око 11,5 хиљада станова на последњој великој локацији из социјалистичког периода - Бежанијској коси зависило је и од брзине расељавања становништва из постојећих зона овог дела Новог Београда, што је за градски буџет представљало додатно оптерећење.¹⁴⁸⁴

Смањење нивоа станоградње био је и обележје почетка урбане транзиције и у Софији, у којој је током 1990. године план реализован са свега 45%. Услед либерализације цена појавио се значајан скок вредности „тржишних“ станова у новоградњи у општинама Лозенец, Тријадица, Красно село и Надежда.¹⁴⁸⁵ Нова стамбена политика градске власти у Софији (1991) дефинисала је као најважније активности завршетак градње стамбених комплекса Овча купел 1 и 2 и

¹⁴⁷⁹ *Статистически годишник* 1998, Софија 1998; Petrović, M., „Belgrade Socio-Demographic Development...“, str. 135;

¹⁴⁸⁰ *Статистически годишник* 2003, Софија 2003; Vesselinov, E.; Logan, J., „Mixed success...“, str. 378.

¹⁴⁸¹ Petrović, M., *Sociologija stanovanja...*“, str. 103-104.

¹⁴⁸² Исто, стр. 105.

¹⁴⁸³ ИАБ, ф. 17, к. 384, л. 112, СГБ - 7. заједничка седница свих већа од 19.06.1990. године.

¹⁴⁸⁴ Исто.

¹⁴⁸⁵ ДАС, 65-15-447, л. 85-88., Решения към протокол № 2 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 28.01.- 27.02.1991. г.

распodelу непрофитних градских станова за социјално најугроженије грађане (болесни, инвалиди, породице са великим бројем деце).¹⁴⁸⁶ Станови из градског фонда до средине деведесетих година углавном су остали у јавном власништву, да би након тога градска власт углавном продала ове станове у оквиру велике приватизације градског пословног простора (1995-1999).

Стамбена реформа у Београду и Софији је, као и у другим постсоцијалистичким престоницама, извршена кроз приватизацију, дерегулацију раније стамбене политике и драстично смањење буџетских средстава за стамбену изградњу.¹⁴⁸⁷ Највиши представници СГБ отворено су говорили о одржавању стамбених зграда као значајном оптерећењу за финансије престонице и немогућности већих инвестиционих активности у време огромног скока цена стамбеног простора.¹⁴⁸⁸

Од 1990. године грађанима Београда омогућено је право откупа станова у друштвеном власништву на основу измене закона о стамбеним односима.¹⁴⁸⁹ Носиоци станарских права, закупци станова на неодређено време, као и чланови њихових породица могли су приватизовати ове станове „у целини или у идеалним деловима“.¹⁴⁹⁰ Цена стана представљала је ревалоризовану грађевинску вредност, која је најчешће износила 30% од процењене тржишне вредности, а рок отплате стана није смео бити већи од 38 година.¹⁴⁹¹ Оваква приватизација била је прихватљива за припаднике економске елите и више средње слојеве становништва, за разлику од осталих друштвених група, којима приватизација станова у условима економске кризе није била повољна.

Након измене законске регулативе о становању (1992) градске власти у Београду омогућиле су додатних 30% попушта на откуп станова у друштвеном власништву. Ни ове мере нису изазвале веће интересовање Београђана, да би тек драстичан пад реалних цена станова због хиперинфлације (1993) утицала да се изврши потпуна трансформација стамбеног власништва.¹⁴⁹² Док су 1991. године у укупном стамбеном простору Београда друштвени станови учествовали са 53,4% (66% у централним градским општинама), у 1994. године њихово учешће опало на свега 2,7%, а 95% друштвених станова било је приватизовано.¹⁴⁹³

Статистички подаци доказују да је током откупа станова на основу станарског права извршена и приватизација национализованих станова након 1945. године. Оваква појава у стамбеној политици Београда, за разлику од Софије и других постсоцијалистичких престоница, била је последица непостојања државне правне регулативе о денационализацији имовине. Занимљиво је напоменути да питања реституције нису била покретана у стручном смислу од стране опозиционих одборника СГБ, већ само у контексту политичких и идеолошких борби.¹⁴⁹⁴

Решавање стамбеног питања у Бугарској од седамдесетих година ишло је у правцу јачања приватног или „мешовитог“ власништва, углавном путем заједничког финансирања грађана и банака. Понекада се овакво суфинансирање одвијало уз подршку синдиката и државних задруга

¹⁴⁸⁶ Исто, л. 90-91. Усвојене су и иницијативе о изградњи станова за младе брачне парове у чему је ВСИК очекивао помоћ банака и Министарског савета.

¹⁴⁸⁷ Stanilov, Kiril, „Housing trends in Central and Eastern European cities during and after the period of transition“, у: *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (ed. by Kiril Stanilov), Springer 2007, str. 177.

¹⁴⁸⁸ У Београду је до средине 1990. године цена квадратног метра стамбеног простора у новоградњи износила и до 4 000 немачких марака (ИАБ, ф. 17, к. 385, л. 132, СГБ - Седница Друштвено-политичког већа од 17.07.1990. године).

¹⁴⁸⁹ Petrović, M., *Sociologija stanovanja...*“, str. 151.

¹⁴⁹⁰ ИАБ, ф. 17, к. 385, Одлука о стицању својине и сусвојине на становима општине односно града, СГБ - Седница Друштвено-политичког већа од 17.07.1990. године.

¹⁴⁹¹ Исто.

¹⁴⁹² У Београду је 1993. године стан величине 50-60 м² могао да се откупи за око 100 немачких марака (Petrović, M., *Sociologija stanovanja...*“, str. 154).

¹⁴⁹³ Petrović, M., „Post-socialist housing policy transformation...“, str. 223.

¹⁴⁹⁴ ИАБ, ф. 17, к. 119, л. 43-46, СГБ – 37. седница од 23-24.02.1995. године

преко субвенционисаних куповину грађевинског материјала.¹⁴⁹⁵ Софија се разликовала од свих осталих социјалистичких метропола по високом уделу приватних станова и кућа у укупном броју стамбених објеката.¹⁴⁹⁶ Крајем осамдесетих година у Софији се само мањи број станова налазио у власништву града, синдиката и предузећа (око 21%), док је поред приватних кућа и станова (65%), било изграђено и око 10% станова у „мешовитој“ својини, са заједничким власничким правима грађана, банака и грађевинских задруга.¹⁴⁹⁷

Стамбеном реформом у Бугарској (1990-1991) прекинута је административна контрола над дистрибуцијом станова, а дотадашње дотације за изградњу приватних кућа и станова су укинуте.¹⁴⁹⁸ Већ током 1990. године значајно је увећан удео приватних стамбених објеката у укупном броју станова у Софији (86,4% од укупно 487 хиљада станова). Међутим, до 1997. године број приватних станова опао је на 480 хиљада (83,2%), јер је због високих пореза и цена комуналних услуга део становништва морао да понуди у закуп или прода станове инвеститорима или агенцијама за промет некретнина. Након тога, овакви станови најчешће су конвертовани у различите облике пословног простора. Ово се најбоље сагледавало кроз раст приватног пословног простора у Софији, који је између 1990-1995. године увећан за преко 80%.¹⁴⁹⁹

Ниво стамбене изградње у Београду и Софији, изазван колапсом социјалистичког грађевинства, знатно је опао током деведесетих година. Свега око 4700 легалних станова изграђено у Београду 1994. године, односно 53% мање у односу на број станова из 1990. године (око 10 000 станова).¹⁵⁰⁰ Неколико година касније регистрован је нови пад у станоградњи Београда. Грађевинска предузећа су између 1995-1999. године у просеку градила свега око 3,5 хиљаде станова, док су у укупној стамбеној изградњи у Београду до краја деведесетих година њихов удео са 69% (1981-1990) опао на 33% (1991-1999).¹⁵⁰¹ Ипак, јачање приватних предузетника није значило и значајније инвестирање у изградњу станова за непознатог купца због високих ризика на тржишту и недостатка финансијског капитала.

У Софији је на почетку транзиционог периода (1990) број новоизграђених станова од стране грађевинских предузећа (4590) значајно предњачио на број изграђених приватних станова (1823).¹⁵⁰² Ниво стамбене изградње предузећа и приватних инвеститора драматично је опадао наредних година услед високе инфлације и слома банкарског система у Бугарској. Током 1996. године у Софији забележена изградња свега 1234 станова од стране предузећа и 78 станова кроз приватно инвестирање.¹⁵⁰³

Раст индивидуалне стамбене изградње у Београду утицало је повећање просечне површине стамбеног простора. Између 1990-1999. године просечна величина стана у приватној градњи (1990 године - 70m², 1999 године - 90m²) била је значајно већа од станова из градње предузећа

¹⁴⁹⁵ Hoffman, Michael L.; Koleva, Maya, „Housing policy reform in Bulgaria“, u: *Cities*, 1993, str. 212-214.

¹⁴⁹⁶ Vesselinov, Elena; Logan, John, R., „Mixed success: Economic stability and urban inequality in Sofia“, u: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*, United Nations University Press, 2005, str. 382. У истом периоду број стамбених објеката са приватним власништвом у Источном Берлину износио је око 5,5%, док је у Будимпешти преко 52% укупног стамбеног фонда контролисала држава, а слично је било и у Варшави (47%) и Прагу (44%).

¹⁴⁹⁷ Tsenkova, Sasha, „Bulgarian Housing Reform and Forms of Housing Provision“, u: *Urban Studies*, Vol. 33, No. 7, 1996, str. 1208.

¹⁴⁹⁸ ДАС, 65-15-469, л. 88-92, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

¹⁴⁹⁹ ДАС, 65-15- 570, л. 23-45, Протокол от 64-то заседание на СОС, 12.04-13.04.1995. г.

¹⁵⁰⁰ Између 1981-1990. године у Београду је изграђено око 93 хиљаде станова, од чега од стране грађевинских предузећа око 64 хиљаде (*Статистички годишњак Београда 2001...*, стр. 240).

¹⁵⁰¹ Исто.

¹⁵⁰² ДАС, 65-15-445, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СНС, 28.12.1990 - 04.01.1991. г.

¹⁵⁰³ Исто.

(1990 године - 63m², 1999 године - 65m²).¹⁵⁰⁴ У Софији је почетком деведесетих година просечна површина стана изграђеног од стране предузећа била мања него у Београду (57 m²), што је била последица економске кризе и социјалистичког „стамбеног менталитета“ са малом површином стамбеног простора по глави становника.¹⁵⁰⁵

С друге стране, проблеми са стамбеном несташицом из социјалистичког периода само су се продубили. Повећање броја настањених станова у Београду током деведесетих година (8%) није пратио повећање броја домаћинстава (14,2%). Недостатак нових станова у Београду пратио је и проблем високе пренасељености постојећег животног простора (преко 75 хиљада настањених станова или 13,8%).¹⁵⁰⁶

Незапослени и становништво са ниским примањима стамбено питање у Београду најчешће је решавало путем различитих облика нелегалне градње. У мањем обиму припадници нижих друштвених група су, услед превисоких животних трошкова у урбаном језгру, продавали станове и селили се на периферију. Са друге стране, припадници политичке и финансијске елите добијали су повољне кредите код државних банака (Беобанка) који су били недоступни највећем броју грађана. Привредна комора Београда је од стране СГБ (фебруар 1991) обавезана да у сарадњи са Беобанком и другим најзначајнијим банкама направи акциони план о стамбеном кредитирању становништва, али је ова иницијатива остала без реализације у условима санкција и огромних губитака банака.¹⁵⁰⁷

Недостатак стамбеног простора био је присутан и у Софији током деведесетих година. Између 1990-1991. године скоро 30% домаћинстава још увек је чекало на станове из градских стамбених фондова. Либерализација цена значајно је утицала на подизање вредности станарина и закупа. Током 1990. године цена становања повећавана је у просеку 6-10 пута, док је до краја 1991. године, вредност стамбених објеката у просеку порасла за 50%.¹⁵⁰⁸

Недостатак станова пратио је и све израженији проблем приступачног животног простора. Укидање контроле цена у рентирању приватних и градских станова подигло је вредност најамнина до вредности 35-45% просечних породичних прихода. У социјалном погледу, власници приватних станова налазили су се у повољнијој ситуацији, с обзиром да је њих 90% до краја 1991. године регулисао каматна потраживања банака.¹⁵⁰⁹

Успостављање станоградње на тржишним основама (1990-1992) утицало је на формирање различитих вредности станова у односу на њихову локацију, квалитет изградње, величину и инфраструктурну повезаност, што није постојало у периоду социјализма. То је утицало да се у најатрактивнијим деловима Софије концентришу припадници економске и политичке елите, а вредност станова у престижним четвртима главног града била и неколико пута већа у односу на вредност станова на периферији.¹⁵¹⁰ На вредност станова у Софији утицао је и ниво улагања у обнову објеката. Готово половина број грађана Софије (49,6%) није била задовољна организацијом одржавања заједничких просторија у зградама од стране власника станова (1999),

¹⁵⁰⁴ Petrović, M., *Sociologija stanovanja...*, str. 175.

¹⁵⁰⁵ У Бугарској је 1965. године просечна величина стана износила 49 m², док до 1989. године није прешла 62 m². У Софији је површина скоро 30% станова било испод просека на нивоу државе (Hoffman, M.; Koleva, M., „Housing policy reform...“, str. 220).

¹⁵⁰⁶ Исто, стр. 170-171. Високо пренасељен стан је стамбени простор у којем по члану домаћинства долази мање од 10m².

¹⁵⁰⁷ ИАБ, ф.17, к.76, л. 12-14, СГБ – 11. седница од 21.02.1991. године.

¹⁵⁰⁸ „Подготвја се стратегија за жилищния сектор“, *Капитал*, 03.04.1999, стр. 15-16.

¹⁵⁰⁹ Tsenkova, S., „Bulgarian Housing Reform.“, стр. 1211.

¹⁵¹⁰ Исто. Током 1992. године вредност станова у новоградњи на скупљим локацијама у Софији (14 500 лева по м²) износила је и до три пута више у односу на вредност станова на периферији (око 5000 лева по м²).

док скоро 22% власника кућа у Софији није могло да обезбеди средства за њихово редовно одржавање.¹⁵¹¹

Урбана трансформација Београд и Софија имала је све особине постсоцијалистичке деиндустријализације, комерцијализације јавног простора, просторне диверсификације и стамбене приватизације. У Београду је деиндустријализација започета још током социјалистичког периода због усвојених западних образаца у планирању, архитектури и култури становања. У Софији је, с друге стране, услед економске кризе и широке распрострањености монотоних архитектонских решења совјетског типа, онемогућена значајнија функционална и естетска реконструкција великих стамбених зона.

У обе престонице током деведесетих година напуштен је урбани развој путем централизованог планирања, а утицај приватних инвеститора на стихијски урбани развој омогућен је интересним везама политичке и економске елите. Припадници елите су, без обзира на идеолошке и страначке разлике, остваривали имовинску корист и профите кроз снажне интерперсоналне мреже, а на штету јавних интереса. Београд је у овом, негативном смислу, предњачио због снажнијих веза партијских и државних структура са предузетницима, припадницима ратно-профитерског лобија и струковних удружења.¹⁵¹²

Најбогатији слојеви становништва су насељавањем атрактивних резиденцијалних квартова (Дедиње, Лозенец) и изградњом модерних објеката у субурбаним деловима (ободи великих еколошких зона – шума, планина, изворишта) успостављали нову урбану хијерархију, обележену јасном економском и социјалном сегрегацијом. У случају Београда, оваква сегрегација остваривана је често кроз употребу нелегалне градње, која је, истовремено била средство социјалне амортизације сиромашнијих слојева у периферним деловима града.¹⁵¹³

Власт у Србији је задржавањем власничких права над градским земљиштем и целокупном имовином онемогућавала уплив иностраног капитала, заинтересованог за остваривање профита у комерцијализованим централним зонама. У Софији је значајније страно инвестирање овог типа започело са фискалним и монетарним реформама (1997), што је помогло и значајнијем развоју комуналне инфраструктуре и саобраћајних комуникација (метро, магистрални путеви, булевари).¹⁵¹⁴ Због тога је у брзини комерцијализације градског простора Софија, и поред слабијег урбаног развоја у периоду социјализма, током деведесетих година била испред Београда.

Кључно обележје конверзије јавног простора у приватни, трговински простор представља нагли раст малопродајне мреже (киосци, продавнице монтажног типа). У централним деловима Београда и Софије током деведесетих година изграђени су први модерни тржни центри

¹⁵¹¹ „Подготвя се стратегия за жилищния сектор“, *Капитал*, 03.04.1999, стр. 15-16; Vesselinov, E.; Logan, J., „Mixed success: Economic stability...“, стр. 384.

¹⁵¹² Petovar, K., „Grad bez građana...“, стр. 19.

¹⁵¹³ Одборници опозиције су у јулу 1994. године начелно подржали предлог мера градоначелника Небојше Човића и ИО СГБ о легализацији бесправне градње. Критике, којима се придружио и одборник социјалиста Живорад Михаиловић, директор грађевинског предузећа Станком, односиле су се на спровођење оперативних планова за легализацију. Дискусије одборника опозиције Александра Букумировића и Владимира Матића, и одборника СПС Живорада Михаиловића (ИАБ, ф. 17, к. 111, Мере за легализацију и рушење бесправних објеката, бр. 356-262/94-ХП-01, л. 88-106, СГБ – 29, седница од 12.07.1994. године).

¹⁵¹⁴ АСОС, Приложение №3 към Решение № 41 от 30.03.1998. г, Разчет за финансиране придобиването на дълотрайни материални активи за 1998. г., л. 50; „Социалните дейности и инвестиционните проекти са приоритети в бюджета на София за 1998“, *Капитал*, 04.04.1998, стр. 4.

(Чумићево сокаче, *Централни софийски хали*).¹⁵¹⁵ Развој великих иностраних трговинских ланаца, карактеристичан за већину постсоцијалистичких престоница на почетку транзиције, у Софији ће започети крајем 1990-тих, а у Београду тек након приватизационог замаха и политичких промена 2000. године.

Промене социо-демографске структуре током деведесетих година биле су, због непосредног ратног окружења, далеко израженије у Београду (избеглице, емигрантски таласи) него у Софији. Унутрашња миграција из провинције била је присутна у обе престонице, а новопривошло становништво најчешће би се запошљавало у приватном услужном сектору. Приватизација државних и друштвених станова, као кључно обележје транзиционе стамбене политике у обе престонице, није решила проблеме недостатка стамбеног простора наслеђене из социјализма. Неразвијена приватна грађевинска оператива, без подстицаја власти и финансијског капитала, није била заинтересована за значајнија улагања у станоградњу. Наведени разлози пресудно су утицали на дерегулацију стамбене политике, која је само убрзавала економску и социјалну диверсификацију становништва Београда и Софије.

¹⁵¹⁵ „Uspon i pad Čumićevog sokačeta“, *Vreme*, br. 1107, 22.03.2012, str. 17.

V ВЛАСТ И ПОБУНА

1. Революције из 1989. године и њихови модели

У друштвено-хуманистичким наукама слом државног социјализма 1989. године у земљама ЦИЕ најчешће се означава као *револуција*, у којој је кроз употребу масовних насилних или ненасилних протеста извршена брза и темељна промена унутар система власти и државних институција до нивоа потпуне трансформације друштвеног и политичког уређења.¹⁵¹⁶ Революције из 1989. године, изузев румунске, нису изведене путем употребе насиља, што их разликује од класичних револуционарних модела (Француска 1789, Русија 1917). Због подударности са класичним револуцијама по исходима радикалних системских промена, али и појединих разлика (ненасилна промена која се не изводи у корист одређене друштвене групе, тј. класе), револуције из 1989. године могу се назвати и постмодерним револуцијама.¹⁵¹⁷

Нека од најважнијих питања у револуционарним процесима односе се на етапно пропадање државног социјализма, специфичности системских промена у свакој од држава ЦИЕ и њихових међусобних утицаја (1989). Ове револуције обележене су и непредвидљивошћу, односно фактором изненађења. Велики број америчких научника, политичара, шефова безбедносних служби и новинара који су деценијама пажљиво посматрали све важније друштвене и политичке промене у земљама ЦИЕ били су веома изненађени брзином урушавања државног социјализма.¹⁵¹⁸ Ни неки од највећих дисидентских интелектуалаца у земљама ЦИЕ (Андреј Амалрик, Ференц Фехер, Агнеш Хелер, Вацлав Хавел, Адам Михњик, Јацек Курон, Иван Свитац) нису претпостављали да ће ерозија система довести до његовог драматично брзог слома током 1989. године.¹⁵¹⁹

Појединци попут Лешека Колаковског били су убеђени у неизбежан слом „совјетизма“, али је врло мали број аналитичара средином осамдесетих година веровао у могућност брзих промена система, спроведене без високог степена насиља. Друштвена атмосфера у то време онемогућавала је постсоцијалистичку трансформацију кроз договоре ауторитарне власти и дисидентске опозиције.¹⁵²⁰ У том смислу, потребно је нагласити значај реформи Горбачова (гласност, перестројка) које су укидале ауторитет политбироа и плански развој привреде. Међутим, услед недостатка разрађених механизма спроводљивости ових реформских процеса, до почетка деведесетих година СССР је захватила велика политичка и економска криза са свим елементима државне дезинтеграције.¹⁵²¹

У контексту снажног утицаја Горбачовљевих реформи у земљама ЦИЕ, током 1988-1989. године отпочела је прва фаза револуције (Пољска, Мађарска) коју је карактерисао договор власти и опозиције о успостављању динамике уставно-правних, политичких, економских и социјалних промена („преговарачка револуција“). Ови процеси током октобра и новембра 1989. године снажно су одјекнули у државама чија су конзервативна руководства (Источна, Немачка,

¹⁵¹⁶ Petrescu, Dragos, *Explaining the Romanian Revolution of 1989. Culture, Structure, and Contingency*, Editura Enciclopedica, Bucuresti 2010, str. 11.

¹⁵¹⁷ Исто, стр. 28-29.

¹⁵¹⁸ Kuran, Timur, „Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989“, u: *World Politics*, Vol. 44, No. 1, 1991, str. 8-9.

¹⁵¹⁹ Михњик („нови еволуционизам“) и Хавел („грађани против државе“) развијали су алтернативне концепте друштвеног развоја упоредо са постојањем система државног социјализма у Пољској, односно Чехословачкој (Tismaneanu, Vladimir, „The Revolutions of 1989: Causes, Meanings, Consequences“, u: *Contemporary European History*, Vol. 18, Special Issue 03, 2009, str. 273).

¹⁵²⁰ Исто, стр. 274.

¹⁵²¹ Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, str. 364.

Чехословачка, Бугарска) само делимично дозвољавала утицај гласности и перестројке на промене у политичким структурама и привреди.

Слом државног социјализма у Источној Немачкој дешавао се у условима егзодуса становништва, репресивног покушаја режима Хонекера да успостави контролу над тим процесом и масовних демонстрација становништва (Источни Берлин, Лајпциг, Дрезден) са симболичким падом Берлинског зида.¹⁵²² У Чехословачкој су велике демонстрације (Праг, Братислава) грађана предводили дисиденти (Повеља 77, Грађански форум) и бивше вође Прашког пролећа (Александар Дубчек). Скупови и протестне шетње били су медијски праћени, док се широм земље ширио талас штрајкова.¹⁵²³ Истовремено, у Бугарској је режим Живкова сломљен унутрашњим превратом под директним утицајем Горбачова, док је улога дисидентских група и демонстрација била од далеко мањег значаја.

Револуције у Источној Немачкој и Чехословачкој имале су сва обележја промена система у условима ненасиља или врло ограниченог насиља (хапшења, повреде), али без договора власти и опозиције око динамике промена („плишане револуције“). У Албанији и Румунији „сопствени“ пут у комунизам био је у функцији опстанка личних режима Рамиза Алије и Николаја Чаушескуа који су одбијали могућност било каквих реформи.¹⁵²⁴ Горбачов и Чаушеску сукобљавали су се око економских тема и организације партијске и државне власти, као и односа према Западу.¹⁵²⁵

У односу на све ненасилне облике револуција, у Румунији се слом Чаушескуове диктатуре догодио у условима „кратког“ грађанског рата („крвава револуција“) у којем је војска стала на страну демонстраната против елитних снага безбедности (Секуритатеа).¹⁵²⁶ За разлику од „преговарачких“ и „плишаних“ револуција, у Румунији је насилно уклањање Чаушескуа на власт довело партијску номенклатуру из „другог“ ешалона.¹⁵²⁷ У спољнополитички изолованој Албанији „касна револуција“ започела је студентским побунама у Скадру и Тирани (јануар 1990) и егзодусом становништва у Италију и Грчку, да би кроз етапну дестаљинизацију партијског апарата Рамиз Алија успоставио договор са опозицијом око организовања вишестраначких избора (1991).¹⁵²⁸

За све наведене револуционарне моделе карактеристична је неповратна трансформација једнопартијских, ауторитарно-диктаторских „затворених друштава“ у корист демократских процеса обележених различитим индивидуалним и политичким правима и слободама. Ове револуционарне последице имале су и своју уставну примену у свим државама ЦИЕ. Револуција у Источној Немачкој је, поред одбацивања државног социјализма у корист западнонемачког „капиталистичког благостања“, истицала и обележја националне интеграције („ми смо један народ“). С друге стране, револуција у Чехословачкој постепено је отварала питање опстанка заједничке државе до коначне поделе на Чешку и Словачку (1992) одлуком политичких елита у условима нарастајућег националистичког набоја.

Врло битно обележје свих наведених револуционарних промена је антикомунистичка хетерогеност. Проевропски грађанско-либерални и социјалдемократски револуционари деловали су упоредо са различитим струјама популиста, монархистичких носталгичара и радикалних националиста, укључујући и следбенике нацистичких савезника (Антонеску, Хорти).¹⁵²⁹ У

¹⁵²² Између 16.октобра и 8. новембра 1989. године у Источној Немачкој је одржано преко 200 демонстрација са учешћем преко 1,3 милиона становника (Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 329).

¹⁵²³ Shepherd, Robin, *Czechoslovakia: the Velvet Revolution and Beyond*, MacMillan Press LTD, 2000, str. 37.

¹⁵²⁴ Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 324.

¹⁵²⁵ Ciobanu, Ceslav, „Mikhail Gorbachev: The Decay of Socialism and the Renaissance of Eastern Europe (From the Perspective of an Insider)“, *East European Politics and Societies*, Vol. 18, No. 45, 2004, str. 50-51.

¹⁵²⁶ Petrescu, D., *Explaining the Romanian Revolution...*, str. 38.

¹⁵²⁷ Tismaneanu, V., „The Revolutions of 1989...“, str. 282.

¹⁵²⁸ Biberaj, Elez, *Albania in Transition: The Rocky Road to Democracy*, Avalon Publishing, 1998, str. 35-40.

¹⁵²⁹ Tismaneanu, V., „The Revolutions of 1989...“, str. 275.

Пољској је опозициони покрет понекад деловао на антисовјетској и антируској идеолошкој платформи, док је Римокатоличка црква на челу са папом Јованом Павлом II током осамдесетих година утицала на обликовање снажног верског национализма.¹⁵³⁰ У Мађарској је опозиција крајем 1980-тих промовисала значај националних револуција 1848. и 1956. године, угушених деловањем „непријатељске“ руске, односно совјетске војске, док је режим Јаноша Кадара означаван као „национално издајнички“.¹⁵³¹

Нови тип национализма израстао из револуционарних промена 1989. године није био само рефлексивна прошлости, већ је представљао и одговор на снажан успон либералног, индивидуалистичког капитализма.¹⁵³² Успостављање парламентарне демократије и тржишног либерализма у ЦИЕ током деведесетих година углавном се развијало као реакција на социјалистички систем уместо као добро осмишљен „стварни модел“.¹⁵³³ Због тога су настали значајни простори социјалне и економске неравнотеже, а задовољавање личних интереса заменило је традиционалне облике заједничке повезаности.¹⁵³⁴ Велики број учесника у револуционарним догађајима због тога је, након само неколико година, гласао за реформисане комунисте или партије крајње деснице, разочаран динамиком и резултатима друштвено-економске трансформације.

Тако је, током деведесетих година, социјализам као „контракултура капитализма“ или „активна утопија“ утицао на ревизију ранијих револуционарних ставова великог броја становника у земљама ЦИЕ.¹⁵³⁵ Ипак, политичке, економске и културне промене 1989. године онемогућавале су повратак старог система. Истовремено, процеси интеграција постсоцијалистичке Европе у ЕУ и НАТО до краја деведесетих година текли су упоредо са снажним такмичењем политичких структура левог и десног центра с једне и радикалних националиста с друге стране, што је често успоравало темпо друштвених промена и економског раста. Отвореност ка интегративним процесима и индивидуализму, али и потрага за идентитетском и економском сигурношћу у окружењу сопствене националне заједнице остаје доминантне политичке теме на постсоцијалистичком простору ЦИЕ и почетком 21. века.¹⁵³⁶

2. Политички протести у Београду и Софији

Крај социјалистичког периода обележен је масовним окупљањима становништва у престоницама Југославије и Бугарске, али у битно различитим идеолошко-политичким контекстима. У Београду и осталим градовима у Србији су од 1988. године организовани „митинзи подршке“ генерисани од стране победничке партијске фракције са Осме седнице. Властима у Србији су масовна окупљања грађана служила као средство ванинституционалног притиска у циљу републичких уставних промена, али и редефиницији односа унутар југословенске федерације. „Антибирократска револуција“ у Србији, за разлику од

¹⁵³⁰ У Варшави су још 1970-тих исписивани опозициони графити усмерени против социјалистичке власти у Пољској („лакеји Москве“), док је 1985. године јавно истакнута монументална слика *Panorama Racławicka* са приказом победе Пољака над Русима у бици код Раклавице 1794. године (Mentzel, Peter, „Nationalism, civil society and the revolution of 1989“ u: *Nations and Nationalism*, Vol. 18, No. 4, 2012, str. 635).

¹⁵³¹ Исто, стр. 11. Опозиција је приморала реформисане комунисте да се организује свечана сахрана посмртних остатака Имреа Нађа, премијера у време антисовјетске Мађарске револуције (1956) који је две године касније тајно стрељан и сахрањен изван Будимпеште.

¹⁵³² Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 419.

¹⁵³³ Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780. Uspon, mit, stvarnost*, Beograd 1996, str. 211.

¹⁵³⁴ Berend, I., *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 419.

¹⁵³⁵ Kumar, Krishan, „The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy“, u: *Theory and Society*, Vol. 21, No. 3, 1992, str. 338.

¹⁵³⁶ Tismaneanu, V., „The Revolutions of 1989...“, str. 288.

револуционарних процеса широм ЦИЕ, спутавала је развој либерално-демократске политичке алтернативе и почетак друштвене трансформације, вешто користећи нарастајуће националне тензије на Косову за учвршћивање свог монопола власти.

Софија је, са друге стране, већ након неколико дана од „дворског преврата“ унутар БКП и пада Живкова са власти (09.11.1989) постала центар масовних окупљања и демонстрација опозиционих група, синдиката и разних невладиних удружења, које су имале за циљ темељне друштвене и институционалне промене. Политичка алтернатива, која се развијала се у дисидентским групама од 1988. године, већ на првом митингу у Софији (18.11.1989) изашла је са разрађеним захтевима о потпуној трансформацији друштвеног, политичког и економског система у Бугарској.¹⁵³⁷ Расписивање избора за Уставотворну скупштину, проглашење медијских слобода, поштовање индивидуалних, грађанских, верских и мањинских права, деполитизација репресивног апарата (војска, полиција, безбедносни сектор), права радника на слободан штрајк и слободно синдикално удруживање били су најзначајнији захтеви групације око опозиционог блока СДС, на којима је ова хетерогена коалиција засновала политичку борбу против владајуће БКП/БСП.¹⁵³⁸

Током 1990-тих политички протест био је, као снажно средство политичке борбе, веома заступљен у деловању различитих опозиционих група, грађанских удружења, синдиката и студената, док су градски тргови и улице Београда и Софије претварани у попришта на којима се ауторитет власти и поретка доводио у питање, бранио, али и рушио. У том смислу, политички протести у овим престоницама током 1990-тих представљали су део процеса постсоцијалистичке демократизације друштва, где се непосредно вршио притисак на државну структуру и носиоце власти.¹⁵³⁹

Политички протести у Београду и Софији имали су различите ненасилне и насилне облике притиска на власт, а остваривање циљева протеста кроз политичке уступке власти зависило је од организације и трајања масовних окупљања, штрајкова, блокада државних установа, улица па и читавих престоница. У ситуацијама када се протестно деловање одвијало приликом забрана полиције или мимо законских норми, власт је користила различите облике репресивних мера све до нивоа употребе физичке силе и хапшења демонстраната. Масовно протестно деловање опозиције и блокада престоница у условима великих институционалних и економских колапса одлучујуће су утицали на пад власти БСП у Бугарској (1997) односно Милошевићевих социјалиста у СРЈ (2000).

2.1 „Антибирокаратска револуција“. Крај живковизма

Југославија је након смрти председника Тита (1980) била високо децентрализована федерална држава у економској кризи, са све снажнијом ескалацијом међунационалних тензија на Косову (демонстрације 1981., исељавања Срба и Црногораца).¹⁵⁴⁰ Партијско руководство у

¹⁵³⁷ „Први митинг - 18 ноември 1989 г.“, <http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=718&IDLang=1>, (23.01.2020). На првом митингу опозиције говорили су бугарски дисиденти Жељо Желев, Петко Симеонов, Георги Мишев, Константин Тренчев, Румен Воденичаров, Радој Ралин, Петар Берон и др; Даскалов, Никола, *Славното време*, Софија 2012, стр. 31-34.

¹⁵³⁸ „Учредителна декларација на СДС“, *Демократија*, бр. 0-1, 09-10.02. 1990. г.

¹⁵³⁹ Jenkins, J. Craig; Klandermans, Bert, „The Politics of Social Protest“, у: *The Politics of Social Protest Comparative Perspectives on States and Social Movements* (ed. by J.Craig Jenkins and Bert Klandermans), UCL Press Limited, 2005, стр. 3-4.

¹⁵⁴⁰ Покрајинска комисија у анализи о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова (фебруар 1982) навела је, као главне разлоге, „општу друштвено-политичку климу са растом албанског иредентизма, различите облике директних и индиректних притисака, економско-социјалне и личне разлоге [Ристановић, Петар, *Српска*

Србији било је још од краја 1970-тих незадовољно уставном позицијом републике, али и неспремношћу осталих чланица федерације (републике и покрајине) да се државна криза решава усвајањем уставних амандмана, односно институционалним путем.¹⁵⁴¹ С друге стране, јачале су интелектуално-опозиционе групе у Југославији (Словенија, Србија), које су наступале у име одбране угрожених права својих нација. Ове групе имале су супростављена гледишта око преуређења и будућности југословенске заједнице и све снажније су деловале са антисистемских и националних позиција.¹⁵⁴²

Долазак Слободана Милошевића на чело ЦК СКС преко одлучујућег утицаја његовог политичког ментора и новог председника републичког Председништва Ивана Стамболића (1986)¹⁵⁴³ имао је сва обележја генерацијске смене руководства, што се током осамдесетих година догађало и у другим југословенским републикама.¹⁵⁴⁴ Освајање власти у Србији на Осмој седници (1987) требало би сагледавати кроз Милошевићеву успешну политичку тактику да преузме предлоге и идеје дела интелигенције (круг САНУ око Добрице Ћосића) у време нарастајућих албанско-српских тензија на Косову.¹⁵⁴⁵ Партијски лидер Србије је искористио националистички потенцијал деловања ових друштвених структура и створио нову платформу наступајући као политички реформатор супростављен „старим снагама „бирографије“ у покрајинама и федералној држави.

Милошевић је непосредно након Осме седнице тактички опрезно градио односе са САНУ, у којој је, на почетку, већина чланова у новом победницима видела настављаче „титоистичке“ политике усмерене против српских интереса.¹⁵⁴⁶ Медији су селективно извештавали са скупова интелектуалаца (Удружење књижевника Србије, Филозофско друштво, Социолошко друштво, Одбор за заштиту слободе мисли и изражавања). Прећуткивано је или критиковано залагање националне интелигенције за успостављањем вишепартијског система („милитантни антикомунизам“) и либерализацију друштвеног поретка, без обзира на подударност ставова обе стране око централистичког модела уставних реформи и укидања елемената државног суверенитета покрајинама.¹⁵⁴⁷ Након помирљивијих порука из ГК СГБ према САНУ, ова институција је прихватила Милошевићев концепт уставних промена у Србији (1988-1989) видећи

интелектуална елита и косовско питање 1974-1989 (докторска дисертација), Филозофски факултет, Београд 2018, стр. 453-454].

¹⁵⁴¹ Исто, стр. 276-278. У децембру 1981. године одржана је 18. седница ЦК СК Србије на којој је кључна тема била ситуација на Косову. У директном ТВ преносу политичари из Србије отворено су говорили о „неравноправном уставном третману Србије у оквиру заједничке државе“ стр. 276-278.

¹⁵⁴² О различитим гледиштима интелектуално-опозиционих кругова у Србији и Словенији о будућности Југославије детаљније у: Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, str. 239-299.

¹⁵⁴³ Стамболић је био политички ментор Слободана Милошевића од 1965. године, када га је, као директор Техногаса именовано за свог заменика. Политички успон Стамболића осамдесетих година праћен је Милошевићевим позиционирањем на његова упражњена места на челу ГК СКБ (1984) и ЦК СКС (1986). Детаљније у: „Poslednje pismo Slobodanu Miloševiću“, <https://pecanik.net/poslednje-pismo-slobodanu-milosevicu/>, (12.02.2020); Чкребић, Душан, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008, стр. 302-206.

¹⁵⁴⁴ Vladislavjević, Nebojša, *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, 2008, str. 53; Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla...*, str. 291.

¹⁵⁴⁵ Интелектуалци окупљени око Ћосићевог Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања током маја 1987. године организовали су неколико скупова у Удружењу књижевника Србије на којима је говорио велики број познатих јавних личности и припадника интелигенције у Србији. (О Косову, за Косово“, *Књижевне новине*, 15. мај 1987. године).

¹⁵⁴⁶ Milosavljević, Olivera, „Zloupotreba autoriteta nauke“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Ideo (priredio N. Popov), Beograd 2002, str. 350.

¹⁵⁴⁷ „Говор мржње Добрице Ћосића“, *Политика Експрес*, 29.03.1988. године, стр. 4.

у њему почетак политичких реформи за преуређење позиције српског народа у читавој Југославији.¹⁵⁴⁸

„Антибирокуратска револуција“ (1988-1990) представљала је процес унутарпартијских, уставних и институционалних промена покренутих од стране партијског руководства у Србији на челу са Милошевићем. Чистком у СКС, намером да рецентрализује односе унутар југословенске партије, као и снажнијим позиционирањем Србије у преуређеној федерацији преко ограничавања покрајинских аутономија, Милошевић је настојао да постане кључан фактор власти у СФРЈ.

Масовни протести незадовољних Срба и Црногораца са Косова Милошевићу су послужили су као средство обрачуна са покрајинским руководствома Војводине и Косова, која су одбијала предлоге о уставним променама из републичке власти. Крај прве фазе своје „револуције“, након победе над покрајинским „бирокуратијама“, Милошевић је обележио митингом на новобеоградском Ушћу (новембар 1988) на којем је, позивајући се на револуционарну праксу и ратну традицију, слао запаљиве поруке унутрашњим и спољним непријатељима „удруженим против Србије“.¹⁵⁴⁹

Усвајање уставних амандмана у Србији (фебруар-март 1989) праћено је штрајковима албанских рудара и крвавим немирима на Косову, радикализацијом економских и политичких односа са Словенијом и протестом руководства Хрватске због „извоза револуције“ у Книн.¹⁵⁵⁰ У овим догађајима важну улогу имале су групе студената (Студентски град) које су, под патронатом ГК СКБ и ГК ССРН (март 1989), учествовале као покретачи појединих масовних протеста у главном граду.¹⁵⁵¹

Сламање војвођанског политичког врха, ширење „револуције“ у Црну Гору (октобар 1988) и планови српског руководства о „дебирокуратизацији“ СКЈ изазвали су узнемирење у руководствома БиХ и Хрватске.¹⁵⁵² У Хрватској се утицај „Антибирокуратске револуције“ одразио на слабљење тренда либерализације друштва који се, након пораста хрватског национализма у време МАСПОК-а, стварао од почетка 1980-тих, у условима све бољих међунационалних односа између Хрвата и Срба.¹⁵⁵³

Милошевићева битка за „реформе“ у оквиру југословенске партије подударила се са прославом шест векова Косовске битке. У вишемесечним припремама за тај догађај, он је показао врло благонаклон однос према цркви, стварајући јавну слику заједништва власти, народа и СПЦ

¹⁵⁴⁸ Perović, Latinka, „Ujedinjenje nacionalne elite“, u : *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I deo (priredio N. Popov), Beograd 2002, str. 152; Milosavljević, O., „Zloupotreba autoriteta...“, str. 351-352.

¹⁵⁴⁹ Милошевић је на митингу, на којем је по режимским медијима присуствовало милион људи, између осталог, рекао и следеће: „„Није време за тугу већ за борбу. А да битку за слободу овај народ добија, то знају и турски и немачки освајачи. У оба светска рата смо ушли голи и боси, са уверењем да се боримо за правду, и оба рата смо добили. Битку за Косово ми ћемо добити без обзира на препреке које нам се постављају у земљи и ван земље. Победићемо, дакле, без обзира што се и данас, као некад, против Србије удружују њени непријатељи ван земље са онима у земљи. Њима поручујемо да уопште нисмо плашљиви, да у сваку битку улазимо с намером да је добијемо, да неправедне и непоштене битке, на штету других народа, никада нисмо водили.“ [„Miting podrške Jugoslaviji, 2. deo“, <https://www.youtube.com/watch?v=WzbReo66tjQ>, (12.02.2020)].

¹⁵⁵⁰ Marijan, Davor, „Događanja naroda u Kninu 1989. godine – slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 58, 2016, str. 440-445.

¹⁵⁵¹ Председник Председништва СФРЈ Раиф Диздаревић наводи да је српско политичко руководство преко председника Градске конференције ССРН Драгана Томића постављало „ултимативне захтеве“ савезном врху око увођења ванредног стања на Косову у време штрајка албанских рудара (Dizdarević, R., *Od smrti Tita...*, str. 382).

¹⁵⁵² Milosavljević, Olivera, „Antibirokratska revolucija 1987-1989. godine“, *Dijalog povjesničara –istoričara*, br. 8, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2004, str. 319.

¹⁵⁵³ Крајем 1989. године, у време јачања утицаја Милошевића на „крајинске“ Србе и политичке артикулације националистичких снага у Хрватској (ХДЗ), већина Хрвата (66%) и Срба (72%) сматрала су међусобне односе у републици добрим или врло добрим. Детаљније у: Goldstein, Ivo, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji. Suprostavljanje centralizmu“ u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (zbornik radova), Beograd 2017, str. 144-145.

у време обележавања најснажнијег националног мита.¹⁵⁵⁴ Читав догађај на Газиместану, кроз популистичку иконографију, Милошевић је нудио „решења“ за исправљање историјских неправди и грешака својих претходника на челу Србије.¹⁵⁵⁵ Након доласка хеликоптером, републички председник је својим говором „у срцу Србије“ подизао атмосферу међу непрегледном масом људи аналогијама о „косовској издаји“ и „неслогама српских политичара у социјализму“, у намери да се устоличи као неприкосновени државни лидер на принципу слоге и заједништва народа и руководства.¹⁵⁵⁶

У последњој фази своје „револуције“, Милошевић је настојао да путем принципа демократског централизма („један човек, један глас“) наметне организациону реформу унутар СКЈ. Након прекида 14. конгреса СКЈ (јануар 1990) после 80 година од оснивања распала се југословенска комунистичка партија, чему је, допринела и „Антибирокупатска револуција“ кроз своју конфронтирајућу национално-идеолошку матрицу. За разлику од земаља ЦИЕ, у којима је демократизација друштвених односа представљала основу промена система, плурализацију политичког живота у југословенским републикама (1989-1990) искористиле су националистичке и ауторитарне политичке структуре за јачање (Милошевић и СПС) или преузимање власти (ХДЗ, СДА, СДС).

Милошевић је, наступајући као опозиција у односу на савезну власт, али и као републичка власт која врши националну хомогенизацију у циљу спровођења прокламованих уставних промена наступао као „револуционар“ који доноси политичку алтернативу. Међутим, његова „револуција“ била је конзервативна, јер сем централизације кроз јачање републичке власти и прокламованих начела о тржишним реформама није понудила ниједну квалитетнију и одрживију реформу друштвено-политичког система. Промене у Србији, за разлику од револуционарних процеса широм ЦИЕ, покренуте су из структура власти и спутавале су развој политичке алтернативе преузимањем националистичких образаца у делу интелектуалне елите (САНУ, УКС) у циљу преуређења односа у југословенској заједници. Нова идеолошка матрица „побуњеника“ у СКС око Милошевића („социјалистички/леви национализам“) представљала је опасан друштвено-политички хибрид у којем се монопол револуционарне партије више није бранио позивањем на радничку класу, већ се служио манипулацијама око националних питања у циљу одбране власти по сваку цену.

За разлику од југословенског социјалистичког искуства у којем је од почетка шездесетих година растао утицај републичких руководства, у Бугарској је систем организовања партије и власти био по совјетском, политбировском обрасцу. Док се у Србији успон унутарпартијске „реформске алтернативе“ око Милошевића дешавао током 1980-тих у контексту нарастајућих републичко-националних антагонизама, у Бугарској је национализам црпео своју снагу из деловања партијске врхушке на челу са Живковом, а под утицајем безбедносних центара моћи.¹⁵⁵⁷ Без обзира на разлике у државној организацији између централизоване НРБ са доминантним бугарским становништвом и (кон)федералне структуре полиетничне СФРЈ треба нагласити да су,

¹⁵⁵⁴ Публициста Мирко Ђорђевић сматра да је режим у Србији користио испољени етнофилетизам СПЦ у време прославе Косовске битке за пласирање свог „социјалистичког“ национализма („Интервју са Мирком Ђорђевићем“, *Dani*, бр. 659, 29.01.2010).

¹⁵⁵⁵ Детаљније о Милошевићевој злоупотреби косовског мита и политичким порукама са Газиместана у: Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu Polju*, Београд 2016, стр. 368-389.

¹⁵⁵⁶ Тако је Милошевић у обраћању окупљенима на Газиместану поручио да су Срби „шест векова после опет међу биткама. Нису оружане, мада и као такве нису искључене. Какве год да су, не могу се добити без одлучности, храбрости и пожртвовања („Догађање вође у одсудном тренутку“, *Vreme*, 06.09.2018, стр. 5); Proslava i govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu, <https://www.youtube.com/watch?v=4a5ct7vVcgk>, (15.02.2020).

¹⁵⁵⁷ Ангелов, Веселин. *Строго поверљиво! Асимилаторската кампања срећу турског национално малцинство в Бугарија 1984-1989. Документи*, Софија. 2008, стр. 234-245.

у обе земље, политичко-национални конфликти са мањинским питањем (албанско, турско) као централном темом значајно утицали на убрзање слома социјалистичког система.

Живков је током летњих месеци 1989. године, суочен са нарастајућим друштвеним незадовољством изазваног економском крозом, општим падом стандарда и притисцима Горбачова око реформи, организовао масовна исељавања бугарских Турака (*Голямата екскурзия*). Шеф бугарске партије и државе је овом опасном игром у којој је наметао политичке „приоритете“ настојао да релаксира спољне и унутрашње притиске, али га је то увело у отворену међународну изолацију. Још је асимилациона политика Живкова према муслиманском становништву из ранијег периода (*Възродителен процес*, 1984-1988) веома утицала на лоше односе са Горбачовом. Сва уверавања шефа БКП о потреби репресивног решавања питања „турске пете колоне“ у оквирима Варшавског пакта Горбачова су, у времену смиревања хладноратовских напетости, само додатно учврстила у уверењу да је останак Живкова на власти проблем за СССР у контексту спровођења реформи у ЦИЕ.¹⁵⁵⁸

Незадовољство Запада и СССР политиком Живкова према бугарским Турцима праћено је и све снажнијим деловањем група „касных дисидената“. Деловање ових организација започело је од 1988. године уз сагласност власти, а у научне (универзитет, институти) и културне установе најчешће су биле места окупљања. Дисиденти су могли да отворено критикују режим по одређеним друштвеним и стручним питањима од јавног значаја (еколошка загађења, економски и социјални проблеми, верска питања), али са обавезом да избегавају политичке теме.¹⁵⁵⁹ У време „Велике екскурзије“ бугарски дисиденти су изашли из задатих оквира деловања. На својим скуповима у Софији они су осуђивали „стаљинистичку и тоталитарну праксу“ режима тражећи да се проблеми турске националне мањине решавају у склопу поштовања њених колективних и индивидуалних права по грађанским моделима западноевропских друштава.¹⁵⁶⁰

Дисиденти у Бугарској су, под утицајем деловања критичке интелигенције у Пољској и Чехословачкој и страних медијских сервиса (*BBC, DW, RFE*) од лета 1989. године све снажније критиковали политику режима Живкова према Турцима, захтевајући и поштовање међународно преузетих обавеза Бугарске (Хелсиншки завршни акт, 1975).¹⁵⁶¹ Њихово залагање за решавање мањинских етничких питања по либералном моделу, разликовало се, крајем 1980-тих, од деловања великог дела интелектуалне опозиције у Србији. У атмосфери јачања међунационалних тензија у Југославији, ставови дела интелигенције о угрожености Срба у Југославији, а кроз потенцирање историје сукоба, потискивали су идеје о успостављању демократског југословенског друштва.¹⁵⁶²

Пад Живкова и слом система државног социјализма у Бугарској директно су повезани са одлуком совјетског врха о уклањању „политичких диносауруса“ са водећих места у државама ЦИЕ, јер су сагледавани као сметња у спровођењу трансформације реалсоцијалистичког система. У оперативном смислу, Живков је срушен с власти координираном акцијом совјетског

¹⁵⁵⁸ „Защо Горбачов и Живков не намират общ език?“, *24 часа*, 18.01.2019, стр. 6; Тодић, В., „Касно дисидентство у Бугарској...“, стр. 38;

¹⁵⁵⁹ О односу режима Живкова према дисидентским организацијама детаљније у: Ангелов, Веселин, *Лично! Строго секретно! Државна сигурност срещу неформалните организации в България 1987-1989* (збирка докумената), София 2012; О везама емигрантских организација Бугара и дисидентских група крајем периода државног социјализма у: *Државна сигурност и вражеските емигрантски организации* (зборник архивских докумената), София 2014, стр. 86-91.

¹⁵⁶⁰ Луджев, Д., *Революцията...*, стр. 159-161.

¹⁵⁶¹ Ангелов, В., *Лично! Строго секретно! Државна сигурност срещу неформалните организации в България...* стр. 456-498.

¹⁵⁶² Dragović-Soso, J., „*Spasioci nacije*“..., стр. 368-369.

амбасадора и високог официра КГБ Шарапова и дела Политбироа БКП око Андреја Луканова (октобар-новембар 1989), који су пресудно утицали на најближе окружење шефа БКП.¹⁵⁶³

Новоустављени партијски тријумвират - Андреј Луканов (премијер), Петар Младенов (председник Бугарске) и Лилов (председник БКП) преузео је управљање БКП и државом и започео чистку свих политичких и безбедносних структура која су биле блиско повезане са Живковом.¹⁵⁶⁴ Ово је праћено процесом идејно-символичке трансформације партије. Промену имена (БКП у БСП) и симбола (црвена ружа уместо петокраке) пратило је оснивање новог партијског гласила - *Дума*, уместо некадашњег листа БКП (*Работническо дело*).¹⁵⁶⁵ Успостављао се и формално-правни дисконтинуитет са ранијим периодом, јер је БСП регистрована као нова политичка организација.

Реформа владајуће партије кроз осуду живковизма пратила је и рехабилитација појединих политичара који су током осамдесетих година били уклоњени из партијског врха арбитрарним одлукама Живкова (Стојан Михајлов, Чудомир Александров). Одривање од живковистичког наслеђа дешавало се у времену медијске либерализације и отварања партије ка ставовима критичке интелигенције која је могла да учествује у јавним дебатама у Софији приликом избора партијског и државног руководства.¹⁵⁶⁶ С друге стране, партија се није одрекла монопола над непосредном контролом безбедносних служби чији су аналитички сектори на почетку транзиције коришћени у сврху оцењивања рада локалне партијске мреже БСП, али и тајне компромитације опозиционе политичке алтернативе - СДС.¹⁵⁶⁷

Промене у оквирима партијских структура у СФРЈ и Бугарској крајем осамдесетих година дешавале су се упоредо са кризом социјалистичког система у Европи, промена у геополитичком односу снага и нарастајућим друштвеним, политичким и економским проблемима у овим државама. Стварање лидерског култа Милошевића у Србији, јачање трендова популизма и национализма, централизација власти, негативан однос режима према вишепартизму и пуна контрола над кључним државним медијима (телевизија, радио, најтиражније новине – *Вечерње новости*, *Политика*, *Политика Експрес*) представљало је сметњу за спровођење потребне друштвено-економске трансформације.¹⁵⁶⁸

Насупрот томе, ново руководство реформисаних бугарски комуниста отворило је простор за јавно преиспитивање периода живковизма и злоупотребе власти око националних питања. Извршена је децентрализација партије, омогућене су и потпуне медијске слободе и непосредно укључење јавности у политичке процесе. Ово је, без обзира на бурне почетке политичке транзиције у Бугарској и намеру власти да задржи кључне полуге моћи (безбедносне службе, државна администрација, финансије) утицало, већ од краја 1989. године, на убрзану демократизацију односа у друштву.

¹⁵⁶³ ЦДА, 1Б-68-3778, Протокол № 261 от 09. новембри 1989 г. Кључан утицај на одлуку Живкова да поднесе оставку на све државне и партијске функције имали су његови најближи пријатељи из рата Цуров (министар одбране), Станишев и Јотов током разговора 08. новембра 1989. године, дан пред заседање Политбироа ЦК БКП.

¹⁵⁶⁴ Проданов, В., *Теория на български преход...*, стр. 428-432; „Висш партиен съвет на БСП. XIV-ти извънреден конгрес“, <http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=209&IDArticle=1661>, (23.02.2020).

¹⁵⁶⁵ „Комунизмът, баща и майка на националния въпрос“, *Демокрация*, 05.07.1991, стр. 4.

¹⁵⁶⁶ Разни политички дисиденти и поједине угледне јавне личности блиске Клубу за гласност и перестројку (Стефан Продев, Петко Симеонов, Петар Берон, Блага Димитрова, Искра Панова итд) присуствовале су децембра 1989. године избору новог партијског руководства [Луджев, Д., *Революцията...*, (кн. 1), стр. 178-187].

¹⁵⁶⁷ *Државна сигурност и изборниот процес (1944-1991)*, збирка архивских докумената, Софија 2018, стр. 418-452.

¹⁵⁶⁸ Детаљније о успостављању пуне контроле Милошевића над државним медијима крајем 1980-тих у : Boljević, Ivan i dr., *Reči i nedela. Pozivanje ili podsticanje ratne zločine u medijima u Srbij i 1991–1992*, Beograd 2011, str. 72-85.

2.2 Од округлог стола до 5. октобра: транзиција и демонстрације опозиције у престоницама (1990-2000)

Пад Живкова и слом система државног социјализма у Бугарској нису истовремено укинули и монопол власти, али су, поред промена идеолошког идентитета БКП и унутарпартијске демократизације, истовремено, омогућили легализовање политичке опозиције и признавање њеног права на различите облике протеста против власти.¹⁵⁶⁹ На овакву одлуку врха БКП утицала је и постреволуционарна атмосфера у земљама ЦИЕ, као и динамична комуникација са совјетским политичким врхом, али и са САД и кључним земљама ЕЕЗ (СР Немачка, Француска, Велика Британија), најчешће преко њихових амбасада у Бугарској.¹⁵⁷⁰

Насупрот томе, југословенска политичка транзиција, која је ишла у правцу развоја кризе око опстанка државе само је интензивирана након „Антибирокарске револуције“ и вишестраначких избора у Словенији и Хрватској (април-мај 1990). Наступајући кроз „револуцију“ као национални лидер, политички и привредни реформатор Милошевић је посредно блокирао развој опозиционе политичке сцене у Србији.¹⁵⁷¹ С друге стране, у формирању и деловању опозиционих партија председник Србије је, током разговора са најближим сарадницима, видео опасност за изазивање унутрашњих сукоба, па и грађанског рата.¹⁵⁷²

У својим јавним наступима често је потенцирао удружено деловање спољних фактора, опозиције и руководства других југословенских република „усмерено“ у правцу разбијања оствареног јединства СКС/СПС и народа у Србији. Овакве демагошке оптужбе, први пут употребљене на великом митингу у Београду (Ушће), биле су део свих његових наступа на „антибирокарским“ и антиопозиционим митинзима све до губитка власти (1988-2000). Неспремност режима на сарадњу са опозицијом у време распада Југославије умногоме је утицало на погоршање унутрашњих прилика, али и на урушавање спољнополитичке позиције Србије у контексту глобалних прерасподела моћи.¹⁵⁷³

Развој страначког плурализма у Бугарској у првим годинама политичке транзиције (1990-1991) одвијао се, у односу на политички раздор у Србији, у атмосфери континуираног дијалога власти и опозиције. Разнолике опозиционе структуре у Бугарској (политичке партије, синдикати, невладине организације, део цркве) организоване су преко политичке платформе СДС. Овај широки политички фронт је, одмах по паду Живкова, отпочео са снажним притиском на власт БКП/БСП, организујући масовне демонстрације у великим градовима. Протести су већ од почетка 1990. године постали средство опозиционог притиска на власт у циљу јачања преговарачке позиције на округлом столу, а највећи број становника Софије политички и идеолошки се сврстао уз „плаве“.

Политички протести у изразито антикомунистички оријентисаној Софији током 1990. године су по бројности, различитим протестним формама и непосредном притиску на државне институције (седишта владе, парламента, судова итд) били од пресудног значаја на бурне промене у систему власти. Плато испред храма Александра Невског већ у првим месецима вишестраначја

¹⁵⁶⁹ В. Проданов, *Теорија на бъларския преход...*, стр. 428-429.

¹⁵⁷⁰ Исто, стр. 427.

¹⁵⁷¹ По речима Драгољуба Мићуновића „Газиместан је био наш Праг, а Ушће наш Берлин“. Мићуновић је с правом сматрао да је „Милошевић на крају комунизма употребио национализам за хомогенизацију маса, предухитривши талас антикомунизма.“ (Dragović -Soso, J., „Spasioci nacije“..., str. 356-358).

¹⁵⁷² Слободан Милошевић. *Прилог историји XX века* (збирка говора), Београд 2008, стр. 41-45.

¹⁵⁷³ У том смислу је вредна оцена Зорана Ђинђића (Савезна скупштина, јул 1997) о одговорности Милошевића за унутрашње политичке и друштвене поделе, и његовој „неспособности за уклапање у светска кретања“ („Govor dr Zorana Djindjica u Saveznoj Skupštini - Veće republika, Prva sednica trećeg redovnog zasjedanja 1997.“,

<http://www.zorandjindjic.org/sr/govori/opozicija/govor-dr-zorana-djindjica-u-saveznoj-skupstini-vece-republika-prva-sednica-trecjeg-redovnog-zasedanja-1997/>, (23.02.2020).

постао је центар честих окупљања присталица СДС. На демонстрацијама „плавих“, одржаваних упоредо са преговорима власти и опозиције на округлом столу, захтевано је хитно расписивање избора за уставотворну скупштину и доношење закона о политичким партијама.¹⁵⁷⁴ На обе преговарачке стране утицале су различите посредничке мисије из САД и земаља ЕЕЗ порукама о потреби брзе демократизације политичког и друштвеног система у Бугарској.¹⁵⁷⁵

Динамика политичких договора на округлом столу директно је утицала и на артикулацију опозиционих притисака на улицама престонице. Договор о изборима у време ускршњих празника (април 1990) обележен је демонстрацијама на улицама Софије са црквеном литијом, десетинама хиљада упаљених свећа и литургијским обредом у цркви Александра Невског.¹⁵⁷⁶ Наглашено верска иконографија протестног митинга СДС била је пропраћена великим бројем антикомунистичких и прозападних парола („Крај црвеном тоталитаризму“, „Након 45 година окупације – долази наше време“, „СДС – прозор ка Европи“, итд).¹⁵⁷⁷

У том смислу, хетерогена коалиција „плавих“ наступала је као следбеник либералних вредности револуција (1989), али и традиционално-конзервативних идеја из предкомунистичког периода, у којем је улога цркве била веома истакнута. Ове различите друштвених вредности на скуповима СДС у Софији, у атмосфери рокенрол концерата, артикулисане су кроз снажне антирежимске паролe, али и заједништво са антикомунистичким политичким странкама широм ЦИЕ. Саставни делови ових протеста били су студентски перформанси и акције на уклањању свих Лењинових споменика и обележја са тргова и улица Софије.¹⁵⁷⁸ Синдикат *Подкрепа* који је деловао у оквиру СДС првомајске празнике (1990) обележио је на Тргу Александра Батемберга (*Плоцад Демокрација*) где су десетине хиљада присталица „плавих“ демонстрирале против „црвених убица“ и „мафије“, а подршку овом митингу дале су поједини антикомунистички синдикати из САД и Финске.¹⁵⁷⁹

Одмах након пораза на изборима (јун 1990) опозиција у Бугарској покренула је радикалније облике протеста. Повод за нове демонстрације пронађен је у изјавама председника Бугарске Младенова („најбоље да тенкови реше политички хаос“) између два изборна круга, што је власт прогласила за медијски фалсификат.¹⁵⁸⁰ Независна студентска организација (*Федерација на независимите студентски дружества* – ФНСД) блиска СДС заузела је Софијски универзитет (СУ) и захтевала оставку Петра Младенова и директора државне телевизије Павела Писарева због извештавања у време предизборне кампање. Студентску објаву о грађанској непослушности и штрајку глађу пратиле су демонстрације присталица СДС и ултиматуми њима блиских синдиката да ће изазвати потпуну блокаду Софије пољопривредном и грађевинском механизацијом у случају да се не испуне студентски захтеви.¹⁵⁸¹

Оставке Младенова и Писарева (јули 1990) представљале су први политички успех опозиције чиме је политички амортизован изборни успех БСП и продубљена криза унутар врха ове партије. Социјалисти су били принуђени на додатни уступак избором Жеље Желева за

¹⁵⁷⁴ ДАС, 65-15-228, л. 22-37, 9-та сесия на СНС, 05.04.1990. г.

¹⁵⁷⁵ На брзину договора око организације првих вишестраначких избора у Бугарској руководство реформисаних комуниста, али и део СДС значајно је утицала победа Бориса Јељцина на изборима у Русији (март 1990), као и дезинтегративни процеси унутар КП СС [Луджев, Д., *Револуцията в Българија (1989-1991)*, кн. 2..., стр. 110-119].

¹⁵⁷⁶ Исто, стр. 177-178.

¹⁵⁷⁷ Дискусије одборника СДС и БСП у вези са почетком *прехода* у Софији (ДАС, 65-15-570, л. 43-48, Протокол от 64-то заседание на СОС, 12.04-13.04.1995. г).

¹⁵⁷⁸ Луджев, Д., *Револуцията в Българија (1989-1991)*, кн. 2..., стр. 188-189.

¹⁵⁷⁹ Исто, стр. 191-192. Овом приликом дошло је до мањих сукоба са присталицама БСП који су пролазили са црвеним партијским заставама поред скупа *Подкрепе* како би присуствовали централној прослави коју је организовала власт у центру Софије испред Партијског дома.

¹⁵⁸⁰ Поляков, Степан, *Нежна Револуција LTD*, Софија 2005, стр. 19-22.

¹⁵⁸¹ ДАС, 65-15-469, л.140-152, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

председника Бугарске (август 1990), а крајем исте године оставку је поднела и влада Андреја Луканова.¹⁵⁸² Овај период обележио је велики број студентских протеста са политичким и социјалним захтевима усмереним на обарање социјалистичке владе, док су најрадикалније присталице СДС учествовале у паљењу Партијског дома, бившег седишта ЦК БКП, због неиспуњења њиховог ултиматума властима око скидања петокраке са врха овог објекта.¹⁵⁸³

У свим овим догађајима, руководство БСП на челу са Лиловом и Лукановом показивао је спремност на политички компромис покушавајући да кроз договоре са Желевом утичу на опадање друштвених тензија, посебно изражених у Софији. Прелазна концентрациона влада Димитара Попова (новембар 1990 - децембар 1991) утицала је успостављање бољег политичког дијалога око доношења новог устава и организације избора на којима је СДС однео победу (1991). Тактичко повлачење социјалиста са кључних позиција власти (места премијера и председника Бугарске) имало је за циљ поделу политичке одговорности са умеренијим крилом СДС. С друге стране, бројнија либерално-конзервативна група радикалних антикомуниста у СДС није одустајала од протеста као средства за додатне политичке притиске који су имали за циљ потпуну „декомунизацију“ бугарског друштва.¹⁵⁸⁴

Ипак, током 1991. године парламентарне расправе имале су већи политички значај у односу на ванинституционално протестно деловање, снажно присутно у првој години транзиције. Масовни протести СДС организовани након усвајања устава (1991) заправо су представљали сегмент предизборне кампање. Запаљиве антикомунистичке пароле из 1990. године све више су уступале место конкретним реформским плановима и предлозима око трансформације друштвено-политичког система у Бугарској.¹⁵⁸⁵ Долазак на власт СДС (1991) истовремено је означио и завршетак почетне транзиционе фазе у којој су улични протести и партијски митинзи у Софији представљали део политичке свакодневице.¹⁵⁸⁶

За разлику од бугарских социјалиста, Милошевићев режим одбијао је било какву могућност договора са опозицијом око преуређења система у Србији. Још крајем 1989. године Милошевић је показао негативан став према увођењу вишепартизма, правдаћи га избијањем немира на Косову које би предводиле новосноване партије Албанаца. Инсистирао је да делегатска скупштина Србије усвоји нови устав пре вишестраначких избора, док је државна телевизија (РТБ, од 1992. године РТС) често коришћена као средство пропагандног деловања власти против свих друштвених група и појединаца чије би деловање кварило „остварену слогу руководства и народа“.¹⁵⁸⁷

За разлику од постживковистичке друштвене климе у Бугарској, у којој се стварала политичка алтернатива у атмосфери буђења грађанских и медијских слобода, у Србији је формирање првих политичких странака почетком 1990. године (ДС, СНО, СПО, НРС) праћено критикама режимских гласила и државне телевизије у корист одбране монолитности поретка неспремног на реформу друштвено-политичког система.¹⁵⁸⁸ На првим великим опозиционим

¹⁵⁸² *Андрей Луканов без предразсъдъци* (збирка докумената), София 2016, стр. 45-46.

¹⁵⁸³ „Синята ноц на 26. август 1990. г.“, *Дума*, бр. 196, 17.08.1992, стр. 7.

¹⁵⁸⁴ Дискусије одборника СДС и БСП у вези са почетком прехода у Софији (ДАС, 65-15-570, л. 43-48, Протокол от 64-то заседание на СОС, 12.04-13.04.1995. г).

¹⁵⁸⁵ Митев, П., *Преходът...*, стр. 280-282.

¹⁵⁸⁶ Дайнов, Евгений, *Елитът и промяната в България*, София 1998, стр. 122.

¹⁵⁸⁷ Ову демагошку паролу Милошевић је врло често користио у својим медијским наступима. Детаљније у: *Слободан Милошевић. Прилог историји XX века ...*, стр. 56-89.

¹⁵⁸⁸ Душан Михајловић, који је почетком 1990. године био потпредседник Владе Србије, у своји мемоарима сведочи да се трансформацији СКС у модерну странку левице противило „догматско крило око Мирјане Марковић“, док је под утицајем Милошевића Влада Србије одбацила Михајловићев предлог о доношењу закона о политичким странкама, уз показану неспремност да се преговара са опозицијом око почетка трансформације друштва у Србији. (Михајловић, Д., *Повленске магле...*, стр. 347-349).

демонстрацијама у Београду (Трг републике, 13. јун 1990) на челу са СПО, ДС, НРС и Социјалдемократском партијом Југославије затражен је хитан почетак политичког дијалога власти и опозиције око избора за уставотворну скупштину. Пред неколико десетина хиљада грађана председници СПО, ДС и НРС (Вук Драшковић, Драгољуб Мићуновић, Вељко Губерина) критиковали су режим за стање политичких и медијских слобода, али и због раста економске кризе у Србији.¹⁵⁸⁹

У идеолошком смислу, ови протести обележени су антикомунистичким порукама (спаљивање фотографија Тита и Милошевића, исецање петокраке на републичкој застави). Власт у Србији је на опозициони „митинг против Србије“ реаговала је употребом полицијског апарата.¹⁵⁹⁰ Демонстрације су окончане бруталном интервенцијом полицијских снага испред зграде РТБ у тренутку завршетка мирног протеста, а том приликом су претучени и поједини страначки функционери ДС (Драгољуб Мићуновић, Борислав Пекић).¹⁵⁹¹

Власт је у демонстрацијама видела опасност за избијање „међусобних обрачуна“ и оптуживала опозицију да је протестима испред РТБ угрозила „безбедносно осетљиву установу“.¹⁵⁹² Протести су оцењени као националистички и антидемократски, усмерени ка интересима свих који су против јединства Србије и Југославије.¹⁵⁹³ С друге стране, већ приликом првог заједничког опозиционог протеста Милошевић је показао спремност да на политичке притиске са улица одговори комбинацијом медијске пропаганде и полицијске силе, што је током деведесетих година постала уобичајена пракса у одбрани власти.

Опозиција је, након неколико месеци, организовала још један заједнички митинг (септембар 1990) и запретила бојкотом избора, суочена са изборним правилима који су фаворизовали Милошевића и владајућу СПС. Међутим, због нејединства опозиције није постојао заједнички став о изборним условима. Идеје о бојкоту су изгубиле смисао, а све опозиционе странке започеле су предизборну кампању. Милошевић је, с друге стране, на скуповима својих присталица деловање опозиције неретко стављао у корист непријатеља Србије у Југославији и иностранству, распирујући нетрпељивост између присталица власти и опозиције.¹⁵⁹⁴

Без обзира на улазак опозиције у Скупштину Србије након изборног пораза 1990. године, њена политичка борба настављена је ванинституционалним средствима, на чему је посебно инсистирао СПО. Ова странка је, захваљујући бројности, организованости и изразитом антикомунистичком опредељењу, између 1990-1997. године представљала кључну опозициону снагу која се социјалистичкој власти супростављала ванинституционалним средствима. Након жестоких медијских сукоба уредништва РТБ и Вука Драшковића, лидер СПО организовао је 9. марта 1991. године на Тргу Републике протест против руководства „ТВ Бастиље“ тражећи оставке директора телевизије и уредништва¹⁵⁹⁵. И овога пута, као и приликом првог опозиционог протеста

¹⁵⁸⁹ „Ко држи кључеве слободe“, *Српска реч*, бр. 2-3, 15. јули 1990, стр. 11-13.

¹⁵⁹⁰ „Митинг против Србије“, *Политика*, 12.06.1990, стр. 1.

¹⁵⁹¹ Дан након одржања овог митинга, 14. јуна 1990. године, представници опозиције (Драгољуб Мићуновић, Вук Драшковић, Коста Чавошки, Борислав Пекић и др.) одржали су протестно окупљање у Дому омладине незадовољни извештавањем у државним медијима о опозиционом митингу („Власт у Србији почива на четири М“, *Српска реч*, бр. 2-3, 15. јули 1990, стр. 8-10).

¹⁵⁹² ИАБ, ф. 17, к. 384, Саопштење Скупштине града Београда о митингу опозиционих странака од 13. јуна 1990. године, СГБ – 7. заједничка седница свих већа од 19.06.1990. године.

¹⁵⁹³ Исто.

¹⁵⁹⁴ На митингу у Бору (новембар 1990) Милошевић је, између осталог, рекао: „данас на сцени и они појединци и групе који су у време велике битке за Осму седницу и Косово, за интегритет Србије били у мишјој рупи. Сада када је посао завршен, изашли су из својих рупа, позивају народ у битке које нису водили, на пут који је нејасан и крвав, а у ствари, тако служе оним снагама у земљи и иностранству које желе да руше тек изборене тековине за Србију (Николић, К., „Политички портрет Слободана Милошевића...“, стр. 272).

¹⁵⁹⁵ Лидер СПО Вук Драшковић је преко партијског гласила *Српска реч* у време афере око нелегалног наоружавања Хрватске оптужио руководство ове републике за разбијање државе, али и врх ЈНА за „ребољшевизацију Југославије“.

власт у Србији је на притиске са улица одговорила употребом медијске машинерије и полицијске силе.¹⁵⁹⁶

Вишечасовни сукоби 9. марта 1991. године у центру престонице између снага безбедности и десетина хиљада присталица опозиције из Београда и других градова Србије по свом интензитету и последицама (погибије по једног полицијца и демонстранта, неколико стотина повређених и ухапшених, међу којима је био и Вук Драшковић, политички уступци режима) представљале су најјачи ванинституционални удар за Милошевићеву власт све до њеног пада 2000. године. Полицијске снаге, суочене са жестоким отпором демонстраната, морале су крајем дана да се повуку из центра града концентришући се на две локације - РТБ и Дедиње, док се демонстранти нису одлучили за упад у седишта републичке владе и скупштине. Уздрмани Милошевић затражио је помоћ Председништва СФРЈ које је донело одлуку о изласку војних тенкова на улице престонице.

Реакција републичке и савезне власти на деветомартовске догађаје изазвале су револт великог броја студената у Београду који су већ од следећег дана, након пробијања полицијских кордона, организовали вишедневне протесте (10.03-14.03.1991) на Теразијском платоу („Плишана револуција“). Ови протести имали су подршку опозиционих партија, београдске интелектуалне јавности и синдиката, суочен са широким друштвеним фронтом протеста Милошевић је пристао на политичке уступке. Председник Србије одустао је од планова о забрани деловања СПО, Драшковић и сви ухапшени пуштени су на слободу, про-опозиционим медијским станицама (Студио Б, Б 92) враћене су дозволе за рад, док су министар унутрашњих послова и руководство државне телевизије поднели оставке.¹⁵⁹⁷

Резултат деветомартовске побуне био је негативан по Милошевића, јер је употреба полицијске силе изазвала хомогенизацију врло широког фронта антирежимских присталица, што је, поред оставки челних људи РТБ и министра полиције утицало на опадање рејтинга СПС у јавности Србије.¹⁵⁹⁸ Међутим, овај тактички успех опозиционе странке нису искористиле за формирање заједничке платформе око трансформације система власти у Србији, чему није погодовала ни радикализација југословенске кризе. С друге стране, таква ситуација погодовала је Милошевићу да ратном реториком са државних медија одврати пажњу грађана Србије од најважнијих економских и социјалних тема, као и од демократизације друштвених односа.

„Видовдански сабор“ (јуни 1992) представљао је најмасовнији протест опозиције против Милошевића до његовог пораза на изборима 2000. године.¹⁵⁹⁹ Политички захтеви „Видовданског сабора“ у организацији коалиције ДЕПОС (СПО, део ДС за ДЕПОС, Нова демократија) односили су се на нерешене опозиционе захтеве из почетних месеци вишестраначја (округли сто власти и опозиције о изборним условима, избори за уставотворну скупштину, медијске слободе), а њима је придодат и захтев за оставком Милошевића.¹⁶⁰⁰ У говору Вука Драшковића, председника СПО, истакнута је одговорност Милошевића за рат у БиХ, санкције међународне заједнице и

што је изазвало коментар уредништва РТБ како „Драшковић сарађује са усташким снагама у Хрватској“ („Рат генерала“, *Српска реч*, бр. 13, 18.02.1991, стр. 8-12).

¹⁵⁹⁶ У званичном извештају Градског секретаријата унутрашњих послова наведено је да полиција није могла да се сагласи са првобитним местом одржавања протеста (простор испред зграде телевизије), док СПО није био спреман да организује протест на предложеној алтернативној локацији – Ушћу. Због „агресивних најава“ организатора митинга да ће протест бити организован „по сваку цену“ на Тргу републике и испред зграде РТБ, МУП Србије донео је одлуку о забрани митинга и употреби полицијских снага у спречавању одржавања демонстрација (ИАБ, ф. 17, к. 76, л. 12-20, СГБ – 1. ванредна заједничка седница од 11.03.1991. године).

¹⁵⁹⁷ „Кривична одговорност виновника крвопролића“, *Српска реч*, 18.03.1991, стр. 32.

¹⁵⁹⁸ Исто, стр. 119.

¹⁵⁹⁹ По извештајима организатора протесту је на почетку присуствовало око 250 хиљада грађана, до су страни медији јављали о окупљању 150-200 хиљада људи испред Савезне скупштине („Vidovdanska kletva“, *Vreme*, 27.06.2002, стр. 12).

¹⁶⁰⁰ „Проглас ДЕПОС-а“, *Српска реч*, бр. 50, 06.07.1992, стр. 15.

драматичан пад животног стандарда грађана Србије.¹⁶⁰¹ Критике власти у Србији из изразито антикомунистичког дискурса учесника протеста (Војислав Коштуница, Матија Бећковић и др), поред наведеног, нису нудиле јасну активност у правцу политичке, друштвене и економске обнове.

За разлику од конфликтних демонстрација и нереда из 9. марта 1991. године, „Видовдански сабор“ представљао је покушај највећег дела опозиције да мирним, вишедневним непрекидним протестима принуди Милошевића на оставку и отвори кризу власти. Међутим, ДЕПОС није имао разрађен план о организацији оваквог вида политичке побуне. Велики број грађана спавао је у шаторима испред Пионирског парка, док су се на бини смењивали политичари и београдски рок-бендови. Протест је, током свог непрекидног трајања, прерастао у субкултурни хепенинг у којем се убрзано губио почетни антирежимски набој за рушењем система.

Милошевић је овога пута променио тактику и није употребљавао полицију за разбијање демонстрација, оглушујући се о захтеве ДЕПОС-а за његовом оставком. Лидери ове коалиције, суочени са опадањем броја присутних на протестима испред Савезне скупштине и неспремни за револуционарно рушење власти, окончали су митинг прихватањем понуде о организацији избора на свим нивоима.¹⁶⁰² Мирне демонстрације опозиције и студената (1992) по први пут су обележене и протестним шетњама по централним зонама Београда.¹⁶⁰³ На тај начин, улице престонице добиле су улогу протестног простора, што је посебно дошло до изражаја у вишемесечним демонстрацијама 1996/97 године.

Учешће партијарха Павла и престолонаследника Александра Карађорђевића наглашавало је на „Видовданском сабору“ верско-монархистичку и конзервативну иконографију протеста. СПЦ је од краја 1980-тих употребом митско-националне симболике у време прославе шест векова Косовске битке настојала да реafirмише своју друштвену позицију упоредо са истицањем историјских неправди и злочина према српском народу.¹⁶⁰⁴ Став цркве према власти у Србији заострио се у време организације првих вишестраначких избора (1990), највероватније због одређених неиспуњених обећања од стране Милошевића.¹⁶⁰⁵ Синод СПЦ на челу са патријархом Павлом узео је учешће у време деветомартовских протеста, да би током 1992. године захтевао је формирање владе националног спаса, што је затражено и прогласима Београдског универзитета (БУ) и дела академика САНУ.¹⁶⁰⁶ Однос СПЦ према власти СПС до њеног краја (2000) остао је критички интониран због пресудног утицаја већинске, антикомунистичке струје (Амфилохије Радовић, Атанасије Јефтић, Артемије Радосављевић) која је у деловању „комуниста“ видела опасност за остварење српске националне интеграције на просторима бивше Југославије.¹⁶⁰⁷

Настојања Милошевића да одигра кооперативну улогу око завршетка рата у БиХ (1993-1995) утицала су на фрагментацију опозиционог блока. Најважнија питања „блокиране“ транзиције у Србији (економска и социјална криза у условима санкција, јачање ауторитаризма, масовна иселјавања грађана, пораст криминала, медијски монопол власти) за опозицију су, у овом

¹⁶⁰¹ Драшковић, Вук, *Подсећања* (политички говори), Београд 2001, стр. 118-121. Драшковић је током рата у Хрватској напустио националистичку позицију и све јасније иступао као политичар са мировним иницијативама.

¹⁶⁰² Дискусија Радомира - Радета Марковића, начелника Секретаријата унутрашњих послова са одборницима опозиције у вези са стањем јавне безбедности у Београду (ИАБ, ф. 17, к. 97, л. 99-102, СГБ – 2. нејавна седница од 31.05.1993. године). Марковић је 1997. године именован за начелника Јавне безбедности, а 1998. године за начелника Ресора ДБ.

¹⁶⁰³ „Проглас ДЕПОС-а“, *Српска реч*, бр. 50, 06.07.1992, стр. 17.

¹⁶⁰⁴ Radić, Radmila, „Crkva i srpsko pitanje“ у: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I deo (priredio N. Popov), Београд 2002, 303-310.

¹⁶⁰⁵ Исто, стр. 311-312.

¹⁶⁰⁶ Радић, Радмила, *Патријарх Павле*, Београд 2005, стр. 72; Kuzmanović, Bora, „Mladi i društvene krize u Jugoslaviji i Srbiji“, у: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Београд 1993. стр. 19.

¹⁶⁰⁷ „Портрет: владика Атанасије (Јевтић)“, *НИН*, 30.09.1999, стр. 4-5.

периоду, имала мањи значај од окончања ратних дејстава у БиХ. СПО, као најзначајнија протестна странка опозиције, није користила дотадашње притиске на власт, сматрајући да би демонстрације против Милошевића угрозиле могућност постизања мира у БиХ.

Напад на Милошевића уследио је, овога пута, од ултранационалиста из СРС.¹⁶⁰⁸ Током 1994-1995. године највеће антивладине протесте у Београду (испред савезне скупштине) организовали су радикали, на којима су осуђивали Милошевићеву сарадњу са међународном заједницом око завршетка рата у БиХ. Радикалске демонстрације, иако праћене ратоборном реториком, нису представљале средство за ванинституционално рушење режима, већ су биле део политичког притиска на режим у Србији да се врати политици „одбране српских националних интереса“.¹⁶⁰⁹ У ово време је режим хапшењима Војислава Шешеља због скупштинских инцидената (1994) и „угрожавања јавне безбедности“ у Гњилану (1995) покушавао да смири пораст ултранационалистичке алтернативе од које му је, након заузимања помирљивије позиције према Западу, претила највећа опасност.¹⁶¹⁰ Део политичких и јавних личности из Београда учествовао је на протестним вечерима у организацији СРС поводом хапшења Шешеља критикујући власт у Србији за „диктатуру“ и „устостављање вербалног деликта“.¹⁶¹¹

Опозиционе демонстрације у Београду (новембар 1996 – фебруар 1997) и Софији (јануар 1997) инициране су дубоком кризом власти социјалистичких партија у Србији и Бугарској. За разлику од Милошевићеве одлуке да фалсификује резултате на локалним изборима у Београду и највећим градовима Србије чиме је делегитимисао и сопствени ауторитарни поредак, у Бугарској је власт социјалистичког премијера Виденова срушена деловањем више фактора - сукобом страначких лобија, олигархијским притисцима, крахом банкарског система и поразом социјалиста на председничким изборима (октобар 1996).¹⁶¹²

Лидери коалиције Заједно и руководство СДС одржавали су блиске везе у време протеста у Београду и Софији, започете у време регионалне страначке сарадњи с почетка 1990-тих. Представници опозиције у Србији (СПО, ДС) учествовали су, заједно са представницима СДС, на балканским конференцијама демократских партија у организацији грчке Нове демократије (1991-1992), док је председник ДС Драгољуб Мићуновић одржавао контакте са бугарским председником Желевом.¹⁶¹³ Током децембра 1996. године Надежда Михаилова (СДС) је била један од говорника на протестима коалиције Заједно у Београду, док је председник ДС Зоран Ђинђић током јануара 1997. године био гост руководства СДС у Софији.¹⁶¹⁴ Протест београдских демонстраната испред „дрвене“ амбасаде Бугарске средином јануара 1997. године пратиле су поруке опозиционих вођа о потреби демократизације читавог балканског простора.¹⁶¹⁵

¹⁶⁰⁸ Због директног утицаја режима у Србији на формирање СРС, улазак Војислава Шешеља у Скупштину Србије (1991), веза СРС и безбедносних служби око регрутација страначких добровољаца у време рата у Хрватској, као и неформалне и формалне коалиције СПС и СРС (1991-1993) и (1998-2000) период политичких сукоба (1993-1997) захтева посебно сагледавање након отварања архивске грађе за овај период. С друге стране, Војислав Шешељ је у свим својим политичким наступима сарадњу са СПС правдао „патриотским разлозима“ и значају националног питања за СРС у односу на све друге друштвено-политичке теме („Шешељ поново против комуниста“, *Велика Србија*, бр. 448, новембар 1997, стр. 2-6).

¹⁶⁰⁹ „Шешељ у Милошевићевој тамници“, *Велика Србија*, бр. 21, јануар 1995, стр. 4-6.

¹⁶¹⁰ Stojanović, D., *Ulje na vodi...*, стр. 207; „Dva ratna druga“, *Vreme*, бр. 764, 25.08.2005, стр. 6-7.

¹⁶¹¹ На овим протестним скуповима учествовали су и Никола Милошевић и Коста Чавошки (СЛС), Драган Маршићанин (ДСС), новинари Мирјана Бобић-Мојсиловић, Небојша Јеврић и Оливера Милетовић, сликар и публициста Драгош Калајић и др („Петиција“, *Велика Србија*, бр. 21, 1995, стр. 34-41).

¹⁶¹² Проданов, Васил и др., *Българският парламент...*, стр. 235.

¹⁶¹³ Mićunović, D., *Život u nevremenu*, II deo, стр. 111, 137.

¹⁶¹⁴ Гласило СДС *Демокрација* током јануарских протеста у Софији преносила је изјаве челника ове коалиције о „демократским утицајима“ београдског протеста на дешавања у Бугарској („Белград подари орџије на протестираша Бугарија“, *Демокрација*, 14.01.1997, стр. 3).

¹⁶¹⁵ Исто.

Истовремено, руководства СПС и БСП су остваривала су интензивну сарадњу, утемељену на постдејтонском споразуму председника Србије Милошевића и бугарског премијера Виденова (1996). Амбасадор СРЈ у Софији Радош Смиљковић, политичар из најужег Милошевићевог окружења, одржавао је сталне контакте са руководством БСП и новим партијским шефом Георгијем Првановом којем је преносио информације о протестима у Београду из угла режима у Србији. Бугарски саговорник информисао је Смиљковића о кризи власти социјалиста и немирима на улицама Софије.¹⁶¹⁶ Занимљиво да је у време протеста у Софији амбасадор СРЈ примио у посету и шефа Мултигрупа Илију Павлова који је био заинтересован за привредну сарадњу његове компаније са фирмама у Србији у оквиру „енергетског троугла“ са Русијом (гас, нафта, производња електричне енергије).¹⁶¹⁷

Демонстрације опозиције у Београду и Софији, подржане и студентским протестима, разликовале су се по интензитету и облицима протестних активности. Захтеви за сменом власти у престоници Бугарске, за разлику од београдског примера, имали су обележја масовне грађанске побуне која је организацијом блокаде путева и градова изазвала колапс најважнијих друштвених токова. Такође, за разлику од жестоке антиопозиционе кампање у државним медијима у Србији, протести у Софији праћени су широм Бугарске преко великог броја радио и телевизијских станица.¹⁶¹⁸

Либерализација медијских слобода, започета одмах након слома система државног социјализма, омогућена је у пуној мери након доласка на власт владе Филипа Димитрова. Локални телевизијски и штампани медији су пред државне изборе (1994) добили право учешћа у предизборним кампањама и праћењу политичког процеса.¹⁶¹⁹ Иако се највећи број ових медија, као и најзначајнијих дневника (*Труд*, *24 часа*, *Стандарт*, *Континентал*) углавном налазио у власништву припадника номенклатуре блиској „бизнис-групама“ БСП, њихово извештавање било је углавном усмерено у преношењу објективних информација са протеста у Софији и другим градовима у Бугарској.¹⁶²⁰

Демонстрације у организацији СДС и њихових политичких савезника (Народни савез, ДПС) у оквиру коалиције ОДС (*Обединени демократични сили*) биле су, након оставке премијера Виденова крајем 1996. године, фокусиране на онемогућавање формирања новог социјалистичког кабинета. Парламентарна опструкција посланика СДС била је на почетку подржана конфликтним протестима присталица „плавих“ испред седишта БСП.¹⁶²¹ Након одлуке посланика БСП да одбију захтев СДС око расписивања нових избора, демонстранти су покушали да на силу заузму зграду Народног собрања што је довело до великог сукоба са полицијом (10-11. јануар 1997).¹⁶²²

У последњој фази протеста, СДС је организовала потпуну блокаду Софије и кључних магистралних саобраћајница у њеној околини, док су велике демонстрације избиле и у другим бугарским градовима (Пловдив, Варна, Благоевград). До краја јануара читава Бугарска била је паралисана блокадама градова, магистралних комуникационих праваца и синдикалним

¹⁶¹⁶ Отправник послова амбасаде СРЈ у Софији Срећко Ђукић наводи да је у време највећих протеста на улицама Софије амбасадор Радош Смиљковић примио Прванова на изричит захтев политичког врха Србије. Смиљковић је током јануара 1997. године имао разговоре са угледним левичарским интелектуалцима „бугарским Добрицом Ђосићем“ - Николајем Хајтовом и академиком Благовестом Сендовом, председником Народног собрања (Интервју са Срећком Ђукићем, отправником послова у амбасади СРЈ у Софији, 05.11.2016. године).

¹⁶¹⁷ Ђукић, С., *Нови крсташа на Балкану...*, стр. 204-205.

¹⁶¹⁸ Kormusheva, Katerina, „Change of Behavior in Transition: The Bulgarian Protests in January 1997“, *Polish Sociological Review*, No. 144, 2003, str. 436-437.

¹⁶¹⁹ Raytcheva, Lilia, „Challenges of Bulgarian Transformations to Contemporary Media Developments (1989–2014)“, у: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Vol. XXIII, No.1, 2016, str. 171.

¹⁶²⁰ Интервју са Стефаном Софијанским, градоначелником Софије, 06.12.2012. године; Спасов, Орлин, *Преходът и медиите*, София 2000, стр. 122-125, 146-148.

¹⁶²¹ Исто, стр. 103.

¹⁶²² „Народът шурмува парламента“, *Демокрација*, 11.01.1997, стр. 1-3.

генералним штрајковима. То је изазвало додатне поделе унутар БСП, која је на крају пристала на захтеве опозиције о формирању прелазне владе до организовања нових парламентарних избора.¹⁶²³ Организовањем оваквих радикалних протеста којима је суспендовано уставно право скупштинске већине на избор извршне власти, СДС је легитимисао организовану побуну као средство политичке борбе. То је у највећој мери утицало да мандат нове владе СДС (1997-2001) буде обележен великим политичким сукобима са социјалистима, посебно у време Косовске кризе (1998-1999) .

Протести у Београду, насупрот томе, били су утемељени у одбрани победе на локалним изборима. Злоупотребом правосудног система и његовим претварањем у политичку полугу режима, Милошевић је онемогућавао право опозицији да након изборне победе врши локалну власт у највећим градовима. Овај Милошевићев потез додатно је подигао протестно расположење међу присталицама опозиције, којима се придружио и део политички неопредељених грађана. На тај начин је протест око признања изборне победе на самом почетку прерастао у отворено демонстрирање против владавине Милошевића и СПС.¹⁶²⁴

У односу на непрекидно трајање „Видовданског сабора“, опозиција је овог пута променила организациону тактику. Свакодневне протестне шетње на улицама Београда и других градова у Србији, одржаване у поподневним сатима, одударале су од дотадашњих „статичних“ форми опозиционих демонстрација, што је највероватније пресудно утицало на успех протеста. Визуелни утисак „реке“ људи која се у непрегледном броју креће београдским улицама имао је, међу присталицама опозиције, снажно дејство на одржавање заједништва и мотивацију око наставка протеста.¹⁶²⁵ Протестне шетње имале су често и форму карневалских процесција на којима су политичка сатира и хумор употребљавани за критику представника режима. Власт је реаговала репресијом на протестне перформансе у којима је Милошевић директно излаган исмевању и порузи.¹⁶²⁶

Поред снажних визуелних ефеката протест је био испуњен и акустичним протестним формама. Употреба буке у уличним шетњама (пиштаљке, звиждуци, скандирања увредљивих политичких парола) у симболичком смислу представљала је изражавање осећаја слободе и прекида ћутања под режимском репресијом.¹⁶²⁷ Бука се користила и као протестно средство против извештавања државних медија. Присталице опозиције широм Београда су током емитовања информативног програма РТС у вечерњим сатима правили буку у својим становима и кућама, док су приликом протестних шетњи засипали јајима, јогуртом (алузија на Милошевићеву „Јогурт-револуцију“) и црвеном („комунистичком“) бојом медијске куће под контролом власти (РТС, Политика, Борба).¹⁶²⁸ Употребом оваквих видова протеста демонстранти су настојали да се наругају и ненасилно супроставе медијској пропаганди државних медија и укажу на њихову потпуну зависност од власти.

Антирежимске радио-станице (Б-92, Радио Индекс) имале су велики значај у непрекидном извештавању са улица престонице и протестној мобилизацији демонстраната. То је кварило планове власти да различитим медијским дезинформацијама о циљевима демонстрација изазове опадање њихове масовности, па је овим радио-станицама, у време трајања протеста, повремено

¹⁶²³ Проданов, Васил и др., *Българският парламент...*, стр. 239.

¹⁶²⁴ Spasić, Ivana; Pavićević, Đorđe, „Protest i pokret“, *Republika*, br. 155-156, januar 1997, str. 22.

¹⁶²⁵ Исто, стр. 24.

¹⁶²⁶ Средином децембра 1996. године полиција је ухапсила и брутално претукла демонстранта Дејана Булатовића који је на челу протеста носио лутку са ликом Слободана Милошевића у природној величини, обучену у затворску униформу [Jovićević, Aleksandra, „Građanski i studentski protest u Srbiji, između pozorišta, parapozorišta i karnevala, u: *Šetnja u mestu. Građanski protest u Srbiji 17.11.1996-20.03.1997* (zbornik radova), Beograd 1997, str. 48].

¹⁶²⁷ Spasić, I., Pavićević, Đ., „Protest i pokret...“, str. 24.

¹⁶²⁸ „Nije bilo nikakvog povoda da policija postupi po naređenju“, *Naša borba*, 05.06.1996, str. 1.

забрањиван рад.¹⁶²⁹ Поред наведеног, по први пут су нове информационе технологије (интернет) значајније употребљене за преношење главних медијских догађаја, што је било од великог значаја у комуникацији за иностранством.¹⁶³⁰

Одговор режима на протесте у Београду мењао је своје појавне облике од ингорисања, медијских омаловажавања и увреда до употребе полицијских и парамилитарних снага (спречавање протестних шетњи кордонима, употреба физичке силе, „тиха“ хапшења током ноћи). Почетне извештаје о „шачици демонстраната“ заменило је медијско етикетирање где је карактер демонстрација означаван као „рушилачки“, „насилни“, „вандалски“, „профашистички“.¹⁶³¹ Након отвореног медијског застрашивања о „завођењу реда“, Милошевић је крајем децембра 1996. године организовао контрамитинг својих присталица у центру Београда.

Контрамитинг је, као средство политичке борбе, власт користила у време бурних мартовских протеста 1991. године (митинг присталица СПС на Ушћу), али је, овога пута, режим изазивао и непосредан сукоб присталица власти и опозиције. Милошевић је имао за циљ добијање политичког алибија за употребу отворене полицијске силе према демонстрацијама. У сукобима у центру Београда страдао је један присталица опозиције, други је тешко повређен из ватреног оружја, док су десетине присталица социјалиста и коалиције Заједно претрпели лакше повреде. Овај дан је био критичан не само због последица по протесте опозиције већ и због могућности за избијање сукоба ширих размера у Србији.¹⁶³²

Након контрамитинга Милошевић је полицијским блокадама београдских улица настојао да спречи даља протестна дешавања у престоници. Кордони снага јавне безбедности и њихова повремена употреба у вршењу насиља над демонстрантима постали су, почетком 1997. године, део београдске свакодневице. Најрепресивнији облик полицијског деловања над демонстрантима представља употреба бруталне силе, водених топова и сузавца код Бранковог моста по веома хладном времену (02. фебруар 1997), а том приликом су физички нападнути и челници коалиције Заједно Весна Пешић и Зоран Ђинђић. Неколико десетина људи затражило је медицинску помоћ међу којима је било домаћих и страних новинара.¹⁶³³

Оваква радикална употреба полицијских снага била је последњи покушај Милошевића да заустави протесте у фази појачаних притиска међународне заједнице. Прихватањем извештаја посредничке мисије бившег шпанског премијера Фелипеа Гонзалеса власт је доношењем *Lex specialis*-а верификовала пораз на локалним изборима.¹⁶³⁴ Као и након мартовских протеста 1991. године, Милошевић је, пристао на протестне захтеве опозиције тек након неуспешног деловања репресивних механизма власти. Политички рејтинг власти непосредно након окончања протеста био је веома уздрман. Ипак, након тога, власт се убрзано консолидовала услед подела унутар коалиције Заједно, односно различитих политичких ставова СПО и ДС у односу на наступајуће парламентарне и председничке изборе (1997).¹⁶³⁵

Слом Милошевићевог режима одложен је за неколико године касније, током ескалације дубоке политичке, економске и социјалне кризе у Србији, а по завршетку војне интервенције

¹⁶²⁹ *Lex, pištaljke i laži. Hronologija građanskog i studentskog protesta (17.11.1996 – 04.02.1997)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 1997, str. 67.

¹⁶³⁰ Jansen, Stef, „The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia“, *Political Geography* No. 20, 2001, str. 45.

¹⁶³¹ „Koalicija Zajedno vodi u propast“, *Naša borba*, 25.12.1996, str. 2.

¹⁶³² Трагичније последице сукоба присталица власти и опозиције спречене су деловањем специјалних полицијских снага које су између Коларчеве улице и Теразијског платоа настојале да употребом силе раздвоје сукобљене стране (*Lex, pištaljke i laži...*, str. 175).

¹⁶³³ *Lex, pištaljke i laži...*, str. 316, 333-334; „Novinari masovno tučeni“, *Naša Borba*, 04.02.1997, str. 2.

¹⁶³⁴ „Usvojen Lex specialis“, *Naša Borba*, 12.02.1997, str. 2.

¹⁶³⁵ Разлике у ставовима функционера ДС и СПО у градској власти биле су приметне већ у првим месецима рада нове градске власти (ИАБ, ф. 17, к.1. фасц. 3, СГБ – 9. нејавна седница ИО од 26.03.1997. године).

НАТО. У Београду је политичка активност опозиције од првог великог протеста након завршетка бомбардовања НАТО („Преображењски митинг“, август 1999) до избора 2000. године попримила облике свакодневног бунта (скупови, синдикални штрајкови, деловање организације Отпор и политичких мрежа активиста ДОС).¹⁶³⁶ У овој, најрепресивнијој фази своје власти, Милошевић је према опозиционим протестима често користио бруталну полицијску силу (премлаћивања и хапшења активиста). Насилно су укидани многобројни невладиних медији, уз примену различитих облика финансијских притисака.¹⁶³⁷

Милошевићев пад са власти (5. октобар 2000), инициран поразом на изборима за председника СРЈ, чије је непризнавање изазвало демонстрације са учешћем неколико стотина хиљада људи на улицама Београда и данас изазива разна питања и недоумице код истраживача савремених друштвених процеса у Србији. Поједини међу њима често износе тврдње о „петооктобарском пучу“.¹⁶³⁸ Овакви ставови су неосновани с обзиром да је кроз политичку теорију и праксу познато да пуч, као врсту државног преврата, спроводе припадници војног или полицијског официјског кадра који уклањају цивилну власт без икаквих претходних изборних процедура.¹⁶³⁹

Уколико промену власти у Србији 2000. године означимо као револуционарну, онда је потребно да је посматрамо у контексту европске транзиционе праксе на крају 20. века где се ненасилним или насилним средствима рушио монистички систем власти. Милошевићева власт, без обзира на начелно прихватање демократизације система, вишепартизма, грађанских, економских и медијских права и слобода стално је настојала да ове процесе држи под контролом. С друге стране, владајући социјалисти прихватили су идеолошко-правни континуитет са некадашњим СКС, иако су те везе, због економског и социјалног раслојавања, национализма и Милошевићевог ауторитаризма, биле далеко више формалне него суштинске.

Присуство изузетно великог броја демонстраната на улицама Београда, деловање политичких снага опозиције, упади побуњених грађана у државне институције (парламент, државна телевизија, полицијске станице) и, на крају, пад ауторитарног система власти, са диктаторским карактеристикама у својој последњој фази (1999-2000), могу се означити као револуција. Ипак, за разлику од постсоцијалистичких револуција у земљама ЦИЕ, пад власти у Србији легитимизован је изборним поразом, који је Милошевић, као и након локалних избора (1996), покушао да спречи притиском на правосудни систем. Још једним фалсификовањем изборних резултата режим је, овога пута преко Савезног уставног суда, настојао да оспори победу кандидата опозиције Војислава Коштунице (24. септембар 2000).¹⁶⁴⁰ Након непристајања

¹⁶³⁶ ИАБ, ф. 17, к. 74, л. 23-26, СГБ – 24. седница од 24.03.2000. године. Детаљније о Отпору у делу поглавља о студентским протестима.

¹⁶³⁷ ИАБ, ф. 17, к. 74, Декларација о осуди власти због напада на самосталне медије, бр. 400-10/2000-ХП-01, СГБ – 24. седница од 15.03.2000. године.

¹⁶³⁸ Ове тврдње прате ставови о пресудном утицају страног фактора у рушењу Милошевића. И поред чињенице да је администрација САД током Косовске кризе (1998) донела одлуку да се помогну демократски процеси у СРЈ у правцу рушења Милошевића, пренаглашава се утицај америчке Канцеларије за југословенске послове у Будимпешти која је пружала стручну и финансијску подршку странкама ДОС, делу невладиног сектора, организацији Отпор и медијима (Б92, локалне ТВ станице и новине) у време изборне кампање 2000. године, док се изоставља утицај бројнијих и значајнијих фактора (економска и социјална депресија, раст незадовољства грађана условима свакодневног живота, пораст снаге опозиције и њено обједињење, дистанцирање дела безбедносних и економских елита од Милошевића након завршетка бомбардовања, итд). Такође, неки од кључних циљева америчке Канцеларије (улазак СПО у ДОС) и учешће странке Мила Ђукановића на савезним изборима нису били остварени. О деловању Канцеларије за југословенске послове у Будимпешти и односима са представницима ДОС у: Montgomeri, Vilijam, *Kad ovacije utihnu. Borba sa demokratskom tranzicijom*, Beograd 2010, str. 21-39).

¹⁶³⁹ О техникама и варијацијама државних удара у: Luttwak, Edward, *Coup d'Etat: A Practical Handbook*, Harvard University Press, 1968.

¹⁶⁴⁰ „Zatvoreno zbog krađe“, *Vreme*, br. 509, 05.10.2000, str. 5.

ДОС-а на други изборни круг, суд је злоупотребљен преко нове одлуке о проглашавању избора неважећим.¹⁶⁴¹

У том погледу, револуционарна промена власти имала је у својој основи потпуни правно-политички легитимитет и легалитет утврђен на изборима, иначе организованим под неравноправним условима. Овом антирежимском побуном спречена је додатна изборно-политичка манипулација власти о новим изборима, преко које би Милошевић у потпуности неутралисао већ исказану изборну политичку вољу грађана Србије и СРЈ.¹⁶⁴² По својој важности, слом његовог режима представљао је догађај од историјског значаја, израз демократског отпора и победе над једноумљем и неслободом.¹⁶⁴³

Демократска револуција на улицама Београда имала је сличности и разлике са догађајима у време пада система државног социјализма. По бројности демонстраната масовна антирежимска побуна у Београду може се упоредити са „плишаном револуцијом“ у Прагу (1989). Без обзира на употребу физичке силе, једна погинулу особу (несрећним случајем) и више десетина повређених за кључно обележје „београдске“ револуција не може се сматрати насиље. Демонстранти на улицама Београда насиље су користили у врло ограниченом броју случајева (упади у Савезну скупштину и зграду државне телевизије), док је њихова бројност и организованост утицала на војно-полицијски апарат да одбије захтеве Милошевића за оружаном интервенцијом на улицама Београда. Сlike пријатељских загрљаја учесника протеста и припадника полиције (Јединица за специјалне операције – „црвене беретке“) на улицама престонице подсећале су на демократску „револуцију каранфила“ у Португалу (1974).¹⁶⁴⁴

Петооктобарска револуција се, у организационом и логистичком погледу, може упоредити са демонстрацијама у Софији 1997. године.¹⁶⁴⁵ Као и у случају тадашње политичке побуне СДС, руководство ДОС-а је након избора организовало сталне протесте на улицама Београда и позивало на штрајк синдикалних и струковних удружења. Посебан значај имала је потпуна обустава рада у рудницима Колубаре што је претило потпуном колапсу електроенергетског система у Србији.¹⁶⁴⁶ Сличности у тактичком спровођењу протеста у Софији и револуције у Београду видљиве су и око организације масовних долазака грађана из унутрашњости и јуриша на зграде парламената, као употреби пољопривредне и грађевинске механизације у разбијању полицијских барикада. Основано је претпоставити да је Зоран Ђинђић, као кључни организатор дешавања од 5. октобра 2000. године применио део организационих сценарија софијских демонстрација из јануара 1997. године у које је имао и непосредан увид. У то време, у изјавама за бугарске медије напоменуо да је „и у Србији потребно неколико стотина хиљада организованих људи да би режим Милошевића био срушен“.¹⁶⁴⁷

Демократска револуција представљала је, након примене различитих политичких, парламентарних и протестних стратегија против Милошевићевог режима, и проналажење коначне формуле за његов одлазак са власти. Подршка грађана на изборима 2000. године и током револуционарних дешавања у Београду била је последица организовања снажне политичке

¹⁶⁴¹ Molnar, Aleksandar, „Svrgavanje vlasti Slobodana Miloševića“, *Nova srpska politička misao*, br. 1 (posebno izdanje), Beograd 2001, str. 227.

¹⁶⁴² Goati, Vladimir, „Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji“, *R/Evolucija i poredak. O dinamiци promena u Srbiji* (ur. Ivana Spasić i Milan Subotić), Beograd 2001, str. 52.

¹⁶⁴³ Mitrović, Andrej, „Preseci, prekidi, prevrati i preokreti. Beleške o istoriji Srbije povodom 5. oktobra 2000“, *Nova srpska politička misao*, br. 1 (posebno izdanje), Beograd 2001, str. 207.

¹⁶⁴⁴ Goati, V., „Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji“..., str. 53.

¹⁶⁴⁵ Интервју са Николајем Гацевом, градским одборником СДС, 25.11.2012. године.

¹⁶⁴⁶ Бујошевић, Dragan; Radovanović, Ivan, *5. oktobar: dvadeset cetiri sata prevrata*, Beograd 2000, str. 23.

¹⁶⁴⁷ Ђукић, С., Нови красташи на Балкану..., стр. 325; Интервју са Срећком Ђукићем, отпавником послера у амбасади СРЈ у Софији, 05.11.2016. године.

алтернативе у виду опозиционе коалиције ДОС.¹⁶⁴⁸ На све ово је, током 1999-2000. године утицао и пад националистичког вредносног опредељења међу становништвом Србије и одређивање минималних економских и социјалних стандарда које режим Милошевића није могао да испуни.¹⁶⁴⁹ Демократска револуција је за Србију и СРЈ је, са значајним закашњењем, означила и почетак трансформације аутархичног облика власти. Ипак, изгледи о успешности овог процеса на почетку 21. века били су веома нејасни због дубоког друштвено-економског колапса система и великих концепцијских разлика унутар нове, демократске владе.¹⁶⁵⁰

2.3. Антиратни протести

У време ратова у Хрватској и БиХ у Београду је организован антиратни покрет на челу Грађанским савезом Србије и невладиним организацијама (НВО) - Жене у црном, Центар за антиратну акцију и Београдски круг. Грађански савез Србије на челу са Весном Пешић формиран је током 1992. године из деловања политичких групација са наглашеним пројугословенском програмском оријентацијом и платформама о мирном разрешењу кризе у држави (УЈДИ, Савез реформских снага Србије, Републикански клуб). ГСС је кроз своја програмска начела и политичко деловање на принципима западноевропског либерализма питања демократије, људских права и грађанских слобода успостављао као брану нарастајућем таласу национализма и друштвеног милитаризма.¹⁶⁵¹

Иако са ограниченим утицајем на доминантан друштвени образац, овај антиратни друштвени блок истицао се својим деловањем у време када је велики број младих одбијао одлазак у војску или се, услед рата у Хрватској и БиХ, иселавао из земље. Центар за антиратну акцију је у београдском позоришту Душко Радовић одржавао је сталне скупове (септембар 1991- јануар 1992) са учешћем великог броја новинара, уметника, универзитетских професора, синдикалних лидера и свих осталих истакнутих мировних активиста.¹⁶⁵² Покрет Жене у црном, основан у време најтежих битки за Вуковар (октобар 1991), заједно са Центром за антиратну акцију организовао је свакодневне мировне активности (паљење свећа испред зграде Председништва Србије на Андрићевом венцу. Мировни активизам ових организација супростављао се нарастајућем говору мржње и ратној пропаганди са државних медија.¹⁶⁵³

Београдски круг на челу са својим оснивачем, филозофом Миладином Животићем представља групацију интелектуалаца који су у периоду април 1992- фебруар 1993. године одржавали суботње сесије у београдском Дому омладине.¹⁶⁵⁴ На серијама трибина (циклус „Друга Србија“) интелектуалци Београдског круга заједно са угледним гостима из политичког,

¹⁶⁴⁸ Mihajlović, Srećko, „Političke formule održanja i promene režima u Srbiji“, u: *R/Evolucija i poredak. O dinamici promena u Srbiji* (zbornik radova), Beograd 2001, str. 67.

¹⁶⁴⁹ Исто, стр. 68. Истраживања спроведене у периоду 1999-2000. године показала су да је значајно опала важност националних тема (са 51% на 35%) као питања од највећег значаја за грађане Србије.

¹⁶⁵⁰ Bakić, Jovo, „Ograničenja društvene transformacije Srbije“, *Nova srpska politička misao*, br. 1 (posebno izdanje), Beograd 2001, str. 37-39.

¹⁶⁵¹ Stojanović, D, *Ulje na vodi...*, str. 203.

¹⁶⁵² Исто, стр. 54.

¹⁶⁵³ *Reči i nedela. Pozivanje i podsticanje na ratne zločine...*, str. 82-106.

¹⁶⁵⁴ Ова, у интелектуалном смислу, најугледнија невладина организација током 1990-тих основана је јануара 1992. године у Дому омладине. Поред председавајућег Миладина Животића, у раду Београдског круга учешће су узели Радомир Константиновић (копредседник), Иван Чоловић, Павле Угринов, Филип Давид, Ђорђе Лебовић, Ненад Прокић, Стојан Церовић, Аљоша Мимица, Обрад Савић и др („Koncept: Kako je nastao Beogradski krug“, <http://rave-koncept.blogspot.com/2011/11/kako-je-nastao-beogradski-krug-4.html>), (23.01.2020).

културног и универзитетског живота Београда и Србије¹⁶⁵⁵ анализирали су најважнија питања из друштвено-политичког живота са посебним освртима на ратна дешавања у Хрватској и БиХ. Преиспитивала се одговорност постјугословенских елита за настанак рата као средства и инструмента „политике саобраћања“ (Обрад Савић), односно, као језика мржње у име „пропагандистичких и некрофилних прекопавања гробова из прошлог рата“ (Ранко Бугарски).¹⁶⁵⁶ Режим је оптуживан за успостављање „тоталитаризације насиља“ у друштву (Радомир Константиновић), за одбацивање економских реформи у име „милитаристичких и националистичких обмана“ (Латинка Перовић), као и за монополизацију културног и медијског живота (Павле Угринов).¹⁶⁵⁷

У сагледавању улоге интелектуалца у друштву и стварању „Друге Србије као другачије Србије, модерне државе засноване на владавини закона, а не људи“ (Латинка Перовић)¹⁶⁵⁸ дискусије су ишле и у правцу анализирања концепата модерности и традиционалности у свакој од области научно-друштвеног живота и примене садржаја ових концепата у зависности од објективних могућности (Сима Ћирковић).¹⁶⁵⁹ Око улоге тзв. националне интелигенције у Србији међу учесницима сесија Београдског круга постојао је консензус о њиховој великој одговорности за избијање насиља и рата. Насупрот идејама о органској зајединици нације и државе „интелигената са дипломама, али без културе и врлина“ (Миладин Животић), грађанско-либерална интелигенција нудила је антимилитаристички концепт Друге Србије „која се не мири са злочиним“ (Радомир Константиновић).¹⁶⁶⁰ Друга Србија, по учесницима ових скупова Београдског круга, нудила је друштвену и културну алтернативу у којој је морало да постоји суочавање са ратним злочиним, аморалним и антицивизацијским преживелим реликтом из периода Другог светског рата, који је онемогућавао развој и просперитет народа на постјугословенским просторима.

Најмасовније мировне протесте у форми рок концерта („Не рачунајте на нас“) невладин сектор је организовао на почетку рата у БиХ (април 1992), у присуству неколико десетина хиљада грађана Београда. Најпознатији београдски рок бендови (Електрични оргазам, Екатарина Велика, Партибрејкерси) су, након протестног концерта на Тргу Републике, изводили и антиратне песме („Слушај 'вамо“) у покретном камиону, које су од тада постале део сталне опозиционе протестне иконографије.¹⁶⁶¹ Истовремено, кроз овакав вид антиратног протеста рокери су подигли глас и против наметања турбофолк супкултуре („нећемо да победи народна музика“) преко државних медија, а који је доведен у везу са ратом и пропадањем културе.¹⁶⁶²

Рокенрол је као најзначајнији облик урбане поткултуре медијски потискиван од стране власти у Србији не само због политичког бунтовништва већ и губитка веза између великих градова бивше Југославије у време рата.¹⁶⁶³ Власт је путем медијске цензуре настојала да, поред рокенрола, маргинализује целокупни мировни активизам београдских невладиних организација,

¹⁶⁵⁵ Како гости на сесијама Београдског круга учествовали су и Милован Ђилас, Весна Пешић, Небојша Попов, Љубомир Маџар, Слободан Инић, Новак Прибићевић, Владан А. Василијевић, Соња Лихт, Миклош Биро, Драган Бабић и др.

¹⁶⁵⁶ *Intelektualci i rat* (ur. Ivan Čolović i Aljoša Mimica), Beograd 1993, str. 3, 41.

¹⁶⁵⁷ *Друга Србија – десет година после 1992-2002* (priređio Aljoša Mimica), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, str. 21-25, 29.

¹⁶⁵⁸ Исто, стр. 12.

¹⁶⁵⁹ Исто, стр. 45-46.

¹⁶⁶⁰ Исто, стр. 13.

¹⁶⁶¹ „Sećanje na Rimtutituki“, <http://www.seecult.org/vest/secanje-na-rimtutituki>, (18.11.2018).

¹⁶⁶² Gordi, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji*, Beograd 2001, str. 131. Турбофолк супкултура (поткултура) промовисана је током 1990-тих преко најгледанијих медија под контролом режима (РТС, Пинк, Палма), али је за потпуно истраживање овог феномена потребно анализирати развој народне и неофолк сцене у време социјализма (прим. В.Т).

¹⁶⁶³ Исто, стр. 126.

који се наставио и током војне ескалације кризе на Косову (1998-1999).¹⁶⁶⁴ Ипак, треба нагласити да је током 1990-тих у Београду настала нова квалитетна рок-сцена (Darkwood Dub, Казна за уши, Јарболи, Деца лоших музичара, Канда, Коца и Небојша, Ева Браун, Sunshine) чије су песме садржале различито нијансиране критике политичке и друштвене свакодневице.¹⁶⁶⁵

Бомбардовање СРЈ (1999) изазвало је антиратни протест широких размера не само у Београду и градовима Србије, већ и широм света, укључујући и државе чланице НАТО. За разлику од антиратних и антирежимских протеста у Србији, обележених хуманистичким активизмом и критикама режима, провладине демонстрације 1999. године биле су осмишљене као део стратегије одбране земље. Политика власти у СРЈ је током бомбардовања у потпуности одређивала циљеве, идеолошке поруке и организациону логистику ових протеста.¹⁶⁶⁶

Поруке на мировним протестима у Београду („Србија је свет – свет је против НАТО“) означаваале су и промену дотадашње протестне парадигме. За разлику од грађанског и прозападног карактера опозиционих демонстрација („Београд је свет“, 1996/97), режим Милошевића је користио антиратне протесте из 1999. године и за слање порука о потреби стварања глобалног покрета отпора око СРЈ усмереног против САД и њених војних савезника. У пропагандно-медијском смислу, овакве поруке наглашаване су емитовањем филмова са патриотском тематиком из времена ослободилачких ратова у 19. и 20. веку. Из ратне перспективе државних медија, Милошевић није био само на челу одбране СРЈ, већ је и предводио светски покрет отпора против модерног колонијализма и фашизма (НАТО).¹⁶⁶⁷

Изразито антизападно расположење становништва Београда и Србије током бомбардовања, изазвано људским жртвама, материјалним разарањима и животном угроженошћу власт је настојала да каналише организовањем мировних концерата („Песма нас је одржала“) и наступима познатих јавних личности. Медијске дезинформације о званичном називу војне кампање против СРЈ („Милосрдни анђео“) додатно утицала на анти-НАТО атмосферу у друштву, док су „одбране“ београдских мостова организоване формирањем грађанских „живих штитова“.¹⁶⁶⁸

Истицање нацртаних мета и парола (*Target*) и употреба запаљених свећа на протестним и антиратним поворкама и скуповима Београђана су, као амбивалентне слике миротворства и организованог отпора, симболички указивале на колективно и неправедно страдање народа у СРЈ.¹⁶⁶⁹ Државни медији, успостављајући везу између бомбардовања НАТО и распада Југославије (1991), настојали су да обликују јавно становиште о континуираној виктимизацији српског народа, са завереничким, заједничким деловањем „историјских савезника“ (Француска, САД, Велика Британија) и „историјских непријатеља“ (Немачка, Турска).¹⁶⁷⁰

Власт је општенародни отпор против НАТО бомбардовања покушавала да обликује и утицајима јавног говора, који је често излазио из оквира рационалности, при чему је део политичке опозиције био дисквалификован најтежим медијским нападима.¹⁶⁷¹ Транспаренти са

¹⁶⁶⁴ Тако је од 1996. године НВО Жене у црном издавала часопис Приговор савести који је промовисао антимилиитаризам. Ова невладина организација вршила је евиденцију укупног броја младих који су, услед избегавања учешћа у рату, напустили земљу (Stojković, D., „Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije...“, str. 58).

¹⁶⁶⁵ Мајић, Душан, *Talasanje Srbije. Knjiga o Radiju B92*, Beograd 2006, str. 118-121.

¹⁶⁶⁶ Груден, Тамара, *Политички дискурс у паролама, слоганима и графитима протеста против НАТО бомбардовања СР Југославије 1999*. (докторска дисертација), Факултет политичких наука, Београд 2015, стр. 16.

¹⁶⁶⁷ Jansen, Stef, „Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest“, *Critique of Anthropology*, Vol. 20, No. 4, 2000, str. 413.

¹⁶⁶⁸ „Извините, нисмо знали да је невидљив“, *Глас јавности*, 29.03.1999, стр. 3.

¹⁶⁶⁹ Jansen, S., „Victims, Underdogs and Rebels...“, str. 403.

¹⁶⁷⁰ Исто, стр. 404.

¹⁶⁷¹ Тако је западне државе су квалификоване као „наказне“, њихови политички лидери као „манијаци“, „звери“, „педофили“, „гамад“, „ђубрад“ Поједини представници опозиције (Зоран Ђинђић, Вук Обрадовић) у државним

протеста у Београду, поред различито артикулисаних антиратних порука, представљале су и подршку власти Милошевића, која је добијала својеврсно покриће и за политичке одлуке из ранијег периода. Различити садржаји протестних порука и парола имали су улогу средства за стварање друштвеног консензуса и политичке хомогенизације око режима.¹⁶⁷² С друге стране, под утицајем пропагандног одељења НАТО у Бриселу, западни медији су, користећи радикалне дисквалификације, власт Милошевића представљали као непријатеља међународног поретка и савременог цивилизацијског вредносног система.¹⁶⁷³

У последњим недељама НАТО бомбардовања (мај 1999) широм градова Србије (Крушевац, Лесковац, Чачак, Ваљево, Ужице) појавили су се и спонтани антиратни протести грађана усмерени и против власти Милошевића.¹⁶⁷⁴ Потписивање Кумановског споразума (јун 1999) између војних представника СРЈ и НАТО означило је и крај политичког консензуса у Србији, а опозиција је, користећи снагу спонтаних грађанских протеста, стварала све снажнији антирежимски фронт.

Као и у другим балканским државама (Македонија, Румунија, Грчка, БиХ), у Бугарској је бомбардовање НАТО изазвало дубоку политичку кризу, у којој је опозициони левичарски блок (БСП, Евролевица, Зелена странка) снажно иступио против про-НАТО политике владе Ивана Костова. У Софији су БСП и левичарске организације, а на таласу изразитог антиратног расположења становника престонице, организовали велики број протестних скупова и акција (март-мај 1999).¹⁶⁷⁵ Демонстрације које су окупљале и по неколико десетина хиљада грађана Софије одржаване су на великим градским трговима (Трг Александра Батемберга) и испред америчке амбасаде. На протестима су доминирале антиратне и анти-НАТО пароле („ Не – рату, за мир на Балкану“, „НАТО – Америчка терористичка организација“, „НАТО даље од Србије“), уз показивање солидарности са народом у Србији.¹⁶⁷⁶

Амбасада СРЈ у Софији, свакодневно украшавана цвећем и мировним транспарентима, добијала је масовну подршку грађана Бугарске путем писама, и телефонских позива, док су поједини синдикати и предузетници организовали прикупљање хуманитарне помоћи.¹⁶⁷⁷ Познате културне и естрадне личности из Србије учествовале су на протестним концертима организатора блиским БСП.¹⁶⁷⁸ Бугарске дневне новине (*24 часа*, *Труд*, *Стандарт*, *Сега*, *Монитор*) биле су отворене за изјаве званичника СРЈ, али и појединих опозиционих представника (Ћинђић) у којима се осуђивало бомбардовање НАТО, док су партијска гласила СДС (*Демократија*) и БСП (*Дума*) оштро заступала позиције својих странака око ратних сукоба на простору СРЈ.¹⁶⁷⁹

медијима означавањем су као „продане душе“, „подлаци“, „издајници“ и „домаћи локатори“ (Драшковић, В., *Мета...* стр. 301-310).

¹⁶⁷² „Друга недеље рата. Gori, моја gospo“, *Vreme*, ванредно издање бр. 4, 07.04.1999, стр. 4.

¹⁶⁷³ Милошевић је означавањем као „ученик Стаљина и Хитлера“, „српски касарин“, „геноцидни убица“ и „серијски етнички чистач“, док је у „антрополошким“ анализама његов „набијени стас говорио о бруталности ратне хуље“. Под утицајем америчке ПР агенције *Ruder Finn*, која је снажно утицала на обликовање медијског простора на Западу током ратних дешавања на постјугословенском простору 1990-тих, деловање Милошевићевог режима према Албанцима поистовећивано је са нацистичким геноцидом над Јеврејима (Груден, Т., *Политички дискурс у паролама...*, стр. 55-59).

¹⁶⁷⁴ У том смислу је посебно важно истаћи улогу Грађанског парламента Србије којег је иницијално формирала у Чачку Верица Бараћ, општински правобранилац, у јеку бомбардовања НАТО (Stojković, Dragan, „Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije...“, стр. 57).

¹⁶⁷⁵ Ђукић, Срећко, „*Анђео*“ над Србијом – записи српског дипломате из Софије, Београд 2018, стр. 301;

¹⁶⁷⁶ Интервју са Бојком Маринковом, градским одборником БСП, 28.11.2012. године; Ђукић, С., „*Анђео*“ над Србијом..., стр. 234.

¹⁶⁷⁷ Интервју са Бојком Маринковом, одборником БСП, 28.11.2012. године.

¹⁶⁷⁸ Интервју са Тодором Модевом, одборником БСП, 24.04.2017. године.

¹⁶⁷⁹ Док је у режимским медијима у Србији Ћинђић пропагандно оптуживан за сарадњу са НАТО, у бугарским дневницима председник ДС је оштро наступао против напада Североатланске алијансе на СРЈ. Ћинђић је НАТО

Ескалација бомбардовања НАТО утицала је да се антиратни протести у Софији и западним деловима Бугарске, под утицајем БСП, од краја априла 1999. године развију у нову фазу протеста, масовне антивладине демонстрације. Због тога је премијер Костов, стешњен између споразума са НАТО о уступању ваздушних коридора за прелете авијације и снажним опозиционим деловањем донео одлуку о организовању контрамитинга широм земље.¹⁶⁸⁰ У Софији су највиши функционери власти, користећи радикалну антикомунистичку реторику, оптуживали левичарску опозицију за пакт са Милошевићем, док је окупљање присталица опозиције у близини државних установа забрањено из „безбедносних разлога“.¹⁶⁸¹ Ову активност владе Бугарске пратиле су демонстрације ВМРО испред југословенске амбасаде, појава великог броја антисрпских графита на државним и јавним објектима и медијска кампања усмерена против власти Милошевића.¹⁶⁸²

Протестни антиратни скупови у Софији, изазвани спољнополитичким утицајима у региону (бомбардовање НАТО), важни су и као индикатор пораста унутрашње политичке кризе, различитог позиционирања власти и опозиције у односу на кризу у региону и спремности СДС да по сваку цену одржи свој евроатлантски спољнополитички курс.¹⁶⁸³ С друге стране, БСП је настојала да искористи изразито антиратно расположење грађана Софије и других бугарских градова за изазивање кризе владе Ивана Костова и расписивање нових парламентарних избора у време одржавања редовних локалних избора у Бугарској (септембар 1999).¹⁶⁸⁴ Учвршћивање евроатлантског правца у политици Бугарске утицало је да у периоду 2000-2001 године БСП прихвати овакву политику и као део свог партијског програма чиме су убрзане интеграције државе у НАТО (2004) и ЕУ (2007).

3. Студентске побуне и друштвене промене

Промене у Београду и Софији током деведесетих година обележили су и студентски протести, као специфичан вид друштвеног утицаја на транзициону власт и државне институције. Побуне студената у Србији и Бугарској садржале су идеје о темељним и брзим променама унутар постсоцијалистичких система, у којима су владајуће елите различитим опструкцијама спречавала изградњу демократских друштвених односа. Захтеви студената, иако најчешће политички компатибилни са опозиционим деловањем, представљали су и израз побуне против постојећих економских, социјалних и културних образаца, као и реакцију на покушаје власти да непосредно контролише универзитет.¹⁶⁸⁵

За разлику од студентског протеста из 1968. године у Београду, који је прокламовао успостављање социјалистичког егалитаризма кроз укидање привилегија партијске бирократије („црвена буржоазија“) и свих облика социјалних неједнакости, побуне студената у периоду

назвао „терористичком организацијом која има за циљ да мења границе“ (Ђукић, С., „*Анђео*“ над Србијом..., стр. 239).

¹⁶⁸⁰ „Води се агресивна просрџбска кампања“, *Дума*, 01.04.1999, стр. 5.

¹⁶⁸¹ „Хиљади млади хора подкрепили позицијата на кабинета за НАТО“, *Демократија*, 24.04.1999, стр. 3.

¹⁶⁸² Ђукић, С., „*Анђео*“ над Србијом..., стр. 301.

¹⁶⁸³ Градоначелник Софијански је у интервјуу партијском гласилу *Демократија* „недвосмислену“ одлуку власти у Бугарској око давања ваздушног коридора НАТО авијацији објаснио као „једино могуће непоколебљиво и чврсто решење“, јер би, у супротном, Бугарска изгубила могућност да настави са процесом интеграција у ЕУ („Решение за ваздушния коридор е непопуларно за ОДС, но стратегическо за Българија“, *Демократија*, 27.04.1999, стр. 4).

¹⁶⁸⁴ Партијско гласило СДС пренело је резултате анкете по којој се преко 75% грађана Софије изјашњавало против давања ваздушног простора Бугарске за прелете авијације НАТО, 56% је сматрало да је Косово „унутрашње питање Србије“, док је 52% сматрало да им је угрожена безбедност („52 на сто от софијанци смятат, че сигурността им е застрашена“, *Демократија*, 27.03.1999, стр. 4).

¹⁶⁸⁵ Milić, Anđelka; Čičkarić, Ljiljana, *Generacija u protestu. Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97 na Beogradskom univerzitetu*, Beograd 1998, стр. 67.

транзиције биле су усмерене ка стварању плуралистичког друштва у којем се укида постојећи ауторитарни облик власти, популистичка политичка пракса и медијске злоупотребе режима.¹⁶⁸⁶

Блискости свих ових протеста, поред етичких начела о стварању социјално одговорне државе, могу се сагледати и кроз истоветност захтева за аутономијом универзитета. Тако је према студентским захтевима универзитет требало да имао и улогу револуционарног коректива власти („Црвени универзитет Карл Маркс“ - 1968), односно друштвене институције која је у економском и организационом погледу дистанцирана од утицаја власти и политичких борби (протести 1992. и 1996/97). У свим наведеним протестима, иницираним дубоким друштвеним и политичким кризама у земљи, могу се препознати и спољни фактори утицаја (побуне у САД и Западној Европи 1968. године, транзициони процеси у земљама ЦИЕ током 1990-тих).

Иако је током „Антибирокуратске револуције“ део студената Београдског универзитета (БУ) подржао владајућу идеологију, тешко је прецизирати величину и значај студентске подршке Милошевићевој политици.¹⁶⁸⁷ Први озбиљнији сукоб београдских студената и режима појавио се у време деветомартовских демонстрација („Плишана револуција“). Протестујући на Теразијском платоу студенти су, уз подршку великог броја Београђана и опозиционих странака, успели да приморају режим на политичке уступке (оставке министра полиције и челних људи државне телевизије).

Током трајања вишедневних протеста студената, Милошевић се, у врло отвореном разговору, сусрео са њиховом делегацијом у згради Ректората БУ и изложио се оштрим критикама.¹⁶⁸⁸ У присуству медија (РТБ, Б92) посебно оштри у критичком обраћању председнику Србији били су Драган Ђилас, студент-продекан Машинског факултета и Млађан Ђорђевић, студент Факултета политичких наука који је упитао Милошевића да ли размишља о оставци.¹⁶⁸⁹ Извлачећи политичке поуке из овог догађаја, који је добио велики медијски публицитет, председник Србије више се није састајао са представницима студентских протеста, а улогу преговарача у име власти преузимали су ресорни министри или партијски функционери.

Студентски протест (јун - јул 1992) био је, у време увођења санкција УН према Србији и Црној Гори, последица ескалације општег друштвеног незадовољства (политичке петиције, прогласи СПЦ, универзитетске јавности и дела САНУ, синдикални протести) режимом у Србији. Максималистички студентски захтеви (оставке политичког руководства на челу са Милошевићем, формирање Владе националног спаса, расписивање избора за Уставотворну скупштину), добили су своју потврду и кроз истоветне захтеве „Видовданског сабора“. Међутим, режим Милошевића који је већ добио вишестраначку изборну легитимацију крајем 1990. године, без обзира на изолованост и лошу економску ситуацију, био је довољно консолидован да пристане само на делимичне уступке око одржавања нових избора.

У случају протеста из 1996/97 године, студентски захтеви фокусирали су се на кршење изборне воље грађана и оперативне, остварљиве циљеве. Поред утврђивања стварних резултата локалних избора, ови захтеви подразумевали су и смене ректора и студента-проректора БУ због прорежимског деловања ка захтевима протеста.¹⁶⁹⁰ Циљеви студентске платформе из 1992. године

¹⁶⁸⁶ Popov, Nebojša, *Društveni sukobi - izazov sociologiji*, Beograd 2008, str. 59-61; Cvetković, Srđan; Bondžić, Dragomir, „Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1990“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2017, str. 136; Milić, A., Čičkarić, Lj., *Generacija u protestu...*, str. 69.

¹⁶⁸⁷ Kuzmanović, Bora, „Млади и друштвене кризе у Југославији и Србији“, у: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Beograd 1993, str. 14.

¹⁶⁸⁸ Исто, стр. 14-15; „Четири сата понижења“, *Српска реч*, 01.04.1991. године, стр. 16-17

¹⁶⁸⁹ Mašić, D., *Talasanje Srbije...* str. 85; „Очи у очи са председником“ (9. део), <https://www.istinomer.rs/amnezija/oci-u-oci-sa-predsednikom-9-deo/>, (15.02.2020).

¹⁶⁹⁰ Антић, Чедомир, *Студентска фронда. Сећање на студентски протест 1996/97*, Београд 2011, стр. 12-15; Ribić, Vladimir, „Studentski protest 1996/97. Između političke heterogenosti i strateškog konsenzusa“, у: *O studentima i drugim demonima* (zbornik radova studenata etnologije i antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu), Beograd 1997, str. 4.

били су политички претенциозни, док су минималистички захтеви протеста из 1996/97 године били лакше оствариви. Реализација ових захтева претила је да у временској перспективи отвори озбиљну кризу у структури власти и покрене широку друштвену побуну.¹⁶⁹¹

У односу на револуционарно-марксистичке идеје бунта из 1968. године, студентски протести из 1990-тих имале су различите и међусобно супростављене идеолошке утицаје који су усклађивани општим демократским, цивилизацијским и етичким вредностима. За велики број студената БУ једно од видљивијих обележја ових „транзиционих“ антирежимских протеста представљало је истицање националног идентитета у оквиру доминантног антикомунистичког друштвеног и политичког обрасца у Србији, (после)ратног окружења и снажне реафирмације улоге СПЦ.

Истраживања спроведена у току 1992. године показала су снажан утицај ратова на постјугословенском простору и међународних санкција на политичку и друштвену оријентацију учесника студентских протеста која се, у том погледу, није превише разликовала од доминантних политичких ставова власти (СПС) и опозиције (ДС, део ДЕПОС-а). Готово 2/3 учесника студентских протеста (1992) сматрало је да треба испунити захтеве међународне заједнице, али уз очување територијалне целовитости СРЈ и интереса Срба ван Србије.¹⁶⁹² Током протеста 1996/97 године скупови испред Филозофског факултета почињали су светосавском химном, а у шетњама београдским улицама биле су присутне само националне заставе. Резервисан однос према међународној заједници организатори овог протеста показивали су и забраном учешћа бивших политичара из земаља ЕУ на њиховим скуповима.¹⁶⁹³ То је одударало од праксе протеста у организацији коалиције Заједно, обележених и великим бројем застава страних земаља, посебно из ЕУ.¹⁶⁹⁴

Утицаји СПЦ били су јасно истакнути у свим студентским протестима 1990-тих и пратили су тренд драстичног раста верске идентификације међу грађанима Београда и Србије на почетку транзиције.¹⁶⁹⁵ Током мартовских демонстрација 1991. године („Плишана револуција“) патријарх Павле се обратио демонстрантима код Теразијске чесме намери да се избегне сукоб студената и „контрамитингаша“ са Ушћа.¹⁶⁹⁶ Студенти Богословског факултета (Младен Дурић, Милан Васиљевић) имали су важну улогу у Организационом одбору протеста 1992. године, док је, истовремено, Милошевићев режим у меморандуму СПЦ оптуживан за наставак репресивне комунистичке праксе.¹⁶⁹⁷ Антикомунистички епископи СПЦ Атанасије (Јевтић) и Амфилохије (Радовић) били су активни учесници протестних трибина на факултетима (1992. и 1996/97).¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹¹ Ribić, V., „Studentski protest 1996/97...“, str. 5.

¹⁶⁹² Само 22% студената било на становишту да захтеве међународне заједнице треба испунити без икаквих условљавања, док је 6% сматрало да треба истрајати у отпору њеним захтевима (Kuzmanović, Bora „Stavovi i mišljenja učesnika Studentskog protesta '92 o nekim društvenim i političkim pitanjima“, u: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Beograd 1993, str. 102.

¹⁶⁹³ Тако је Организациони одбор протеста на Филозофском факултету онемогућио је улазак Жаку Лангу, бившем француском министру културе, јер је сматрано да би предавањем о рату у БиХ изазвао поделе међу студентима. Студенти су правдали свој став забраном учешћа на скуповима свим домаћим и страним професорима који су били страначки ангажовани (Интервју са Владимиром Добросављевићем, чланом Иницијативног одбора Студентског протеста 1996/97, 14.05.2019. године; Антић, Ч., *Студентска фронда...*, стр. 20).

¹⁶⁹⁴ Ribić, V., „Studentski protest 1996/97...“, str. 7.

¹⁶⁹⁵ Radić, Radmila, „Paralele u razvoju odnosa države i crkve na Balkanu“, u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti* (zbornik radova), Beograd 2006, str. 172.

¹⁶⁹⁶ Радић, Р., *Патријарх Павле...*, стр. 44-45.

¹⁶⁹⁷ Младен Дурић и Милан Васиљевић припадали су кругу владике Атанасија Јевтића, касније су изабрани за владике СПЦ – Григорије (Дурић) и Максим (Васиљевић). Детаљније у: „Vladika Grigoriје: Kako smo organizovali proteste protiv Miloševićа“, <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/vladika-grigoriје-kako-smo-organizovali-proteste-protiv-milosevica>, (24.02.2020).

¹⁶⁹⁸ Председавајући Главног одбора Студентског протеста 1996/97 године Чедомир Антић сведочи да је било потребно доста времена око успостављања контаката између организатора протеста и Синода СПЦ. Након тога је

Захваљујући организацији црквене литије на челу са патријархом Павлом (јануар 1997) разбијена је полицијска блокада у центру Београда, као највећи организациони ризик за наставак побуне студената, док су црквене иконе и крстови ношени током протестних шетњи улицама престонице.¹⁶⁹⁹

Поред националних, током студентских протеста 1990-тих присутан је и велики утицај либерално-грађанских идеја кроз званичне прогласе, паролe („Београд је свет“, 1996/97) и манифестације на београдским улицама. Поруке о слободи, демократији, вишенационалној и мултирелигијској Србији заузимале су важно место у протестним обраћањима властима (1992), док су у прогласима упућеним светским универзитетима учесници протеста посебно апострофирали потребу за интернационалном солидарношћу.¹⁷⁰⁰ У протестним порукама (1992) наглашавала се и потреба да Србија буде део међународне заједнице („Србија небеска? Не, него европска“, „Нећу да ме мрзи цео свет“), док је власт оптуживана за ксенофобију и изолационизам („Свет није антисрпски - Слоба је антисветски“, „Крива је интегалактичка антисрпска алијанса“).¹⁷⁰¹ С друге стране, током протеста 1996/97 деловале су организоване студентске групе социјалдемократске и либералне оријентације (групација природно-математичких факулета, Филозофски факултет, ФПН, ЕТФ, Машински факултет, Универзитет уметности итд) које су са „националним“ крилом протеста заједнички спроводиле протестне активности због јасно дефинисаних и консензусом усвојених захтева на почетку протеста.

Протести из 1968. и 1992. године обележени су студентским активизмом у факултетским зградама (зборови, трибине, израде програмских докумената), с тим што су током протеста из 1992. године први пут организоване и уличне шетње („шетња до Толстојева“, блокада београдских мостова).¹⁷⁰² Протестне шетње студената током деведесетих година и различити перформанси на улицама Београда праћени ритмовима рокенрола са разгласа представљали су, у домену политичке културе, идентификацију са савременим западним субкултурним моделима.

Током студентских протеста 1996/97 године основни студентски активизам био је у уличним шетњама и провокативним перформансима, осмишљеним као свакодневно подсећање на режимску изборну крађу.¹⁷⁰³ У том смислу, организовани су и радикалнији облици студентског протеста попут упада у Народни музеј током пријема министарства за информације, прекидања програма ФЕСТ-а пиштаљкама уз ритуално „истеривање нечастивог“ из зграде Ректората.¹⁷⁰⁴

На самом почетку протеста из 1992. године наставно-научна већа београдских факултета подржала су захтеве студентског протеста, што је касније учинио и БУ на челу са ректором. У време студентске побуне 1996/97 године подршку захтевима студената иницирали су универзитетски професори окупљени око Одбора за одбрану демократије (Милан Курепа, Србијанка Турајлић, Жарко Требјешанин, Љубомир Маџар, Горан Милићевић, Драгор Хибер, Бора Кузмановић и др), чему се касније прикључила већина запослених на БУ.¹⁷⁰⁵ Подршка професора студентима била је повезана са очувањем ванстраначког карактера протеста, док је,

митрополит Амфилохије у традиционалном духу дочекан на Филозофском факултету где је одржао предавање и у име СПЦ дао отворену подршку студентским захтевима (Антић, Ч., *Студентска фронда...*, стр. 33-34).

¹⁶⁹⁹ Ribić, V., „Studentski protest 1996/97...“, стр. 7.

¹⁷⁰⁰ Plut, Dijana, „Zvanični dokumenti studenskog protesta“, u: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Beograd 1993, стр. 46.

¹⁷⁰¹ Исто, стр. 47-49.

¹⁷⁰² Mihajlović, Tatjana; Panić, Milica; Popovicki, Ana, „U zdravoj šetnji zdrav duh – oblici ispoljavanja Studentskog protesta 96/97“, u: *Studentski protest 96/97*, Institut za psihologiju, Beograd 2003, стр. 123.

¹⁷⁰³ Dragičević-Šešić, Milena, „Performansi studentskog protesta“ u: *Duh vedrine. Kultura protesta – protest kulture* (ur. Čedomir Čupić), Beograd 1998, стр. 177.

¹⁷⁰⁴ Исто, стр. 182-183.

¹⁷⁰⁵ Вујовић, Сретен, „Београд је био покретни празник“, u: *Деценија. Споменица студентског протеста 1996-2006* (приредио Чедомир Антић), Београд 2006, стр. 100.

поред обуставе наставе, одржавање испита зависило од ставова организационих одбора студената на факултетима.

У организационом погледу постојале су значајне сличности између ових студентских протеста. У оба случаја, побуне студената покретале су групе студената са различитих факултета преко Организационог одбора (1992), односно Иницијативног одбора (1996/97).¹⁷⁰⁶ Студентски протест из 1992. године започели су представници студентских организација са више факултета (Правни, Факултет политичких наука, Богословски, Електротехнички, Машински, ФДУ), док су протест 1996/97 иницијали студенти са Филолошког факултета блиски антирежимској студентској организацији (Студентска федерација), као и група њихових колега са Филозофског факултета.¹⁷⁰⁷

Главни одбори протеста из 1992. и 1996/97 године, формирано од представника свих факултета, имали су улогу „студентског парламента“ који је одлучивао о акционим плановима одбора студената на факултетима. Организациони одбор (1992) и Иницијативни одбор (1996/97) као извршна тела протеста имали су истакнута места у организационој хијерархији, јер су одржавали контакте са представницима властима, опозиционих партија и медија. Ове „студентске владе“ образовали су покретачи протеста који су се међусобно познавали.¹⁷⁰⁸ Поједине одлуке ових тела су због потребе брзог, дневно-оперативног деловања према властима биле прикривене од протестне студентске базе по факултетима. То је био и кључан разлог за повремена размимоилажења и поделе унутар Главног одбора, који је, по правилу, давао подршку активностима Иницијативног одбора.¹⁷⁰⁹

Протест из 1996/97 године је, у односу на протест из 1992. године, настојао је да одржи самосталнију позицију према деловању политичких партија. Представници студентског протеста учествовали су као говорници на „Видовданском сабору“ (1992), док је страначким функционерима било дозвољено да учествују на факултетским трибинама. Насупрот томе, протест из 1996/97 године, без обзира на изразиту опозициону оријентацију, одржавао је аутономну позицију према коалицији Заједно. Тактичке разлике постојале су и око питања завршетка протеста. Студентска побуна из 1992. године окончана је током летње паузе унутар Главног одбора, без постизања коначног договора о исходима протеста. Одлука о крају протеста 1996/97 године, са друге стране, донета је на општем студентском референдуму спроведеном на свим факултетима БУ и Универзитету уметности.¹⁷¹⁰

Главни одбор протеста (1996/97) наставио је своје деловање до организовања избора за Студентски парламент, који је, без обзира на формални статус прорезимског Савеза студената, од свог првог сазива (март - новембар 1997) организован као легитимно представничко тело свих студената у Београду.¹⁷¹¹ Студентски парламент био је финансијски подржан од стране власти коалиције Заједно у Београду све до њеног распада (септембар 1997), чему се противила социјалистичко-радикалска опозиција у СГБ.¹⁷¹² Након промена власти 2000. године, ова

¹⁷⁰⁶ David, Hana; Jokić, Biljana; Žunić, Predrag; Ivanović, Iris, Pavlović-Babić, Dragica, „Organizacija studentskog protesta“, u: Studentski protest 96/97 (red. , Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta, Beograd 2003, str. 128-130.

¹⁷⁰⁷ Интервју са Владимиром Добросављевићем, чланом Иницијативног одбора Студентског протеста 1996/97, 14.05.2019. године; Popadić, Dragan, „Studentski protesti - istine i mitovi“, u: *Psihološka istraživanja*, br. 13, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta, Beograd 2003, str. 27; Антић, Ч., *Студентска фронда...*, стр. 13.

¹⁷⁰⁸ David, H. i dr. „Organizacija studentskog protesta“..., str. 132-133.

¹⁷⁰⁹ Интервју са Владимиром Добросављевићем, 14.05.2019. године.

¹⁷¹⁰ David, H. i dr., „Organizacija studentskog protesta“..., str. 144.

¹⁷¹¹ ИАБ, ф. 17, к. 5, л. 23-25, СГБ – 25. седница Извршног одбора од 24.07.1997. године.

¹⁷¹² СГБ је у оквиру буџета за 1997. годину издвојила око 1,1 милион динара за активности Студентског парламента, док су дотације за Савез студената биле укинуте. Одборници СПС сматрали су да коалиција Заједно, поред асоцијације слободних градова, ствара и „политички“ Студентски парламент као парастудентска организација у циљу борбе против власти Милошевића (ИАБ, ф. 17, к. 5, Решење о додели средстава за програмске активности

установа легализована је, кроз промену законске регулативе, као орган за заштиту права и интереса свих студената у оквирима факултета и универзитета.

Студентски покрет Отпор настао је октобра 1998. године у време доношења репресивног закона о универзитету удруживањем функционера ДС (Срђа Поповић) и активиста студентских организација (Студентска унија, Студентска федерација, Покрет студената Србије)¹⁷¹³ Отпор је већ у почетним месецима фокус свог деловања са универзитета померио ка рушењу режима и друштвеном преображају прерастајући из студентске у „алтернативни“ политички покрет. Непостојање хијерархије у покрету, употреба стиснуте песнице као симбола револуционарне промене, исписивање графита са радикалним порукама („Смрт фашизму“, „Отпор до победе“) имали су улогу стварања револуционарног имиџа у циљу привлачења нових младих активиста из редова студената и средњошколске омладине.¹⁷¹⁴

С друге стране, „отпораши“ су наступали са позиција друштвене и политичке авангарде која је у стању да разним ненасилним облицима отпора угрози власт у Србији. Активизам Отпора, поред пропагандног деловања (графити, плакати, натписи, налепнице), имао је облике уличних перформанса („Слободан Милошевић-наводни херој“, „Дан младости“, „чишћење корова јула“ итд) и политичких пародија („конгрес“ Отпора, објава „манифеста“).¹⁷¹⁵ Коришћењем политичког хумора, али и употребом „црних“ кампања (прекид прославе тзв. Српске нове године 2000. подсећањем на ухапшене активисте, „леп дан за тероризам“, „избацимо ђубре“) Отпор је стварао атмосферу друштвене мобилизације у циљу обарања Милошевића са власти.

Владајући режим у Србији (СПС-ЈУЛ-СРС) је у деловању Отпора видео непријатељску делатност усмерену против државних интереса. У том смислу, власт је користила правне механизме (забрана регистровања Отпора) и репресивни апарат (хапшења активиста, употреба физичке силе) у циљу разбијања организације. До почетка септембра 2000. године полиција је привела око две хиљаде присталица и активиста Отпора због јавних акција и ношења обележја овог покрета (мајице, беџеви). Вршени су упади у просторије Отпора у Београду и другим градовима, док су на појединим факултетима у главном граду (Архитектонски факултет) маскиране групе под контролом режима тукле активисте овог покрета.¹⁷¹⁶

Медијске дисквалификације око заједничког „фашистичког“ деловања Отпора и земаља НАТО („страни плаћеници“, „Мадлен-југенд“) од стране власти коришћене су као пропагандно средство за сузбијање раста његовог политичког утицаја.¹⁷¹⁷ Убиство покрајинског премијера и функционера СПС Бошка Перошевића (мај 2000) искоришћено је за проглашење Отпора терористичком организацијом, што је у време пораста друштвеног утицаја покрета већ познатог у јавности по ненасилним облицима борбе само утицало на раст његове популарности. Током изборне и постизборне кампање 2000. године Отпор је координирао акције („готов је“, „затворено због крађе“) у оквиру широког антирежимског покрета (ДОС, невладине организације и медији, синдикати).¹⁷¹⁸ Промена власти у Србији утицала је на трансформацију Отпора у *mainstream* политичку странку, која је, изгубивши снагу бунта из револуционарних времена, престала да постоји током 2004. године.

У поређењу са револуционарним активизмом београдских студената (1968), њихове колеге из Софије током шездесетих и седамдесетих година нису показивали иницијативност и спремност

друштвених организација младих и студентских организација, СГБ – 25. седница Извршног одбора од 24.07.1997. године; ИАБ, ф. 17, к. 62, л. 181-183, СГБ – 12. седница од 17-18.02.1998. године).

¹⁷¹³ Naumović, Slobodan, „Отпор као postmoderni Faust: друштвени покрет новог типа, традиција просвећеног реформизма и „изборна револуција“ у Србији, *Filozofija i društvo*, br. 3, Beograd 2006, str. 157-158.

¹⁷¹⁴ „Песница створена из љубави“, *Глас јавности*, 11.01.2001, стр. 3.

¹⁷¹⁵ *Отпор у надлежности полиције*, Фонд за humanitarno право, Beograd 2000, str. 23-93.

¹⁷¹⁶ Исто, стр. 95-98.

¹⁷¹⁷ Naumović, S., „Отпор као postmoderni Faust..“, str. 170.

¹⁷¹⁸ „Pod zastavom Отпора“, *Vreme*, 05.10.2000, str. 5.

за већим друштвеним ангажовањем („социјалном реализацијом“).¹⁷¹⁹ Идејна дезоријентисаност и индивидуализам младих били су и предмет критика Политбироа БКП упућеним на адресу омладинских (комсомолских) организација.¹⁷²⁰ У последњим годинама власти Живкова (1987-1989), услед деловања идеја дисидентских група о реформском социјализму, опадао је и утицај ових организација на студентску популацију у престоници Бугарске. Поред тога, на све снажнија антикомунистичка опредељења студената утицали су друштвени положај и привилегије комсомолске номенклатуре, која је до краја владавине Живкова остала на његовој страни.¹⁷²¹

Слом система државног социјализма у земљама ЦИЕ и организовање политичке опозиције у Бугарској покренуло је снажан антисистемски студентски покрет на Софијском универзитету „Свети Климент Охридски“ (СУ). Након првог таласа подршке променама унутар БКП, студенти Софије сврстали су се на страну политичких захтева опозиционог СДС, који је, препознајући снагу младалачког активизма, организовао сопствено студентско удружење на СУ – ФДНС (*Федерация на независимите студентски дружества*).¹⁷²² ФДНС је током 1990. године био предводник свих протестних акција СДС са изразитим антикомунистичким карактером (уклањање споменика Лењину, демонстрације испред кинеске амбасаде на годишњицу побуне студената на Тјенанмену, протести за укидање комсомолских организација итд).¹⁷²³

Антикомунистичке студентске побуне током 1990. године имале су за циљ изазивање политичке кризе и делегитимизацију социјалистичке власти. Оставка председника Младенова и директора државне телевизије Писарева (јун 1990) резултат је снажне побуне студената која је спроведена заузимањем централне зграде СУ и вишедневним протестом. Најрадикалнији протестанти окупљени око ФДНС организовали су штрајк глађу који је трајао до испуњења захтева побуне на СУ.¹⁷²⁴

Сличан сценарио примењен је и приликом апела за оставком владе Луканова (октобар 1990 - новембар 1990), којој није признан легитимитет због „изборних манипулација“ и политичко-идеолошког континуитета са режимом Живкова.¹⁷²⁵ Сви студентски захтеви, као и у време оставке Младенова, били су изразито антикомунистички усмерени и снажно подржавани од стране опозиционог СДС. Студентски штрајкачки одбор (*Национални студентски стачен комитет - НССК*) настојао је да јавним декларацијама и прогласима делује као аутономни покрет, ван утицаја подмлатка СДС (ПСДС), док је власт БСП указивала на активизам великог броја чланова СДС у оквиру студентског протеста.¹⁷²⁶

Студентске побуне у Софији током деведесетих година су, као и у случају протеста у Београду, имале различите антирежимске облике. У време протеста 1990. године, на СУ деловало је 13 студентских организација међу којима је било неколико са изразитим религиозним, монархистичким и националистичким деловањем.¹⁷²⁷ Највећи број учесника студентског протеста 1990. године био је опредељен за идеје о демократизацији друштва, грађанским правима и слободама. Због утицаја гласности и перестројке, као и западноевропске социјалдемократије на

¹⁷¹⁹ Методијев, К., *Поколения и възраст в политиката...*, стр. 276.

¹⁷²⁰ ЦДА, ф.1Б, оп. 65, ај. 46, Стенографски протокол от Пленум на ЦК от 23. јули 1976. г.

¹⁷²¹ Исто.

¹⁷²² „Независими студентски дружества (ФНСД)“,

http://www.omda.bg/page.php?tittle=Nezavisimi_studentski_drujestva_/FNSD/&IDMenu=398&IDArticle=1432, (24.01.2020).

¹⁷²³ Исто.

¹⁷²⁴ Поляков, Степан, *Нежна режолуция...*, стр. 337.

¹⁷²⁵ Исто, стр. 349. У захтеву за оставком Луканова студенти су, поред денационализације имовине, тражили и одговорност „бивших и садашњих“ функционера власти и за учествовање бугарске војске у гушењу Прашког пролећа 1968. године, економско пропадање државе, „еколошки геноцид“ услед хаварије нуклерне електране у Чернобилу и загађења у више градова.

¹⁷²⁶ Интервју са Николајем Гацевом, 25.11.2012. године.

¹⁷²⁷ Методијев К., *Поколения и възраст в политиката...*, стр. 276.

ову групацију, њена антикомунистичка оријентација била је, у односу на десничарске студентске покрете, далеко мање изражена. Ова тема је крајем 1990. године била и део полемика у политички хетерогеној привременој градској влади Софије, која је заузимала неутралан став у односу студентске организације СДС и БСП, као и независне групе на СУ.¹⁷²⁸

На идеолошко опредељење националистичких студентских група током 1990-тих највише су утицали породично порекло студената, политичко деловање ВМРО, конзервативизам десног крила СДС које је било повезано са расколничком струјом унутар Бугарске православне цркве (БПЦ) на челу са епископом Пименом и општи пораст религиозности у бугарском друштву од почетка транзиције.¹⁷²⁹ Десничарске студентске групе повезане са ВМРО посебно су се истицале организујући насилне облике протеста током демонстрација опозиције током јануара 1997. године.¹⁷³⁰

Највећи број учесника студентског протеста 1990. године био је опредељен за идеје о демократизацији друштва, грађанским правима и слободама. Због утицаја гласности и перестројке, као и западноевропске социјалдемократије на ову групацију, њена антикомунистичка оријентација била је, у односу на десничарске студентске покрете, далеко мање изражена. Ова тема је крајем 1990. године била и део полемика у политички хетерогеној привременој градској влади Софије.¹⁷³¹

С друге стране, међу либералном студентском популацијом, као и у случају београдског протеста (1992), била је израженија спремност да емигрирају услед нерешених економских и социјалних проблема у држави.¹⁷³² Неколико најистакнутијих представника студентских организација напустило је земљу у време или након окончања протеста у Софији (1990). То је изазвало разочарање међу њиховом колегама, који су следили „заклетву“ штрајкачких одбора на СУ о обавези завршетка студија у земљи.¹⁷³³ У односу на аутономност студентског бунта на СУ из 1990. године, протест софијских студената из 1997. године био је непосредно везан за демонстрације у организације СДС. Уместо снажно истакнутих студентских захтева о слободи и демократији на самом почетку транзиције, протести из 1997. године били су мотивисани тешком економском и социјалном ситуацијом у Бугарској.¹⁷³⁴

Студентски активизам из 1990. године, обележен мировним облицима протеста (заузимање факултета, непрекидни штрајкови испред државних установа, штрајкови глађу) прерасли су 1997. године у радикалније форме побуне. Тако су поједине студентске групе предвођене активистима СДС и ВМРО сукобио се са полицијом приликом јуриша на зграду Народног собрања (јануар

¹⁷²⁸ ДАС, 65-15-445, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СНС, 28.12.1990 - 04.01.1991. г.

¹⁷²⁹ Група епископа у Сабору БПЦ на челу са Пименом није признавала избор патријарха Максима у канонском смислу због његових наводних веза са БКП и службама безбедности. Сукоб је трајао у периоду 1992-1998. године и завршен је повратком ове групе епископа у састав БПЦ („Пимен и Максим се помириха“, *Капитал*, 03.10.1998, стр. 4).

¹⁷³⁰ Интервју са Николајем Гацевом, 25.11.2012. године.

¹⁷³¹ ДАС, 65-15-445, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СНС, 28.12.1990 - 04.01.1991. г.

¹⁷³² Методијев К., *Поколения и възраст в политиката*, стр. 303; Pavlović, Dragica; Plut, Dijana, „Ko je zapalio žito? Analiza sadržaja studentskih poruka“, u: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović)*, Beograd 1993, str. 49-52.

¹⁷³³ Тако је Емил Кошлуков, један од вођа протеста 1989/90 године, емигрирао у САД у жеку трајања демонстрација студената, док су Петар Јакимов („Пешо Штрајкач“), Васил Петров и Иван Савов, након добијања иностраних стипендија, напустили своје колеге у време трајања протеста против владе Луканова (Методијев К., *Поколения и възраст в политиката...*, стр. 303).

¹⁷³⁴ Nikolovski, Dimitar, *The student protest in Macedonia, Serbia and Bulgaria in 1996/97*, CEU – Department of Political Science, Budapest 2010, str. 54.

1997).¹⁷³⁵ Велики број студената учествовао је у блокадама улица у Софији, док су најрадикалнији демонстранти међу њима покушали да обуставе саобраћај на граничним прелизима.¹⁷³⁶

Председник Бугарске Петар Стојанов активно је деловао на обједињеном деловање студентских и страначких протеста 1997. године. Стојанов је давао институционалну подршку студентским протестима и одржавао интернет-комуникацију са младим бугарским емигрантима, чиме је добио неподељене симпатије студената и великог броја професора на СУ.¹⁷³⁷ С друге стране, председник БСП Георги Прванов је по окончању протеста студената признао је да су млади представљали „кључну снагу“ демонстрација и да су у великој мери „радикално“ окренули грађане Софије и Бугарске против социјалиста.¹⁷³⁸ О томе су сведочиле и снажне антикомунистичке поруке у контексту економско-социјалног студенског бунта („БСП опет убија – 45 година је било довољно“, „БСП мафија“, „Желимо нормалан и срећан живот“).¹⁷³⁹

Студентски протест у Београду 1996/97 године значајно је утицао на активизам њихових софијских колега. Велики број бугарских медија свакодневно је извештавао о дешавањима са београдских улица, што је додатно мотивисало студенте у Софији да се прикључе протестима СДС. Поједине вође студентске побуне у престоници Бугарске, поредећи протесте у Београду и Софији, сматрали су да је „српске колеге организовала изборна крађа, а Бугаре – глад“.¹⁷⁴⁰ С друге стране, софијски и београдски студентски протести, за разлику од истовремене побуне македонских студената, протицали су у атмосфери етничке толеранције.¹⁷⁴¹

Попут београдских колега, софијски студенти изводили су уличне шетње и перформансе у којима су игром, песмом и сликањем изражавали борбу против „зла“.¹⁷⁴² Протестним шетњама студената са СУ придруживали су се њихове колеге са уметничких академија и техничких института, као и велики број грађана Софије. Поворке студената кретале би се свакодневно од СУ кроз централне градске улице, да би се на великом платоу испред храма Александра Невског сједињавале са присталицама СДС.

Симболичка спрега „знања и вере“, односно повезивање најзначајније образовне установе (СУ) са највећом црквом у Бугарској (храм Александра Невског) представљало је перформанс усмерен против „сила комунистичког атеизма“.¹⁷⁴³ Студентске шетње су, у магијском смислу, представљале „истеривање зла“, сакривеног у маузолеју Георгија Димитрова и седишту БСП.¹⁷⁴⁴ У том ритуалном контексту организована је и „сахрана стогодишње БСП“ на градском гробљу, што је представљало верзију студентског перформанса из 1990. године када је „упокојен“ изборни слоган социјалиста „Успех за Бугарску“ (*Сполука за Българија*).¹⁷⁴⁵

Студентски протест у Софији из 1997. године није имао, за разлику од побуна из 1990. године, истакнуте паролe о грађанским и индивидуалним правима и слободама. Поред тога, за младе демонстранте из 1997. године идеје о развоју партијског плурализма и тржишне економије

¹⁷³⁵ Интервју са Антоаном Николовом, председником СОС, 30.03.2017. године.

¹⁷³⁶ Dainov, Evgeniy, „The Bulgarian State Brings a New Social Contract“, u: *The Awakening: A Chronicle of the Bulgarian Civic Uprising of January-February 1997* (ed. E. Dainov), Sofia 1998, str. 125-127.

¹⁷³⁷ Методијев К., *Поколения и възраст в политиката*, стр. 314.

¹⁷³⁸ Исто, стр. 315.

¹⁷³⁹ Nikolovski, D., *The student protest in Macedonia, Serbia and Bulgaria...*, str. 53.

¹⁷⁴⁰ Исто, стр. 54.

¹⁷⁴¹ Исто, стр. 26-30. Македонски студенти из Скопља и других градова у Македонији, под утицајем ВМРО-ДПМНЕ, побунили су се током јануара 1997. године против одлука владе о образовању Албанаца на матерњем језику.

¹⁷⁴² Todorova-Pirgova, Iveta, „Symbols and Images of 'Evil' in Student Protests in Sofia, 1997“, u: *Cultural Analysis*, No. 2, 2001, str. 111.

¹⁷⁴³ Исто, стр.114.

¹⁷⁴⁴ Исто, стр. 115.

¹⁷⁴⁵ Изводи из дискусије одборника СДС и БСП у вези са статусом маузолеја Георгија Димитрова у писму градоначелника Јанчулева упућеном председнику БСП Виденову (ДАС, 65-15-34, л. 9-12, Писмо от проф. Александър Јанчулев – кмет на Софија до Председателя на Вишия Съвет на БСП, г-н Жан Виденов, 23.01.1993).

представљале су већ доживљену реалност. Економски и социјални бунт студената био је прожет и евроентузијазмом. За огроман број младих улазак Бугарске у ЕУ био је најважнији друштвено - политички и економски циљ који је свака влада мора да остварује у најкраћем временском року.¹⁷⁴⁶ Однос према Западу и постсовјетским државама студенти су, током протеста (1997) успостављали кроз аналогije будућност-прошлост. За њих су западне државе, у том смислу, симболизовале благостање, ред и перспективност за сваког, док је Исток, преко „БСП крвотока“, деловао са позиција мрачне, тоталитаристичке прошлости коју су желели да победе.¹⁷⁴⁷

Као и у случају постсоцијалистичких престоница у државама ЦИЕ, Београд и Софија као престонице на почетку транзиционих процеса па све до краја последње деценије 20. века постају епицентри опозиционих протеста који су имали за циљ рушење старе државне структуре власти и успостављање демократског, парламентарног система. Након пада Тодора Живкова створен је политички амбијент за легитимизацију политичке опозиције. Од почетка свог деловања највећа опозициона групација (СДС) користила је ванинституционалне методе борбе (демонстрације, штрајкови синдиката) у циљу уступака социјалистичке власти на округлом столу (1990) око системских друштвених и институционалних реформи.

Захваљујући подршци широке социјалне и изборне базе у Софији (интелигенција, јавне личности, део цркве, синдикати, радници, незапослени) опозициони СДС је, организацијом континуираних протеста, већ на самом почетку транзиције наступио као организована политичка алтернатива. Ови протести протицали су без примене репресивног апарата власти, чак и у случајевима насилних демонстрација. Реформисани комунисти у Бугарској су у првим годинама промена (1990-1991) показали спремност за компромис и тактичко повлачење са власти због потребе нормализације друштвених и политичких односа

За разлику од њих, власт Милошевића, одбијајући да прихвати глобалне промене узроковане поразом СССР на крају Хладног рата, значајно је допринела убрзавању југословенске кризе све до ратног распада државе.¹⁷⁴⁸ С друге стране, унутрашњи односи у транзиционој Србији обележени су јачањем ауторитаризма, „блокираном“ транзицијом и врло негативним односом власти према опозицији. Из перспективе режима опозиција је сагледавана као реметилачки фактор који делује у спречи са „спољним непријатељима“ Србије. Важно је напоменути и да је власт Милошевића већ крајем осамдесетих година апсорбовала велики део опозиционог потенцијала (национализам, либерализација медија, сарадња са делом интелигенције и цркве), што је, у контексту интензивирања југословенске кризе, смањило простор за деловање политичке алтернативе. Сви ови фактори утицали су да опозиционе демонстрације у Београду, од самих почетака вишестраначја, изазивале снажне тензије у врху власти, која је на њих, по правилу, деловала употребом полиције.

Између студентских протеста у престоницама из 1996/97 године су, баш као и у случају грађанских протеста, постојали међусобни утицаји. Бугарско искуство са радикалним облицима уједињеног грађанско-студентског протеста (блокаде градова и саобраћајница) из 1997. године у оперативном смислу утицало је на успешну реализацију демократске револуције у Србији (2000), иницирану Милошевићевом одлуком да не призна пораз на савезним изборима. Поред наведеног, специфичност демократске револуције у Србији је у координираном деловању опозиционих

¹⁷⁴⁶ Методиев К., *Поколения и възраст в политиката*, стр. 311.

¹⁷⁴⁷ Исто, стр. 312.

¹⁷⁴⁸ Ristović, Milan, „Ten Bleak Years in Belgrade, 1990-2000“, u: *Stockholm-Belgrade: Proceedings from the Third Swedish-serbian Symposium*, 2004, str. 225.

група, невладиног сектора и медија са новим студентским групацијама (Отпор) које је било усмерено ка институционалном освајању власти победом на изборима, али и показаном спремности да се снагом масовне побуне одбрани остварена победа.

ЗАКЉУЧАК

Транзиција власти у Београду и Софији током последње деценије 20. века била је, пре свега, одређена постсоцијалистичким структуралним и системским променама у СРЈ и Бугарској. У свему томе, веома важне улоге имали су нови спољнополитички вектори утицаја, са доминантном улогом САД, ЕУ и НАТО, као и ратови на простору бивше Југославије. Слом социјалистичког система у овим државама донео је и одређене промене у дотадашњим позицијама Београда и Софије као престоница. Борбе фракција у партијским структурама ових престоница током 1980-тих иницирале су сукобе унутар државно-партијског врха (Србија) или су, уз совјетску подршку, од дела руководства око Живкова усмераване ка урушавању реалсоцијалистичког система (Бугарска). С друге стране, Београд и Софија као главни градови током деведесетих година остају најзначајнији простор за артикулацију државне политике и у новонасталом транзиционом контексту.

Процес дефинисања нових политичких и друштвених позиција Београда и Софије као престоница трајао је неколико година. Распадом Југославије Београд је изгубио значај „вишезначне“ престонице из времена социјализма, када је, поред улоге главног града Југославије и Србије, био и важан центар утицајне земље у спољнополитичким пословима. Међународна изолација СРЈ/Србије утицала је на драстично опадање значаја и улоге Београда и у балканским оквирима. С друге стране, Софија је током деведесетих година започела процесе регионалних повезивања (Солун, Атина, Истанбул, Букурешт) у контексту приближавања Бугарске ЕУ и НАТО. На тај начин, Софија је излазила из хладноратовских оквира реалсоцијалистичке провинцијалне престонице.

Градске скупштине Београда и Софије разматрале су у почетним транзиционим годинама најважнија политичка и економска питања у својим земљама, чиме је очуван део социјалистичке праксе да се о најважнијим државним питањима изјашњава и институционална „база“. Након уставног и законског одређивања улоге главних градова и одржавања првих локалних избора (Софија 1991, Београд 1992), све одлуке престоничких парламената сведене су на надлежности локалних самоуправа.

Уставно-правна позиција Софије деведесетих година, у односу на доба живковизма, била је аутономнија и јасније наглашена, јер је одређена мером политичке борбе и компромиса између БСП и СДС. Због тога је локална власт у Софији током 1990-тих, у односу на доба реалсоцијализма, заузимала снажнији политичко-економски положај према државној власти. Положај Београда као главног града је, истовремено, у односу на период самоуправног социјализма пример политичко - институционалне и привредне регресије. СГБ је све до доласка на власт коалиције Заједно (1997) била је зависна од одлука централне власти, у склопу Милошевићеве политике непосредне контроле свих најважнијих државних институција и кључних транзиционих процеса.

Трансфер политичке власти у Софији и Београду одвијао се у различитим временским интервалима трајања партијских борби и био је, пре свега, условљен односом режима и опозиције у почетним фазама транзиције. Реформисани социјалисти и опозиција у Бугарској успели су постигну оквирну споразум о кључним променама друштвено-политичког и економског система. То је, у време транзиционог интересума (1990-1991) отворило простор и ка етапној промени власти у престоници Бугарске, односно заједничком управљању Софијом.

С друге стране, у Београду су делегати „самоуправне“ скупштине задржали своје мандате све до 1992. године, што је била последица опште неспремности власти СПС да се договара са опозицијом око трансформације постојећег система. Увођење вишепартизма у Србији (1990) требало је да представља је само стварање формалног, институционалног оквира за вршење и

јачања власти СПС. Међутим, монополизација у вршењу власти морала је да подразумева и честе злоупотребе државних и правосудних установа, као и законске регулативе. Изборна крађа као реакција на убедљив изборни пораз у Београду (1996) послужила је властима у Србији да брани своје виталне интересе свуда тамо где су они били угрожени.

Политичка транзиција у престоницама Србије/СРЈ и Бугарске имала је одлике најзначајнијих промена на државном нивоу власти. Треба нагласити да је политичко и идеолошко сучељавање реформисаних комуниста и антикомуниста, обележило изостајање договора око избора модела трансформације друштвеног и економског система. Ипак, створени су нови институционални оквири (закони о локалној самоуправи, приватизацији и реституцији) за формирање вишестраначких градских скупштина у Београду и Софији. Добијање демократског легитимитета на градским изборима представљало је коначан искорак у напуштању наслеђа једнопартијског система.

Политичка исходишта партијских борби у Београду и Софији током деведесетих година недвосмислено показују трендове опадања утицаја социјалиста – СПС и БСП. У Софији је већ од 1991. године успостављена стабилна власт СДС ослоњена на изразито антикомунистичко опредељење грађана у престоници. Градска власт „плавих“ средином 1990-тих доведена је у питање услед незадовољства становника Софије резултатима транзиционих промена. И поред тога, она се консолидовала услед способности ове партије да искористи све унутрашње демократске механизме и изврши дубоке кадровске промене. У том погледу, утицај и снага партијске структуре „плавих“ у Софији била је од кључног значаја, јер је генерисала нови талас политичких промена у Бугарској кроз заостравање односа престоничке и централне, социјалистичке власти (1995-1997).

У Београду је власт СПС одржавана до средине 1990-тих преко Милошевићеве популарности и способности појединих политичара социјалиста (Човић) да у тешким економским условима одржавају функционисање престонице. У свему томе, посебан значај имала је либерализација управљања градском имовином и појачани надзор у јавним предузећима. Међутим, резултати социјалистичке власти у престоници били су јасно одређени политичким и економским пропадањем читаве земље, док је Београд током деведесетих година представљао епицентар опозиционе борбе.

Успостављање власти коалиције Заједно у главном граду (1997) показала је и бројне слабости ДС и СПО - организациону неспособност и сукобљавање око кључних тема о обнови Београда (буџетска политика и планови развоја), али и велику неодговорност према грађанима који су јој доделили поверење. Након њеног слома, мањинска власт СПО представљала је само локални рукавац Милошевићеве „кохезивне“ политике (коалиција са СРС у Србији, коалиција са СПО на савезном нивоу власти и, неформално, у Београду) у контексту заостравања односа са Западом у време кризе на Косову.

Политичка транзиција у Београду и Софији имала је, као и у другим постсоцијалистичким престоницама, изражену антикомунистичку компоненту. Градски парламентаризам током деведесетих година обележен је покушајима афирмације грађанске, предкомунистичке политичке традиције (ДС, СДС) или поражених режима или војних покрета у Другом светском рату (СПО, СРС, СДС, ВМРО). Подршка СПС избору Војислава Михаиловића, унука вође Равногорског покрета, за председника СГБ представљало је, у симболичном смислу, „историјско“ партизанско-четничко помирење. С друге стране, одборници СДС својим полемикама у градском парламенту доказивали су да је њихова прокламована демократско-грађанска оријентација суштински неодвојива од политичког ревизионизма. Радикални примери овакве оријентације односили су се на покушаје институционалне рехабилитације про-осовинске државне политике (1940-1944) и „санстефанских“ претензија.

Антикомунизам као једно од кључних идеолошко-транзицијских обележја политичког деловања утицао је на промене у култури сећања у обе престонице. Тако су у Београду партијске интерпретације о прошлости снажно уздрмале социјалистичку традицију и наратив о улози Јосипа Броза Тита. Опозиција је у „титоистичком“ контексту често разматрала позицију и улогу Слободана Милошевића. Власт СПС се из националистичких разлога, са друге стране, одрицала идеологије социјалистичког југословенства и титоизма, покушавајући да са послератним наслеђем одржава само „патриотски“ континуитет. Успостављањем селективне културе сећања, Милошевићева власт мењала је суштинску намену и садржај меморијалних простора (Меморијални центар Јосип Броз Тито) или их стављала у контекст националне мартирологије (Спомен парк Јајинци).

За разлику од СПС, бугарски социјалисти су задржали чврст ослонац у својој левичарској традицији из краја 19. века, али су се у новим, демократским оквирима политичке борбе одрицали ауторитаризма Тодора Живкова из осамдесетих година. Из антикомунистичког дискурса СДС, успостављање система реалсоцијализма у Бугарској представљало је резултат спољашње агресије (СССР) у којем је БСП као идеолошки наследник БКП био активни учесник. Због тога је Маузолеј Георгија Димитрова, као један од главних споменика из времена социјалистичке власти оцењиван као наслеђе тоталитаризма које ствара политичке сукобе и друштвену напетост. Истовременим рушењем Маузолеја и подизањем споменика жртвама комунизма СДС је искористио власт за наметање нових образаца културе сећања. Идеолошки *kulturkampf* премијера Костова брисао је не само социјалистичко културно наслеђе Бугарске, већ и аутентичне заједничке споменике источноевропског сећања на борбу против нациста и њихових сателитских савезника.

Београд и Софија су као престонице представљале и просторе за различиту артикулацију ванинституционалне политичке борбе опозиције. У обе престонице су митинзи и протести на почетку транзиције представљали притисак на социјалистичку власт за додатне политичке уступке у време преговора на округлом столу (Софија), односно за саму легитимизацију опозиције као учесника у политичкој борби (Београд). БСП је тактичким уступцима омогућавала снажно организованој опозицији постепено преузимање власти у сврху поделе политичке одговорности, али уз „невидљиво“ задржавање кључних полуга системских утицаја (приватизована предузећа, банке, безбедносне службе) у рукама социјалиста. За разлику од њих, режим у Србији одржавао је антагонистички однос према опозицији, чији су протести спречавани и употребом полицијске репресије која је само продубљивала политичке поделе.

Студентски протести у Београду и Софији током деведесетих година били су део укупне опозиционе динамике у престоницама, а односи студентских организација и представника опозиције у време протеста зависили су и политичких околности, општих друштвених односа као и конкретних повода за избијање демонстрација. Различити успешни организациони облици протеста у Софији (1997) коришћени су као модели за демократску револуцију у Београду (2000), што се темељило на сарадњи СДС и ДС у другој половини 1990-тих.

Распад социјалистичког система отворио је питање интереса номенклатуре као његовог управног апарата у државним и привредним пословима. На почетку транзиције, у обе земље се ова структура концентрисала око кључних носилаца власти након унутарпартијског преузимања власти (Милошевић у Србији, Младенов, Лилов и Луканов у Бугарској) настојећи да контролише све кључне привредне промене (приватизација) и финансијске токове (контрола банкарског сектора). Номенклатура се у заштити својих интереса прилагођавала новим политичким и друштвеним оквирима за своје деловање, независно од тога да ли се радило о власти са израженим лидерством (Србија/СРЈ) или њеном полицентричном моделу са легализованим страначким фракцијама (БСП).

Процес приватизације у Софији почетком деведесетих година омогућио је припадницима некадашњег безбедносног апарата да конвертују неконтролисани капитал из тајних државних послова у иностранству у приватну имовину (предузећа, банке). На тај начин, номенклатура је постајала самосталан привредно-политички фактор (Мултигруп) који је временом улазио у сарадњу и конфронтацију са кључним политичким партијама у престоници (БСП, СДС). У Београду су номенклатурни центри утицаја били ограничени у политичком деловању, јер је процес економске транзиције у условима међународних санкција био под потпуном контролом централне власти.

Међустраничке борбе на државном и престоничком нивоу пратили су врло динамични унутарпартијски односи где су се сукобљавали интереси политичких елита. Честе кадровске промене у врху СПС биле су праћене променама у градским структурама ове партије. На то су посебно утицали покушаји појединих градских руководиоца да заузму самосталнију позицију унутар СПС, што је изазивало Милошевићеву реакцију и њихово уклањање из градске власти и партијске хијерархије.

Партијске вође СПО и СРС по готово истоветном лидерском моделу контролисале су рад својих локалних организација у Београду, док је у случају ДС јачање улоге председника странке у раду градске организације отпочело доласком Зорана Ђинђића на чело ове партије (1994). И поред тога, ова странка предњачила је на политичкој сцени Србије у демократизацији унутрашњих односа. ДС је била једина утицајнија политичка странка током 1990-тих у којој је велики део градске организације у престоници могао да подржи противкандидата за председника странке (Слободан Вуксановић), а да то не изазове чистку страначких функционера у Београду.

У Бугарској је аутономност градских партијских структура била одређена односима између страначких елита и степеном унутарпартијске демократизације. Тако су на почетку транзиције односи у софијској организацији БСП зависили од утицаја вођа појединих страначких фракција (Лилов, Луканов). Након тога, нови партијски шеф Виденов (1991-1996) покушао је да преко слабљења утицаја градске организације ограничи утицај унутрашње опозиције, али и економско-безбедносних центара моћи („бизнис групе“). Руководства бугарских социјалиста ипак нису посезала за противзаступарним, ванредним мерама које су, као у случају СПС, служиле за обрачуна са непослушним локалним политичарима у престоници.

Прерастање СДС из конфедерације разноликих политичко-идеолошких фракција у централизовану организацију са јасном страначком субординацијом (1994-1995) требало је да означи формирање модерне партије у којој су улоге руководства и локалних организација у великим градовима посебно истакнуте. Партијска елита „плавих“ у престоници између 1995-1997. године имала је висок степен самосталности у доношењу свих важних одлука у Софији, док је, у том погледу, улога председника СДС (Иван Костов) била консултативног карактера. Након избора Костова за премијера Бугарске (1997) појачана је централизација странке, па је аутономност софијског страначког огранка била све више ограничавана. Све ово изазвало је дубоке поделе у партијској елити што је довело до губитка политичког утицаја СДС.

Локалне политичке власти у Београду и Софији су, уз прећутну сагласност партијских елита, успостављале везе са финансијским центрима моћи преко којих су странке обезбеђивале средства за различите облике деловања, али и за остваривање личне користи функционера. У том смислу, важно је истакнути да је упоредо са развојем вишепартизма у престоницама јачао и утицај све бројнијих „транзиционих добитника“ (олигарси, тајкуни), иза којих су често стајали интереси номенклатурних група. За разлику од изолованог Београда, у Софији је економска либерализација тржишта и приватизација у другој половини 1990-тих привукла инострани капитал који је био заинтересован за инвестирање у лукративне послове (изградња хотела и луксузних станова, куповина пословног простора у централним зонама, приватизација банака и комуналних

градских система). Ретки покушаји уласка страног капитала у Београду (паркинг сервис) у овом периоду остали су у домену спекулативних послова који никада нису окончани.

Постсоцијалистичка економска трансформација у Београду и Софији дешавала се упоредо са променама у политичким структурама власти у СРЈ/Србији и Бугарској. У привредном погледу, овај процес се настављао на акумулирану кризу социјалистичких модела у обе земље које је карактерисао изразити пад продуктивности, као и раст спољнотрговинских дефицита и дугова према иностраним повериоцима. Неспремност власти у Србији око спровођења економских реформи федералне власти у Југославији пратио је грађански рат и прилив десетина хиљада избеглица у престоницу што је значајно оптеретило привреду Београда. Санкције међународне заједнице драматично су се одразиле на билансе економије главног града, услед њене високе зависности од трговинских односа са земљама ЕЕЗ/ЕУ. Сви наведени разлози су за само две године (1992-1993) утицали да привредна активност у Београду буде враћена на ниво с почетка седамдесетих година. Оваква драстична економска депресија представљала је изразито негативан резултат у поређењу са процесима економске транзиције у свим европским постсоцијалистичким метрополама.

У Софији су трендови привредне рецесије из последњих година социјализма настављени и на почетку транзиције власти у престоници. Заједничка прелазна власт у престоници Бугарске (1990-1991) није успела да се избори са драстичним опадањем свих параметара дотадашње планске градске привреде у условима недостатка средстава из домаћих банака, либерализације цена и економског тржишта са све присутнијом иностраном робом за широку потрошњу. Све значајнији проблеми са висином буџетских дефицита и ликвидношћу комуналних система били су праћени падом социјалних услуга што је довело до озбиљног погоршања животног стандарда највећег броја становника Софије. Уместо потребног интензивног инвестирања, економску трансформацију у престоници Бугарске до средине деведесетих година пратио је пад свих производних делатности, приватизација градске имовине и дела предузећа. Све ово је уз спори раст сектора услуга утицало на изражену привредну регресију у Софији.

На општу привредну кризу у Београду и Софији надовезале су се и злоупотребе банкарског сектора од стране социјалистичких власти. Улагање средстава у посустале комуналне системе и прескупе инвестиције ових престоница убрзано је увећавало губитке банака, а велики број кредитних пласмана остајао је без адекватних гаранција. Ово је посебно било изражено у Београду, чија је финансијска стабилност на почетку транзиције зависила од способности банака (Беобанка, Београдска банка) да помогну реструктурирање социјалистичке привреде. Међутим, режим међународних санкција додатно је погоршао банкарске билансе и кредитне потенцијале. Због тога се градска социјалистичка власт у Београду окренула успостављању блиских веза са парадржавним пирамидалним „штедионицама“ преко којих је део средстава, манипулативно преузет од грађана, искоришћен за финансирање појединих инвестиционих активности.

У Софији су прве приватне банке имале значајну улогу у финансирању појединих „бизнис“ структура у БСП, а њихова пословна стабилност била је одржавана тешко проверивим кредитним пласманима централне банке, уз често кршење монетарне стабилности у земљи. Овакви сложени односи привредне олигархије и делова социјалистичке власти утицали су на убрзано пропадање финансијских капацитета банкарског система, његову презадуженост и, коначно, слом, средином деведесетих година.

Хиперинфлација, као најзначајнији параметар монетарне кризе у Србији и Бугарској током 1990-тих, утицала је на осетан пад животног стандарда становника обе престонице. За разлику од краткотрајних побољшања макроекономске стабилности у Београду средином деведесетих година која је директно зависила од политичких одлука власти у Србији, у Софији је стабилизација провредних прилика пратила монетарну реформу подржану из међународних

финансијских институција (ММФ, Светска банка). Финансијски опоравак Софији пратило је и формирање Градске банке, чији су пласмани омогућили смањивање наслеђених дугова комуналних предузећа и инвестирање у обнову и развој капиталне саобраћајне инфраструктуре. Ипак, највећи пројекти у модернизацијској обнови престонице (метро) нису могли да се реализују без блиске координације државне и градске власти „плавих“, као и међународних кредита, који су гарантовани државном имовином.

С друге стране, у Београду су политички сукоби унутар различитих новоа власти само појачали концепцијске и стручне разлике из осамдесетих година које су се односиле на инфраструктурни развој престонице. Власт СПС је, у недостатку значајнијих финансијских могућности за изградњу метроа, настојала да ојача позицију Београда као регионалног чворишта за железнички саобраћај, а што је у бољим економским временима требало да се искористи као почетна фаза у градњи независног шинског система у главном граду. Планови власти коалиције Заједно о брзој изградњи метроа у Београду (1997) нису били утемељени на привредним капацитетима главног града и Србије, да би се након смене градоначелника Ђинђића од њих одустало. Сем одређених помака у изградњи нових енергетских капацитета у Београду (топлодалековод, електроенергетска постројења), развој капиталне инфраструктуре у Београду био је готово заустављен и сведен на делимичне реконструкције постојећих капацитета и објеката, што је утицало и на ограничења у обнови престонице након демократских промена 2000. године.

Економска ситуација у Софији у другој половини деведесетих година значајно је побољшана мерама нове градске власти на челу са градоначелником Софијанским, посебно након успостављања монетарне стабилизације у Бугарској (1997). Инвестициона средства обезбеђивана су, поред пласмана Градске банке и међународних кредита, из приватизационог фонда градске владе, а кредитни рејтинг Софије значајно је порастао у иностранству. Софијански је покренуо највећи инвестициони талас у престоници након социјалистичког периода интензивне станоградње (1978-1986). Убрзан развој главног града планиран је изградњом и реконструкцијом главних комуникационих праваца и његовим бољим повезивањем у регионалним оквирима.

Економија Београда током деведесетих година имала је све особине блокиране привредне транзиције у Србији, у којој је реформа социјалистичког модела била готово онемогућена политичким одлукама режима Милошевића и спољнополитичком изолацијом земље. Процес приватизације градске имовине у Београду био је под потпуном контролом централне владе, баш као и изворна приходна средства и трансфери са државног нивоа власти. У овом погледу, Софија је била у значајнијој предности, јер је непосредно располагала градском имовином као сопственим власништвом.

Поред наведеног, реституција имовине у престоници Бугарске створила је оквире за успостављање правне сигурности. То је било од великог значаја у процесу интеграција ове државе у ЕУ, као и привлачењу значајнијих страних инвестиција од краја 1990-тих. Софија је почетком 21. века, у односу на Београд, имала боље основе за убрзани привредни развој, због монетарне и фискалне стабилности, успостављања односа са иностраним тржиштима капитала, као и отварањем процеса убрзане приватизације и реституције.

Спровођење локалних политика у главним градовима СРЈ/Србије и Бугарске током 1990-тих најбоље може да се сагледа преко финансирања приоритетних области. Јачање централне власти у Србији почетком деведесетих година одузело је Београду део ранијих надлежности и финансијских обавеза (образовање, правосуђе, градска полиција). Међутим, то није помогло у консолидацији буџета због оптерећења изазваних неповољним банкарским кредитима, лоше наплате потраживања из иностранства (грађевинска оператива) и генералног пада продуктивности градске привреде. Лоша макроекономска ситуација у Београду значајно је утицала на пад реалних зарада у односу на период социјализма. То се се директно одражавало на приходну страну буџета која је у великој мери зависила и од пореза на плате запослених.

Социјалистичка власт у Београду настојала је да, средином 1990-тих, у условима изразитих буџетских дефицита, обезбеди инвестициона средства повећањем прихода од издавања градског грађевинског земљишта као посебне таксе на коришћење комуналних услуга у престоници. Овај начин финансирања имао је делимичне резултате у одржавању минималног нивоа инвестиционих активности у Београду у условима санкција, али је био завистан од сагласности републичке власти. С друге стране, власт коалиције Заједно се одрекла овог „намета на грађане“, али није успевала да спроведе квалитетнији модел у финансирању прихода престонице у условима директне опструкције владе СПС.

Структуре прихода у буџетима Софије и Београда (порези и таксе на зараде и имовину, таксе на промет производа и услуга) биле су готово идентичне. У обе престонице био је присутан хронични проблем са буџетским дефицитом, као и зависност од трансфера средстава са државног нивоа власти. Након стабилизације градских финансија у другој половини 1990-тих и планирања капиталних улагања, приходи у буџету Софије повећавани су додатним опорезивањем грађана, али и приходима из пореза које су плаћали приватни инвеститори. Иностранци банкарски кредити нису представљали изворне буџетске приходе главног града Бугарске и морали су да се троше у наменске сврхе. Значајнији раст прихода након 1997. године омогућио је несметану отплату камата и повећање социјалних дотације преко различитих облика субвенција за грађане.

Постсоцијалистичка транзиција власти у Београду и Софији значајно је утицала и на преображај социјалистичких централизованих форми урбанистичких планова развоја. Опадање привредних активности на почетку транзиције широм Централне и Источне Европе убрзавало је процес деиндустријализације главних градова, што је био случај и са престоницама СРЈ/Србије и Бугарске. Некадашњу државну улогу у планирању развоја главних градова преузимало је тржиште, на којем је све доминантнију улогу имао интерес приватног капитала.

Нове урбанистичке тенденције у престоници Бугарске омогућаване су њеном административном и привредном аутономијом, оствареном у процесу транзиције власти. Концентрисано становање у централним зонама Софије из доба социјализма током 1990-тих уступало је место комерцијализацији ових простора посебно након отварања процеса приватизације и реституције, што је праћено и инвестицијама домаћих олигарха. Због тога је утицај номенклатуре на урбани развој Софије током деведесетих година био значајно већи него и другим постсоцијалистичким метрополама, с обзиром на слабости локалне власти (корупција, нестручност) у контроли преузимања јавних добара.

С друге стране, у Београду је током последње деценије 20. века заустављен двадесетогодишњи прозападни утицај у урбанистичком и архитектонском развоју, као и култури становања. У том контексту, све предности Београда у односу на Софију из социјалистичког периода (нижи степен подурбанизације и значајнија комерцијализација централних делова града) изгубиле су се већ у првим транзиционим годинама. Почетком 21. века Софија је услед значајног улагања у саобраћајну инфраструктуру, у односу на Београд, достигла виши степен постиндустријског развоја. У обе престонице била је изражена појава „инвеститорског урбанизма“ који често није водио рачуна о развојним плановима и прописима у грађевинским пословима, док су интереси утицајних предузетника врло често остваривани изменом планских аката путем корупције.

Док је у социјалистичком периоду комерцијални развој престоница ограничаван строгим планским планирањем са истакнутом улогом индустрије као покретача привредног развоја, „инвеститорско-тржишне“ урбане промене у Београду и Софији током 1990-тих стварале су развојну неравнотежу због занемаривања улагања у објекте од ширег друштвеног интереса (болнице, школе, установе културе, центри за социјални рад) и кршења еколошких стандарда. Распад некадашњих социјалистичких трговинских ланаца и либерализација увоза довели су до појаве организовања великог броја приватних трговинских радњи које су подизане без икаквих

пројеката и естетских критеријума („анархоархитектура“, киоскизација). С друге стране, стране компаније су у Софији преко изградње хотела и модерних шопинг-молова понудиле архитектуру капиталистичког реализма која је наметала нове стандарде развоја постсоцијалистичког главног града. Значајније присуство међународног капитала у услужним делатностима у Београду отпочело је тек након промене власти 2000. године.

Транзициона елита у Београду и Софији била је заинтересована за стамбени простор у некадашњим елитним насељима (Дедиње, Бојана) и новим, атрактивним субурбаним локацијама (делови Савског венца и Новог Београда, Лозенец, Витоша). Модерни објекти становања у овим деловима Београда и Софије били су грађени најчешће за пословну елиту по пројектантским постмодернистичким стандардима, док су припадници утицајних криминалних група најчешће живели у „стамбеним тврђавама“ из безбедносних разлога.

Приватизација некадашњих стамбених фондова у обе престонице омогућила је корисницима станарских права да уз ниске цене откупа (хиперинфлација) остваре право приватног власништва. То је утицало на развој тржишта некретнина и унутрашњих миграција становништва из централних зона престоница ка периферији што је посебно било изражено у Софији. Транзиционе промене довеле су до значајног социјалног раслојавања и покретања миграционих таласа из провинције ка главним градовима. Велики број становника Београда из најнижих друштвених група је због недостатка стамбеног простора посезао за нелегалном градњом као коначним решењем, док је у Софији ова девијација урбанистичког транзиционог развоја била мање присутна.

Демографска динамика у Београду била је веома изражена услед бројне емиграције у иностранство и великог прилива избегличког становништва са ратних постјугословенских подручја. Ово је значајно утицало на темпо урбаног развоја Београда због неорганизованог раста појединих приградских зона (Земун, Гроцка) у условима непостојања планских докумената о изградњи и основне комуналне инфраструктуре. Кључан демографски проблем у Софији током деведесетих година односио се на изразито негативан природни прираштај, што је делимично кориговано насељавањем становништва из унутрашњости Бугарске.

Постсоцијалистичка трансформација Београда током деведесетих година је по свим кључним параметрима промена (политичка стабилност и развој плурализма, либерализација тржишта, демократизација друштвених односа и остваривање личних и грађанских права и слобода) била блокирана у корист остваривања партијских и личних интереса политичке и друштвене олигархије у Србији. Провинцијализовани, економски изоловани и, на крају, бомбардовани Београд из транзиционих 1990-тих је изгубио све своје развојне предности из епохе социјализма у односу на највећи број реалсоцијалистичких престоница, које су се, након неколико година стагнације, све успешније адаптирале на нове услове и могућности инвестиционог, урбаног, друштвеног и културног развоја.

Софија је, са друге стране, преживела турбулентну, стихијску економску и урбану транзицију у првих неколико година (1990-1992) у којој су се политичке елите и неформални центри моћи борили за кључне утицаје. Ипак, стабилизација политичког и привредног система и отвореност Бугарске ка интегративним процесима у ЕУ и НАТО омогућила је постепену обнову Софије и њену инфраструктурну и урбану модернизацију. Иако је по степену постиндустријског и постмодерног развоја и даље заостајала за престоницама попут Варшаве, Прага, Будимпеште, Љубљане и Загреба, Софија се, крајем 20. века, према критеријумима урбаног развоја и социјалне сигурности налазила испред Београда.

Демократске промене 2000. године у Београду суштински су отвориле процес политичке, економске и друштвене трансформације. Ипак, важно је нагласити да се „деблокирање“ процеса транзиције у Београду почетком 21. века мора сагледавати на новоуспостављеним

компаративним основама из 1990-тих и значајним заостатком престонице Србије у односу на динамични развој највећег броја постсоцијалистичких метропола у Европи.

Постсоцијалистичка транзиција у Београду и Софији током 1990-тих обележена је променом политичког система у условима вишестраначја, стварањем нових центара моћи, трансформацијом економског социјалистичког модела кроз приватизацију, социјалним раслојавањем и децентрализацијом урбаног развоја. У овом периоду „протокапитализма“, праћеног великом динамиком у партијским борбама, укупним привредним опадањем и стварањем нове елите (олигархије) из социјалистичке номенклатуре, ове балканске престонице стварале су различите предуслове за снажнији друштвени развој. Без обзира на предности Софије у том погледу, обе престонице су заостајале у односу на већину постсоцијалистичких престоница (Варшава, Праг, Братислава, Будимпешта, Љубљана, Рига, Виљнус, Талин) које су почетком 21. века започеле трансформацију по постмодерном развојном моделу западноевропских градова.

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела 1: Укупни БДП и БДП по глави становника на територији Србије и Црне Горе (СР Југославије од 1992), период 1989-1993. године.....	138
Табела 2: Укупни раст БДП у СРЈ и Бугарској, период 1991-2000. године.....	141
Табела 3: Пораст цена у Србији, јули 1993. – јануар 1994. године.....	146
Табела 4: Финансијски резултати државних предузећа у Бугарској по привредним гранама, период 1992-1997. године.....	148
Табела 5: Макроекономски показатељи у СРЈ и Бугарској, период 1997-2000.....	150
Табела 6: Учешће ЕЗ у укупној спољнотрговинској размени индустријских предузећа у Београду крајем 1991. године.....	158
Табела 7: Инвестиционо финансирање у Софији средствима домаћих банака у периоду 1998-1999. године.....	184
Табела 8: Број становника у Београду и Софији на ширем градском подручју, период 1948-2001. године.....	209

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I) ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЃА

1. **Архив Југославије (АЈ)**
Фонд 130 - Савезно извршно веће
2. **Историјски архив Београда (ИАБ)**
Фонд 17 - Скупштина града Београда
3. **Централен државен архив (ЦДА)**
Фонд 1Б - Пленуми и Съвешчания на ЦК БКП (1945-1989)
Фонд 136 Министерски съвет
4. **Државен архив София (ДАС)**
фонд 65 - Софийски градски народен съвет (1929-1995)
5. **Архив на Столичния общински съвет (АСОС)**

ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЃА

1. Ангелов, Веселин. *Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България 1984-1989. Документи* (збирка докумената), София. 2008.
2. Ангелов, Веселин, *Лично! Строго секретно! Државна сигурност срещу неформалните организации в България 1987-1989* (збирка докумената), София 2012.
3. *Андрей Луканов без предразсъдъци* (збирка докумената), София 2016.
4. *Државна сигурност и вражеските емигрантски организации* (зборник архивских докумената), София 2014.
5. *Државна сигурност и изборният процес - 1944-1991 г.* (зборник архивских докумената), София 2018.
6. *Istorija Demokratske stranke: 1989-2009* (priredili Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, Srđan Svetković i Slobodan Gavrilović), Beograd 2009.
7. *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968-1989* (документален сборник), част 2, София 2012.
8. *Програм даљих реформи југословенског друштва – време промена* (Савезно извршно веће – Секретаријат за информације), Београд 1990.
9. *Слободан Милошевић. Прилог историји XX века* (збирка говора), Београд 2008.
10. *XXX sednica Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije* (I knjiga, zbornik dokumentarne građe), Beograd 2007.

ПРОПИСИ, СТАТИСТИЧКИ ЗБОРНИЦИ И АНАЛИЗЕ

1. *Българската политика спрямо Република Македония. Препоръки за развитието на добросъседски отношения след приемането на България в ЕС в контекста на разширението на ЕС и НАТО в Западните Балкани* (група аутора), София 2008.
2. *Вук Драшкович - Подсећања* (политички говори), Београд 2001.

3. *Генерални урбанистички план Београда*, Београд 1972.
4. EBRD, *Transition Report Update*, London, 2002.
5. *Зараде у Републици Србији 1965-2005*, Републички завод за статистику Београд, 2006.
6. *Засушаването в Българија: съвремен аналог за климатични промени* (ред. И. Раев), София 2003.
7. *Избеглички корпус у Србији* (зборник са статистичким подацима), Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд 2004.
8. *Конституција на Народна Република Българија*, София 1971.
9. *Месечни статистички преглед*, Републички завод за статистику Србије
10. *Местно самоуправление и местна администрација* (збирка правних прописа), София 2017.
11. *Општине у Републици Србији*, Републички завод за статистику, Београд 1999.
12. *Попис становништва, домаћинства и станова 2002. године*, Републички завод за статистику, Београд 2002.
13. *Статистически годишник на Българија*
14. *Статистички годишњак Београда*
15. *Статистички годишњак Југославије*

ДНЕВНИЦИ, МЕМОАРИ И СЕЋАЊА

1. Антић, Чедомир, *Студентска фронда. Сећање на студентски протест 1996/97*, Београд 2011.
2. Vučić, Borka, *Bankarstvo – izbor ili sudbina*, Beograd 2002.
3. Вълканов, Велко, *На колене пред истината*, София 2000.
4. Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Sarajevo 1999.
5. Драшкович, Вук, *Мета*, Београд 2007.
6. Ђукић, Славољуб, *Поглед из осињака*, Београд 2016.
7. Ђукић Срећко, *Балканизација Балкана*, Београд 2013.
8. Ђукић, Срећко, *Нови крсташаи на Балкану*, Београд 2015.
9. Ђукић, Срећко, *Косовизација Европе*, Београд 2018.
10. Ђукић, Срећко, „Анђео“ над Србијом – записи српског дипломате из Софије, Београд 2018.
11. Желев, Желю, *Въпреки всичко. Моята политическа биография*, София 2010.
12. Живков, Тодор, *Мемоари*, София 1997.
13. Иванов, Мартин - Спасов, Орлин, *Гласовете на прехода – Десните*, София 2013.
14. Иванов, Мартин - Стойчев, Венелин - Спасов, Орлин, *Гласовете на прехода – Либералите*, София 2011.
15. Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ*, Београд 1995.
16. Камов, Николай, *Да бъдеш свободен*, София 2009.
17. Mićunović, Dragoljub, *Život u nevremenu II*, Beograd 2014.
18. Михајловић, Душан, *Повленске магле и видици* (том 1), Београд 2005.
19. Montgomery, Vilijam, *Kad ovacije utihnu. Vorba sa demokratskom tranzicijom*, Beograd 2010.
20. Ћосић Добрица, *У туђем веку*, Београд 2011.
21. Hudelist, Darko, *Moј beogradski dnevnik. Susreti i razgovori sa Dobricom Ćosićem 2006-2011*, Beograd 2012.
22. Черномырдин, Виктор, *Вызов*, Москва 2003.
23. Чкречић, Душан, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008.

ИНТЕРВЈУИ

1. Интервју са Александром Мариновом, председником Градског одбора БСП, 04.04.2017.године.
2. Интервју са Асеном Дјулгеровом, секретаром Градске скупштине Софије (СОС), 05.12.2012. године.
3. Интервју са Бојком Маринковом, одборником БСП, 04.12.2012. године.
4. Интервју са Маријом Дерменцијевом, новинарком, чланом Државне комисије за испитивање досијеа Државне безбедности, 04.12.2012. године.
5. Интервју са Миланом Божићем, в.д. председника Скупштине града Београда, 14.09.2014. године.
6. Интервју са Бојаном Димитријевићем, чланом Извршног одбора СГБ, 14.10. 2014. године
7. Интервју са Пламеном Даракчиевом, функционером синдиката *Подкрепа*, 06.12.2012. године.
8. Интервју са Росицом Митановом, одборницом СДС, 06.12.2012. године.
9. Интервју са Срећком Ђукићем, отправником послова у амбасади СРЈ у Софији, 05.11.2016. године.
10. Интервју са Стефаном Софијанским, градоначелником Софије, 06.12.2012. године.
11. Интервју са Тодором Модевом, градским одборником БСП, 06.04.2017. године.
12. Интервју са Душаном Динчићем, председником Демократске омладине, 11.10.2017. године.
13. Интервју са Милованом Баљком, замеником градског јавног правобраниоца, 22.11.2016. године.
14. Интервју са Антоаном Николовом, председником Градске скупштине Софије (СОС), 30.03.2017. године.
15. Интервју са Владимиром Добросављевићем, чланом Иницијативног одбора Студентског протеста 1996/97, 14.05.2019. године.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

1. *24 часа*
2. *Београдске новине*
3. *Борба*
4. *Велика Србија*
5. *Вечерње новости*
6. *Vreme*
7. *Глас јавности*
8. *Данас*
9. *Дані*
10. *Демократија*
11. *Демократија*
12. *Дневник*
13. *Дума*
14. *Държавен вестник*

15. *Капитал*
16. *Класа*
17. *Књижевне новине*
18. *Култура*
19. *Naša borba*
20. *Newsweek*
21. *НИН*
22. *Политика*
23. *Политика Експрес*
24. *Република*
25. *Сега*
26. *Службени гласник РС*
27. *Службени гласник РС – међународни уговори*
28. *Службени лист града Београда*
29. *Софийски новини*
30. *Софийско утро*
31. *Српска реч*
32. *Столица*
33. *Труд*

ИНТЕРНЕТ

1. „Извештај о укупним резултатима допунских избора за народног посланика у Изборној јединици 10, Раковица 1“, <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/arhiva/poslanici/1990/1991%20izvestaj%20o%20ukupnim%20rezultatima%20dopunskih%20izbora%20np.pdf> (13.05.2014)].
2. „1991 Sofia street naming proposal“, https://www.researchgate.net/publication/319820028_1991_Sofia_street_naming_proposal, (03.06.2014).
3. „Мемориал на жртвите на комунизма“, http://monuments.bg/monument/memorial_to_the_victims_of_communism, (30.06.2014).
4. „Продължава строителството на столичното метро с ускорени темпове през 2015 година“, http://vselena-news.com/index.php?option=com_content&view=article&id=343:-2015-&catid=71:2013-05-07-18-12-29&Itemid=83 (15.01.2015).
5. „Иван Панев (12 ноември 1971 — 5 декември 1977)“, (http://sofia.media/news/%D0%9A%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5_18762/%D0%98%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9F%D0%90%D0%9D%D0%95%D0%92_2674.html) (12.11.2015).
6. „The Plot to Kill Pope John Paul II“, *Newsweek*, 1982, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00552R000505130058-6.pdf>, (12.12.2015).
7. „Nevolje sa sankcijama“, http://vesti.beograd.com/srpski/clanci_i_misljenja/petkovic/991107_nevolje_sa_sankcijama.html (15.12.2015).
8. United Nation, Security Council, Resolution 1022 (1995), <https://documents-dds.ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/368/65/PDF/N9536865.pdf?OpenElement> (15.12.2015).

9. Петър Междуречки: Живков искаше да му докладвам лично, за да не научават в Кремъл, <https://www.24chasa.bg/novini/article/4598210> (12.01.2016).
10. „Строители на капитализма: Стефан Софийски и златната (синя) кокошка“, <https://frognews.bg/glasat-na-jabata/glasat/stroители-kapitalizma-stefan-sofijski-zlatnata-sinia-kokoshka.html>, (21.01.2016).
11. „Закон за местното самоуправление и местната администрация - редакция от 17.09.1991. г.“, <http://web2.apis.bg/sofiacouncil/p.php?i=10053> , (22.06.2016).
12. „Закон за местното самоуправление и местната администрация, редакция от 21.07.1995.г.“, <http://web2.apis.bg/sofiacouncil/p.php?i=10056>, (23.06.2016).
13. „Закон за териториалното деление на столичната община и големите градови“, <http://lex.bg/laws/ldoc/2133624321> , (23.06.2016).
14. „Peručić: Godinama sam se borio protiv Borke Vučić, SPS i JUL“, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2000&mm=10&dd=22&nav_category=1&nav_id=14438, (24.07.2016).
15. „Историјат Народног позоришта у Београду“, <http://www.narodnopoziroiste.rs/poziroiste> , (11.09.2016).
16. „Socijalisti pukli u velikim gradovima“, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199611/61120-005-pubs-beo.htm>, (23.11.2016).
17. „Служебните кабинети идват, когато по-зле няма накъде. И са обречени на успех“, <http://www.segabg.com/article.php?id=638617> , (12.12.2016).
18. „Шешел руши Кућу цвећа“, <https://www.youtube.com/watch?v=zpDEDYrDYIo>, (10.01.2017).
19. „Vojislav Šešelj - Josip Broz Tito je najveći zlikovac i zločinac u istoriji!“, <https://www.youtube.com/watch?v=y7FV1SwQH2k>, (10.01.2017).
20. „Извештај о укупним резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије 1990. године“, <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/arhiva/poslanici/1990/1990%20izvestaj%20o%20ukupnim%20rezultatima%20np.pdf>, (30.01.2017).
21. „Револуционери, четници, учесници од војните. Полковник Борис Дрангов“, <http://www.voivodi.eu/revolucioneri-cetnici/polkovnik-boris-drangov> (15.02.2017).
22. „EBRD investments 1991-2009“, <https://www.ebrd.com/downloads/research/annual/invest09.pdf> , (13.03.2017).
23. „Zbivanja u lokalnim zajednicama“, <http://www.republika.co.rs/338-339/12-5.html> , (23.03.2017).
24. „Автобиографија - Александар Каракачанов“, <http://karakachanov.eu/index.php/2010-01-24-20-10-34/2010-01-28-20-10-54> , (26.04.2017).
25. „Lučić: Nisam radio za DB Srbije“, <http://www.blic.rs/vesti/hronika/lucic-nisam-radio-za-db-srbije/50b1e49>, (07.08.2017).
26. „Евгениј Бакърджијев: Главорезът на СДС е Иван Костов!“, <http://epicenter.bg/article/Evgeniy-Bakardzhiev--Glavorezat-na-SDS-e-Ivan-Kostov-/125125/2/0>, (19.08.2017).
27. „Setili se posle godinu dana“, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199712/71204-027-pubs-beo.htm>, (21.09.2017).
28. „Огњан Донеv“, http://www.capital.bg/link_dosie/lichnosti/1111656_ognian_donev/, (23.09.2017).
29. „Как Любо Павлов взе Общинска банка“, <http://news10.bg/?p=11347> , (23.09.2017).

30. „Престъпна империя: Кой е Огнян Донеv!“,
<https://anonybulgaria.wordpress.com/2013/03/01/престъпна-империя/> , (24.09.2017).
31. „Любомир Павлов бе арестуван и обвинен в престъпление по служба“,
<https://www.dnes.bg/sofia/2005/01/21/liubomir-pavlov-be-arestuvan-i-obvinen-v-prestyplenie-po-slujba.562>, (25.09.2017).
32. „Софиянски: Аз съм единственият доказано некорумпиран политик“,
http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2008/02/19/460794_sofiianski_az_sum_edinstveniat_dokazano_nekorumpiran/, (25.09.2017).
33. „Grafikoni kursa dinara 1967-1999“, <https://www.kursna-lista.com/istorija-kursa-dinara>, (12.11.2017).
34. „Курсове на българския лев към отделни чуждестранни валути и цена на златото, валидни за периода от 01.10.1998 до 01.12.1998“,
<http://www.bnb.bg/Statistics/StExternalSector/StExchangeRates/StERForeignCurrencies/index.htm?downloadOper=&group1=second&periodStartDays=01&periodStartMonths=10&periodStartYear=1998&periodEndDays=01&periodEndMonths=12&periodEndYear=1998&valutes=USD&search=true&showChart=false&showChartButton=true>, (23.11.2017).
35. „История на развитието на метрото“, <https://www.metropolitan.bg/razshiryavane/istoriya-razvitie-metro> , (12.12.2017).
36. „Zoran Đinđić – intervju“, <https://pescanik.net/intervju-zoran-djindjic/>, (21.12.2017).
37. Трето допълнително споразумение към договор законцесия,
<https://www.sofiyskavoda.bg/SVDocuments/Third%20amendment%20agreement%20to%20the%20Concession%20agreement.pdf> (15.08.2018).
38. Стефан Нинов докара виетнамците в София,
www.politika.bg/article?id=1202, (10.12.2018).
39. „Strategija izgradnje Beograda na početku trećeg milenijuma“, <http://aas.org.rs/strategija-izgradnje-beograda-na-pocetku-treceg-milenijuma/> (23.12.2018).
40. „Zajam za veliku pljačku Srbije kom su tepali Zajam za preporod : Ovakve godišnjice se ne obeležavaju“,
<https://admin.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/zajam-za-veliku-pljacku-srbije-kom-su-tepali-zajam-za-preporod-ovakve-godisnjice-se-ne-obelezavaju/>, (21.09.2019).
41. „Yugoslavia Transformed“, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1990-10-01.pdf> , (12.12.2019).
42. „Първият митинг - 18 ноември 1989 г.“,
<http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=718&IDLang=1> , (23.01.2020).
43. Концепт: Kako je nastao Beogradski krug“, <http://rave-koncept.blogspot.com/2011/11/kako-je-nastao-beogradski-krug-4.html> , (23.01.2020).
44. „Независими студентски дружества (ФНСД)“,
http://www.omda.bg/page.php?tittle=Nezavisimi_studentski_drujestva_/FNSD/&IDMenu=398&IDArticle=1432 , (24.01.2020).
45. „Poslednje pismo Slobodanu Miloševiću“, <https://pescanik.net/poslednje-pismo-slobodanu-milosevicu/> , (12.02.2020).
46. „Miting podrške Jugoslaviji, 2. deo“,
<https://www.youtube.com/watch?v=WzbReo66tjQ> , (12.02.2020).
47. „Oči u oči sa predsednikom“ (9. deo), <https://www.istinomer.rs/amnezija/oci-u-oci-sa-predsednikom-9-deo/> , (15.02.2020).
48. „Висш партиен съвет на БСП. XIV-ти извънреден конгрес“,
<http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=209&IDArticle=1661> , (23.02.2020).

49. „Govor dr Zorana Đinđića u Saveznoj Skupštini - Veće republika, Prva sednica trećeg redovnog zasedanja 1997.“,
<http://www.zorandjindjic.org/sr/govori/opozicija/govor-dr-zorana-djindjica-u-saveznoj-skupstini-vece-republika-prva-sednica-treceg-redovnog-zasedanja-1997/> , (23.02.2020).
50. „Vladika Grigorije: Kako smo organizovali proteste protiv Miloševića“,
<https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/vladika-grigorije-kako-smo-organizovali-proteste-protiv-milosevica> , (24.02.2020).

II) ЛИТЕРАТУРА

МОНОГРАФИЈЕ И СИНТЕЗЕ

1. Abeles, Mark, *Antropologija države*, Beograd, 2001.
2. Avramović, Dragoslav, *Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije i pobeda nad inflacijom 1994.*, Beograd 2007.
3. Antić, Slobodan, *Srbija između populizma i demokratije: politički procesi u Srbiji između 1990-1993*, Beograd 1993
4. Antić, Slobodan, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd 2002.
5. Баева, Искра - Калинова, Евгения, *Българските преходи 1939 – 2010*, София 2011.
6. Баева, Искра - Калинова, Евгения, *Социализмът в огледалото на прехода*, София 2011.
7. Bakić, Jovo, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Beograd 2011.
8. Basković, Vera, *Džentifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada*, Beograd 2018.
9. *Bela knjiga Miloševićeve vladavine* (priredio ekspertski tim G17 plus), Beograd 2000.
10. *Beogradski železnički čvor – almanah objekata* (grupa autora), Beograd 2014.
11. Berend, Ivan, *From the Soviet Bloc to the European Union, The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*, Cambridge University Press, 2009.
12. Berend, Ivan, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993*, Podgorica 2001.
13. Biberaj, Elez, *Albania in Transition: The Rocky Road to Democracy*, Avalon Publishing, 1998.
14. Bideleux, Robert - Jeffries, Ian, *A History of Eastern Europe – Crisis and Change*, New York – Routledge 2007.
15. Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb-Ljubljana 1986.
16. Бјелаяц, Миле, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901-1999.*, Београд 2010.
17. Bogetić, Dragan - Kovačević, Slobodanka, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Beograd 2003.
18. Boļjević, Ivan i dr., *Reči i nedela. Pozivanje ili podsticanjena ratne zločine u medijima u Srbij i 1991–1992*, Beograd 2011.
19. Ботева, Донка, *История на СДС (07.12.1989 - 07.12.2009) - Дати, събития, личности*, София 2012.
20. Братоев, Стоян, *Разширение на метрото в София*, София 2004.
21. Bruno, Michael, „Stabilization and Reform in Eastern Europe: A Preliminary Evaluation“, u: *The Transition in Eastern Europe - Volume 1* (edited by Olivier Jean Blanchard, Kenneth A. Froot, and Jeffrey D. Sachs), The University of Chicago Press, 1994.
22. *Bugari u Srbiji i srpsko-bugarski odnosi u svetlu evropskih integracija Srbije* (izd. ISAC fond i Friedrich Ebert Stiftung), Beograd 2013.
23. Вујошевић, Драган - Радовановић, Иван, *5. октобар: двадесет четри сата преврата*, Београд 2000.
24. Василев, Йордан, *Това се случи пред очите ми. България през мандата на президента Петър Стоянов*, София 2013.

25. Василева, Анета, *Българската архитектура през втората половина на XX век*, София 2017.
26. Vladislavljević, Nebojša, *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, 2008.
27. Von Beyme, Klaus, *Transition to Democracy in Eastern Europe*, London: Macmillan Press, 1996.
28. Woodward, Susan L., *Balkan tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D.C: Brooking Institution Press 1995.
29. Вујовић, Бранко, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 2003.
30. Vujiović, Sreten, *Ljudi i gradovi*, Budva, 1990.
31. Vučetić, Radina, *Kola-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd 2012.
32. Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd 2016.
33. Ganev, Venelin, *Preying of the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*, Cornell University Press: Ithaca and London 2007.
34. Георгиев, Пламен, *За демокрацията и нейното българското приключение*, София 2013.
35. Glaurdić, Josip, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Zagreb 2011.
36. Goati, Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*, Beograd 2001.
37. Goati, Vladimir, *Stabilizacija demokratije i povratak monizmu*, Podgorica 1996.
38. Golubović, Zagorka, *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd 1999.
39. Gordi, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa*, Beograd 2001.
40. Grdešić, Marko, *Does Each Regime Get the Critical Juncture it Deserves? Yugoslavia in 1948 and 1988*, Madison: University of Wisconsin, 2009.
41. Груев, Михаил - Калъонски, Алексей, *Възродителният процес, Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, София 2008.
42. Gunther, Richard P.- Diamandouros, Nikiforos - Puhle, Hans-Jurgen Puhle, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995.
43. Даскалов, Никола, *Славното време*, София 2012.
44. Дайнов, Евгений, *Елитът и промяната в България*, София 1998.
45. Димитријевић, Бојан, *Хипер инфлација*, Београд 1996.
46. Димитров, Ангел, *Раждането на една нова държава. Македония между югославизма и национализма*, София 2011.
47. Dimitrov, Vesselin, *Bulgaria: The Uneven Transition*, London: Routledge, 2001.
48. Димитров, Филип, *Митовете на българския преход*, София 2003.
49. Димић, Љубодраг, *Историја српске државности III : Србија у Југославији*, Београд 2001.
50. Dinkić, Mladen. *Ekonomija destrukcije*, Beograd 1996.
51. Драгишић, Петар - Драгишић, Оливера, *Југославија и Бугарска 1944-1980. Хроника неуспешног пријатељства*, Београд 2019.
52. Dragović-Soso, Jasna, *„Spasioci nacije. Intelktualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma.*, Beograd 2004.
53. *Druga Srbija – deset godina posle 1992-2002* (priredio Aljoša Mimica), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002
54. Đorđević, Mirko, *Kišobran patrijarha Pavla*, Beograd 2010.
55. Đukić, Slavoljub, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd 2001.
56. *Елитът и промените в България. Анализ на резултатите от социологическо изследване* (група аутора), София 1997.

57. *Елитът и промяната в България* (ред. Е. Дайнов), София 1998.
58. Erceg-Sarajčić, Gorica, *Memorijalni centar „Josip Broz Tito“ – nastanak i perspektive*, Varaždin 1990.
59. Zimmermann, Warren, *Origins of a Catastrophe*, New York: Times/Random House, 1999.
60. Желев, Желю, *Митове и легенди за българския преход*, София 2014.
61. *Intelektualci i rat* (ur. Ivan Čolović i Aljoša Mimica), Beograd 1993.
62. Јанаћковић, Зоран, *Балкански троугао* (II део), Београд 2014.
63. Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Београд 2012.
64. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974-1990)*, Beograd 2003.
65. Jović, Borisav, *Od Gazimestana do Haga. Vreme Slobodana Miloševića*, Beograd 2009.
66. Лаверн, Достена, *Експертите на прехода*, София 2010.
67. Lazić, Mladen, *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd, 1994.
68. Lazić, Mladen, *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb 1987.
69. Леко, Милан, *Београдске улице и тргови*, Београд 2003.
70. Lempí, Džon, R., *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaпут jedna zemlja*, Beograd 2004.
71. *Lex, pištaljke i laži. Hronologija građanskog i studentskog protesta (17.11.1996 – 04.02.1997)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 1997.
72. Лилов, Александър, *Информационната епоха (том 2), Световният и българският преход*, София 2006.
73. Linz, Juan J. - Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. 1996.
74. Лонгворт, Филип, *Стварање Источне Европе*, Београд 2002.
75. Луджев, Димитър, *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1-2, София 2008.
76. Луканов, Андрей, *За кризата*, София 2001.
77. Калинова, Евгения - Баева, Искра, *Българските преходи 1939-2010*, София 2010.
78. Karadjov, Alexander, *The Turkish Minority in Bulgaria and the 'Revival Process': The Construction of a Political Minority*, CEU-Department of Nationalism Studies, Budapest 2011.
79. Каракачанов, Красимир, *ВМРО - 110 години борба за българщината*, София, 2004.
80. Карасимеонов, Георги, *Партийната система в България*, София 2010.
81. Кираджиев, Светлин, *София 125 години столица, 1879-2004*, София 2006.
82. Кираджиев, Светлин, *София каквато беше 1944-1989*, София 2010.
83. Kitschel, Herbert - Mansfeldova, Zdenka - Markowski, Radoslaw - Toka, Gabor, *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge University Press 1999.
84. Ковачев, Атанас, *Градоустройство* (част 2), София-Москва 2003.
85. Kovačević, Radovan, *Povratak Jugoslavije u svetsku privredu*, Beograd 1996.
86. Krugman, Paul R., Obstfield, Maurice, *Меѓународна економија. Теорија и политика*, Beograd 2009.
87. Kuljić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.
88. Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd 2011.
89. Kurspahić, Kemal, *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*, United States Institute of Peace press, Washington, D.C. 2003.
90. Lopandić, Duško, *Evropska unija i Srbija. Novo vreme novo okruženje*, Beograd 2017.
91. Lopandić, Duško - Kronja, Jasminka, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Beograd 2010.

92. Лукић, Весна, *Две деценије избеглиштва у Србији*, Републички завод за статистику, Београд 2015.
93. Лукић, Весна, *Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд*, Београд 2005.
94. Luttwak, Edward, *Coup d'Etat: A Practical Handbook*, Harvard University Press, 1968.
95. Malići, Škeljzen, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Београд 2014.
96. Mandić, Slobodan, *Компјутеризација и историографија*, Београд 2008.
97. Манојловић-Пинтар, Олга, *Археологија сећања. Споменци и идентитети у Србији 1918-1989.*, Београд 2014.
98. Марков, Георги, *Покушения, насилие и политика в България 1878-1947*, Софија 2003.
99. Marsenić, Dragutin, *Економика Југославије*, Београд 1990.
100. Машић, Душан, *Talasanje Srbije. Knjiga o Radiju B92*, Београд 2006.
101. Merkel, Wolfgang, *Трансформација политичких система. Теорије и анализе*, Загреб 2009.
102. Методијев, Калоян, *Поколения и възраст в политиката*, Софија 2012.
103. Мијатовић, Бошко, *Економија, политика, транзиција*, Београд 1998.
104. Miladinović, Slobodan, *Elite raspada*, Београд 2009.
105. Milić, Anđelka - Čičkarić, Ljiljana, *Generacija u protestu. Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97 na Beogradskom univerzitetu*, Београд 1998.
106. Miller, Nick, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, Central European University Press, 2007.
107. Milovanović, Gordana, *Транзиција у истоčnoј Европи и свetsка трговина*, Београд 1997.
108. Милосавлевски, Славко, *Дијалектика развоја македонске националне свести*, Београд 1997.
109. Милосављевић, Богољуб, *Два века локалне самоуправе у Србији: развој законодавства (1804-2014)*, Београд 2015.
110. Mils, Rajt, *Elita vlasti*, Београд 1998.
111. Митев, Петър-Емил, *Преходът. Политически ракурси*, Софија 2017.
112. Mladenova, Irena - Markova, Elitsa, *NATO's Enlargement and the Costs for Bulgaria to Join NATO*, Sofia, 2001.
113. Mourlon-Druol, Emmanuel, *The Euro Crisis: A Historical Perspective*, The London School of Economics and Political Science (LSE), 2011.
114. Nakarada, Radmila, *Raspad Jugoslavije. Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Београд 2008.
115. Naylor, R.T., *Patriots and Profiteers: Economic Warfare, Embargo Busting, and State-Sponsored Crime*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2008.
116. Николић, Коста, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Београд 2016.
117. Николић, Коста, *Југославија, последњи дани: 1989-1992*, Београд 2018.
118. Николова, Таня, *Речник на политически партии в България (1989-2009)*, Софија 2012.
119. Norris, John, *Collision Course. NATO, Russia and Kosovo* (foreword by S. Talbott), Praeger Publishers, 2005.
120. Obradović, Marija, *Hronika tranzicijskog groblja. Privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Београд 2017.
121. Огнянов, Любомир, *Политическата система в България 1949-1956*, Софија 2008
122. O' Donnell, Guillermo - Schmitter, Philippe, C., *Транзиције из авторитарне владавине*, Загреб 2006.
123. Орловић, Славиша, *Политички живот Србије. Између партokratije и демократије*, Београд 2008.
124. *Отпор и надлежности полиције*, Фонд за хуманитарно право, Београд 2000.
125. Pavićević, Veselin - Darmanović, Srđan - Komar, Olivera - Vujović, Zlatko, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori (1990-2006)*, Podgorica 2007.

126. Pavković, Aleksandar, *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism and War in the Balkans*, Palgrave Macmillan, 2000.
127. Pavlović, Dragica - Plut, Dijana, „Ko je zapalio žito? Analiza sadržaja studentskih poruka“, u: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Beograd 1993, 44-62.
128. Pavlović, Dragiša, *Olako obećana brzina*, Zagreb 1988.
129. Pajvančić, Marijana, *Srbija između ustava i ustavnosti*, Beograd 2005.
130. Perović, Latinka, *Dominantna i neželjena elita*, Beograd 2016.
131. Петев, Николай, *Отвѣд политическия театър през погледа на Жан Виденов*, София, 1998.
132. Петрановић, Бранко, *Историја Југославије (1918-1988), књига III*, Београд 1990.
133. Petrescu, Dragos, *Explaining the Romanian Revolution of 1989. Culture, Structure, and Contingency*, Editura Enciclopedica, Bucuresti 2010.
134. Петрова, Ангелина, *Виновните-невинни. Делото срещу убијците на Андрей Луканов*, София 2008.
135. Petrović, Mina, *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 2004.
136. Petrović, Mina, *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd 2009.
137. Петровић - Пироћанац, Зоран, *Nomenclatura Serbica 1982-2013. Елите, ентропијски модел политичке класе и континуитет српске номенклатуре*, Београд 2012.
138. Пиргова, Мария, *Българският парламентаризъм в условията на глобалния преход*, София 2009, стр. 127-132.
139. Поляков, Степан, *Нежна Революция LTD*, София 2005.
140. Попов, Nebojša, *Društveni sukobi - izazov sociologiji*, Beograd 2008.
141. Проданов, Васил, *Теория на българския преход*, София 2012.
142. Проданов, Васил - Тодоров, Антоний - Аврамов, Йосиф - Иванова, Ваня, *Българският парламент и преходът*, София 2009.
143. Радовић, Срђан, *Београдски одоними*, Београд 2014.
144. Райчев, Андрей - Стойчев, Кънчо, *Какво се случи? Разказ за прехода в България и малко след него (1989 -2004)*, София 2008.
145. Roussenova, Lena, *The 1996-1997 Financial Crisis in Bulgaria*, Sofia, 2002.
146. Sekelj, Laslo, *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd 1990.
147. Szalai, Erzsebet, *Socialism. An Analysis of Its Past and Future*, Central European University Press, 2005.
148. Симић, Предраг, *Пут у Рамбује: Косовска криза 1995-2000*, Београд 2000.
149. *Social Monitor 2003*, UNICEF Innocenti Research Centre: Florence, 2003.
150. Спасов, Орлин, *Преходът и медиите*, София 2000.
151. Стаменковић, Стојан - Пошарац, Александра и др., *Макроекономска стабилизација. Алтернативни приступ*, Београд 1994.
152. Стефановић, Ненад, *Покрштавање петокраке: тајни живот српске опозиције*, Београд 1994.
153. Stoiljković, Dragoljub, *Kriza i tranzicija*, Niš 1999.
154. Stojanović, Dubravka, *Noga u vratima. Prilozi za političku biografiju Biblioteke XX vek*, Beograd 2011.
155. Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010.
156. Stojanović, Svetozar, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd 1995.
157. Стойчева, Жана, *Градското планиране на София през прехода (1990-2010)*, София 2017.
158. Scaff, Lawrence, A. „Max Weber and Robert Michels“, *American Journal of Sociology*, Vol. 86, No. 6, 1981.

159. Shepherd, Robin, *Czechoslovakia: the Velvet Revolution and Beyond*, MacMillan Press LTD, 2000.
160. Ташев, Ташо, *Министрите на България 1879-1999*, София 1999.
161. Терзийска, Диана - Лозанов, Емил, *Регионални проблеми на Република България*, София 2006.
162. Тимотијевић, Милош, *Модернизација балканског града (1944-1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак 2012.
163. Тодоров, Антоний (и др.), *Българските избори, 1990-1996 г: резултати, анализи, тенденции*, София 1997.
164. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
165. Тодоровић, Драгољуб, *Књига о Тосићу*, Београд 2005.
166. Томов, Александър, *Българският преход – 20 години по-късно*, София 2009.
167. Томов, Александър, *Четвътата цивилизация*, София 1996.
168. Ther, Philipp, *Europe since 1989*, Princeton University Press 2016.
169. Uvalić, Milica, *Tranzicija u Srbiji*, Beograd 2012.
170. *Улице и тргови Београда* (група аутора), књига 1, Београд 2004.
171. Falk, Barbara J., *Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, Central European University Press, 2003.
172. Higley, John - Burton, Michael, *Elite Foundations of Liberal Democracy*, Rowman & Littlefield Publishers, 2006.
173. Hirt, Sonia, *Iron curtains: gates, suburbs, and privatization of space in the post-socialist city*, Wiley-Blackwell, 2012.
174. Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780. Uspon, mit, stvarnost*, Beograd 1996.
175. Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002.
176. Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb 1989.
177. Христов, Христо, *Тодор Живков. Биографија*. София, 2009.
178. Huntington, Samuel, P., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma, 1991.
179. Clyatt, Oscar W., *Bulgaria's Quest for Security after Cold War*, The Institute for National Strategic Studies, Washington 1993.
180. Crnobrnja, Mihailo, *The Yugoslav Drama*, McGill Queens University Press, 1996.
181. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
182. Чалъков, Иван - Бунджулов, Андрей - Христов, Иво - Деянова, Лиляна – Николова, Нина – Деянов, Деян – Митев, Тихомир – Славенков, Боян – Симеонов, Огнян - Чипев, Пламен – Стойнев, Веселин – Фелиси, Стилия, *Мрежите на прехода: Какво всъщност се случи в България след 1989 г.*, София 2008.
183. Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu Polju*, Beograd 2016
184. Šetnja u mestu. Građanski protest u Srbiji 17.11.1996-20.03.1997 (zbornik radova), Beograd 1997.
185. Yonkova, Assenka - Alexandrova, Svetlana - Bogdanov, Latchezar, *Development of the Banking Sector in Bulgaria*, Sofia 2000.
186. Šetnja u mestu. Građanski protest u Srbiji 17.11.1996-20.03.1997 (zbornik radova), Beograd 1997.
187. Яхиел, Нико, *Тодор Живков и личната власт*, София 1997.

НЕОБЈАВЉЕНИ НАУЧНИ РАДОВИ

1. Арежина, Сања, *Однос НР Кине са Југославијом и Србијом од 1977. до 2009. године* (докторска дисертација), Факултет политичких наука, Београд 2013.
2. Gligoriјевић, Žaklina, *Odnos strategija urbanog razvoja i planskih politika Beograda 1995-2015* (doktorska disertacija), Arhitektonski fakultet u Beogradu, 2016.
3. Grubović, Ljiljana, *Belgrade in transition: An analysis of illegal building in a post-socialist city* (doktorska disertacija), London School of Economics and Political Science, 2006.
4. Груден, Тамара, *Политички дискурс у паролама, слоганима и графитима протеста против НАТО бомбардовања СР Југославије 1999.* (докторска дисертација), Факултет политичких наука, Београд 2015.
5. Ристановић, Петар, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989* (докторска дисертација), Филозофски факултет, Београд 2018.
6. Savova-Mahon, Milena, *The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria*, (unpublished PhD thesis), School of Slavonic and East European Studies, University of London, 2001.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

1. Abel, Ulf, „Icons and Soviet Art,” u: *Symbols of Power: The Esthetics of Political Legitimation in the Soviet Union and Eastern Europe*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, International, 1987, 141-162.
2. Abram, Marco, „Building the Capital City of the Peoples of Yugoslavia: Representations of Socialist Yugoslavism in Belgrade’s Public Space 1944-1961“, u: *Politička misao*, Vol. 51, No. 5, Zagreb 2014, 36-55.
3. Ангелов, Георги - Чобанов, Димитър, „Въвеждането на валутния борд – основа на икономическата стабилизација“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, София 2006, 99-107.
4. Antonić, Slobodan, „Priroda petooktobarskog prevrata, Miloševićevo zaveštanje i demokratska Srbija“, u: *R/Evolucija i poredak. O dinamiци promena u Srbiji* (ur. Ivana Spasić i Milan Subotić), Beograd 2001, 33-43.
5. Arandjelović, Bojana, „Belgrade metro studies“, u: *Urbani Izziv*, Vol. 20, No. 1, 23-32.
6. Assmann, Jan - Czaplicka, John, „Collective Memory and Cultural Identity“, u: *New German Critique*, No. 65, 1995, 127-137.
7. Antonić, Slobodan, *Poslednje greške i pad Slobodana Miloševića*, *Reč*, No. 62/8, Beograd 2001, 159-203.
8. Baeva, Iskra, Kalinova Evgenia, „Bulgarian Transition and the Memory of the Socialist Past“, u: *Remembering Communism. Genres of Representation* (edited by M. Todorova), 2010, 57-94.
9. Balyozov, Zdravko, „The Bulgarian Financial Crisis of 1996-1997“, *Discussion Paper*, No. 7, Bulgarian National Bank, Sofia 1999.
10. Bakić, Jovo, „Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija“, *Nova Srpska politička misao* VI/1-2, Beograd 1999, 27-55.
11. Bakić, Jovo, „Ograničenja društvene transformacije Srbije“, *Nova srpska politička misao*, br. 1 (posebno izdanje), Beograd 2001, 37-44.
12. Банчев, Бисер, „България и Югославската криза (1989-1995)“, u: *Анамнеза*, год. 3, кн. 3, София 2008, 159-185.

13. Банчев, Бисер, „Югоембаргото и транспортната блокада на България“, *Геополитика*, бр. 5, София 2008, 32-42.
14. Basković, Vera, „Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji“, *Sociologija*, Vol. XLVII, No.1, Beograd 2005, 27-44.
15. Berlemann, Michael - Nenovsky, Nikolay, „Lending of first versus lending of last resort: The Bulgarian financial crisis of 1996/1997“, *Dresden Discussion Paper Series in Economics*, No. 11, 2003, 15-29.
16. Богданов, Лъчезар, „Ролята на държавата в икономиката при управлението на ОДС“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, София 2006, 141-156.
17. Бојовић, Бранко, „Урбанизам Београда у XIX и XX веку“, *Годишњак града Београда*, Књ. XLIX - L, Београд 2002-2003, 109-130.
18. Bolčić, Silvano, „Društveno strukturiranje i političko ponašanje u Srbiji devedesetih“, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život (priredili S. Bolčić i A. Milić)*, Beograd 2002, 49-65.
19. Bolčić, Silvano, „Iseljavanje radne snage i „odliv mozгова“ iz Srbije tokom 90-tih“, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život (zbornik radova, priredili: Silvano Bolčić i Anđelka Milić)*, Beograd 2002, 159-166.
20. Бурнаски, Георги, „Трансформационни процеси след политическия елит на българските турци (1990-1992)“, *Анамнеза*, год. VIII, кн. 3, София 2013, 99-141.
21. Vyman, Daniel L., Waxman, Matthew C., „Kosovo and the Great Air Power Debate“, *International Security*, Vol. 24, No. 4, 2000, 5-38.
22. Бучков, Петър, „Югоембаргото и контрабандната търговия“, *Корупционната България. История на корупцията в годините на преход към демокрация (1989-1997)*, София 2016, 331-356.
23. Valev, Neven - Carlson, John, „Beliefs about Exchange Rate Stability: Survey Evidence from the Currency Board in Bulgaria“, *Journal of Economic Policy Reform*, Vol. 10, No. 2, 2007, 111-121.
24. Valkanov, Yani, „Suburbanisation in Sofia: changing the spatial structure of a post-communist city“, *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia* (ed. by Grigor Doytchinov, Aleksandra Đukić, Catalina Ionita), Technische Universität Graz 2015, 248-263.
25. Vasileva, Aneta - Kaleva, Emilia, „Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century“, u: *Studia Ethnologica Croatica*, Vol. 29, Issue 1, Zagreb 2017, 171-192.
26. Vassilev, Rossen, „The Failure to Restore the Monarchy in Post-Communist Bulgaria“, in: *Romanian Journal of Political Science*, Vol. 9, No. 1, 2009, 47-58.
27. Вацев, Валентин, „Партия на кого или партия на какво е БСП“, *Ново време*, бр. 6, София 1996, 23-45.
28. Везенков, Александър, „Еднопартийната система БКП и упражлението на страната“, u: *История на Народна Република България. Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, 180-215.
29. Vejvoda, Ivan, „Democratic Despotism“, u: *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, (ed. G. Pridham and Tom Gallagher), London: Routledge, 2000, 219-236.
30. Виденов, Жан, „Новите социалисти и властта – уроци и грешки на управлението“, u: *Ново време*, № 1-2, София 1998, 47-58.
31. Vujović, Sreten, „Urbana svakodnevnica devedesetih godina“, u: *Društvena promena i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih* (priredio Silvano Bolčić), Beograd 1995, 109-134.

32. Vujović, Sreten, „Urbane promene u Srbiji“, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (zbornik radova, priredili: Silvano Bolčić i Anđelka Milić), Beograd 2002, 167-194.
33. Вујовић, Сретен, „Београд је био покретни празник“, у: *Деценија. Споменица студентског протеста 1996-2006* (приредио Чедомир Антић), Београд 2006, 99-103.
34. Vujović, Sreten - Petrović, Mina, „Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda“. u: *Društvo u previranju - sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 2006, 157-178.
35. Vujović, Sreten - Petrović, Mina, „O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji“, *Urbana sociologija* (priredili Sreten Vujović i Mina Petrović), Beograd 2005, 13-65.
36. Вујошевић, Миодраг, „О новим методолошким и другим стандардима у планирању. Поводом Генералног плана Београда 2021.“, у: *Архитектура и урбанизам*, Год. 8, Бр. 9, Београд 2002, 1-29.
37. Vesselinova, Elena - Logan, John R., „Mixed success: Economic stability and urban inequality in Sofia“, u: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (Edited by F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic), United Nations University, 2005, 364-399.
38. Welsh, Helga A., „Political Transition Processes in Central and Eastern Europe“, u: *Comparative Politics*, Vol. 26, No. 4., 1994, 379-394.
39. Gans-Morse, Jordan, „Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm“, *Post-Soviet Affairs*, Vol. 20, No. 4, 2004, 320-349.
40. Giatzidis, Emil, „Bulgaria on the road to European Union“, *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 4, No. 3, 2004, 434-457.
41. Gligorov, Vladimir, „Uloga države na Balkanu“, u: *Tranzicija deceniju posle: pouke i perspektive* (priredili L. Sekelj i J. Teokarević), Beograd 2004, 217-232.
42. Goati, Vladimir, „Dve decenije posle pluralističkih promena 1989/1990“, u: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (zbornik radova, ur. S. Mihailović), Beograd 2010, 71-80.
43. Goldstein, Ivo, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji. Suprostavljanje centralizmu“ u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (zbornik radova), Beograd 2017, str. 115-148.
44. Goler, Daniel - Lehmeier, Holger, „From Post-Socialist Transition to Globalisation and Europeanisation? Metropolitan Developments in Belgrade, Bucharest and Sofia“, u: *Collection of Papers – Faculty of Geography at University of Belgrade*, No.60, Beograd 2012, 33-48.
45. Golubchikov, Oleg, „The post-socialist city: insights from the spaces of radical societal change“, *A Research Agenda for Cities* (ed.by John R. Short), Social and Political Science 2017, 266-280.
46. Груев, Михаил, „Комунистическият елит в България – генезис и еволюция“, у: *Разум – теоретично списание за култура и политика*, бр.1, Софија 2005, 16-34.
47. Груев, Михаил, „Политическото развитие на България през 50-те – 80-те години на ХХ век“, у: *История на Народна република България: Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), Софија, 2009, 131-179.
48. Dainov, Evgeniy, „The Bulgarian State Brings a New Social Contract“, u: *The Awakening: A Chronicle of the Bulgarian Civic Uprising of January-February 1997* (ed. E. Dainov), Sofia 1998, 119-135.
49. David, Hana - Jokić, Biljana - Žunić, Predrag - Ivanović, Iris - Pavlović-Babić, Dragica, „Organizacija studentskog protesta, u: *Studentski protest 96/97*, Beograd 2003, str. 125-146.
50. Daskalova, Diliana; Slaev, Aleksandar, „Diversity in the suburbs: Socio-spatial segregation and mix in post-socialist Sofia“, u: *Habitat International*, No. 50, 2015, 42-50.

51. Delević, Milica, „Economic Sanctions as a Foreign Policy Tool: The Case of Yugoslavia“, u: *International Journal of Peace Studies*, Vol. 3, No.1, 1998, 23-56.
52. Derlien, Hans-Ulrich - Szablowski, George J., „East European Transitions, Elites, Bureaucracies, and the European Community“, u: *Governance*, Vol. 6, Issue 3, 1993, 304-324.
53. Dimitrijević, Vojin, „Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio N. Popov), Beograd 2002, str. 255-256.
54. Dimitrijević, Vojin, „Sukobi oko Ustava iz 1974.“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio N. Popov), Beograd 2002, 11-36.
55. Димић, Љубодраг, „Србија (1804-2004). Суочавање са прошлошћу“, у: *Србија (1804-2004). Три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, 13-114.
56. Dimić, Maja - Barjaktarević, Lidija, „Vlasnička transformacija bankarskog sektora u zemljama Jugoistočne Evrope“, u: *Bankarstvo*, br. 46, sveska 1, Beograd 2017, 86-103.
57. Димов, Нено - Бояджијев, Веселин - Илијева, Маргарита, „Стопанство. Съвременно състояние и пространствена структура“, у: *София – 120 години столица* (јубиларни зборник), София 2000, 90-98.
58. Динкић, Млађан; Јелашић, Радован, „Стратегија реструктурирања банкарског система“, *Економски анали*, Економски факултет, Београд 2001, 15-31.
59. Djankov, Simeon - Hoekman, Bernard, „Market Discipline and Corporate Efficiency: Evidence from Bulgaria“, *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie*, Vol. 33, No. 1, 2000, 190-212.
60. Doytchinov, Grigor, „Designing Sofia’s city core in the context of the changing ideological paradigm 1945-1989“, *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*, Technische Universität Graz, 2015, 140-159.
61. Dragičević-Šešić, Milena, „Performansi studentskog protesta“ u: *Duh vedrine. Kultura protesta – protest kulture* (ur. Čedomir Čupić), Beograd 1998, 170-181.
62. Drezov, Kyril, „Transition comes full circle, 1989–1997“, u: *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, (ed. G. Pridham and Tom Gallagher), London: Routledge, 2000, str. 201, 195-218.
63. Due, Jean J. - Schmidt, Stephen C., „Progress on Privatization in Bulgaria“, *Comparative Economic Studies*, Vol. 37, No.1, 1995, 55-77.
64. Dumitrache, Liliana, „The Urban Nexus: Contradictions and Dilemmas of (Post)Communist (Sub)Urbanization in Romania“, *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*, Vol. 10, No. 1, 2016, 39-58.
65. Đokić, Bratislav, „Novi zakoni u oblasti lokalne samouprave“ u: *Lokalna samouprava-propisi i praksa*, br. 1, Beograd 2008, 9-21.
66. Đorđević, Snežana, „Sistem lokalne samouprave u Srbiji i Jugoslaviji (1804-2000)“ u: *Uporedna iskustva lokalnih samouprava*, Beograd 2002, 241-278.
67. Đurković, Miša, „Traganje, paradoksi i mogućnosti: Desnica u Srbiji 1990-2003“, u: *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2005, str. 10-27.
68. Еленков, Иван, „Културната политика през времето на комунизма – партийното ръководство, идеология, институционални режими“, у: *История на Народна Република България. Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, 533-567.
69. Žegarac, Zoran, „Illegal construction in Belgrade and the prospects for urban development planning“, u: *Cities*, Vol. 16, No. 5, 1999, 365-370.
70. Зековић, Славка, „Елементи и облици урбане обнове Београда“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 6, бр. 6, Београд 1999.

71. Иванов, Мартин, „Икономиката на комунистическа България (1963 – 1989)“, У: *История на Народна република България: Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София, 2009, 303-337.
72. Ialnazov, Dimiter - Nenovsky, Nikolay, „The Currency Board and Bulgaria's Accession to the European Monetary Union“, in: *Kyoto University Economic Review*, Vol. 70, No. 1/2 (148/149), 2001, 31-48.
73. Ignjatović, Aleksandar, „Отваранje и popularizacija. Муzej 25. маj и transformacija простора Dedinja“, *Tito-videnja i tumačenja* (zbornik radova), Beograd 2011, 601-614.
74. Игрутиновић, Милан, „Западна Европа и распад Југославије“, у: *Зборник радова Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, бр. 9, Београд 2013, 78-93.
75. Ivancheva, Mariya, „From Informal to Illegal: Roma Housing in (Post)Socialist Sofia“, u: *East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1, No. 4, 2015, 38-55.
76. Jansen, Stef, „The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia“, *Political Geography* No. 20, 2001, 35-55.
77. Jackson, Marvin, „The Rise and Decay of the Socialist Economy in Bulgaria“, u: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, No. 4, 1991, 203-209.
78. Jenkins, J. Craig; Klandermans, Bert, „The Politics of Social Protest“, u: *The Politics of Social Protest Comparative Perspectives on States and Social Movements* (ed. by J.Craig Jenkins and Bert Klandermans), UCL Press Limited, 2005, 3-13.
79. Jovanović, Biljana, „Privredni rast i tranzicija“, *Ekonomska politika između stabilizacije i rasta* (red. D. Marsenić i G. Rikalović), Beograd 1997, 23-45.
80. Јовановић, Мирослав, „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима (седам теза)“, у: *Србија 1804-2004, Три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, 149-205.
81. Jovanović, Nataša – Radović, Selena - Marković, Aleksandra, „Konsolidacije izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija“, u: *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog pokreta* (priređio Mladen Lazić), Beograd 2016, 81-108.
82. Jović, Dejan, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije“, u: *Slobodan Milošević, Put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice* (zbornik radova), Beograd 2008, 33-70.
83. Jović, Dejan, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija“, u: *Reč*, br. 62/8, Beograd 2001, 91-157.
84. Кабакчиева, Петя, „Комунистическа идеология, социална структура и социални неравенства в България“, у: *История на Народна Република България .Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, 438-480.
85. Кадијевић, Александар, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр.8, Београд 2007, 225-237.
86. Калинова, Евгения, „Балканската политика на България – Предизвикателствата от Запад и от Юг (1944-1989)“, у: *Исследвания по история на социализма в България*, кн. 2, София 2010, 712-813.
87. Кандиларов, Евгений, „Отношението на БСП от социалистическото минало“, у: *Исследвания по история на социализма в България*, кн. 3, София 2011, 338-376.
88. Karadjova, Mariana, „Property Restitution in Eastern Europe: Domestic and International Human Rights Law Responses“, u: *Review of Central and East European Law*, No. 3, 2004, 123-154.
89. Katsikas, Stefanos, „Accession into the Euro-Atlantic Institutions. Effects on Bulgaria's Balkan Policy(ies)“, in: *Bulgaria and Europe : Shifting Identities*, London : Anthem Press. 2010, 129-154.

90. Кнежевић, Неда, „Препознавање - Музеј 25. мај“, у: *Зборник радова „Културни предео“* (7. конференција), Београд 2016, 28-41.
91. Кокотовић, Власта, „Утицај избеглиштва на демографске токове у Србији“, у: *Попис 21* (зборник радова), Републички завод за статистику, Београд 2008, 133-137.
92. Kormusheva, Katerina, „Change of Behavior in Transition: The Bulgarian Protests in January 1997“, *Polish Sociological Review*, No. 144, 2003, 430-441.
93. Kovachev Atanas - Slaev, Aleksandar - Zeković, Slavka - Maričić, Tamara - Daskalova, Diliانا, „The changing roles of planning and the market in the processes of urban growth in Belgrade and Sofia“, *Spatium*, No. 37, 2017, 34-41.
94. Kovač, Bogomir, „Економски програм стабилизације и приватизације власништва у Југославији“, *Sociologija*, vol. XXXII, br. 4, Београд 1990, 26-45.
95. Krstić, Predrag, „Анализа развоја шинских система у Београду“, *Urbanizam Beograda*, br. 1-2, Београд 2019, 20-41.
96. Kulić, Vladimir, „Building the Socialist Balkans: Architecture in the Global Networks of the Cold War,” у: *Southeastern Europe* 41, no. 2, 2017, 95-111.
97. Kulić, Vladimir, „‘East? West? Or Both?’ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“, *The Journal of Architecture*, Vol. 14, No. 1, 2009, 129-147.
98. Kulić, Vladimir, „National, supranational, international: New Belgrade and the symbolic construction of a socialist capital“, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No.1, 2013, 35-63.
99. Kulić, Vladimir, „New Belgrade and Socialist Yugoslavia’s Three Globalisations“, у: *International Journal for History, Culture and Modernity*, Vol. 2, No. 2, Amsterdam University Press, 2014, 125-153.
100. Kuljić, Todor, „Titoizam: tri perspektive“, у: *Tito-viđenja i tumačenja* (zbornik radova), Београд 2011, 539-551.
101. Kumar, Krishnan, „The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy“, in: *Theory and Society*, Vol. 21, No. 3, Springer, 1992, 309-356.
102. Kuran, Timur, „Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989“, у: *World Politics*, Vol. 44, No. 1, 1991, 7-48.
103. Kuzio, Taras, „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“, у: *Politics*, Vol. 21, No. 3, 2001, 168-177.
104. Kuzmanović, Bora, „Млади и друштвене кризе у Југославији и Србији“, у: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Београд 1993, str. 9-22.
105. Kuzmanović, Bora „Ставови и мишљења учесника Studentskog protesta '92 о неким друштвеним и политичким питањима“, у: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Београд 1993, 99-110.
106. Лабов, Георги, „Съвременното градостројствено развитие (1938-1999)“, у: *София – 120 години столица* (јубиларни зборник), Софија 2000, 515-525.
107. Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“ у: *Politička misao*, god. 48, br. 3, Београд 2011, 123-143.
108. Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija u Srbiji: društveni akteri i društvene promene“, у: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (zbornik radova, ur. S. Mihailović), Београд 2010, 41-56.
109. Lazić, Mladen, „(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih“, у: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život (priredili S. Bolčić i A. Milić)*, Београд 2002, 17-33.

110. Lazić, Mladen; Sekelj, Laslo, „Privatisation in Yugoslavia (Serbia and Montenegro)“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, No. 6, 1997, 1057-1070.
111. Lakićević, Dragan, „Autoritarizam i njegovo nasleđe“, u: *Srbija posle Miloševića* (posebno izdanje NSPM), br. 1, Beograd 2001, 159-170.
112. Maletin, Mihajlo, „Metro kao osnova urbanističkog razvoja Beograda“, *Put i saobraćaj*, Beograd 1993, 18-27.
113. Маринов, Чавдар, „Възродителният процес и голямата екскурзия (1984-1989)“ у: История на Народна Република България .Режимът и обществото (ред. И. Знеполски), София 2009, 511-516.
114. Maliqi, Shkelzen, „Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize“ u: *Kosovo-Srbija-Jugoslavija* (zbornik radova, ur. S. Gaber, T. Kuzmačić), Ljubljana 1989, 69-76.
115. Manojlović Pintar, Olga - Ignjatović, Aleksandar, „Catalysts Of Intricate Identities: Three Belgrade Museums In Socialist Yugoslavia“, *Tokovi istorije*, Br. 2, Beograd 2013, 247-264.
116. Manojlović Pintar, Olga - Ignjatović, Aleksandar, „Muzeji Beograda i koncept suočavanja sa prošlošću“, u: *Muzeji kao mesta pomirenja*, Osmi kolokvijum Međunarodne asocijacije istorijskih muzeja, (ed. Ana Stolić), Beograd 2010, 129-137.
117. Manojlović Pintar, Olga - Ignjatović, Aleksandar, „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“, u: *Building National Museums in Europe, 1750-2010*, Linköping University Electronic Press, 2011, 779-815.
118. Manojlović Pintar, Olga - Ignjatović, Aleksandar, „Prostori selektovanih memorija. Staro sajmište i sećanja na II svetski rat“, *Helsinška povelja*, Beograd 2008 (mart-april), 33-36.
119. Marijan, Davor, „Događanja naroda u Kninu 1989. godine – slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 58, 2016, 439-467.
120. Маринов, Чавдар, „От ‚интернационализъм‘ към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общости“, у: *История на Народна Република България .Режимът и обществото* (ред. И. Знеполски), София 2009, 478-529.
121. Martinelli, Claudio, „Gaetano Mosca’s Political Theories: a Key to Interpret the Dynamics of the Power“, u: *Italian Journal of Public Law*, 2009, 67-93.
122. Mason, David S., Glasnost, Perestroika and Eastern Europe, u: *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944 -), Vol. 64, No. 3, 1988, 431-448.
123. Mateju, Petr, „Elite research in the Czech Republic“, in: *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 1997, 48-89.
124. Madžar, Ljubomir, „Putevi i bespuća privatizacije u Jugoslaviji“, *Privatizacija, finansijsko tržište i finansijske institucije* (savetovanje Ekonomista Jugoslavije), Beograd 1998, 82-101.
125. Mentzel. Peter, „Nationalism, civil society and the revolution of 1989“ u: *Nations and Nationalism*, Vol. 18, No. 4, 2012, 624-642.
126. Metodiev, Kalojan, „Bugarsko-hrvatski politički odnosi 1990-2015“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48, No. 2, Zagreb 2016, 331-353.
127. Милашиновић-Марић, Дијана, „Београдска архитектура последње деценије двадесетог века“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 6, бр. 6, Београд 1999, 51-66.
128. Miller, Jeffrey B., - Petranov, Stefan, „The first wave of mass privatization in Bulgaria and its immediate aftermath“, u: *Economics of Transition*, Vol. 8 (1) 2000, 225–250.
129. Milojković-Djurić, Jelena, „Approaches to National Identities: Ćosić's and Pirjevec's Debate on Ideological and Literary Issues,“ *East European Quarterly*, Vol. 30, No. 1, 1996, 63-73.
130. Milosavljević, Olivera, „Zloupotreba autoriteta nauke“, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I deo (priredio: N. Popov), Beograd 2002, 340-374.

131. Milosavljević, Olivera, „Antibirokratska revolucija 1987-1989. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 8, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2004, 315-331.
132. Митев, Петър-Емил, „Преходът и поуките за българска левица“, у: *Исследвания по история на социализма в България*, кн. 3, София 2011, 16-59.
133. Mitrović, Andrej, „Preseci, prekidi, prevrati i preokreti. Beleške o istoriji Srbije povodom 5. oktobra 2000“, *Nova srpska politička misao*, br. 1 (posebno izdanje), Beograd 2001, 207-216.
134. Mihajlović, Tatjana; Panić, Milica; Popovicki, Ana, „U zdravoj šetnji zdrav duh – oblici ispoljavanja Studentskog protesta 96/97“, u: *Studentski protest 96/97*, Institut za psihologiju, Beograd 2003, 117-129.
135. Mladenov, Chavdar - Dimitrov, Emil - Kazakov, Boris, „Demographical development of Bulgaria during the transitional period“, u: *Mediterranee – Journal of Mediterranean geography*, 2008, 117-123.
136. Mladenova, Zoya - Angresano, James, „Privatization in Bulgaria“, *East European Quarterly*, XXX, No. 4, 1997, 495–516.
137. Molnar, Aleksandar, „Svrgavanje vlasti Slobodana Miloševića“, *Nova srpska politička misao*, br. 1 (posebno izdanje), Beograd 2001, 217-228.
138. Moore, Geoffrey, „Recession or Depression?“, u: *Business Cycles, Inflation, and Forecasting*, Ballinger Publishing 1983, 19-22.
139. Muzil, Jirži, „Urbanizacija u socijalističkim zemljama“, u: *Sociologija grada* (priredio Sreten Vujović), Beograd 1988, 356-365.
140. Musil, Jiri, „City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies“, u: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (ed. by F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), United Nations University Press, 2005, 22-43.
141. Musić, Goran, „Suprotstavljene, interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa“, u: *Izgubljeno u tranziciji. Kriička analiza procesa društvene transformacije* (zbornik radova), Beograd 2011, 87-103.
142. Naumović, Slobodan, „Otpor kao postmoderni Faust: društveni pokret novog tipa, tradicija prosvetljenog reformizma i „izborna revolucija“ u Srbiji“, *Filozofija i društvo*, br. 3, Beograd 2006,
143. Никезић, Зоран - Петовар, Ксенија - Вујошевић, Миодраг - Спасић, Ненад, „Генерални план урбанистичког одрживог развоја Београда“, у: *Архитектура и урбанизам*, год. 6, бр. 6, Београд 1999, 5-18.
144. Николић, Коста, „Осма седница – крај борбе за Титово наслеђе у Србији“, у: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osmi sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice*, Beograd 2008, 121-148.
145. Николић, Коста, „Политички портрет Слободана Милошевића 1988-1991“, *Токови историје*, бр. 1, Београд 2013, 259-284.
146. Николов, Красен, „Софија – град за продан“, у: *Корупционната Блгария (1997-2005)*, том 2, Софија 2018, 123-143.
147. Nikolova, Pavlina, „Negotiating for EU Membership? The Case of Bulgaria and Romania“, u: *Croatian Yearbook of European law & Policy*, Vol. 2, No. 2, 2006, 393-412.
148. Nikolovski, Dimitar, *The student protest in Macedonia, Serbia and Bulgaria in 1996/97*, CEU – Department of Political Science, Budapest 2010, 4-62.
149. Noutcheva, Gergana - Bechev, Dimitar, „The Successful Laggards: Bulgaria and Romania's Accession to the EU“, *East European Politics and Societies*, Vol. 22, Maastricht University 2008, 114-144.
150. O'Donnell, Guillermo, „Illusions About Consolidation“, in: *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2, 1996, 34-51.

151. Obradović, Marija, „Partija kontinuiteta“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio N. Popov), Beograd 2002, str. 37-44.
152. Ostojić, Siniša, „Modeli restrukturiranja bankarskih sistema u privredama u tranziciji“, u: *Privredna izgradnja*, XLV, br. 3-4, Novi Sad 2002, 201-224.
153. Pavlović, Vukašin, „Teorije elita u političkoj sociologiji. Klasične i savremene koncepcije“, u: *FPN Godišnjak*, god. 5, br. 5, Beograd 2011, 9-48.
154. Павловић, Душан, „Србија за време и након Милошевића, *Социолошки преглед*, Vol.XXXIX, no.2, Београд 2005, 183-196.
155. Pavlović, Marija - Lazić, Jelena, „Neki aspekti inflacije u Srbiji“, u: *Industrija*, , vol. 35, br. 2, Beograd 2007, 47-68.
156. Павловић, Момчило, „Криза идеологије – криза државе“, у: *Slobodan Milošević put ka vlasti. Osmo sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije (1987-2007)*, Beograd 2008, 19-32.
157. Pakulski, Jan, „The Weberian foundations of modern elite theory and democratic elitism“, u: *Historical Social Research*, Vol. 37, No. 1, 2012.
158. Perović, Latinka: „Dobrica Ćosić o Josipu Brozu Titu. Skica za istraživanje političkog i intelektualnog odnosa“, u: *Tito - viđenja i tumačenja* (zbornik radova), Beograd 2011, 152-198.
159. Петрановић, Бранко, „Промене у положају локалне самоуправе“ у: *Историја Београда 3* (ур. Ваца Чубриловић), Београд 1974, 609-612.
160. Петрановић, Бранко, „Проширивање самоуправних права општина“ у: *Историја Београда 3* (ур. Ваца Чубриловић), Просвета, Београд 1974, 623-626.
161. Petovar, Ksenija, „Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji“, *Republika*, br. 484-485, Beograd 2010.
162. Petovar, Ksenija, „The Social and Political Basis of the Destruction of Beograd's Built Environment at the Close of 20th Century“, *Stockholm-Belgrade: Proceedings from the Third Swedish-serbian Symposium*, 2004, 117-125.
163. Petrović, Mina, „Belgrade Socio-Demographic Development: Recent Changes and Challenges“, u: *Stockholm-Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm* (ed.by Sven Gustaffson), april 2004, 126-146.
164. Petrović, Mina, „Globalizacija i gradovi“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 2, Beograd 2004, 19-44.
165. Perović, Latinka, „Ujedinjenje nacionalne elite“, u : *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I deo (priredio N. Popov), Beograd 2002, 150- 153.
166. Pikvens, Kris, „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope“, u: *Urbana sociologija* (priredili Sreten Vujović i Mina Petrović), Beograd 2005, 346-361.
167. Plut, Dijana, „Zvanični dokumenti studentkog protesta“, u: *Studentski protest 1992. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja* (red. Bora Kuzmanović i Dragica Pavlović), Beograd 1993, 47-83.
168. Radić, Radmila, „Crkva i srpsko pitanje“ u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I deo (priredio N. Popov), Beograd 2002.
169. Radić, Radmila, „Paralele u razvoju odnosa države i crkve na Balkanu“, u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti* (zbornik radova), Beograd 2006
170. Радушки, Нада, „Присилне миграције у Србији: избеглице из Босне и Херцеговине“, у: *Социолошки преглед*, Vol. XLV, No. 3, Београд 2011, 373-392.
171. Raytcheva, Lilia, „Challenges of Bulgarian Transformations to Contemporary Media Developments (1989–2014)“, u: *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*, Vol. XXIII, No.1, 2016, str. 163-180.

172. Ribić, Vladimir, „Studentski protest 1996/97. Između političke heterogenosti i strateškog konsenzusa“, u: *O studentima i drugim demonima* (zbornik radova studenata etnologije i antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu), 4-11.
173. Ristović, Milan, „Ten Bleak Years in Beograd, 1990-2000. A Historian’s Personal Voew of the History of His Time“, u: Stockholm-Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm (ed.by Sven Gustaffson), april 2004, 223-227.
174. Rustow, Dankwart A, „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model“, in: *Comparative Politics*, Vol. 2, No. 3, 1970, 337-363.
175. Rupnik, Jacques, „On Two Models of Exit from Communism: Central Europe and the Balkans“, u: *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath* (edited by Sorin Antohi and Vladimir Tismaneanu), Central European University Press, 2000, 14-24.
176. Rhet-Miller, Leland, „Land Restitution in Post-Communist Bulgaria“, *Post-Communist Economies*, Vol. 15, No. 1, 2003, 75-89.
177. Sampson, Steven, „Beyond Transition. Rethinking Elite Configurations in the Balkans“, *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (ed. C.M. Hann), Routledge, 2002, 297-316.
178. Sekelj, Laslo, „Elite i etnicitet u procesu tranzicije“, u: *Tranzicija deceniju posle: pouke i perspektive* (priredili Laslo Sekelj i Jovan Teokarević), Beograd 2004, 123-145.
179. Szelenyi, Ivan - Szelenyi, Szonja, „Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe: Introduction“, *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5, 1995, 615-638.
180. Simon, Đerđ mlađi, „Ekonomske reforme u Jugoslaviji – jedno viđenje spolja“, u: *Međunarodni problemi*, Vol. LV, br. 1, Beograd 2003, 104-128.
181. Slavova, Stefka, „Money demand during hyperinflation and stabilization: Bulgaria, 1991–2000“, u: *Applied Economics*, 2003, 1303-1316.
182. Slaev, Aleksandar - Nedović-Budić, Zorica - Krunić, Nikola - Petrić, Jasna - Daskalova, Diliana, „Suburbanization and sprawl in post-socialist Belgrade and Sofia“, u: *European Planning Studies*, Vol. 26, No.7, 2018, 1389-1412.
183. Smigiel, Christian, Reprint of „The production of segregated urban landscapes: A critical analysis of gated communities in Sofia“, u: *Cities*, No. 36, 2014, 182-192.
184. Spasić, Ivana - Pavićević, Đorđe, „Protest i pokret“, *Republika*, br. 155-156, januar 1997, 19-24.
185. Spirova, Maria, „The Bulgarian Socialist Party: The longroad to Europe“, *Communist and Post-Communist Studies*, No. 41, Leiden – The Netherlands 2008, 481-495.
186. Staddon, Caedmon - Mollov, Bellin, „City profile: Sofia, Bulgaria“, u: *Cities*, Vol. 17, No. 5, 2000, 379-387.
187. Stanilov, Kiril, „Housing trends in Central and Eastern European cities during and after the period of transition“, u: *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (ed. by Kiril Stanilov), Springer 2007, 173-190.
188. Stanilov, Kiril, „The restructuring of non-residential uses in the post-socialist metropolis, u: *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (ed. By Kiril Stanilov), Springer 2007, 73-100.
189. Stanilov, Kiril, „Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation“, u: *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (ed. by Kiril Stanilov), Springer 2007, 3-20.
190. Stanić, Jelena, „Preimenovanje ulica u Zagrebu“, *Migracijske i etničke teme*, br. 25, Zagreb 2009, 89-124.
191. Stanoeva, Elitza, „Ideology and Urbanism in a Flux. Making Sofia Socialist in the Stalinist Period and Beyond“, u: *Southeastern Europe*, No. 41, 2017, 112-140.

192. Станчев, Красен, „Политическа икономија на раздържавянето в България“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004 г.*, Институт за пазарна икономика, София 2006, 121-140.
193. Stojković, Dragan, „Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine“, *Republika*, br. 492-493, Beograd 2011, 47-61.
194. Сугарев, Едвин, „Масовата приватизация и нейните масирани грабежи“, *Корупционната България 1989-1997*, том 1, София 2016, 469-477.
195. Shashko, Philip, „In search of Bulgaria’s new identity“, u: *War and Change in the Balkans: Nationalism, Conflict and Cooperation* (ed. K.Blitz), Cambridge University Press, 2006, 195-223.
196. Sykora, Ludek, „Office development and post-communist city formation: The case of Prague“, u: *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (ed. by Kiril Stanilov), Springer 2007, 117-146.
197. Tismaneanu, Vladimir, „The Revolutions of 1989: Causes, Meanings, Consequences“, u: *Contemporary European History*, Vol. 18, Special Issue 03, 2009, 271-288.
198. Тодић, Владимир, „Касно дисидентство у Бугарској и крај владавине Тодора Живкова 1989. године“, у: *Годишњак за друштвену историју*, год. XX, свеска 1, Београд 2013, 31-53.
199. Тодић, Владимир, „Македонија у регионалним политикама Савезне Републике Југославије и Бугарске деведесетих година 20. века“, у: *Култура полуса*, бр. 35, год. XV, Нови Сад 2018, 75-91.
200. Todorova, Marija, „Etnicitet, nacionalizam i komunističko nasleđe“, u: *Dizanje prošlosti u vazduh* (zbirka tekstova), Beograd 2010, 91-119.
201. Todorova, Maria, „Improbable Maverick or Typical Conformist? Seven Thoughts on the New Bulgaria.“, u: *Eastern Europe in Revolution*, (ed. I. Banac), Ithaca: Cornell University Press, 1992, 148-167.
202. Todorova, Maria, „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as *lieu de mémoire*“, *The Journal of Modern History*, Vol. 78, No. 2, 2006, 377-411.
203. Todorova-Pirgova, Iveta, „Symbols and Images of 'Evil' in Student Protests in Sofia, 1997“, u: *Cultural Analysis*, No. 2, 2001, 107-128.
204. Tomić, Đorđe, „Od transformacije do tranzicije i nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije“, u: *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije* (zbornik radova), Beograd 2011, 33-56.
205. Toneva, Zdravka, „Research on economic and political elites in Bulgaria in the period 1990-1995“, u: *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 1997, 91-106.
206. Tosics, Ivan, „City Development in Central and Eastern Europe since 1990“, u: *Globalization and Transformation in Eastern and Central European Cities*, (ed. by F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo: The United Nations University, 2003, 44-78.
207. Tsenkova, Sasha, „Beyond transitions: Understanding urban change in post-socialist cities“, u: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (ed. by Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić), Physica-Verlag Heilderberg-New York, 2006, 21-50.
208. Tsenkova, Sasha, „Bulgarian Housing Reform and Forms of Housing Provision“, u: *Urban Studies*, Vol. 33, No. 7, 1996, 1205-1219.
209. Četković, Predrag, „The Role of Banks in Economic Development in the Former SFR Yugoslavia“, u: *The wiiw Balkan Observatory*, Working papers No. 114, 2015, 1-18.
210. Filipović, Sanja, „Reforme u bankarskom sektoru“, u: *Industrija*, br. 1-2, Beograd 2003, 45-56.

211. Hamilton, Ian, „The external forces: Towards globalization and European integration“, *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (ed. by Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), United Nations University Press, 2005, 79-115.
212. Hann, Chris, „Transition, Tradition, and Nostalgia; Postsocialist Transformations in a Comparative Framework“, u: *Collegium Antropologicum*, Vol. 36, No. 2, Zagreb 2012, 1119-1128.
213. Harasymiw, Bohdan, „Nomenklatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System“, u: *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 2, No. 4, 1969, 493-512.
214. Haussermann, Hartmut, „From the Socialist to the Capitalist City: Experiences from Germany“, u: *Cities after Socialism* (ed. by Gregory Andrusz, and Ivan Szelenyi), Michael Harloe Wiley 1996, 214-231.
215. Higley, John, „Elite Theory and Elites“, u: *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective* (Ed. by Kevin T. Leicht and J. Craig Jenkins), Springer: 2010, 161-176.
216. Higley, John - Pakulski, Jan, „Elite Transformation in Central and Eastern Europe“, u: *Australian Journal of Political Science*, Vol. 30, 1995, 415-435.
217. Hirt, Sonia, „Landscapes of Postmodernity: Changes in the Built Fabric of Belgrade and Sofia Since the End of Socialism“, u: *Urban Geography*, Vol. 29, No. 8, 2008, 785-810.
218. Hirt, Sonia, „The Compact versus the Dispersed City: History of Planning Ideas on Sofia's Urban Form“, u: *Journal of Planning History*, Vol. 6, No. 2, 2007, 138-165.
219. Hirt, Sonia, „Suburbanizing Sofia: Characteristics of Post-Socialist Peri-Urban Change“, u: *Urban Geography*, Vol. 28, No. 8, 2007, 755-780.
220. Hirt, Sonia - Kovachev, Atanass, „The changing spatial structure of post-socialist Sofia“, u: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (ed. by Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić), Physica-Verlag Heilderberg-New York, 2006, 113-130.
221. Hoffman, Michael L. - Koleva, Maya, „Housing policy reform in Bulgaria“, u: *Cities*, Vol. 10, No. 2, 1993, 208-223.
222. Hoffman, Stanley, „Yugoslavia: „Implications for Europe and for Europe Institutions“, u: *The World and Yugoslavia Wars*, Council on Foreign Relations (ed. Richard Ullman), New York 1996, 97-121.
223. Horvat, Branko, „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments“, *American Economic Review*, Vol. 61, No. 3, 71-169.
224. Христов, Христо, „Аферата „Акрам“, или тайното финансиране на БСП“, у: *Корупционната България. История на корупцията в годините на преход към демокрация (1989-1997)*, София 2016, 494-502.
225. Христова, Асенка - Ангелов, Георги, Българският банков сектор и финансовата криза, у: *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004*, София 2006, 68-86.
226. Христова, Асенка - Станчев, Красен, „Начало на стопанските реформи в България (лъкатушето и заблудите в периода между 1990. и 1997. г.)“, *Анатомия на прехода. Стопанската политика в България от 1989 до 2004 г.*, София 2006, 48-67.
227. Caporale, Guglielmo Maria i dr., „Reforming the Banking System in Bulgaria“, *Banking Reforms in South-East Europe* (ed. Ž. Šević), Edward Elgar Publishing Limited, 2002, 219-235.
228. Ciobanu, Cezlav, „Mikhail Gorbachev: The Decay of Socialism and the Renaissance of Eastern Europe (From the Perspective of an Insider)“, *East European Politics and Societies*, Vol. 18, No. 45, 2004, 45-69.
229. Charles, Sebastien - Marie, Jonathan, „Bulgaria's hyperinflation in 1997: transition, banking fragility and foreign exchange“, *Post-Communist Economies*, Vol. 29, No. 3, 2017, 313-335.

230. Чалъков, Иван, „Раждането на „посредниците“ в българска икономика“, у: *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989. г.*, София 2008, 269-364.
231. Šević, Željko, „Assessing the Banking Reforms in South-East Europe“, у: *Banking Reforms in South-East Europe* (ed. Ž. Šević), Edward Elgar Publishing, 2002, 1-17.
232. Šušak, Bojana, „Alternativa ratu. Pokreti i političke stranke“, у: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priređio N. Popov), Beograd 2002, 98-100.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Владимир (Милисав) Тодић рођен је 23.11.1970. године у Београду. Докторант је на Филозофском факултету у Београду, на катедри за Општу савремену историју код менторке проф. др Радине Вучетић са предложеном темом: Постсоцијалистичка транзиција власти на Балкану – случај две престонице: Београд и Софија деведесетих година 20. века.

Након завршетка студија на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду (2001), био је запослен као наставник историје у Деветој и Четрнаестој београдској гимназији (2001-2005). У периоду између 2005-2011. године био је на позицији секретара Секретаријата за образовање Градске управе града Београда. Од 2011. године запослен као самостални саветник у Управи за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде.

Завршио је специјалистичке студије на Алтернативној академској образовној мрежи (ААОМ). Добитник стипендије амбасаде Норвешке (2000/01) за постигнуте резултате на студијама. Аутор је два научна рада и више текстова у недељним новинама на теме из савремене историје. Учесник је неколико интернационалних скупова на теме међуверског дијалога и улоге цркава и верских заједница у савременом друштву.

Говори енглески језик, служи се бугарским и руским језиком.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Име и презиме аутора Владимир Тодић

Број индекса 5i10-23

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ – СЛУЧАЈ ДВЕ
ПРЕСТОНИЦЕ: БЕОГРАД И СОФИЈА ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 30.06.2020. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Владимир Тодић
Број индекса 5i10-23
Студијски програм Докторске студије историје
Наслов рада ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ –
СЛУЧАЈ ДВЕ ПРЕСТОНИЦЕ: БЕОГРАД И СОФИЈА ДЕВЕДЕСЕТИХ
ГОДИНА 20. ВЕКА
Ментор Проф. Др. Радина Вучетић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 30.06.2020. године

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ – СЛУЧАЈ ДВЕ ПРЕСТОНИЦЕ: БЕОГРАД И СОФИЈА ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 30.06.2020. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.